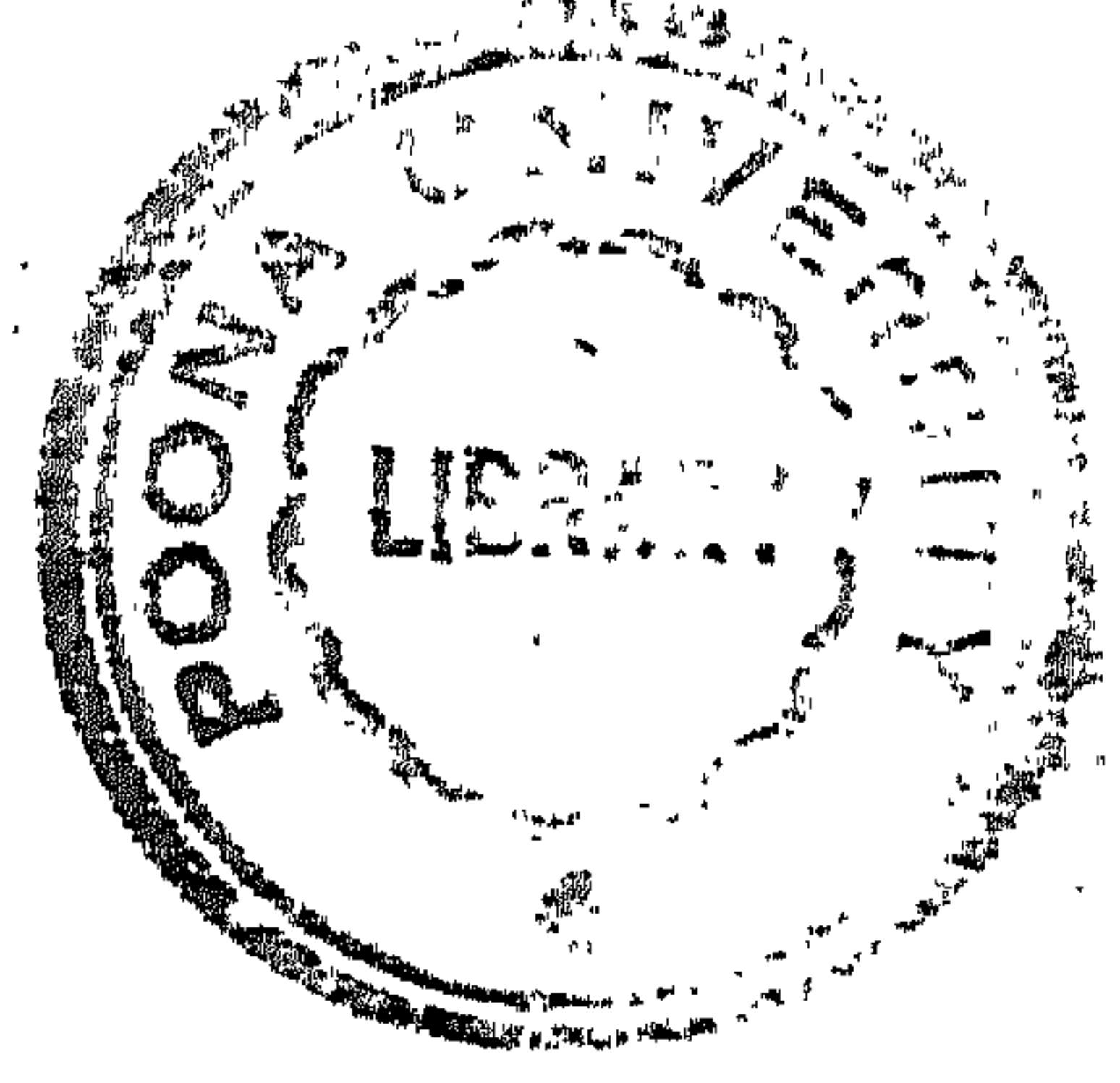

सूक्तिरत्नावली

पंचदश यष्टि

श्रीगुलाबराव महाराज

—: प्रकाशक :—

वेदान्तकेसरी ना. पै. पंडित

किंमत ५ रुपये

-: मुद्रक :-

श्री. वि. गंधे,

एम. ए., डी. पी. इ.

प्रदीप मुद्रणालय,

धन तोली, नागपुर.

37655

-: प्रकाशक :-

वेदान्तकेसरी

ना. पै. पंडित

पातालेश्वर रोड,

महाल, नागपुर.

सर्वाधिकार

सुरक्षित

पहिली आवृत्ति

आगष्ट १९५२.

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

अनुक्रमणिका

		पानें
१	ईशावास्योपनिषद्	१—१५
२	ज्ञानेश्वरी निरूपण	१६—२५
३	निगमांत सुभा	२६—३३
४	ऐश्वर्यार्थदीपिका	३४—५२
५	ब्रह्मसूत्र व्याख्या	५३—५६
६	छंद प्रदीप	५७—६५
७	प्रमाद कल्लोळ	६६—७३
८	योगप्रभाव	७४—१००
९	हिरण्ययोग	१०१—११५
१०	पतिव्रता चरितामृत	११६—१३२
११	षट्पदध्वनि	१३३—१३७
१२	गोपिकापादपीयूष लहरी	१३७—१४२
१३	वेदान्त निरूपण	१४३—१४७
१४	गान सोपान	१४८—२०४
१५	योगांगयमलक्षण	२०५—२१०
१६	दुर्मत हृदयभंजन	२११—२१४
१७	सिद्धिसार	२१५—२३४
१८	ईशावास्योपनिषद्	२३५—२४०
	(भाषा विवरण-स्फूट)	

पानें

१९	वेदान्तप्रक्रियासमुच्चय		२४१—२५१
२०	वृत्तिक्षरिसागर		२५२—२६१
२१	सुखपर्व		२६२—२८४
२२	सांख्य सूत्रावर कांहीं विचार		२८५—२९५
२३	एक निबंध		२९६—३०१
२४	बौद्ध निबंध		३०२—३०८
२५	आत्मचरित्र		३०९—३२१
२६	नवीन भाषा—नावांग		३२२—३३८
२७	प्रश्नोत्तरे	...	३३९—३४१
२८	श्री भाऊसाहेब खापरे यांस पाठविलेले पत्र		३४२—३५२
२९	मानसायुर्वेद— लेखांक १	...	३५३—३६०
३०	„ — लेखांक २		३६१—३७०

दो न च शब्द !

श्रीगुलाबराव महाराजांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा हा पंधरावा भाग प्रसिद्ध करतांना आज आम्हाला मोठा आनंद होत आहे. पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या चवदाव्या यष्टीप्रमाणेच याही भागांत आजपर्यंत अप्रकाशित व अपूर्ण असलेले असे एकोणतीस ग्रंथ आलेले आहेत. त्यांत पहिले चवदा ग्रंथ पूर्णपणे ओवीबद्ध असून बाकीचे पंधरा गद्यग्रंथ आहेत. श्रीमहाराजांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणेच वाचकांना याही ग्रंथांतून विचारांना चालना देणारी भरपूर सामग्री मिळणार आहे व त्यांच्या सर्वेकष व सर्वव्यापी बुद्धीचा प्रत्यय येणार आहे. आमच्या प्रमाणेच वाचकांचाही मात्र एका बाबतीत विरस होण्याचा संभव आहे. आणि ती बाब म्हणजे सर्व ग्रंथ अपूर्ण आहेत ही होय. असो. ही बाब अशी आहे कीं या ठिकाणीं सर्वांचाच नाईलाज आहे.

सर्व गोष्टी सुगमतेने उपलब्ध असलेल्या अशा या आधुनिक काळांत ग्रंथ संपादन करण्याच्या दृष्टीने पुष्कळच न्यूनता असावी ही खरोखरच दुःखाची गोष्ट आहे व त्याबद्दल फारसे समर्थन करण्याच्या भानगडीत न पडता पहिल्यानेच आम्ही वाचकांची क्षमा मागून घेतो. मात्र एक दोन गोष्टींचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. श्रीमहाराजांना अंतर्धान पावून आज बरोबर ३६ वर्षे पूर्ण झालीत. त्या कालावधीत हे ग्रंथ प्रकाशित होण्याचा योगच येवू शकला नाही. हस्तलिखितांचे काही लेखक कालवश झाल्यामुळे

संशयस्थळीं खुलासा करून घेणे संभवनीय नव्हते व आज ह्यांत असलेल्या लेखकांनाही आपणच पूर्वी लिहिलेला शब्द ओळखणे कठीण जावू लागले. त्यांत पुन्हा कागद जीर्ण झाल्यामुळे पुष्कळ ठिकाणी मोड पडून अक्षरें अस्पष्ट झालीत व हस्तलिखितें असून देखील ती दुर्बोध होऊन बसलीत. इतक्याही आपत्तीतून मुद्रण-प्रति तयार करण्यात आल्या.

प्रदीप मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक व मालक श्री. गंधे यांनी मुद्रण शक्य तितके चांगले होण्याकरिता आटोकाट श्रम घेतले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. पण मुद्रयोजनांच्या अनभिज्ञते समोर त्यांनाही हात टेकणे भाग पडले. ग्रंथाच्या शेवटी जोडलेल्या शुद्धिपत्राबद्दल मला वाटते इतके शब्द पुरे होतील ! शुद्धिपत्र असतांनाही वर्णमात्रा विपर्ययाच्या अधून मधून चुका लुकलुकणे संभवनीय आहे. त्याबद्दल वाचकांनी उदारतेने आम्हाला क्षमा करावी एवढाच त्यांना प्रार्थना आहे.

ना. पै. पंडित.

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

ओवीबद्ध-ईशावास्योपनिषद्.

प्रथम समास

ॐ नमोजी सद्गुरु । चहूं वाणी नकळे पारु । विश्वबोधार्थ साकारु ।
अविकारु रूप तुझे ॥१॥ तूं देवांचाहि देव । परब्रह्मींचा अनुभव । प्रेम-
पान्हा पाजावया ठेव । माउली तूं ॥२॥ माये तुझिया कृपाबळें । अवघे
ब्रह्मांड उजळें । तुझ्या सेवेपार्शीं फळे । मोक्षादि येती ॥३॥ जे तापले
संसारतापीं । माये तुझिया पादप्रतापीं । गोष्पद करुनी भव बांधिती
सोपी । भक्तिवाट ॥४॥ एवढा दृष्टीचा महिमा । इतर कोण जाणें गरिमा ।
जें कीं अनंतत्वाची सीमा । पूर्ण प्रेमा आकळिसी तूं ॥५॥ तूं सर्वभूतीं
समान । जडमूढांही तारण । तुझें कृपें ईश्वर आपण । सृष्टिकर्ता ॥६॥
एवढी माये तुझी थोरी । तेथ काय वर्णिल ही वैखरी । परी तुझी कृपा
खरी । वदे वाग्झरी शब्दरत्न ॥७॥ ब्राह्मणीं पैठणीं केला वाद । तें रेड्यामुखीं
बोलविलें वेद । गर्वरहित ब्रह्मवृंद । करुनी बोध ठसाविला ॥८॥ त्या
रेड्याच्याहि पदरजा । वंदूनिया ही आत्मजा । हे तात टीका करावया
सहजा । स्फूर्ती तूं कीं ॥९॥ ऐसिया वो तुझें पायीं । जीवभाव तनुमन
डोई । अर्पिली आतां मज पाहि । ज्ञानेश्वर आई कृपाले ॥१०॥ यजुर्वेद-
संहितेंत । चाळीसावा विख्यात । ईशावास्याध्याय स्थित । टीका निश्चित
करी त्याची ॥११॥ ईशावास्यादिक मंत्र । न सांगती कर्मतंत्र । अखंडैक-
रस ब्रह्म स्वतंत्र । तेथ त्यांचा समन्वय ॥१२॥ वेद कर्मांचे बोधक । नार्हीत
ब्रह्मप्रतिपादक । ऐसें म्हणती मीमांसक । असत्य मुखपाटव ॥१३॥ जे
मायाअपेक्षे निर्गुण । आपुलिया गुणें सगुण । लीलानंतत्वे पूर्ण । त्यांचें
लक्षण वेद वदती ॥१४॥ म्हणूनी वेदाच्या ठायीं । ब्रह्मसमन्वय पाही ।
आणि मीमांसका नार्ही । अवकाशांशही किंचित् ॥१५॥ असो आतां हे
बोलणे । मंत्रार्थांते विवरणें । तो प्रथम मंत्र म्हणे । स्वये होणे या रीती ॥१६॥

हरिःॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किंच जगत्यां जगत् ॥
तेन त्यक्तं भुंजीथा मां गृधः कस्य स्विद्वनम

आतां तयाचा पदार्थ । अन्वये बोलती समर्थ । निमित्त भावही
यथार्थ । न साधे की ॥१७॥ (पदान्वयार्थ) ॥ विश्वां विश्व जें कांहीं ।
असे तें हें सर्वही । ईश्वरें व्यापनी ठार्यो । नाहीसें केले ॥१८॥ म्हणोनि
तयाचा त्याग । करोनी पाळी श्रीरंग । कोणाचाहि वित्तसंग । अनर्थ
लाग धरुं नको ॥१९॥

भाष्यम्—(यत् किंच जगत्यां जगत् इति) जें कीं हें पांचभौतिक ।
स्थूलसूक्ष्मत्वे अनेक । एकींचि भासे सम्यक । कार्यरूप ॥ २० ॥ जें कीं
सांख्याच्या प्रकृति । महदादि प्रकृति विकृति । आणि सोळा त्या केवळ
विकृती । ब्रह्मांडस्थिति जयांची ॥ २१ ॥ कां वेदांताच्या मायेआंत ।
आकाशादि पांच भूत । स्वगुणें नांदती समस्त । सविकारयुक्त स्थूलपूक्ष्मे
॥ २२ ॥ शब्दगुणें असे आकाश । स्पर्शगुणें वायू विशेष । रूपगुणें
अग्निप्रकाश । जल नांदे रसगुणयोगें ॥ २३ ॥ गंधगुणें असे मही । हें
अपंचीकृत सर्वही । प्रकृतीनें त्रिगुणाहीं । करुनी विभागिले ॥ २४ ॥
पांचांच्या सत्वगुणें । पंच ज्ञानेन्द्रिये होणें । समष्टि सत्वांशें अंतःकरणें ।
चारी झाली ॥ २५ ॥ तैसेची रजोगुणें एक एकांच्या । ठार्यो जाहल्या
कर्मेन्द्रियांच्या । समष्टिरजांशें प्राणाच्या । वृत्ति झाल्या ॥ २६ ॥ तो
एकचि स्थानभेदे । प्राणापानादि नाम लाधें । कैसे ते प्रसिद्धे । एके
आतां ॥ २७ ॥ हृदयीं वसे तो प्राण । गुदीं वसे तो अपान । कंठीं
नाभीं उदान समान । सर्वांगीं व्यान व्यापकू ॥ २८ ॥ निश्चय तो बुद्धि
जाण । संशय ते होय मन । चित्त तेचि चिंतन । जिवा रूढपण अहंकारू
॥ २९ ॥ हे वेदांताची संमती । आणि पूर्वील सांख्य प्रकृति । यांची
समन्वयरीती । त्रिगुण प्राप्ति म्हणोनीया ॥ ३० ॥ सत्व म्हणजे ज्ञेय

संस्कार ग्रहण । रज म्हणजे चांचल्यपण । तम जडमूढ अज्ञान । हेंचि
 त्रिगुण मायेचे ॥ ३१ ॥ यासचि सांख्य म्हणे प्रकृति । इतर जग ते
 हिच्या विकृति । म्हणोनि ही अविकृती । जगदपेक्षेनें ॥ ३२ ॥ तें ज्ञान
 आणि अज्ञान । दोनी मिळोनी विपरीत ज्ञान । चांचल्ययोगें जाण ।
 वासना हें ॥ ३३ ॥ या वासनेची शांतस्थिती । त्यावरी आरूढ जीववृत्ती ।
 तें मूल तूल प्राज्ञरीति । मुनि बोलती श्रुतिवेत्ते ॥ ३४ ॥ समष्टी तें मूल
 प्राज्ञ । मूलाज्ञानें अज्ञ । व्यष्टि ते तूलप्राज्ञ । तैसेचि जाणा ॥ ३५ ॥ याचि
 वासनेचे उत्थान । तें हिरण्यगर्भ तैजस जाण ॥ मागील एकोन विंशति
 कला मिळोन । लिंगकारण दोघांसी ॥ ३६ ॥ येथें आरोपेंचि आली ।
 ईश्वरानियंतृता भली । तिने प्रेरितही झाली । तमांशे पंचीकृत भूतें ॥ ३७ ॥
 त्या भूतांपासोन । चतुर्दश भुवन । तेथ जगाचें अधिष्ठान । विचित्र
 झाले ॥ ३८ ॥ पंचीकृत भूतांचेनि मेळें । जाहली शरीरें स्थूलें । नानायोनी
 टवाळें । व्याष्टिरूपें ॥ ३९ ॥ आणि समष्टी ते विराट् । ऐसैं जे झाले
 एकवट । त्यावरी चैतन्य आरूढ स्पष्ट । विश्व नांव पै त्याचें ॥ ४० ॥
 शांत वासना कारण । तेथ आरूढ प्राज्ञ जाण । चंचल वासना लिंग देह
 पूर्ण । तेथ आरूढ तैजस ॥ ४१ ॥ हा समष्टीनें हिरण्यगर्भ । स्थूळीं
 आरूढ विश्व स्वयंभ । तो समष्टीनें सुप्रभ । वैश्वानर ॥ ४२ ॥ ऐसे विचित्र
 जग । तया आधार सवेग । चतुर्दश चांग । भुवनें विश्वीं ॥ ४३ ॥
 ऐसैं अनंत विश्व भलें । जे जीवा भोग्य झाले । निज कर्म आकारिलें ।
 फलात्मक ॥ ४४ ॥ अनादि आरूढ वासनेवरी । तेव्हांचि कर्म
 जीवाचे शिरीं । मीगण मानोनि तथापरी । जीवही करी स्वतंत्र कर्म
 ॥ ४५ ॥ तिये सदसत्कर्म करितां । भोगकालीं परतंत्रता । पावूनिही
 मागुता । कर्मोचि करी ॥ ४६ ॥ ते व्यष्टीं वासना वाढे । मग न्यूनाधिक
 फळ जोडे । अथवा समष्टी होऊनि गाढे । भोग भोगी ॥ ४७ ॥ पुनः
 होय उत्थान । तें व्यष्टी प्राप्त जाण । पुढती करी कर्मोपासन । तें समष्टी

जोडे ॥ ४८ ॥ असो त्याहीमार्जीं अनेक । स्वर्गादि फळें न्यूनाधिक ।
ते कर्म करोनि निष्ठक । जीवूचि भोगी ॥ ४९ ॥ हें प्रमाणें घेईजे । मग
मिथ्या म्हणोनी त्यागिजे । नित्य एक भोगिजे । सगुण श्रीहरी ॥ ५० ॥
(‘इदं सर्वं’) इन्द्रिययोगें ज्ञान । तें ज्ञेय प्रत्यक्ष जाण । आणि
सुख दुःख आहेत म्हणुनी अनुमान । कर्माचें होय ॥ ५१ ॥ सृष्टीसी
पाहिजे कर्ता । या व्याप्तियोगें ईशसत्ता । अनुमानप्रमाण हाता ।
स्वयें चढें ॥ ५२ ॥ परोक्ष स्वर्गादिकें फळें । आत्मवाक्याचेनि मेळे । देखताति
डोळे । कर्मभोगी ॥ ५३ ॥ आणि सदृश वस्तूप्रमाण । अर्थापत्ती संभावन ।
विचित्र व्हाया पृथक्ज्ञान । अनुपलब्धी एकी एका ॥ ५४ ॥ एवं हें
षट्प्रमाणवादे । आणिक सर्व शब्दें । देशकाल वस्तु बोधें । निमित्त
क्रिया फलाश्रय ॥ ५५ ॥ मनानें अचिंत्य म्हणोन । साक्षीनियामक हरि
प्रेरण । नामरूपें संपूर्ण । मायागुण विस्तारिलें ॥ ५६ ॥ परि हे मृगजळ
माया । डोळा दिसे मृगमानवाचिया । मृग पागी म्हणोनि धांवया ।
मनुष्य न धावे ॥ ५७ ॥ तैसे बद्धजीव मायावर्ती । मुक्तजीव मिथ्या
म्हणती । परी दिसे दोघाही प्रती । व्यवहार न चुके ॥ ५८ ॥ चक्रवाकासी
मृगजळ नसे । अवघी उष्णताचि दिसे । तैसे भगवद्गीता नसे । मायाजाळ
॥ ५९ ॥ परी तेजदृष्टीनें पाहतां । डोळियां अंतर्वाद्य एकता । असोनि सूर्याची
सूर्यता । सर्वदांची ॥ ६० ॥ (‘ईशावास्य’) तैसें परमार्थदृष्टीं । चेतनजीव
ईश सृष्टी । परी ईश्वरस्तेची गोष्टी । ईश्वराचि असें ॥ ६१ ॥ या चेतनज्ञातृत्वे
पाहतां । ईश्वराचीच व्यापकता । अंतर्यामीस्वरूपता । अनंतगुणें ॥ ६२ ॥ या
व्यापकतेमार्जीं जग नसे । परी लीला ईक्षणमात्रें भासें । म्हणोनी अवघा असें ।
श्रीहरीचि ॥ ६३ ॥ ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ । ‘जगोद्भासयतेऽखिलमिति’
ज्याच्या ज्ञानें जगत्प्रतीती । ‘तत्तेजोविद्धि मामकमिति’ हरी म्हणें ॥ ६४ ॥
‘आत्मा वा इदमग्रे एक एव’ । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मैव’ । ‘एकमेवा
द्वितीयमेव’ । ‘वासुदेवः सर्वमिति’ ॥ ६५ ॥ एवं ईश्वरेंचि व्याप्त । सच्चिद्

ष्टया हरी समस्त । तन्द्रक्तियोगे प्रतीत । आनंदाची ॥६६॥ ही तंव
रमार्थदृष्टी । मायामृगजळें व्यवहारगोष्टी । हरिभास नसे परी जीव-
त्रिदृष्टी । बद्धमुक्तता आणी स्वये ॥६७॥ त्याची करावया निवृत्ती ।
वैराग्युक्त करावी भक्ती । हें बोलिले निश्चिती । पुढिले पदीं ॥६८॥ हें
‘श्रैरेचि व्याप्त । परी ईश्वर नव्हती भूत । ‘भूतभृन्नचभूतस्थो’ निश्चित ।
‘ममात्मा भूतभावन’ इति ॥६९॥

‘मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः’ ॥

गीता-अध्याय-९

पार्था हें जग वहिले । म्या अव्यक्तत्वे आच्छादिलें । व्यक्तरूप
हें ठेविले । भक्तहृदयीं ॥७०॥ पाहे पां माझ्या ठायीं समस्तां । वापू असें
भूता । परी भूतीं मज भगवंता । वसणें नाहीं ॥७१॥

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्” ॥

श्रुति-श्वेताश्वतरोपनिषद् अध्यायः ४

सांख्यवेदांत प्रतिपादित । माया तेची प्रकृती । घनःश्याम अस्मत्पती ।
मायाश्रय ॥७२॥ त्याचे अवयव जे सगुण । त्यांनीं व्यापिले विश्व संपूर्ण ।
परी विश्व तो जगन्मोहन । नाही ना नोहे ॥७३॥ परी जीवा मायागुणें
पतीती । परम बंधन विषयासक्ती । कांतासुतावित्तगोती । बुडाला तेणें ॥७४॥
ये वैराग्य उपरती । आणि निरपेक्ष हरिभक्ति । सांगावया श्रुति । पद-
साद दे ॥७५॥ (‘तेनत्यक्तेन’) हें कांताकनकसुतगोत । अवघेचि
दुःख देत । स्वये वासना वाढवीत । फळ भोगवीत कर्माचें ॥७६॥
दुंदर पाहिजे कांता । तीही असावी पतिव्रता । जरी जारिणी होता ।
पारिणी कीं ॥७७॥ असली पतिव्रता आणि सुंदर । तरी मग सहस्रपट

वाढे संसार । भोग भोगतां साचार । पुत्र चिंता उठे ॥७८॥ तेथ
 गर्भ राहतां । गर्भपतनाची चिंता । जरी गर्भ निस्तरला तत्वतां । तरी
 मग चिंता बाल्य दुःखांची ॥७९॥ बाल्यही गेले जरी निघोन । मग
 विद्येची चिंता गहन । विद्या येता चिंता दारुण । राहील कीं जाईल
 देशांतरा ॥८०॥ जरी मूर्ख तरी नाशे कीर्ति । जरी विद्यावंत राहिला ग्रहाप्रती
 तरी सुनेची चिंता चित्तीं । सुंदर युवतीसी लग्न व्हावे ॥८१॥ जरी
 जाहले लग्न । जरी मिळाली उत्तम सून । तरी पुत्राचे मन । पित्याकडे
 राहेना ॥८२॥ पुत्र नसला आज्ञाधारक । तरी बापा टाकूनी होय
 व्यतिरेक । जरी असला आज्ञाधारक । तरी त्याच्या सुखदुःखाचीच
 चिंता ॥८३॥ जरी कर्कशा भेटली सून । तरी सासुन्या न मिळे अन्न ।
 तेणें किराकिर आपण । बहुतचि करी ॥८४॥ रावजीची तपीळ वृत्ति ।
 ते गेली पुत्रसुनेहार्ती । मग शिवस आणि राती । नयनीं येती अश्रुधारा
 ॥८५॥ कांतार्ही न पाहे धड । लोक तोंडापुरते बोलती गोड ।
 शरीरदुःखही अवघड । व्याधिजराभयचिंता ॥८६॥ इतुका होवोनि
 सोहळा । म्हणें म्यां नातू पाहावा डोळा । खाया न मिळतां अन्नगोळां ।
 मग देशथाळा अन्न मिळवी ॥८७॥ धन मिळवितो श्रम थोर । तैसे
 धन रक्षिता अपार । व्यय होता विकल शरीर । प्राण साचार जाऊ पाहे
 ॥८८॥ एवं पुत्र दारा आणि धन । अवघे दुःखासि कारण । परी

॥ कांहीं न मानी ॥८९॥ दगडा ऐसे धन । त्यासाठीं

मिळ्यांमणतली जाण । ती कांता मानून आलीगी

त्याचेंच नांव पुत्र । चुंबन घे

॥९१॥ ऐसी अविवेकीयांची

स्त्रपुराणश्रवणें चित्ती । विवेक

बुडालो म्हणोनि हाहाःकार ।

३ ॥ जैसे इहलोकीचे भोग ।

तैसेचि दुःखयुक्त स्वर्ग । येथ न्यूनकाल दुःखओघ । तेथ दुःखयोग
बहुकाल ॥ ९४ ॥ म्हणूनी त्यागेचि तृप्ति । ऐसिया अर्था श्रुती । बोधी
तिवेप्रती । प्रमाण देती ॥ ९५ ॥

“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” ॥

पुत्रयोगे आणि धने । तैसे आपुलिया कर्मगुणें । परं पद
पावणें । न घडे कीं ॥ ९६ ॥ म्हणोनि त्याचा त्याग करणें । हेचि उत्तम
वेईजे मने । यागरी विवेकें पाहणें । दुःखचि सकळ ॥ ९७ ॥ मग
त्याचा करोनि त्याग । अनुतापें तापलें अंग । मनीं इच्छी सखा
श्रीरंग । भेटेल केव्हां ॥ ९८ ॥ (‘भुंजीथाः’) ऐसी श्रीहरीची प्रीती । तेणें
एकात्मता चित्ती । मग समता सर्वभूती । संन्यासस्थिति या नांव ॥ ९९ ॥
‘अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तःस्वाहा’ । ही श्रुती म्हणें मुख्य संन्यासधर्म
हा । जेथ अधम मध्यम महान् । एकतात्रय ॥ १०० ॥ ऐसा अंतर्यामि
व्यापक पूर्ण । हृदयीं साकार घनःशामवर्ण । या भक्तियोगें चरण । नित्य
जोडती श्रीहरीचे ॥ १०१ ॥ ज्ञानकर्म त्रिगुणात्मक । भक्ति त्रिगुणातीत
निष्कलंक । गीतेमार्जी जगन्नायक । हेंचि बदले ॥ १०२ ॥

‘तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ’ ॥ ६ ॥

‘रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

‘तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत’ ॥ ८ ॥

तेथ निर्मल गा सत्वगुण । प्रकाशयोगें निरामय ज्ञान ॥ तेणें मी
मुक्त हें बंधन । सुखोर्मीचे ॥ १०३ ॥ रज वाढवी विषयप्रीति । तृष्णासंगे
फळासक्ती । कर्मयोगें जीवाप्रति । बांधिले तेणें ॥ १०४ ॥ ते कर्म कामनेने

निषिद्ध । होता आवरण प्रबद्ध । अज्ञानजन्यतमप्रवृद्ध । तें बांधी प्रमाद
निद्रा आळसें ॥१०५॥ ऐसें ज्ञान कर्म त्रिगुणात्मक । उपक्रम करोनि
सम्यक् । पार्था मद्भक्ति निष्कलंक । गुणातीत हरि वदती ॥१०६॥

‘ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्येतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ’

म्हणोनी पार्था माझी भक्ती । अव्यभिचारिणी जे करिती । ते
वारोनी त्रिगुणाप्रती । मी ब्रह्म त्या मज होती प्राप्त ॥१०७॥ मज जाणोनि
सेवा करितां । जाये तम अज्ञान आलस्यता । सकल इंद्रियें मज अर्पितां ।
भोगेच्छा रज हारपे ॥१०८॥ माझ्या प्रेमानंदीं निमग्न । होता नुरे ज्ञाना-
भिमान । ऐसा गेला सत्वगुण । कार्यसहित ॥१०९॥ गुण जाता प्रकृति
गेली । मग पुरुषताचि राहिली । सच्चिद्दृष्टी पूर्ण झाली । तोचि वहिली
ब्रह्मप्राप्ती ॥११०॥ मग जो मी सगुण । भक्तियोगें आविर्भवन । होवोनि
आनंदप्रदान । भक्तां करी ॥१११॥ ऐसा सच्चिदानंद । ब्रह्मत्व पावला
शुद्ध । मद्गुणें आकर्षित सिद्ध । स्थिर व्हावा आनंद म्हणोनी भजे ॥११२॥
एवं ज्ञानिया विष्णुभक्ति । स्वये सांगे श्रीपती । आतां मुमुक्षु जे होती ।
त्या हरिभक्ति श्रुति सांगे ॥११३॥

‘ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥

त ॐ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ ’

ज्यानें ब्रह्मा करुनि उत्पन्न । त्यां केले वेदप्रदान । तो आत्मबुद्धि-
प्रकाशक श्रीकृष्ण । मी मुमुक्षु चरण वंदी त्याचे ॥११४॥ आत्मा
म्हणजे जीव । बुद्धि निश्चय शुद्ध भाव । या साक्षित्वें स्फूर्तिदाता जो देव ।
तो रक्षक माधव मत्कांत ॥११५॥ एवं श्रीहरिभक्ती करितां । जे

कारण कार्य जगद्रूपता । तेथ स्फुरें एकात्मता । संन्यास तत्वतां या नांव
॥ ११६ ॥ ऐसा परमहंस तो एक । संसारी असोनी परिव्राजक । हैं काय
बोलणें जगन्नायक । संसारचि जाहला त्याचा ॥ ११७ ॥ ऐसिया निरपेक्ष
भक्तां । उरमालिया चित्ता । आपण करोनी समस्तां । तेचि सांगे
॥ ११८ ॥ ('कस्य स्विद्वनं मा गृधः') तरी कांतासुतगोतवित्त । जया
मार्जी पूर्ण अनर्थ । ते माझे नव्हे म्हणोनि हरिभक्त । स्वमना इच्छूं नको म्हणें
॥ ११९ ॥ अवघाचि व्यापिला जगजीवन । मग कोणाचे स्त्रीसुतधन ।
ऐसा स्थितप्रज्ञ त्याचें मन । न जाय विपर्यी ॥ १२० ॥ आणि
अभिलाषा कांहीं । जया उरलीच नाही । नित्य श्रीहरिपार्यी । वाहिला
जो ॥ १२१ ॥

भागवतश्लोक संमतिः—

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रसन्ना ॥

ज्या हरीचे पार्यी मस्तक । ठेविती ते नेच्छिती मोक्षसुख ।
मा योगसिद्धि स्वर्ग वरुणलोक । ब्रह्मलोक राज्य केविं घेती ॥ १२२ ॥
'न कंचन कामं कामयते' । ऐसी श्रुतिही साक्ष देते । एवं भक्तियोगें
परमार्थें । हरिरूप जो ॥ १२३ ॥ तो हा मंत्रार्थ भला । श्री ज्ञानेश्वर-
चरणीं अर्पिला । ओव्या गुंफोनि समर्पिला । जीवही पार्यी ॥ १२४ ॥
या समासीं निरूपण । हरिभक्ति वैराग्य ज्ञान । प्रकाशोनि अवतरण ।
गुरुकृपेचे ॥ १२५ ॥ श्रीगुरु ज्ञानेश्वर माउली । जे पूर्ण कृपेची साउली ।
प्रेमें वंदोनि पाउलीं । टीका समर्पिली तच्चरणीं ॥ १२५ ॥

हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वराचार्यकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
ईशावास्योपनिषद्भाष्ये प्रथममंत्रटीकायां श्रुतिसिद्धहरिभक्तिविषयविरक्ति-

महात्म्यज्ञाननिरूपणं नाम प्रथमः समासः—

॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

द्वितीय समास

जय जय वो माय । वंदितसो पाय । पान्हावली होय । निज भक्तां
 तूं ॥ १ ॥ माये तुझिया कृपागुणें । पूर्वसमास निरूपणें । वैराग्यज्ञान-
 पूर्वक करणें । श्रीहरिभक्ती ॥ २ ॥ तोचि अभिप्राय धरोनी पोटी । सखे
 आतां निरूपणा उठी । आम्हा आपुलिया करी गोमटी । ज्ञानेश्वर
 माउलीये ॥ ३ ॥ पूर्वील अभिप्राय ऐकोनी । श्रोते अधीर झाले मनीं ।
 म्हणें आम्ही या निरूपणीं । टिकावे कैसे ॥ ४ ॥ पुत्र दारा धन त्यागणें ।
 यास देहीं मीपण पाहिजे उणें । आम्ही तो देहबुद्धिपणें । बांधलो दड
 ॥ ५ ॥ आम्हीं स्त्री न देखतां शयनीं । तरी मग स्वप्नीं आठवूनी ।
 प्रवृत्त होतो भैथुनीं । वस्त्र भिजे रेतपतनें ॥ ६ ॥ हें म्हणती मुताचा
 सुत । तरी आमुचेही अंग होय सुत । मुका व्यावया निश्चित । लाज कां
 वाटावी आम्हां ॥ ७ ॥ आम्हीच मेळविलें धन । तें म्हणती द्यावे टाकून ।
 तरी यांच्या ऐसे कोरान्न । मागत कोठें फिरावे ॥ ८ ॥ होईल तेव्हां
 होवो प्राप्ती । परी कां सांडावी सद्यःस्थिती । न ऐकावी यांची उक्ती ।
 सद्नाप्रती चलावे ॥ ९ ॥ जीविण धीर नसे स्वप्नीं । ती स्त्री म्हणती द्या
 टाकोनी । तरी मस्तकीं काम चढोनी । जाऊं मरोनी क्षणांत ॥ १० ॥
 तरी हातीं घेवोनी मरण । कां ऐकावे निरूपण । ऐशा विचारें अंतःकरण ।
 श्रोतियांचे पोळले ॥ ११ ॥ तें पाहूनि वक्ता । कनवाळूपणें समस्तां ।
 आश्वासूनि परमार्था । सरते करी ॥ १२ ॥ कीं तान्हियां बाळका जननी ।
 औपध पाजी गूळ दाउनी । तैसें कर्मयोगें हरिभजनीं । वक्ता श्रोतिया
 लावित ॥ १३ ॥ मग म्हणें तुम्ही ऐका । धैर्य कांहीं सोडूं नका । जे
 करिता तेणेंचि सखा । भेटेल श्रीहरी ॥ १४ ॥ सोपा सांगतो उपाय ।
 जेणें जोडती हरिपाय । तरी व्यवहारेचि होय । कार्यसिद्धि ॥ १५ ॥ जे

ब्राह्मणभागें काथिलें । स्मृतिमध्ये विस्तारिले । कार्यापुरते पुराणीं घेतले ।
जे विभागा आले वर्णाश्रमा ॥१६॥ ऐसें ते कर्म । तेथ कृष्णार्पणता
वर्म । हें जाणोनि मर्म । करिती ते मुक्त ॥१७॥ म्हणोनि ब्राह्मणादि वर्णीं ।
ब्रह्मचर्यादि आश्रम गुणीं । जोंवरी सर्व भूत न होती चक्रपाणी । तोंवरीचि
कर्म कीजे ॥१८॥ मग त्या योगेंचि होय ज्ञान । कळे सर्व भूत नारायण ।
मग कर्में जाती सुटोने । गुरूपदेशें ॥१९॥

कुर्वन्नैवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ५ समाः ॥

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

पदार्थ

तरी येथें कर्मेंचि करावी । शतायू जीविका धरावी । तेणें
नरा न व्हावी । कर्मलिप्यता ॥२०॥ यांहूनि दुसरा कांहीं । उपाय
सुलभ नाही । हें ऐकूनि श्रोतियाही । आनंद झाला ॥२१॥ (भाष्यम्)
मग कर जोडूनि अवघे । म्हणती स्वामी नें रहा उगे । आता आमुच्या
हिताजोगे । सांगा तेचि ॥२२॥ आम्ही अत्यंत मूढ । संसारचि केला
दुड । तुम्हा सांडुनी घर खोपड । पहावया जात होतो ॥२३॥ परी तुम्हीं
कृपावंत । ओढूनि आमचे चित्त । व्हावया ईश्वर प्राप्त । उपाय सोपा सांगू
म्हणता ॥२४॥ तरी आम्ही सेवा न करितां कांहीं । आणि दुर्मती अंतरी
असतांही । पूर्वापर शुद्धी नाही । कैसी ये ठायीं झाली कृपा ॥२५॥ असो ते
तुमचे तुम्ही जाणा । आतां करावे निरूपणा । देवोनिया प्रसाददाना । काय
वाङ्मना निववावें ॥२६॥ तुम्हीं जें सांगाल कांहीं । आमुची श्रद्धा असे त्या
ठायीं । परी विचारकटकटीच्या पायीं । बांधूं नका ॥२७॥ ऐसे श्रोतृवाक्य
ऐकोनी । वक्ता विचारी आपुलें मनीं ॥ म्हणे या श्रद्धावंता लागोनी ।
कर्म सांगोनी मुक्त करावे ॥२८॥ मग म्हणे तुम्ही समस्त । जाहलाती
श्रद्धावंत । तरी कर्मचि येथ । आचरावे ॥२९॥ परी तें नसावे सकाम ।

करिसी । तें तें अर्पें श्रीहरीसी । मग सदसत् कांहीं असो तुजसी । न लागें
ते ॥६३॥ गीतेमार्जी चक्रपाणी । पार्थस्नेहें गद्गदवाणी । आपुलें सामर्थ्य
प्रगटवोनी । हेंचि बदले ॥६४॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ १ ॥

अर्जुना नैमित्तिकें । तीर्थप्रासादादि अनेकें । याग ज्योतिष्टोमादिकें ।
सुवर्णादिदानें ॥६५॥ कृच्छ्रचांद्रायणादि व्रतें । पूजागठ जपायुतें । क्षेत्रस्नानादि
प्रायश्चित्तें । त्ववर्णाश्रमयुक्ते शुभाशुभें ॥६६॥ एवं करिसी जें कांहीं । ते
समर्पी माझ्याठायीं । मग सहजाचि त्यागें येई । मजप्रती ॥६७॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१॥

ऐसे जे मज अर्पिले धर्म । त्या पासोनी उग्रम । पावोनी एक
परम । मीचि ध्यावा ॥६८॥ मग धर्मत्यागाची भीती । किंचित्ही
न धरावी चित्तीं । सर्व पापापासोनी तुजप्रति । सोडवीन मी ॥६९॥
म्हणोनी न करी शोक । हा मत्प्रिय कांतोक्त श्लोक । ऐकोनी
श्रुति सभ्यरु । अनुचारिणी झाली ॥७०॥ (‘कर्म न लिप्यते’)
ऐसे वर्णाश्रमोक्त सारें । कर्म अपोनी हरिपदीं वारे । मग आपला
आपण संसारे विमुक्त । झाला ॥७१॥ तो भोग न भोगतां गृहस्थ ।
त्याग न करितां संन्यस्त । होवोनी हरिपदीं संस्थ । पावला
सकळ ॥७२॥ म्हणोनी ऐसियाच्या ठायी । कर्मकर्तृत्ववार्ताचि नाही ।
आणि हरिआज्ञेनें लोकार्थ केलेही । लिप्त न होती ॥७३॥ कांताधीन
झालिया वनिता । मग पतिआज्ञाचि मान्य तत्वता । तदाज्ञेनें करितां ।
पतिव्रतापण न भंगे ॥७४॥ तैसा तो झाला कृष्णाधीन । किंबहुना प्रेम
तोचि कृष्ण । मग कृष्णाज्ञेनें लौकिकाचरण । भक्तपण न मोडी ॥७५॥

एवं श्रीकृष्णाचि पति । तत्पदीच परम भक्ती । संसारी असूनी यती ।
 आचार्य तो ॥७६॥ ऐसिया आचार्यपणाची दात्री । ज्ञानेश्वर आई
 जगद्धात्री । ओविधां गुंफोनी पदपात्री । बाहिल्या सकळ ॥७७॥ जीव
 सेवार्थे वाहुनी । सर्वदा प्रेमपान्हा पिऊनी । पुढील श्रोत्रावधानी । निरूपणी
 सावध ॥७८॥ सखे ज्ञानेश्वर माउली । करोनी कृपेचीं साउली । मम हृत्कर्णिकेंत
 पाउली । अचळ ठेवी जननीये ॥७९॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वराचार्य कृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
 यजुःसहितांतर्गत ईशावास्योपनिषद्भाष्ये समुच्चयवादखंडनपूर्वक
 कर्मार्पणरूपा हरिभक्तिकथनं नाम द्वितीयमंत्रटीकायां

द्वितीयःसमासः

अपूर्ण

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

ज्ञानेश्वरी निरूपण

दोहा

अलकावतिपतिपादुका चिंतुनि अमृतविहार ॥
गळा घालु लीलया सुखें मुक्तिमौक्तिकहार ॥

ओवी

‘तयापासी पांडवा । मी हारपला गिंवसावा ।
जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥’

(ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ ओवी २०८)

समस्त श्रोते सावधान । पूर्व कथा—अनुसंधान । मायामय नारायण ।
भक्ताकारण सशरीरी ॥ १ ॥ श्रुति युक्ति आणि अनुभवे । शरीर घेतलें
देवाधिदेवे । तें निरूपिले आवे । श्रोतृसमूहा कळे तेवीं ॥ २ ॥ आतां
पूर्वपक्ष तो ऐसा । जो मायामय देह जगान्निवासा । परी नामस्मरणाचा
ठसा । करणें लागे ॥ ३ ॥ तें नाम आकाशगत शब्द । किंवा नोहे
प्रसिद्ध । हा पूर्वपक्ष विशद । निरसिला पाहिजे ॥ ४ ॥ मायामय हरीचे
शरीर । आणि पंचभूत नाम घेणार । म्हणोनी नामही साचार । पांच
भौतिक ॥ ५ ॥ ऐसे न म्हणावें कहीं । जो आयण बोलतो तिये ठायीं ।
तोचि शब्द लवलाहि । उलटोनि ये श्रवणीं ॥ ६ ॥ परि तो शब्द न

म्हणावा मुखगत । तैसे भगवंताचे नाम निश्चित । स्वयें सांगे भगवंत ।
 आपल्या मुखें ॥ ७ ॥ म्हणोनि भगवंताचें शरीर । हें मायामय साचार ।
 आणि अनध्यस्त विवर्त प्रकार । तेथ आहे ॥ ८ ॥ यालागो भगवत्
 शरीर जैसे । भगवत् स्मरण ही जाण तैसे । किंबहुना विशेषे । दृष्टि
 पडे ॥ ९ ॥ म्हणोनि नामस्मरण । जे करिती रात्रंदिन । तेथें वसे
 नारायण । मिथ्या भाषण हे नव्हे ॥ १० ॥ परी मुखीं नाम अंतरीं काम ।
 ऐसेनि न भेटे श्रीराम । आंत बाहेरीं आत्माराम । तरीच नाम स्मरलें
 कीं ॥ ११ ॥ आतां गुह्य जें काहीं । तें भक्तीचें लवलाही । सांगावया
 ठायीं । अनुपायीं यावें ॥ १२ ॥ तरी आपुले जे का अंतःकरण । तें काढुनी
 सत्वांतून । स्थूलामाजी आणिता जाण । योग्य नोहे ॥ १३ ॥ जो प्रेम
 अंतरीं राहे । तेवढा व्यक्त करितां नये । हें बोलणेंचि लवलाहे । अन्यथा
 केवीं ॥ १४ ॥ मित्रमित्रांचा प्रेम । अंतःकरणीं संभ्रम । तेवढा व्यक्त
 करावया परम । शब्दचि नाही ॥ १५ ॥ कीं कामुकांचा काम । अंतरीं
 जेवढा असे संभ्रम । तेवढा बाहेरीं आगम । करताचि नये ॥ १६ ॥
 कामुकांच्या अंतरीं । जेवढी राहे कामाची परी । तेवढी प्रकटवितां
 बाहेरी । तरी कोणी नारी पुरेना ॥ १७ ॥ तेवीं मित्रांचा जेवढा प्रेम ।
 तो बाहेरी प्रकटवितां परम । तरी जगाचि हें संभ्रम । जगपणा मोडे ॥ १८ ॥
 एवं कोणतीही मनोवृत्ति । व्यक्त करतां नये निश्चितीं । ऐसी जंव जीवांची
 स्थिती । तंव हरिभाक्ती व्यक्तीं ये कैसी ॥ १९ ॥ येथ आशंका
 करिती कोणी । श्रीपरीक्षितीस सांगे शुक मुनी । ते संपूर्ण भाक्ती व्यक्त
 करुनी । सांगितली किंवा नाही ॥ २० ॥ तरी ऐसें सर्वथा न म्हणावे ।
 जैसे कोणी अन्न न भाक्षितां स्वभावें । तें अन्नचि पुष्टि देत आवर्षे ।
 ऐसें नाही ॥ २१ ॥ पूर्वींची असे पुष्टी । अन्नानें तेंचि वाढे शेवटी ।
 परी ज्यास सर्वथा नाही । पुष्टी । त्यांस पुष्टि अन्न नये ॥ २२ ॥ तैसी
 परिक्षितीच्या अंतःकरणीं । जी भाक्ती होती निर्वाणी । तीचि शुकाचिया

वाणीं । प्रकट झाली ॥ २३ ॥ नातरी युवतचि मधुर शब्द । पतित्वचि
 व्यक्त करिती सुवद्ध । तेवीं अंतःकरणीं असे तेचि विशद । व्यक्त
 होय ॥ २४ ॥ रसशास्त्राचें ऐसैं मत । कीं वासना द्विविध निश्चित ।
 इदानींतनी आणि प्राक्तनी विख्यात । रस उत्पन्न व्हावया ॥ २५ ॥
 इदानींतनी वासना ज्यासी । रस उत्पन्न न होय त्यासी । परंतु काव्य
 आयकावयासी । आवडी जडे ॥ २६ ॥ ज्यासी प्राक्तनी वासना । त्यासी
 त्याचा स्थायीभाव सिद्ध जाणा । विभावानुभाव व्यभिचारी गुणां । मिळतां
 प्रमाणा रस वाढे ॥ २७ ॥ तो रस येवढा होय उत्पन्न । जे अष्ट भाव सात्विक
 संपन्न । त्याचे अंगी संपूर्ण । ठाकती येऊनी ॥ २८ ॥ म्हणोनि जे जे असे
 अंतःकरणीं । तें तेंचि निघे याकारणीं । अधिकारी शिष्य असतां सद्गुणी ।
 ब्रह्म होय ॥ २९ ॥ नातरी नसतां अधिकारी । तरी क्षणोक्षणीं भरे
 विकारी । म्हणोनि अंतःकरणीं तेचि निर्धारी । निरूपणीं ठसे ॥ ३० ॥
 एवं अंतःकरणीं जेवढें कांहीं । तें शब्दें व्यक्तचि होत नाहीं । आतां
 अंतःकरणांतूनि लवलाही । जे व्यक्त होते ॥ ३१ ॥ तें अंतःकरणापरीस
 नीच भाग । अंतःकरणीं व्यक्त होय तो उच्च भाग । म्हणोनि भक्त ते
 प्रेमांग । प्रेमाचि इच्छिती ॥ ३२ ॥ दिसावा न दिसावा जगत्पति । हे
 त्याचे नाही जीवीं खेती । प्रेमभरें चित्तीं । भगवंतचि होती सप्रेमें ॥ ३३ ॥
 परि देव आणि गुरु । येथ भक्तीचा हा प्रकार । जो ऐकावा निर्धार ।
 निकापणें ॥ ३४ ॥ जागृतींत भगवंताचा वियोग । तेणें शोक असावा चांग ।
 आणि स्वप्नामार्जी संयोग । ध्यानें होवावा ॥ ३५ ॥ संयोगें रात्रीं भगवत्सुख ।
 अनुभवावे उत्तम देख । आणि जागृतीमार्जी निष्टंक्र । वियोगें सुख
 अनुभवावे ॥ ३६ ॥ हे देव भक्तीची परी । आतां गुरुभक्तीची थोरी ।
 ते निकी कवणे परी । ऐकावी साच ॥ ३७ ॥ जागृतीमार्जी वेदांतज्ञान ।
 जवळी असावे श्रीगुरुचरण । आणि स्वप्नीं वियोग संपूर्ण । प्रेमगुणे
 पाहावा ॥ ३८ ॥ स्वप्नीं गुरुवियोगाचे सुख । आणि भगवंत संयोग

देख ॥ तेणें संयोगीं वियोग सम्यक् । प्रेम वाढे ॥ ३९ ॥ आणि जागृतींत
 भगवद्वियोग । श्रीगुरुचरणांचा संयोग । तेणें दोन्ही पक्षां लाग । आनंदाचा
 ॥ ४० ॥ भगवद्वियोगें कोमळ मन । आणि जवळीं असती गुरुचरण ।
 यालागीं कोमळ मनैकरून । श्रीगुरुचरण पूजो येती ॥ ४१ ॥ आतां स्वप्नीं
 भगवत्संयोग वाढे । तेणें गुरुवर्दी विश्वास अधिक जडे । आणि गुरुवियोगे
 वाढे । गुरुमेटीची अभिलाषा ॥ ४२ ॥ एवं जागृत्स्वप्नीं श्रीगुरुदेव । दोन्ही
 स्थळीं समान भाव । जाहला पै स्वभाव । भक्तिसुखाचा ॥ ४३ ॥ आतां
 राहिली जे सुषुप्ती । ते तंव जड अवस्था निश्चिती । अहं ब्रह्मास्मि होता
 स्थिती । सुषुप्ति कें घडे ? ॥ ४४ ॥ दिव्यापासोनि दिवा लाविला । आणि
 तो दिवा अंधारीं नेला । तरी अंधार तयाला । दिसेल कैचा ॥ ४५ ॥ तेवीं
 जागृती जे सज्ञान । तेथचि शिकलो ब्रह्मज्ञान । आणि मग सुषुप्तींत नेतां ते
 ज्ञान । तरी सुषुप्तिगत अज्ञान केवीं राहे ? ॥ ४६ ॥ म्हणोनि गुरुसंयोगें
 जागृतीं । वेदांतश्रवणाची ख्याति । आणि स्वप्नीं संयोगीं श्रीपती । रास
 निश्चिती आवडे ॥ ४७ ॥ जैसी कन्या सासुरीं जाय । तेथ माहेराची वाट
 पाहे । आणि ऋतुस्नात जालिया माहेरी जाय । तंव आठवण होय पतीची
 ॥ ४८ ॥ तेवीं जागृतींत सद्गुरुचरण । आणि वियोगें आठवे श्रीकृष्ण ।
 माहेर सासर दोन्ही जाण । विस्मरती ना ॥ ४९ ॥ स्वप्नीं श्रीकृष्णी भेटी ।
 तेथ श्रीगुरु माय आठवे पोटी । जें नाना वियोगाच्या कोटी । साहवती
 ना ॥ ५० ॥ आणि काव्यचमत्कारें पाहतां । याचा हाचि अर्थ तत्वता ।
 जे श्रीकृष्ण स्वप्नरूपचि सर्वथा । गुरु तो जागृतीं ॥ ५१ ॥ कारण ईश्वर
 आणि जीव । तेथें जो भेदभाव । तो सकलही सावेव । स्वप्नमय ॥ ५२ ॥
 आणि श्रीगुरुकृपामूर्ति । ब्रह्म होऊनि ब्रह्म करिती । यालागीं जागृतीं ।
 तेचि एक ॥ ५३ ॥ असो हा काव्यचमत्कार । गुरु देव भक्तीचा प्रकार ।
 निरूपणीं साचार । बोलिला तो यथार्थ ॥ ५४ ॥ आतां जागृतीमार्जी वेदांत
 श्रवण । आणि तेचि भृकुटीमार्जी जाण । जे श्रीगुरुशब्द आपण । आठवती

तेथ ॥५५॥ द्विदलीं जी श्रीगुरुमूर्ती । ती बाहेरी येऊनियां निश्चिती ।
 उपदेश करी प्रत्येकाप्रती । जैसी तैसी ॥५६॥ नाना सत्पुरुष जे होती ।
 ते जे शिष्यांतें उपदेशिती । त्या प्रत्येकाची द्विदलींची मूर्ती । हृदयीं
 येउनी उपदेश करी ॥५७॥ जैसी जयाची गुरुभक्ति । तैसीचि त्याच्या
 द्विदलींची मूर्ती । साधु शरीरीं शिरोनि निश्चिती । उपदेश त्याप्रति
 करितसे ॥५८॥ ना तरी जयाची भक्ति जैसी । तैसाचि त्या हृषीकेशी ।
 तेवींचि येथीचि विशेषी । परी होय ॥५९॥ श्रीगुरु द्विदलीहुनि निघे । आणि
 साधु शरीरीं शिरूं लागे । तें शिष्या अधिकार चौरंगे । उत्तम होती ॥६०॥
 एवं हा जीवसत्पुरुषगत प्रकार । आतां जो सत्पुरुष जाहला निर्धार । तो
 सकल समाष्टि साचार । गुरुचि होय ॥६१॥ ज्याच्या ज्याच्या द्विदलांत ।
 वसती स्वयें सद्गुरुनाथ । ते ईश्वरसत्पुरुषाहुनि निश्चित । भिन्न न होती
 ॥६२॥ म्हणोनि शिरणें न शिरणें कांही । त्या श्रीगुरुतें नाहीं । जैसी
 प्रक्रिया लवलाही । जया उचित तेचि कळवी ॥६३॥ पिंडीं हृदयांत
 अवतरे भगवंत । आणि ब्रह्मांडीं द्विदलीं श्रीगुरुनाथ । हें अनुभवाची
 निश्चित । खूण आहे ॥६४॥ या अनुभवदृष्टीं पाहतां । श्रीगुरुचि देवा
 वरौता । म्हणोनि तूं पार्था । तेंचि करी ॥६५॥ गुरुहिमालयापासुनी ।
 वर निघे नाम मंदाकिनी । तेंचि ते सकल दोषा हानी । करोनि टाकी ॥६६॥
 म्हणोनि ऐसैं जें नाम । रात्रांदिवस परम । घेती हे भगवन् हे पुरुषोत्तम ।
 ठेवोनि प्रेम अंतरी ॥६७॥ त्यापार्शीं पाहतां । मी सांपडेन तत्वतां । हें
 बोलणें तरी वृथा । परी मी तोचि तो ॥६८॥ जो आपुलें हृदयीं आत्मा
 हारपे । अविद्येचिया लोपें । तो आत्मा सपडपें । सांपडे वचनें त्यांच्या
 ॥६९॥ म्हणोनि मी हारपला गिवसावा । येरव्ही तोचि तो पांडवा । या
 श्रीगुरुवचन ठेवा । अर्थू केला ॥७०॥ या ओवीचा यथार्थ । जो कीं
 बोलिला आहे अर्थ । तो श्रीज्ञानेश्वर समर्थ । न्यून पूर्ण करोत पां ॥७१॥

श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची वंदुनि पाउली । ओवी कुसुममाळ
अर्पिली । चरणीं प्रेमें ॥७२॥

हरिःॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
स्वाचरणनिरूपणनाम

श्रीज्ञानेश्वर महाराजार्णमस्तु.

श्री ज्ञानेश्वर माऊली समर्थ

ज्ञानेश्वरी निरूपण

ती कुंडलिनी जगदंबा । जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा ।
जिया विश्वबीजाचिया कोंभा । साऊली केली ॥

(ज्ञानेश्वरी अध्याय ६ ओवी २७२)

आतां सकल योगाधार । जो शक्तिधरित्रीचा मेरु । जो योग-
मंदिरमंदार । गोपीकुचदुर्गाविहार हरी ॥१॥ जो भुजग-हारहृदय-रत्न । जो
कलीभूत निष्कंचनयत्न । जो धैर्यशीलाचा प्रयत्न । श्रीभगवंत ॥२॥ जो
राधिकाहृदयपद्मभृंग । सकल सोडोनि उमारंग । जेथ रंगवी अंतरंग ।
भक्तजनभवभंग जो ॥३॥ जो वैकुंठविहारी करुणाकर । जो वेदवेत्ता प्राचीन
गुरु । जो भक्तप्रतिपालन दुर्जनहर । विश्वाकार यन्माया ॥४॥ तो सच्चिदानंद
नारायण । पाहोनि अर्जुनाचें अंतःकरण । योगरहस्य उघडोन । नेटकें
भाषण आरंभी ॥५॥ सकल योगाचिया शक्ती । पार्था जेथ एकवटती ।
जियेते ब्रह्मवेत्ते वेदांती । स्तवनें बोलती शुद्ध बुद्धि ॥६॥ मांत्रिक बोलती
अलौकिक शक्ति । जन्मसिद्ध अलोट बुद्धि म्हणती । जी प्रणवाची
जन्मदाती । कुंडलिनी म्हणती योगी तिये ॥७॥ कुंडलाकार जिचे शयन ।
यालागीं कुंडलिनी अभिधान । कुंडल म्हणजे वर्तुळ पूर्ण । प्रणवाकार
निद्ध तो ॥८॥ प्रणवाची आद्य रेखा । तो कुंडलाकार वीरेश । तेवीं
कुंडलिनीचा टप्पा । जाण विशेषा आदिपुरुषां ॥९॥ प्राणप्रतिष्ठा करिता

मूर्ती । जैसे देव आविर्भवती । कीं शून्य दाखवावया निश्चितीं । बिंदु
उपाधि करणें पडे ॥१०॥ कीं रूप दाखवावया जाण । पदार्थांचा आकार
पूर्ण । उपाधि होय संपूर्ण । जया परी ॥११॥ कां शब्द जरी व्यक्त
होवावा । तरी मुख उपाधि लागावा । उपाधिवांचोनि आववा । शक्ति
समुदायो व्यक्त नव्हे ॥१२॥ कीं अग्नि जरी व्यक्त करणें । तरी इंधनाची
उपाधि घेणें । त्यावीण एवढा तेवढा म्हणणें । अग्नीसी न लगे ॥१३॥
तैसी हृदयाची सत्व शक्ति । तें सूक्ष्म असें निश्चितीं । ती आणावया
अभिव्यक्ति । एक नाडीची आकृति घेतली ॥१४॥ कंदावरी कुंडलाकार ।
नाडीचा असे आकार । तोचि तेथ करुनि ध्यान प्रकार । शक्ति साचार
व्यक्त करिती ॥१५॥ जैसे काष्ठ तव आधीं श्वेत । परी अग्निसंगे होत
आरक्त । तेवीं नाडीच पै तें निश्चित । ध्यानसंगें कनकमय ॥१६॥ जी
नाडीमय होती पूर्वीची । ती ध्यानें जाहली सुवर्णाची । सत्वगुणें
चैतन्याची । अभिव्यक्ति ही ॥१७॥ सूर्यकांता माजी जाण । प्रतिबिंबे
अशितिनंदन । तेवीं नाडीच सत्वमय होता जाण । श्रीपरमात्मा प्रति-
बिंबे ॥१८॥

पद

सुंदर कनकसमान । अंबा । सुंदर कनकसमान ॥ धृ ॥
योगी सांडुनि विषय कचाटें । ध्याती गत अभिमान । अंबा सुंदर ॥
प्रणव जपूनि निज अंतरीं । मिळविति प्राणापान । अंबा । सुंदर ॥
माया कुंडलिनी ही नांवें । केवळ शब्द प्रणाम । अंबा, सुंदर ॥३॥
ज्ञानेश्वरगुरुचरणप्रसादें । कीजे अमृतपान । अंबा । सुंदर ॥ ४ ॥

दोहा

हृदय-कमल अति पावुनी जपती सोहं नाम ।
वश करोनी निज शक्तितें पावति दक्षिण वाम ॥१॥

ओव्या

एवं आदि पुरुषाची माया । जिच्या योगें धनंजया । तो अवतार घेवो-
 निया । जन उद्धरी ॥१९॥ आतां पौराणिक मतें । जे पृथिवी शेषावरी
 वसते । आणि पाहतां ज्योतिषमतें । पृथिवी उभी आकाशीं ॥२०॥
 पृथिवीस धर्ता सहस्रफणीं । ऐसें बोलिलें असे पुराणीं । आणि सिद्धांत
 शिरोमणी । नान्याधार म्हणुनि सांगे ॥२१॥ येथ दोघांचा समन्वय ।
 म्हणाल कोण्या रीति होय । तरी ऐका तेही सोय । निश्चितगणें ॥२२॥
 कटीस्थानीं असे धरणी । कंदस्थानीं कुंडलिनी । ती जेवीं कां सहस्र
 फणी । तेवींच असे ॥२३॥ म्हणोनि शेषावरी धरणी । ऐसें बोलिलें
 पुराणीं । किंवा उपपत्ति व्याख्यानीं । दुसरीही असे ॥२४॥ व्यष्टि
 पृथ्वीचा शेष कुंडलिनी । समाष्टि पृथिवीचा सहस्रफणी । ती ही जाणिजे
 कुंडलिनी । महाशक्ति ॥२५॥ व्यष्टि देहांत कुंडलिनी सर्पिणी । विराट
 देहांत कुंडलिनी सहस्रफणी । एवं गुप्तरूपें ज्ञान पुराणीं । दृश्य ज्ञान
 सिद्धांत शिरोमणी बोलला ॥२६॥ ऐशी ती कुंडलिनी विश्वजननी । विश्व
 बीजाचिया कडसणी । विश्ववृक्षउभारणी । निकी करी ॥२७॥ परी
 विश्ववृक्ष हा अफाटु । फळानूनि अमृताचा पाटु । पुढलें अध्ययीं
 अचाटु । तोचि रस ॥ २८ ॥ चतुर श्रोते सावधान । हैं
 कुंडलिनीवर्णन । ज्योतिष आणि पुराण । समन्वयिलें ॥२९॥ येथ
 योगाच्या गुप्त शक्ती । तयाची कैसी ऐका रीति । दृष्टांतीं लावोनिया मति ।
 कार्य निश्चितीं साधिजे ॥३०॥ पाणीं आकाशाचिया येवढें करणें । तरी
 तयाचे बाध्य होणें । आणि पाणीयाचा संकोच करणें । तरी तुहीन होणें
 तयाचे ॥३१॥ तेवीं ब्रह्माकाशीं विचरणें । तरी कुंडलिनीसही सूक्ष्म करणें ।
 आणि कुंडलिनीपासोनि सिद्धि घेणें । तरी येणें सृष्टि आंत ॥३२॥ पावावया
 ब्रह्मस्थानीं । मध्यस्त ही कुंडलिनी । आतां प्रक्रिया कवणें गुणीं । तें

सावध सज्जनीं परिसिजे पुढें ॥३३॥ श्रीज्ञानेश्वर जनक जननी । ओविया
पुष्पांची माळा गुंफोनी । साष्टांग नमस्कार करोनी । वाहिली चरणीं
सप्रेम ॥३४॥

हरिःॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे भावार्थदीपिका
प्रकाशे पुराणजोतिषसमन्वयपूर्वकसर्वेषां योगीनामरहस्यतया
कुंडलिनीवर्णननाम अध्यायः समाप्तमगमत् ।

अथ निगमांतसुभा प्रारभ्यते

मंगल

यद्वस्तुतः सच्चिदकापकारी । भक्त्यर्थमेवावयवीव भूतम् ।
ज्ञानेश्वराचार्यपदं हृदब्जे । विभ्राजते तन्मुनयो विशन्ति ॥१॥
मृदुलपादसरोरुह साजिरे । स्मरतसा भव हा सहसा जिरे ॥
नमुनि तें श्रमिशांतसुभाव दे । करुणया निगमांतसुभा वदे ॥२॥

सूत्र १— द्रु. वि.

नागवि जो विषयभोग भिकारि या । गमतसे मज तो अधिकारिया ॥
करुनि साधन चारहि सत्वरें । कळल ब्रह्म कसें मनिं हें स्मरें ॥३॥

सूत्र. २

जगदुत्पत्तिस्थितिलय ज्यापासुनि तोचि ब्रह्म इच्छे मना ॥
मी ऐसे मानुनि त्या सांडी हा देहभाव अति चिमणा ॥४॥

सूत्र ३, ४

ऋग्वेदादि विचित्रें शास्त्रें तेथुनि तयाप्रती वदती ।
तात्पर्यार्थी पाहातां भगवन्महिमा सदाचि सावडती ॥५॥
सांगुनि निज सिद्धान्ता परगत वादा समीक्षणीं करणें ।
श्रुति कथि परमेशेच्छा जगहेतू तें जडें कसें करणें ॥६॥

अभंग

अग्निचिया संगे जलांत उष्णता । गौणेच्छा तत्वता जडीं तैसी ॥
 ऐसेही मानणें वेदां असमत । आत्मा शब्दस्थित म्हणोनिया ॥२॥ आत्म
 निष्ठ तथा मोक्ष सांगे श्रुति ॥ जडाचा निश्चिती त्याग योग्य ॥३॥ सत्ता
 शब्दे तरी प्रकृति ग्रहण । रेही अप्रमाण बोलणें कीं ॥४॥ जडीं न संभवे
 चेतनाचा लय ॥ सुषुतींत होय लीन जीव ॥५॥ एक कळलिया सकळहि
 कळे । प्रतिज्ञाही बळे वेद करी ॥६॥ प्रधान जाणणें ब्रह्मही जाणणें । ऐसे
 दोनपणें विरुद्ध हैं ॥७॥ स्थूलरुध्तीच्यान्यायें नये हाता ॥ मुख्यात्मा
 हेतुता याचिलागीं ॥८॥ सर्व जो कां जाणें सर्वज्ञत्व त्याचे । ज्ञानमय
 ज्याचें अनुष्ठान ॥९॥ म्हणोनीया एक चेतन कारण । जड अप्रमाण
 प्रकृत्यादि ॥१०॥ जीवही चेतन परी तो अल्पज्ञ । यास्तव कारण
 ईश्वरची ॥११॥ म्हणोनीया सर्व ब्रह्मचि कारण । सर्वत्र प्रमाण वेदांतीं
 हैं ॥१२॥ सप्रेमें भजतां ज्ञानेश्वरपाय ॥ कळें समन्वय श्रुतिसिद्ध ॥१३॥

अधि (६) सूत्र- १२ ते १९

अभंग

आनंदाचे डोहीं आनंद तरंग । आनंदाचे अंग आनंदाचें ॥१॥

तुकाराम

परमात्मा एक आनंदमय । ऐसेचि प्रमाणबाहुल्य होय । तव
 वैय्याकरणी म्हणती स्वयें । विकारार्थीं प्रत्यय मयट् ऐसा ॥१॥ परी हैं
 बोलणोंचि वृथा । पाहतां “वायुमय गमन” या वाक्यार्था ॥ मयट् प्रत्यय
 प्रचुरता । सुचावितुं आहे ॥२॥ म्हणोनि आनंदप्रचुर । एक साक्षात्परमेश्वर ।
 सकळांसी आनंद निर्धार । तोचि दाता ॥३॥ ‘मामेव ये प्रपद्यंते । सुखेन
 ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्रुते’ । एवं ब्रह्मानंदें होते । अत्यंत सुख ॥४॥

म्हणोनी आनंदहेतु । ओळखी एक ब्रह्म हें तूं । 'सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैक-
रसमूर्तयः' एवं भागवतश्लोकार्थु ॥ निजपे ऐसा ॥५॥ जीवाचिया ठायीं ।
सुखदुःखमोक्तता पाही । म्हणोनी तो नाही ॥ आनंदधन ॥६॥ 'योगी
विगतकल्मषः अत्यंतं सुखमश्नुते' । या श्लोकीं भगवंतें । जीव प्रापक
ब्रह्मसुख प्राप्य पुरतें । सांगितले ॥७॥ म्हणोनी जंव अविद्या व्यवहार ।
तंव वेगळे आहाती जीवेश्वर । आनंदमय करुणाकर । परमात्मा एक ॥८॥
पांचा कोशा आंतू । आनंदमय कोश ऐसी ही मातू । परी तो आनंदमय-
शब्दाचा अर्थु । नव्हे येथ ॥९॥ आनंदमयकोशउगासना । करुनी मुक्ति
मिळेल जना । कोठें ऐसिया वचना । देखिलेचि नाही ॥१०॥ आनंदमय
परमेश्वर । उपासिता जीव होय तदाकार । म्हणोनी कोशत्रिपयक साचार ।
निमाले बोल ॥११॥ शुद्ध ब्रह्माचिया घरीं । इच्छा जाहली कुमारी । ऐसें
रामदासादि कवीश्वरीं । बोलिले आधीं ॥१२॥ म्हणोनी जगत्कारणयशाची ।
करंडी एक परमात्माचि । येथ जडप्रकृतिसाद्याची । अपेक्षा नाही ॥१३॥
सुखें ब्रह्मसंस्पर्श झालिया । अत्यंत सुख मिळे त्या । माझिया ज्ञानें
धनंजया । मीचि होईजे ॥१४॥ एवं जीवाचा ऐक्य भावो । आपुल्यांत
बोले ईश्वररावो । चेतन जीवाचा जडीं ऐक्य भावो । असंभूत ॥१५॥

अधि ७ २०, सूत्र २१

हृदयस्था शिधिजे शरण । इत्यादि वाक्यें करून । जीवाचि अंतर्यामी
म्हणून । बोलू एक ॥१॥ परी सर्व भूतांचिया हृदयीं । अर्जुना एक
ईश्वर राही । या स्पष्ट वाक्यें करुनि लवलाही । हृदयस्थ तो परमात्मा
॥२॥ हृदयांत सूर्य नारायण । या स्वरोदयवाक्यावरून । हृदयस्थ सूर्याचि
ईश्वर म्हणून । म्हणतील कोणी ॥३॥ परंतु तैसे नाही । राहावया सर्वांचिया
हृदयी । सूर्याप्रती सामर्थ्य नाही । नियम्य म्हणोनी ॥४॥ आदित्यांत जे
तेज । तें माझे अर्जुना सहज । एवं ईश्वर आणि सूर्याचा तुज । कळो दे

भेद ॥५॥ म्हणोनी हृदयस्थ । परमात्माचि प्रकाशत । सर्वोतर्यामित्वादि समस्त । त्याचेचि धर्म ॥६॥

चूर्णिका:— जीवाचेठायीं । सर्वनियंतृत्वादिधर्मांची उपपत्ति नाही । अर्जुना या देहीं । पर पुरुष एक पाही । त्यातें म्हणती परमात्मा ॥

अधि. ८ सूत्र २२

कर्कटीचिया प्रश्नावरुन । बोलती राव आणि प्रधान । सकळा माजीं भरेल पूर्ण । आकाश तें ॥१॥ तें नव्हे लौकिकाकाश । लक्षणावरोनी विशेष । एक परमात्मा पुरुष । उमजो लागे ॥२॥ ह्या चिदाकाशाच्या ठायीं । जगजन्मस्थितिलय पाही । होती रामा शर्त्री इहीं । ब्रह्माचि बोधिले ॥३॥

अधि. ९ सूत्र— २३

मीचि सकळांचा प्राण । या वाक्यें करोन । परमेश्वराचि आपण । प्राणरूप जगा ॥१॥ प्राणचि चालवी सकळा जगा । प्राणचि नेत विलयांगा । इत्यादि ब्रह्मलिंगा । प्राण आश्रय म्हणोनी चित् ॥२॥

अधि. १० सूत्र. २४ ते २७

ज्योति चमकली चमकली । काय सांगू तिची बोली ॥१॥
जनाबाई

ज्योतिसरूपकु ब्रह्माहि जानहुं ॥ सूर्यादिक कछु अन्य न मानहुं ॥
निगममो मिलत पाद अभिधाना ॥ तातें सत्त्व प्रधान न माना ॥१॥

एक पाद इस पुरुषका विश्वव्याप्त सब होय ॥

अमृत तीन पाद पुनी प्रकाश निष्ठित जोय ॥२॥

गद्य

अहो ! हें पादत्रय गायत्री छंदांचे सांगितले आहेत. सर्व जग हे गायत्रीरूप आहे म्हणून. असें म्हणशील तर म्हणूं नको. कारण गायत्रीच्या

योगानें ब्रह्माचीच उपासना सांगितली आहे. सूर्यादि शुद्ध मंडलाच्या ठिकाणीं झालेल्या ब्रह्माच्या अभिव्यक्तीवर मनसंयम करण्यास पुष्कळ वाक्यांत सांगितलें आहे; तद्वत् गायत्री-अभिव्यक्त ब्रह्माचेच ठिकाणीं मनसंयम सांगितला असल्यामुळें पूर्वोक्त पादत्रय ब्रह्माचेच सांगितले आहेत.

ओव्या

भूत पृथिवी शरीर हृदय ॥ ऐसे गायत्रीपदचतुष्टय ॥ ते ब्रह्माचेचि ठायीं संभाव्य ॥ केवल छंदमार्गी न होती ॥१॥ गद्य “त्रिपादस्याऽमृतं दिवि” या वाक्यांत पादत्रयब्रह्माचे ब्रह्मांडांत व्यापकत्व सांगितलें, आणि “यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” ॥ या वाक्यांत ब्रह्मांडाच्या वर ज्योतिःस्वरूप ब्रह्माचे स्थान सांगितले. म्हणजे पहिल्या वाक्यांत “द्यु” शब्दाच्या सप्तमीनें आधारत्व सांगितलें, आणि दुसऱ्या वाक्यांत पंचमीमुळें मर्यादा सांगितली. एवं उपदेश निरनिराळ्या प्रकारचा असल्यामुळें वाक्य विरोध प्राप्त झाला आहे; असें म्हणणेंच संभवणार नाही, कारण ज्या प्रमाणें एखाद्या झाडाच्या शेड्यावर पक्षी बसला, म्हणजे ‘वृक्षाग्रीं पक्षी आहे’ किंवा “वृक्षाग्राहून वर पक्षी आहे” या प्रमाणें सप्तम्यंत आणि पंचम्यंत दोन्ही वाक्यांचा प्रयोग एकाच ठिकाणीं करतां येतो, तद्वत् येथेही ब्रह्मांड व्यापक असून, उर्वरित सर्व एक ब्रह्मच आहे, हें सांगण्यासाठीं “द्यु” शब्दाचा सप्तम्यंत व पंचम्यंत प्रयोग केला असल्यामुळें, दोहो वाक्यांचा विरोध नाही.

अधि ११ ओव्या सूत्र २८-३१

मी प्रज्ञात्मा प्राण । अजरामर आनंदधन । ऐसे प्रतर्दनासी पाकशासन । आत्मपुराण द्वितीयाध्यायीं वदले ॥१॥ तेथ जो प्राण शब्द । तो ‘प्राणवायु’चि प्रसिद्ध । ऐसें न म्हणावें विशद । परमात्मा केला ॥२॥ अजरामर आनंदधन । इत्यादि ब्रह्मलक्षण । तें परमात्मीच उपपन्न ।

वायूंत नव्हे ॥३॥ येथ पूर्वपक्ष पुन्हा । ‘इंद्रं आपुली उपासना । सांगितली म्हणून जाणा । इंद्रशरीर उपास्य ॥४॥ परी हें बोलणें बृथा । अजरामरत्वादि सर्वथा । ब्रह्मलक्षण सिद्ध यथार्था । शरीरार्था नये ते ॥५॥ हो कां देवांचेही शरीर । परी कदापि नोहे अजरामर । “देव अमर आणि निर्जर” । हीं अर्थवाद वाक्यें ॥६॥ प्रज्ञात्मा आनंदघन । इत्यादि कथनेंकरून । इंद्रें बोलिलें अध्यात्मज्ञान । बाहुल्यें करोनीं ॥७॥ म्हणोनी इंद्रशरीरस्थित । आणि सर्वोचिया हृदयस्थ । तो एक परमात्माचि येथ । उपास्य कीं ॥ ८ ॥

ओठ्या

येथ ऐसें म्हणती कोणी । कीं विश्वरूपादि मारिले म्हणोनी । इंद्र तो केवळ देहाभिमानी । आत्मज्ञानी गुरु योग्य नोहे ॥१॥ परी हेही बोल । कुरंगतरंग ऐसे फोल । ज्ञान होतांचि केवल । उपदेशयोग्यता ॥२॥ जैसे वामदेवाप्रती । गर्भींचि मिळे संविती । मी सूर्य जाहलो, मी मनु जाहलो ऐसी उक्ती । बोलिली तेणें ॥३॥ तेवीं मी ब्रह्म इत्यादिक । शास्त्रें पाहोनिया देख ॥ भगवान् इंद्रही उपदेशक । योग्याचि झाला ॥४॥ म्हणोनि बोधिलें ज्ञान । अध्यात्म लिंगीं संपूर्ण । प्राण प्रज्ञात्मा आनंद घन । परमात्माचि तो ॥५॥

गद्य

“ जी प्रज्ञा तोच प्राण. प्राण ह्या शरीरामध्ये राहतो. प्राण प्रज्ञेसह शरीरामध्ये राहतो. प्रज्ञा व प्राण मरणसमयीं दोघेहि शरीराला सोडून जातात. ” या उपदेशावरून देवताशरीर जरी उपास्य नसलें, तरी जीव किंवा मुख्यप्राणलक्षणामुळे प्राणवायूच उपास्य आहे, हें प्रतिपादन सम्यक् नाही. कारण प्राण-उपासना, जीव उपासना आणि ब्रह्म-उपासना अशा तीन उपासना मानणें भाग पडेल. एका वाक्यांत ह्या तीन उपासना मानणें

बगेबर नाही. उपक्रम आणि उपसंहार यांच्या योगानेहि इंद्रानें एकच उपासना सांगितली असें दिसते. “मला तूं जाण” ह्या वाक्यानें उपक्रम करून “मी प्राण आहे, प्रज्ञात्मा आनंदधन आहे” या वाक्यांनीं उपसंहार केला असल्यामुळे, आपल्या ठिकाणीं ब्रह्मलक्षणपूर्वक असलेला जो परमात्मा, त्याचें “प्राण” शब्दानें कथन करून, कौशितक्युपतिषदांत ही एकच उपासना सांगितली म्हणून प्राणशब्दवाच्य ब्रह्म आहे, जीव किंवा प्राण वायु नाही हें सिद्ध झालें. अथवा ब्रह्माचीच तीन प्रकारानें उपासना सांगितली आहे, असाही त्या वाक्याचा अर्थ करतां येतो, कारण प्राण हा अमृत आहे, प्रज्ञा ही सर्व भूताला आश्रय आहे, प्रज्ञा प्राण एकच आहेत इत्यादि वाक्यावरून, प्राणधर्मउपहित किंवा स्वधर्म-उपहित, जे ब्रह्म, त्याचीच एक स्थूलसूक्ष्मतीन्यायानें तीन प्रकारें उपासना सांगितली म्हणून, ब्रह्मच एक उपास्य आहे. “तूं बोलणाऱ्याला जाणण्याची इच्छा कर” या वाक्यांत वागादीयाश्रय जीवाचेही लक्षण सांपडते. मुख्य प्राणाचें लक्षण सांगितलेंच आहे.

एवं हें प्रकरण । कुसुम करुनि पूजिले ज्ञानेश्वरचरण ।

आतां अवधान देऊनि पूर्ण ॥ द्वितीय प्रकरण ऐकोत श्रोते ॥१॥

हरिःॐ तत्सत् श्रीनिगमांतसुभायां स्पष्टलिंगकवाक्यबोधसमन्वयं

नाम प्रथमं प्रकरणं संपूर्णम् । श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ

द्वितीय प्रकरण— पाद दुसरा

स्पष्ट वाक्यावरील संशय । निवारोनि समन्वय । ब्रह्मपर केला आहे । पूर्व प्रकरणीं ॥१॥ येर जीव आणि प्रधान । ते वाळिले कारण-

त्वाहून । एक ब्रह्माचे जगत्कारण । दाखविले ॥२॥ सर्वज्ञत्व नित्यत्वादिक ॥
 अथवा ब्रह्मधर्म आणिक । तेही सांगितले सम्यक् । ऐसे झाले ॥३॥
 आतां अस्पष्ट वाक्यांचा । संशय वारोनि साचा । ब्रह्मपर समन्वयाचा ।
 सिद्धांत कीजे ॥४॥ द्वितीय तृतीय पाद । याचि विषयीं प्रसिद्ध । तरी
 तें विशद । ऐकोत श्रोते ॥५॥ अस्पष्ट वाक्यें ब्रह्मपर । किंवा त्यांचें
 अर्थोतर । ऐसा संशयप्रकार । वारिला पाहिजे ॥६॥ मनोमय प्राण-
 उपासना । श्रुतींत आहे ऐसे जाणा । आणि मनोमयत्वादि गुणा । जीवाचि
 योग्य ॥७॥ परब्रह्माचिया ठायीं । मनाचा संबंधु नाही । शरीरामाजीं
 अणुही । जीवाचि एक ॥८॥ म्हणोनी मनोमयत्वादि गुणीं । उपास्यत्वे
 बोलिला प्राणी । एवं पूर्वपक्षवाणी । असंगत ॥९॥ जेथें अणुत्व बोलिले ।
 तेथचि ज्येष्ठत्व कथिले । म्हणोनी तें एकस्थानीं जाहलें । विरुद्ध कैसे ?
 ॥१०॥ तरी येथ ऐसा अर्थ । ज्येष्ठ निरुपाधिक ब्रह्म यथार्थ । तोचि उपा-
 धिगत उपासनार्थ । अणु बोलिलें ॥११॥ व्यापकाचें अशक्य ध्यान ।
 यालागीं ब्रह्म अणुप्रमाण । ‘ अणोरणीयान्समनुस्मरेन्नः ’ । भगवद्वचनही
 ॥१२॥ सर्व भूतांचिया हृदयीं । ईश आहे तूं त्यास ध्यायी । तत्प्रसादें
 लवलाही । पावसी शांती ॥१३॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वतः श्रुतिमंलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

जया सर्वत्र हात पाय । सर्वत्र नेत्रमुखही होय । इत्यादि स्थानीं स्वयें । सर्वों
 पदेश ॥१४॥ माझ्या मध्ये सर्व भूतें । हें व्यापकत्व सांगितलें भगवंतें ।
 आणि अणोरणीयान् स्मरावयातें । सांगितलें ॥१५॥

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

॥ ऐश्वर्यार्थदीपिका ॥

अथ ज्ञानेश्वरीपदपल्लवनाम्नी ऐश्वर्यार्थ—
दीपिका संज्ञका ईश्वरगीता टीका प्रारभ्यते ॥

ॐ नमो देवाविदेवा । भक्तवत्सला करुणार्णवा । ज्ञानेश्वरा
ब्रह्मस्वभावा । सोऽहंभावा सच्चित्सुखा ॥ १ ॥ जय जय दीनबंधु
सर्वेश्वरा । जय हृदयतिमिरभास्करा । अक्षय अविट निर्विकारा । मोक्षविहारा
मोक्षपते ॥ २ ॥ कैवल्येदिरेक्षा नवका । जय सच्छिष्यसंस्तुतिसिंधुनवका ।
एकत्र करुनिया नवका । सर्वासवका विहारका ॥ ३ ॥ जय श्रुतिसमन्वय
साधका । जय भेदसंभर्तविधका । जय ब्रह्माकारवृत्तिसंवादका । साक्षि-
बोधका स्वयंरूपा ॥ ४ ॥ जयाऽविद्याकार्यकृततंद्रा । जयाऽऽनंदपीयूषचंद्रा ।
जय जिज्ञासुश्रेयसुभद्रा । जगन्मौनमुद्राऽऽलंकीयते ॥ ५ ॥ जय साधनवन-
शृंगारवंसता । जय जयाऽमलाधिष्ठानवसुमंता । जयाऽविद्यापातितसुत
कारुण्यवंता । जनिमरणहंता सुखाब्धे ॥ ६ ॥ जय जयेंद्राणीतिराविलासिया ।
जय त्वंतमवारक सुलासिया । जय निजजनहृदब्जनिवासिया । निःसंग
शुद्धा ॥ ७ ॥ जय सच्छिष्यविघ्नापाकर गणेशा । जयावृत्तिद्वयरजनीदिनेशा ।
जय सत्यसंकल्प श्रुतिसंनिवेशा । महंतवेशा महानुभवा ॥ ८ ॥ जय मंत्र-
ब्राह्मणनिगमशरीरा । जय मन्वादिस्मरणावयव सुधीरा । जयपुराणमणि-

भूषण रत्नश्रृंगारा । कविकौतुककरा जनक जननी ॥९॥ जय न्यायनीती-
 परशांकुशधा । वंदांतमोक्षमहारससुधा । जय स्वसुतसभरपयोधर
 दुधा । संशयमुधाछेदका ॥१०॥ जय पाखंडखंडप्रचंडदंता । जय निज
 बालककल्याणचिंता । जय प्रणवमयोपनिषदर्थमंता । ऽध्यक्ष भगवंता
 प्रेममया ॥११॥ तूं निजजनवाणिनिवासी शारदा । जय संकटपतित
 सपूरवारिका । जय निजसंवेद्यसमंतभूरिदा । वृंदारकवृंदादिवंद्य गुरो ॥१२॥
 जय जयाऽविद्याहारक विद्यादायिनी । जय स्वाधीनजनकल्याणभाविनी ।
 जयाऽगाणिन्यायावगुणोपसाहिनी । ज्ञानेश्वर जननी कृपाळें ॥१३॥
 जय निगमविद्यातरुप्ररोहबीजा । जय गतसकलमातिजननीजा । जय
 संकल्पाऽविद्यानापरोक्षसहजा । ब्रह्मसुखओजा सद्गुरो ॥१४॥ जय
 जीवन्मनजनविवेकधारका । जय मृतमनसजनसाधनसारका । जय सूक्ष्मसर्वज्ञ
 प्रेमकारका । ज्ञानेश्वरसंज्ञका श्रीगुरोजी ॥१५॥ जय शून्यारविंदभवांड
 संख्येकांका । जय गतसुतेश्रयाधिकारंशका । जयोपतिष्ठिताप्रियबालकाका ।
 निष्कलंका श्रीमद्गुरो ॥१६॥ जय चिन्मयप्रकाशसदोदयपूर्या । जया
 ऽघटनापटुशिक्षणचर्या । जय निजजनपदनिवासी स्वार्या । ज्ञानेश्वराचार्या
 मायबापा ॥१७॥ जयाऽनंतसंताविभूतिविस्तारा । जय ध्वस्तमोह महावाक्यार्थ
 प्रस्तारा । जय मद्वाक्चतुष्कण्ठगनिस्तारा । नृपत्वसोपरस्कारा जनक
 जननी ॥१८॥ जयामौतिकतनु सान सुंदरा । जय कूटस्थभूधैर्यमंदरा ।
 मुक्तयोग्यानंदगिरिकंदरा । वाहिनी कंधरा पार्या तुमच्या ॥१९॥ जयार्त
 चातककारुण्यधना । जय कालत्रयराहिता चिद्धना । जय प्रीत्यर्थाऽन्वयज्ञान
 सगुणा । जयागुणागुणगणविनिवर्तका ॥२०॥ जय भारतनवनीतमधुरकारा
 जय संकल्पकर्तर्यप्यविकारा । जय सुतव्रतबंधार्थ पितृत्वसंस्कारा । कन्या
 प्रियकरा मातृमूर्ते ॥२१॥ ज्ञानेश्वरोच्छिष्ट जगत्त्रय । हें वचन फलवन्मतिमय ।
 गाऊ त्रिवार जयजयजय । स्मरोनी पाय ज्ञानेश्वर आई ॥२२॥ लाडवाळपणें
 ही तुमची कन्या । भवत्पदप्रसादभृन्मतिमान्या । सेवूनि भवद्वक्त्रोच्छिष्ट

धान्या । ज्ञानवचनपर्जन्या वर्षु इच्छि ॥२३॥ भवान् श्रीगुरु हरिहरात्मक ।
 म्हणोनि वचनें तेंहि एक । तेथ विष्णुवचनें विस्तृत निष्टंक ॥ संस्कृत प्राकृती
 ॥२४॥ परी शिवरूपें भवद्वचन । तें केवळ भाषा गिर्वाण । अरुषवाणी
 अनुमोदन । प्राकृतपण घावें वाटे ॥२५॥ विष्णुरूपें वचन भगवद्गीता ।
 ती संस्कृतसम आपण विस्तारिली ताता । शिवरूपें वचन ईश्वरगीता । ती
 प्राकृत आतां विस्तराल कीं ॥२६॥ परी प्रिय कन्येची बोंबडी सेवा ।
 स्वीकारा ज्ञानेश्वरगुरुदेवा । ऐश्वर्यार्थदीपिका ठेवा । प्राकृत वाहावा चरणीं
 वाटे ॥२७॥ या स्तवना सरिसें ध्यान । करीतां श्रीगुरु देती पसायदान ।
 कीं तव मुखें टीका मी वदेन । एवं वदोन बैसलें हृदयीं ॥२८॥ ज्ञानरूपें
 चित्तीं ऐक्य चिद्धन । भक्तिरूपें हृदयीं आणि सभोंवती सगुण । व्यतिरे-
 कान्वये भक्तिज्ञान । एक करून चरण वंदिले पुनः ॥२९॥ भूम्याप्लवसमयीं
 कूर्म । होवोनि केलें रक्षणकर्म । तथा स्वजनरक्षण धर्म । सगुणत्वे वर्म
 श्रीगुरुचें ॥३०॥ कां कूर्मावतारी एक अघटित । दृष्टीनें पाहतां प्रेमयुक्त ।
 स्वपुत्र होताती तृप्त । तैसें सद्गुरुनाथ शिष्य पोषिती ॥३१॥ सकळसंत
 देवसमाविष्ट । ज्ञानेश्वर मूर्ती एक वरिष्ट । आम्हां मातृपितृगुरुत्वे स्पष्ट ।
 कूर्मसम इष्ट तुष्टपुष्टिदा ॥३२॥ एवं कूर्मप्रेममयगुरु पुरातन । म्हणोनी
 गुरुपर कूर्मपुराण । तेथ शिष्यशिवद शिवत्वे वचन । ती ईश्वरगीता पूर्णेश्वररूपा
 ॥३३॥ तथा ऐश्वर्यार्थाची दीपिका । ओवाळावया श्रीगुरुनायका । निर्धूमाग्नीनें
 निष्कलंका । आरंभुनी देखा उजळी ॥३४॥ तेथ आख्यायिकेची रीती ।
 गीतारूप ब्रह्मविद्यास्तुति । आगे गुरुशिष्यसंवादप्रीती । अखंडानंद प्राप्ति-
 दर्शक ३५॥ तिया आनंदाचिया उकळी । तोचि एक आकळी । जो हृदयांतूनि
 षडरिकळी । काढोनि टाकी ॥३६॥ एवंविधगुणसंपन्न । साधनचतुष्टय आंगीं
 पूर्ण । यज्ञांतीं सकळ ऋषि मिळोन । नैमिषारण्यीं प्रश्न करीते झाले ॥३७॥
 तथा प्रश्नोत्तरीं । कूर्मपुराण काथिले बहुपरी । तथापि आत्मज्ञान अविकारी ।
 राहिले एक ॥३८॥ ते पुसावयासी आदरू । मुनींचिया मनीं प्रश्नसंभारू ।
 व्यक्त करिती करुनी विचारू । इये श्लोकीं ॥३९॥

ऋषयउचुः

भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वायंभुवस्ततः ।
ब्रह्मांडस्यास्य विस्तारो मन्वंतरविनिश्चयः ॥१॥

मग प्रश्न आदरिती ऐसा । पूर्व स्मृतीचा घेवोनि ठसा । अध्यात्मानुभव
आपैसा । पुसती प्रेमे ॥४०॥ कां श्रवण केलियाचे मनन निदिध्यासन ।
उत्तम प्रकारें केलियाविण । सद्गुरु न सांगती आपण । पुढील विवेक ॥४१॥
हा मनीं आणोनि भाव । ध्यावया अध्यात्मानुभव । पूर्व स्मृती घेवोनि
सावेव । ब्रह्मज्ञानो पाव पुसती मुनी ॥४२॥ जो सकल प्रमाणामाजी
वरिष्ठ । ज्याचेनी मुमुक्ष ब्रह्मनिष्ठ । तो वेदाचे एक स्पष्ट । प्रमाण येथ
॥४३॥ तयाचिया बृहदारण्यी । सृष्ट्युत्पत्तिभिषे करूनि । मनुशतरूपा
कारणी । घेतली बीजें ॥४४॥ तो स्वायंभुव सर्ग । जेथुनि विस्तारला
विश्वसंघ । जो ऐकता घडे स्वर्ग । तो काथिला अव्यंग आपण ॥४५॥ मग तया
स्वायंभुवसर्गाआंतू । जो ब्रह्मांडवटविस्तार अगाणितु । घेवोनी कालवस्तु ।
गिवसीत आथी ॥४६॥ तो आणि सर्गांतरीं । मनु करूनिया पुढारी ।
पितृपुत्रसत्तेचे परी । मन्वंतर जे ॥४७॥ तयाचाहि निश्चयो दृढ । तो
सांगितला करोनि कोड । तेथ अभिप्राव गूढ । काथिला कांहीं ॥४८॥

तत्रेश्वरेश्वरो देवो वर्णिभिर्धर्मतत्पैरः

ज्ञानयोगरतैर्नित्यमाराध्यः कथितस्त्वया ॥२॥

भृगुवल्गुनुरोधे । युक्त्यनुभव निजबोधें । परमेश्वरे प्रसिद्धे । निर्मिलें हैं ॥४९॥
आणि तेणेंचि हैं राहे । पुढतीं तेथ इया जाणें आहे ॥ म्हणोनि ईश्वर
कारण पाहे । विश्वासी या ॥५०॥ महाराज पराशरपुत्र । प्रकटोनि
ब्रह्मसूत्र । बोलिलें ईश्वर एक स्वतंत्र । कारण विश्वा ॥५१॥ सर्वज्ञ आणि
सर्वशक्ती । वाक्यशेष तत् ब्रह्मेति । ही श्री मदाचार्यचरणोक्ती । निर्णायक

॥५२॥ तरी धर्मजिज्ञासे आंतू । धर्म परोक्ष पदार्थ । म्हणोनी श्रुति
वाक्यादिसंवातू ! प्रमाणरूप ॥५३॥ तैसे इया ब्रह्ममीमांसा । नाही
शब्दठसा । श्रुतिमूलकानुमान सहसा । अनुभव आपैसा प्रमाण ॥५४॥
इतुकाची भेद । जें कांहीं बोलिला वेद । त्याचा अनुमाने समन्वय
साधावा परी बाध न करावा ॥५५॥ म्हणोनि श्रुत्येकगोचर
सर्ववेदान्तप्रत्ययचोदना । समन्वये सांगती चेतनकारणा । सिद्धांत
॥५६॥ तरी सत्य चित् कारण श्रुत्युक्त । राहिला जो जड कारणसं
तो अनुमानें खंडोनि समस्त । श्रौत सिद्धांत दृढ कीजे ॥५७॥
श्रुतितन्मूलकानुमान । घेवोनि सिद्ध केलें ईश्वरा कारण । त्याचे
आणि स्वरूप लक्षण । सांगितलें ॥५८॥ काशाचित्कत्वे सति व्यावर्तक
इदं तटस्थलक्षणत्वम् । नित्यत्वे सति व्यावर्तकत्वम् । स्वरूपलक्षणमि
॥५९॥ जगत्सर्गस्थित्यंतकारण । हें ईश्वराचें तटस्थ लक्षण । सत्य
नंदादि संपूर्ण । स्वरूप लक्षण बोलिजे ॥६०॥ ऐसा द्विलक्षण ईश्वर
व्यापक परम पवित्र । होवोनि वर्णाश्रमधर्मतत्पर । अर्चिजे प्रेमे
मग त्या धर्मे चित्तशुद्धि । जालिया उभास्ती स्थिर बुद्धी । ज
मोक्षासीद्धि । सहज होय ॥६१॥ म्हणोनि धर्मज्ञानतत्पर । होवोनी
पूजावा ईश्वर । हेही आपण करोनी विस्तार । सांगितलें ॥६२॥

तत्त्वं चाशेषसंसारदुःखनाशमनुत्तमम्

ज्ञानं ब्रह्मकविषयं येन पश्येम तत्परम् ॥३॥

तरी मुमुक्षुभावे आम्हीं । याकोनी समस्त विषयोर्मी । पुर
सांगावे तुम्ही । कृपा करोनी दयाळा ॥६४॥ ईश्वराचें स्वरूप
त्यासी लक्ष्यांशे एक होवोन । आम्हीं पाहूं ऐसें जें परम ज्ञान ।
करून सांगावे ॥६५॥ आध्यात्मिक आधिभौतिक । तिसरें तें अधि
शरीर मनोजन्य आध्यात्मिक । आधिभौतिक भूतजन्य ॥६६॥ आ

॥कृति । एवं दुःखत्रिविधस्थिती । आणि सुख जें कांहीं संसाररीती ।
कहणी तेहि दुःख ॥६७॥ या सकल दुःखांचे कारण । अनादि
रूप अज्ञान । तें नाशे ज्ञानेंकरून । कार्यसहित ॥६८॥ ऐसैं जें ज्ञान
वैषयक । जेथ जीवेश्वर होती एक । तें अनुभवा येईल तेवीं सम्यक् ।
॥६९॥ तुमचें ज्ञान संप्रदायिक । म्हणोनि पुसावया वाटतो
न । येर शास्त्रशब्दवट सकळिक । संप्रदायावांचूनी ॥७०॥
परंपरा शुद्धवाटा । ज्ञान तें परब्रह्म पाउठा । त्याचिया शुद्ध चोहाटा ।
आ तुम्हीं ॥७१॥

त्वं हि नारायणः साक्षात् कृष्णद्वैपायनात् प्रभो ॥

अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत्त्वां पृच्छामहे पुनः ॥४॥

साक्षात् श्रीनारायण । भगवान् द्वैपायन । सूता तूं तेयोनी पावलासी
। । म्हणोनि नारायण तूहि स्वयें ॥७२॥ दीपानें दुसरा दीप लावितां ।
पण न म्हणवे न्यून पूर्णता । दोही दीपीं प्रभासाम्यता । तेवीं
पायणता तुम्हां दोघां ॥७३॥ तरी श्रीव्यासापासोन । जें तूं लाधलासी
। । त्याविषयीं आम्हीं करितो प्रश्न । पुढतीं संपूर्ण सांगावें ॥७४॥

श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं कृष्णद्वैपायनं प्रभुं ॥

सूतः पौराणिकः स्मृत्वा भाषितुं ह्युपचक्रमे ॥५॥

त जिज्ञासाभावरचना । ऐसिया मुनिवृंदवचना । ऐकतां ब्रह्मानुभव
ना । जाहली मानी ॥७५॥ संप्रदायाविण कही । सत्शिष्या बोध होणें
। । म्हणवुनि शहाणें लवलाही । संप्रदाय स्मरताती ॥७६॥ या लोकींची
सकळ । वारी सद्गुरु कृपाळ । आणि परलोकींची विन्नै प्रबळ ।
संप्रदाय निवारिता ॥७७॥ न धरिता संप्रदाय वाट । ब्रह्मज्ञान करिता
ट । तरी गूज घेऊनी चावट । होती बहु ॥७८॥ अथवा रायाचे
गिच्चा मान । सत्य तोंवरी राखिती प्रजाजन । तेवीं महत्संप्रदायमान ।

सकळ देवता राखिती ॥७९॥ असोनि संप्रदायानुसृत । नीतिमंत आणि
 सेवी संत । तरी त्यासी भगवंत । क्षण एक नाविसंबे ॥८०॥ आणि न
 करिता गुरुचें स्मरण । दुसरिया प्रति देता ज्ञान । तरी मी ज्ञानी हा अभि-
 मान । सहजचि वाटे ॥८१॥ ऐसे हेतु अनंत । आणि सहज गुरुप्रेमपंथ ।
 जाणुनिया कृपावंत । सद्गुरु स्मरावा ॥८२॥ गुरुभक्तिवांचूनि पुरता ।
 आदर नुपजे विवेकावरुता । म्हणोनि जाणतेनी सर्वथा । भजिजे गुरु ॥८३॥
 तेणेंचि होये कृतकार्य । मिळे ब्रह्मबोधस्थैर्य । साधकालागीं वैराग्य धैर्य ।
 सद्गुरुस्मरणें ॥८४॥ कां रत्नांची प्रभा फाके । तें रत्नासीच मोल निके ।
 कीं देऊळ देव पाषाणीं एके । भज्यभजकृत्वे जेवीं ॥८५॥ तेवीं सच्चिदानंद
 गोभट्टी । आत्मसिद्धि देवूनि भेट्टी । तिये आत्मसिद्धीवरी उठी । सद्गुरु-
 भजन ॥८६॥ कीं माये एवढी कन्या होता । परी मनी आवडे माता ।
 माहेरासाठीं तत्वतां । झुरतू राहे ॥८७॥ तेवीं शिष्य जाहालिया सद्गुरु
 एवढा । न सुटे गुरुचरणभाव रोकडा । ज्ञानाभिमान व्हाया थोकडा ।
 हाचि मार्ग ॥८८॥ येणें येणें विचारें । सूतचित्त प्रेमभरें । द्वैशयनचरण
 सुकुमारें । स्मरता ज्ञाना ॥८९॥ पुराणांचा अधिकार । जिहीं दिधला
 साचार । जेणें ज्ञान पुसती द्विजवर । एवं पात्र जाहला ॥९०॥ तिया
 सत्यवतीनंदना । भवदाहशमनचंदना । जनभवदुःखकरुणाक्रंदना ।
 आठवी प्रेमें ॥९१॥ स्मरणगामी जे सात । त्यांत सत्यवतीसुत ।
 म्हणोनि स्मरतांचि हृदयांत । प्रकटले कीर ॥९२॥ हृदयीं प्रकटता
 श्रीगुरुराय । पळती दुःख शोक भय । मग सहज वरदान अभय । सांपडे
 करी ॥९३॥ येणें विधी अभयवर । सहज लाहुनि शुद्ध अंतर । सदींद्रि-
 याश्रीं जुंमोनि शरीर । न्याया सत्पथावर सूत झाला ॥९४॥ कीं सूतपणाचा
 कलंक । झाडिला होवोनि पौराणिक । व्याससूतत्वे सार्थक । सूत नाम
 देखा याचिसाठीं ॥९५॥ जिहीं वेदांचे उपबृंहण । ते पढला इतिहास
 पुराण । म्हणोनि करावया भाषण । योग्य जाहला ॥९६॥ सूता पुराणाधिकृती ।

ऐसा निश्चय सांगे स्मृती । म्हणोनि पौराणिक सस्कृती । विशेषें तथा ॥९७॥ तरी वेद विरुद्ध नाही । आणि सहज मोक्षहि पाही । ऐसे पुराण-
गत कांहीं । आररी बोले ॥९८॥

तथास्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥

आजगाम मुनिश्रेष्ठा यत्र सत्रं समासते ॥६॥

परी मी बोध करिता । ही चित्तीं नाही अहंता । म्हणोनि बोल निघता
निघता । गुरुचि स्मरे ॥९९॥ सद्गुरु स्मरतां ध्यानीं । स्तब्ध होवूं पाहे
वाणी । बोलावया प्रवचनीं । धैर्य नोहे ॥१००॥ गुरुचरणाची आस । तेणें
विसरला अधिकारास । हे जाणोनि हृदयींचे व्यास । प्रगटले बाहेरी
॥१०१॥ गुरु आणि शिष्यपणा । कल्पोनि एका स्थाना । द्यावया आलिंगना ।
उदित मुनी ॥१०२॥ निजशिष्याचे पूर्णपणें । आपणा तृप्त वाटणें । हें
मातापुत्रापरी जाणें । श्रीगुरु एक ॥१०३॥ शिष्यवचनाची आवडी मोठी ।
कौतुकें द्यावया श्रवण संपुटी । जणूं प्रगटली गोमटी । व्यासमूर्ती ॥१०४॥
कां सूताचें निज ध्यान । आणि मुनींचें दिव्य नयन । एक संघ जाहला
म्हणोन । दृश्य श्रीगुरु ॥१०५॥ यज्ञ भूमी परम पवित्र । जेणें राचिले
ब्रह्मपूत्र । तो सुमती सत्यवतीपुत्र । देखिला तेथ ॥१०६॥

तं दृष्ट्वा वेदविद्वांसं कालमेघसमद्युतिम् ॥

व्यासं कमलपत्राक्षं प्रणेमुर्द्विजपुंगवाः ॥६७॥

निगमैकरसाकारु । तो यत्सूत्रप्रत्युपकारु । जो अवतरला शाङ्ग
धरु । निगममथना ॥१०७॥ भवजलमय मायासृष्टी । तेथ लिप्त नाही
यत्सृष्टी । जेवीं पंकजपर्णपृष्ठीं । जीवनालेपू ॥१०८॥ चातकीं पाहतां
घन । होती परमानंदघन । तेवीं कांती पाहोनी सुजन । स्वानंदजीवन
वांछिती ॥१०९॥ एवं अपनेतृपुत्रचिंता । कृष्णद्वैपायन भगवंता । पाहोनी
विगत कर्त्रऽहंता । नामिती मुनी ॥११०॥ गुरु स्मरतांचि प्रकटला । येणें

मुनिमना भाव घटला । कीं मुमुक्षु पाहिजे लगटला । संप्रदारीं ॥१११॥
 श्रीगुरुचें सत्व शरीर । भरी सत्शिष्यहृदय अंतर । श्रीगुरु नाहीत ऐसा
 विचार । शिष्यमनीं कदा न ये ॥११२॥ म्हणोनि सूताभिधान । अद्य विलो-
 कित्यस्मन्नयन । आतां पूर्ण सोमचयन । करूनि चरण वंदावे ॥११३॥
 ऐसे आणोनिया मानसीं । प्रणाम करिती सद्भावेसी । हृदयीं मूर्ती-
 रोखिली जैसी । बाहेरी तैसी देखिली ॥११४॥ तदा किंचित् विस्मय
 पोटीं । तो जिरवोनिया शेवटी । सूतकायबुंधी गोमटी । प्रणमना उठी
 अति प्रेमें ॥११५॥

पपात दंडवत् भूमौ दृष्ट्वासौ लोमहर्षणः ॥

प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं प्रांजलिः पार्श्वगोऽभवत् ॥८॥

पाहोनि सद्गुरु स्वानंदवर्षण । अंतर्बाह्य पावला हर्षण । अन्वर्थ नाम
 लोमहर्षण । म्हणोनि ज्याचें ॥११६॥ यत्कृपे मायाऽपक्षीणा । तिया
 प्रभूतें प्रदक्षिणा । करूनि द्यावया गुरुदक्षिणा । दंडवत् प्रणामी ॥११७॥
 कां वृक्षाहुनि सुटतां । शाखा होय भूश्रिता । तेवीं सोडितां अहंकृता ।
 दंडवत्ता कायेसी ॥११८॥ गर्वरहित काया । सांडोनी सकल उभाया । आश्रयी
 द्वैपायनपाया । पादुकावत् ॥११९॥ जाहला निर्गताभिमान । म्हणोनि
 लब्धपार्श्वस्थान । मग मुनि भावप्रवेशाविष्ट होवून । बद्धपाणी विनवितु
 ॥१२०॥ सूतद्वारा मुनीची भावना । आलिंगूं धावे पराशरनंदना । कीं
 स्पर्शोनि निगममयतनुचंदना । तापकंदना करील ॥१२१॥ तेवींचि
 विनवी सूत । कीं व्यासही जया म्हणे सूत । जिया गुरुवचना मुनिगणसूत ।
 अभिप्राय ॥१२२॥

पृष्ट्वास्तेऽनामयं विप्राः शौनकाद्या महामुनिम् ॥

समासृत्यासनं तस्मै तद्योग्यं समकल्पयन् ॥९॥

कां नमी जेथ माय । तेथ पुत्राचा दंडवत होय । तेवीं सूतमानसाभिप्राय ।

प्रशंसिती द्विज ॥१२३॥ मग सूताचिया सरिसे । सकल विनविती आपैसे ।
कुशल प्रश्नादि विशेषें । झालियावरी ॥१२४॥ महामुनी म्हणजे ब्रह्मनिष्ठ ।
आणि जयाचें नाशिलें दुःख दृष्ट । भगवद्भक्तांमाजी वरिष्ठ । ज्ञानीयोगी
॥१२५॥ एवं ब्रह्मज्ञानें ब्रह्मनय । आणि भक्तियोगाशवनामय । तेथ
ऐसिया आसन होय । योग्य कवण ॥१२६॥ एक हृदय वेगळें करुनी ।
बाहेरी बैसवावया आसनीं । योग्य नोहे मुनी । द्वैपायनू हा ॥१२७॥
कीं सुवर्णाची पेटी करुनी । देहांतील प्राण काढुनी । तीत ठेविता
निरोधुनी । लाभ काय ? ॥१२८॥ तेवीं हृदयांत गुरु आई । काढुनि
बैसविजे कवणें ठायीं । यासि द्यावया लवलाही । आसन काय कलियजे ?
॥१२९॥ ऐसिया विचारें सूता सहित । व्याकुल जाहलें मुनींचे चित्त ।
तों आठवलें उचित । करणें जें ॥१३०॥ आणि धन । कीजे श्रीगुरूस
समर्पण । म्हणोनि अविरोधीपण । बाध्यासना ॥१३१॥ अंतरीचें अपिलें
मन । बाध समर्पिलें धन । मध्यानेर्क्षीं तनु गहन । तेही सेवार्थ समर्पिली
॥१३२॥ म्हणोनि जे जे अंतर्बाध्य । ते अवघा श्रीगुरुठाय ॥ येणें बोधे
योग्य होय । ऐसें आसन देती ॥१३३॥ मग तें सनकादि समस्त । जयांची
भवाशा समस्त । प्रणमोनिया स्थित । बद्धांजुली ॥१३४॥

अथैतानब्रवीद्वाक्यं पराशरसुतः प्रभुः ॥

कच्चिन्त हानिस्तपसः स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च ॥१०॥

बाळाते बोलतां नये म्हणून । व्याकुलत्वादि चिन्हावरून । माय जाणें
आपण । लागली भूक ॥१३५॥ तेवीं सनकादि मौनि । पाहोनिया महामुनी ।
मनोगत जिज्ञासा जाणोनी । बुझावी बोले ॥१३६॥ मग परम मंगलांमार्जी
मंगल । तैसे मधुर आणि प्रेमळ । निकेपण विशाळ । जया मार्जी ॥१३७॥
ऐसें उत्तम वचनेंकरून । पुसतां जाहला कृपाघन । श्री पराशर नंदन ।
द्वैपायन जो ॥१३८॥ अहो ! आपुलें तप । चालिलें आहे साक्षेप ॥

स्वाध्याय आणि श्रुतदीप । जैसा तैसा ॥१३९॥ येथ तप शब्देकरून ।
 पुसिले योग्य आहे कीं वर्ण । यदाश्रित कमें करून । चित्तशुद्धि घडे
 ॥१४०॥ आणि स्वाध्याय शब्दावसरीं । पुसिली जपोपासना परी । जपें
 विक्षेपाची उजरी । सहज नाशे ॥१४१॥ श्रुत या शब्दे करून । पुसिलें
 विवेकादि चारी साधन । जो श्रवणार्थी निपुण । विवेकी तोचि म्हणोनिया
 ॥१४२॥ एव तिहींची जरी व्यवस्था । चालिली असेल तत्वता । तरी
 ज्ञान व्हावया सर्वथा । वेळ नाही हा अभिप्रायो ॥१४३॥ एवं पुसतां महामुनी ।
 ते सकळही झालें मौनी । कीं उत्तर ये स्थानीं । देयावें काय ॥१४४॥
 म्हणावें कीं योग्य चालिली व्यवस्था । तरी साधन गर्व घडेल सर्वथा ।
 आणि नाही म्हणावी तव वृथा । होईल भाष ॥१४५॥ ऐसा चितीं
 करिती विचार । तें सूत जाणोनि समग्र । मुनिहृदयींचे सार । प्रश्न बोले
 ॥१४६॥ कीं तिया प्रश्नावरून । सहजाचे कळेळ मुनिकारण । कीं हें
 साधनसंपन्न । पूर्ण असती ॥१४७॥

सूतोवाचः—ततश्च सूतः स्वगुरुं प्रणम्याह महामुनिम् ।

ज्ञानं तत् ब्रह्मविषयं मुनीनां वक्तुमर्हसि ॥११॥

मग तो महाराज सूत । सद्गुरुतें दंडवत । प्रणाम करोनि विनवीत ।
 बद्धांजुली ॥१४८॥ जें ब्रह्मविषयकज्ञान । जें परम गुह्य सनातन । तें
 सांगावयासी या कारण । तुम्हीचि योग्य गुरुनाथा ॥१४९॥

इमे हि मुनयः शांतास्तपसा धर्मतत्पराः ॥

शुश्रूषा जायते चैषां वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥१२॥

आणि हे मुनी धर्मतत्पर । येणें शब्दे वर्णाश्रम व्यवस्था सुंदर । तापस
 उपासनापर । मुनीश्वर हे ॥१५०॥ तैसे शांत म्हणजे साधनसंपन्न ।
 तुमच्या सेवे अति निपुण । श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ आपण । म्हणोनी महाराजा

॥१५१॥ याचिलार्गी ऐसिया । उपनिषदार्थाऽधिकारिया । ब्रह्मज्ञान सांगावया । आपण योग्य ॥१५२॥ आणि ते ही निःसंशय । जया ज्ञाने ब्रह्मनिश्चय । मननादिकाविण होय । श्रवणेंचि एके ॥१५३॥ ऐसे शुद्ध ब्रह्मज्ञान । एतेषां उपरी कृपा करोन । सांगावया योग्य आपण । म्हणोनि विनविले ॥१५४॥

ज्ञानं विमुक्तिं दिव्यं यन्मे साक्षान् त्वयोदितम् ॥

मुनीनां व्याहृतं पूर्वं विष्णुना कूर्मरूपिणा ॥१३॥

आणि अज्ञानें बंधप्राप्ती । तयाची ज्ञानाविण नाही मुक्ती । म्हणोनी ब्रह्मज्ञानचि निश्चिती । मुक्तिप्रद सकळां ॥१५५॥ ऐसें उत्तम ब्रह्मज्ञान । पूर्वीं मातें निरूपण । कृपया केलें आपण । अंगीकारोनी ॥१५६॥ मी प्रतिलोमज वर्ण । आणि हें तव तापस ब्राह्मण । म्हणूनि हें मजहून । कृपापात्र ॥१५७॥ येरव्हीं गुरो आपणांठार्यो । सान थोराची ही मातु नाही । हें मज स्वीकारिता क्षणीं लवलाही । कळो आले ॥१५८॥ सकळ गुरुंचा गुरु । जो परमात्मा ईश्वरू । तेणें कूर्मरूपें निर्धारू । बोलिला जो ॥१५९॥ तो गुह्य न ठेवोनि मातें । उपदेशूनि केलें पुरतें । तरी तेचि मुनिजनातें । उपदेशावें

श्रुत्वा सूतस्य वचनं मुनिः सत्यवतीसुतः ॥

प्रणम्य शिरसा रुद्रं वचः प्राह सुखावहम् ॥१४॥

॥१६०॥ स्वशिष्यही ब्रह्मनिष्ठ । आणि मुनीतें वर्णी स्पष्ट । म्हणोनि कृपा करोनी उत्कृष्ट । सांडिली शंका ॥१६१॥ स्वशिष्य झालिया ब्रह्मसंपन्न । गुरु मानी आपणा समान । यालार्गी सूतवचना देऊनी मान । डोलवी मुनी ॥१६२॥ मग सत्यवतीप्रज्ञागर्भ । जे सगुण ब्रह्म स्वयंभ । ते व्यासमुनी सुप्रभ । ध्यानस्थ जाहले ॥१६३॥ विष्णुनें सांगितलें ज्ञान । तें प्रकाशा नये शिवकृपेवीण । की शिवें सांगितलें सूत्रभूतज्ञान । तें विष्णुकृपेवीण सांपडेना ॥१६४॥ ज्ञानं महेश्वरादिच्छेदिति । शिव ज्ञानाश्रय सांगे स्मृति । आणि उमापति रमापती । भिन्न न होती सर्वथा ॥१६५॥ सकळ विद्येचे

मूळपीठ । गुरुत्वे आदिनाथाचि स्पष्ट । आदि नारायणही प्रगट । तेणेंचि
माने ॥१६६॥ हें दोन्ही मिळोनी ईश्वर । कारण ब्रह्म परिकर । भक्तालागीं
साचार । दोन्हीही सत्वरूप ॥१६७॥ तमोगुणाश्रय शंकर । सत्वगुणाश्रय
रमावर । हा सृष्टीकार्याचा विचार । भक्तां नाहीं ॥१६८॥ तेचि महाभारती ।
निरूपिलें यथा निगुती । जेथ उमापति रमापती । अभेदरूप ॥१६९॥

संमति श्लोकः—“ रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम् ।

लोक चरति कौंतेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ” ॥

कारणनिष्ठ शुद्धसत्त्व । तदेवेशमूर्ति तत्त्व । ब्रह्मत्व शिवत्व विष्णुत्व । घेऊनि
व्यक्तित्व विचरे लोकीं ॥१७०॥ एक गंगामूळ एक गंगास्थान । एक फणिशायी
एक फणिभूषण । एक रमापति एक उमारमण । एक पक्षिवाहन एक पशुपती
॥१७१॥ एकाचे करीं सुदर्शन । एकाचे करीं सुनाभ गहन । एक श्याम एक
गौरवर्ण । प्रकाशसंपन्न दोन्ही हे ॥१७२॥ शंकर चरणा जयाची रति । नाह
त्या न घडे मम भक्ती । एवं बोलिले नारदाप्रती । तुलसीकृतीं भगंवत ॥१७३॥
जैसें ब्रह्मज्ञान अभेद गूढ । तैसाचि भक्तींत अभेद दृढ । होवावा म्हणोनी प्रौढ
शिवविष्णु भजती ॥१७४॥ वरी रुद्रकृपासंपन्न । विष्णूनें पूर्वी सांगितलें ज्ञान
तेचि उजळावे रुद्रकृपेंकरोन । म्हणोनि नमन करी मुनी ॥१७५॥ तो सकळ
विरुपाक्ष । मुनीने ध्यानी आणोनि प्रत्यक्ष । प्रेमे वंदोनि अपरोक्ष । अद्वैत सा
बोलत ॥१७६॥ कां जयाचिया तृतीय नयनीं । धरिला यज्ञहिता बन्ही । आ
तिमिरायहरणीं । मस्तकीं शशी ॥१७७॥ कर्माकर्मापहारिणी । जी उ
माजीं मंदाकिनी । तेवीं सत्त्वतनू शुभ्रवर्णी । शोभला जो ॥१७८॥ एवं सर्वो
कर्पूरधवळा । परी कंठाचि एकू निळा । जें कंठीं गोविंद माळा । धरि
म्हणोनि ॥१७९॥ कां भक्तांची एवढी आवडी । कीं मेलिया प्रेता न सां
म्हणोनि चिताभस्म मांडी । अंगालागीं ॥१८०॥ उमा निजा
गांवां । जावूनि यज्ञकुंडी जीवा । होमोनि वामांकीचिया दैवा । पात्र जा
॥१८१॥ एरव्हीं आधीच ती शक्ती । वरी तपाचिया युक्तीं । वश

दायक मुक्ती । परब्रह्म जे ॥१८२॥ हिमापासूनि तंव जाहली । परी तपें उष्णाह्वानि तापिन्नली । म्हणोनि अमूर्ति आकारा आणिली । आपुर्जेनि बळें ॥१८३॥ ऐसिया उमेसहित भगवंतू । जो भक्तहृदयसिद्धांतू । जो संहारक परि कृतांतू । सख्य न करी ॥१८४॥ ऐसिया वंोनि रुद्रा । आणि आश्वासोनि द्विजेंद्रा । ब्रह्माद्वैः प्रेमझरा । आरंभी बोलो ॥१८५॥

व्यासउवाचः—वक्ष्ये देवो महादेवः पृष्ठो योगीश्वरैः पुरा ॥

सनत्कुमारप्रमुखैः स्वयं यत् समभाषत ॥१५॥

मग हो ऐसे म्हणें । जयाचिया हृदयींचे नाणें । हरीहरमय प्रमाणें । जाणितळें जे ॥१८६॥ हें असो ज्याचिया ध्यानें । योग साध्य होणें । हें योगाचार्या बोलणें । सूत्रें केले ॥१८७॥ सूत्रः—“वीतरागविषयं वा चित्तम्” । आणि ब्रह्मसूत्रा आतौती । आधिकारिकांचिये पंक्ती । जया विसवूनी श्रुती । ठाकली राहे ॥१८८॥ जे अंगे कीर योगी । परी लोकोपकारालागी । ब्रह्मानिष्ठही परी विभागी । शिष्यत्वाच्या ॥१८९॥

सनत्कुमारः सनकस्तथैवच सनंदनः ॥

अंगिरारुद्रसहितो भृगुः परमधर्मवित् ॥१६॥

कणादः कपिलो गर्गो वामदेवो महामुनिः ॥

शुक्रो वसिष्ठो भगवान् सर्वे संयतमानसाः ॥१७॥

परस्परं विचार्यन्ते संशयाविष्टचेतसः ॥

तप्तवन्तस्तपो घोरं पुण्ये बदरिकाश्रमे ॥१८॥

अपश्यन्स्ते महायोगमृषिं धर्मसुतं मुनिम् ॥

नारायणमनाद्यन्तं नरेण सहितं तदा ॥१९॥

संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः सर्ववेदसमुद्भवैः ॥

प्रणमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगवित्तमम् ॥२०॥

ते सनक सनंदन सनत्कुमार । अंगिरा भृगु धर्मतत्पर । तैसे परम विचारा

कर । कणाद कपिल गर्ग ॥१९०॥ आणि वेदामार्जी मुक्ती । जयाची
 प्रशंसिली निगुती । तो वामदेवो महामती । आणि शुक्रही तैसा ॥१९१॥
 आपुलिया ब्रह्मज्ञानी । जो विष्णुसही शिष्यत्वा आणी । तो भगवान् वसिष्ठ
 मुनी । नियमयुक्त ॥१९२॥ एवं सकलही यती । सकाळांचियाही चित्ती ।
 विषय भावाची आर्ती । कदां नोहे ॥१९३॥ ऐसिया पूर्ण योगेश्वरा ।
 कृपावंत होवोनि पुरा । जे बोलोनिया उदारा । साच केले ॥१९४॥ ते
 शंकराचे बोल । श्रुतिमय सखोल । तुम्हांसी सांगेन सकळ । द्वैपायन म्हणे
 ॥१९५॥ तरी इतुकिया मुनी । भेटी व्हावया शूलपाणी । गाथा आदि
 कारणी । बोलिजे एक ॥१९६॥ हे सकळही नियतचित्त । ब्रह्मनिष्ठही
 विख्यात । परी निवडावया श्रुत्यर्थ । विचारिते झाडे ॥१९७॥ म्हणोनि
 नाना संशय । आपुल्या चित्तीं धेवूनि स्वयें । लीलया शिष्यत्व उपायें ।
 संपादिलें ॥१९८॥ मग तिया बदरिकाश्रमीं । जाऊनि सकळ उर्मी ।
 तपाचिया संभ्रमीं । स्थितीमंत जो ॥१९९॥ आणि धर्मचि जयाचें कारण ।
 एरव्हीं ब्रह्ममय अंतःकरण । ऐसा नर सहित नासायण । देखिला
 सकळीं ॥२००॥ मग गर्व दुरी टाकिलें । आणि बद्धांजुली ठाकलें । लीला
 बालैव थोकले । आवडीवरीं ॥२०१॥ मग ब्रह्माचा प्रथमांकुरु । जो
 वाणिरूपें ज्ञानसागर । त्या वेदाचा स्तोत्राकार । अवतार आणिला ॥२०२॥
 एवं जाहलिया स्तवन । साष्टांगें करिती नमन । जें वाचे पडेल मौन ।
 म्हणोनिया ॥२०३॥ आणि त्या नमस्कारा मार्जी । चित्तही भाक्ति
 साम्राज्यी । जे पाय देवोनी स्वाराज्यीं । निष्काम झाले ॥२०४॥ ऐसें
 सकल योगीश्वर । तो योगविद्वरिष्ठ करुणाकर । नारायण साक्षात् शार्ङ्गधर ।
 नमिती त्यातें आवडीं ॥२०५॥

विज्ञाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्वावित् ॥

प्राह गंभीरया वाचा किमर्थं तप्यते तपः ॥२१॥

मग सर्ववेतृत्वपणें । साक्षी होऊनि वासनें । मुनीचिया जाणूनि म्हणे ।
गंभीरवाणीं ॥२०६॥ तरी जे प्रणवाचें जिह्वार । ऐसें वचन गंभीर । येणें
मिषें निर्धार । आश्वासनाचा ॥२०७॥ तुम्ही सकळ विवेकी भूप । कायिसया-
साठीं तपता तप । ऐसी भगवद्वाणीं साठोप । ऐकूनि मुनी बोलती ॥२०८॥
कां पाप जावया सरिसा । वेळू ये जें आपैसा । तें गंगेचा जैसा । आठवूं
होय ॥२०९॥ कां मरणाची फेरी । चुकवावया निर्धारि । अमृताची झारी ।
अवचिता दिसे ॥२१०॥ नातरी निवटावया जनमारू । पुढां देखिजे
अश्विनीकुमार । तेवीं कैवल्यमूचक गुरू । ब्रह्मनिष्ठ देखिला ॥२११॥
कीं पोटा येईल भगवंत । म्हणोनि वसिष्ठ पुरोहित । नातरी पुत्राचिह्न सूचित ।
ऋष्यशृंगागमन ॥२१२॥ कां आधीं युधिष्ठिराची । सिद्धि मिळवावयाची ।
म्हणूनि सूचना विदुराची । पातली जैसी ॥२१३॥ नातरी वसुदेवमोचन ।
होवावयाचें चिन्ह । देवकीचें वायन । घेतलें देवें ॥२१४॥ तेवीं सद्गुरूचें
दर्शन । हें कैवल्या परम चिन्ह । कीं फळा आधीं सुमन । तैसे आश्वासन
श्रीगुरूचें ॥२१५॥ हें जाणोनि आपुलें चित्तीं । मग हर्षाविष्ट बोलती ।
तया विश्वात्मयाप्रति । अतितर विनयें ॥२१६॥

अब्रुवन् हृष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम् ॥

साक्षान्नारायणं देवमागतं सिद्धिसूचकम् ॥२२॥

म्हणती आम्ही सकळ । ब्रह्मवादी केवळ । परी श्रुतिनिर्णयीं प्रबळ ।
संशयाविष्ट ॥२१७॥ नातरी आपुळिया मतीं । शुर्के जाणोनि संविती ।
मग संशय होऊनि पितयाप्रती । पुशिली तेचि ॥२१८॥ परी तेणें काथितांही
संशयो न जाय । म्हणोनि जनका शरण होय । ऐसें ऐकिलें स्वयें ।
बृहद्वासीष्ठीं ॥२१९॥ एवं ब्रह्म जाणालियाही वरी । कदाचित् संशयाची उजरी ।
हें विद्यारण्यमुनीश्वरीं । अंगिकारिलें ॥२२०॥

संमति श्लोकः—“ग्रंथिभेदेऽपिसं भाव्या इच्छा प्रारब्धदोषतः ॥

बुध्वापि पापबाहुल्यादसंतोषोयथा तव” (चित्रदीप) ॥२६३॥

म्हणोनि ब्रह्मज्ञानानंतर । न सोडिजे सत्संगाधार । आणि श्रुत्यर्थविचार ।
न सांडिजे ॥२२१॥ तरी आपुलिया दर्शन । पाप गेले हे मानूं मने ।
आतां संशयाचें फेडणें । समर्थे कीजे ॥२२२॥ कां बालक होय जाणतां ।
परी प्रेमें न्यून नोहे माता । तेवीं आम्हां समस्ता । जनकजननी तुम्ही ॥२२३॥

वयं संशयमापन्नाः सर्वे वै ब्रह्मवादिनः ॥
भवन्तमेव शरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम् ॥२३॥
त्वं वेत्सि परमं गुह्यं सर्वं तु भगवान् ऋषिः ॥
नारायणं स्वयं साक्षात् पुराणोऽव्यक्त पुरुषः ॥२॥
नह्यन्यो विद्यते वेत्ता त्वामृते परमेश्वरम् ॥
स त्वमस्माकमबलं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥२५॥

आणि तूं पुराणपुरुष । तूं अव्यक्त हृषीकेश । भक्तार्थ तापस वेष । धरिला
दिसे ॥२२४॥ परम गुह्य जें ज्ञान । तें तुझें तूंचि जाणसी संपूर्ण ॥
तरी हें सलगीचें भाषण । उपसाहिजोजी ॥२२५॥ आणि तूं शरण तूं गति ।
म्हणोनी आम्हाप्रति । सांभाळोनि संशयानिवृत्ति । करिजे देवा ॥२२६॥
एरव्हीं तरी सूर्यपण । कवण अधिष्ठी सूर्यावीण । कीं औषधीचा गुण ।
वैद्यावीण कवण जाणें ॥२२७॥ नातरी बायप्रेमाची कळा । कवण जाणें
भायवेगळा । कीं परमामृतरसगोळा । रसनेवीण कवण जाणें ॥२२८॥
कां निक्कें जे आपुलेपण । कवण जाणें आपणावीण । तेवीं त्वदुक्त श्रुति-
ज्ञान । तुजवीण कवण जाणता ॥२२९॥ ऐसें मुळीचेंचि पाहे । वरी हें
शरारही धरिलें आहे । अतः संशयछेत्ता नोहे । भवतं विना ॥२३०॥

किंकारणमिदं कृत्स्नं कोऽनुसंसरते सदा ॥

कश्चिदात्मासच का मुक्तिः संसारः किन्निमित्तकः ॥२६॥

तरी श्वेताश्वतरश्रुती । अधिष्ठा नि मति । ऐकिजे श्रौत रीति । प्रश्नांचिया

॥२३१॥ तरी हें विचित्र जग । पेलले आहे सैंध । तयातें कारण संग ।
 कोणता देवा ॥२३२॥ येथ सामान्य तरी जाणो । परी विशेष सर्वथा नेणो ।
 जें कांहीं तरी कारणो । या जगा म्हणोनिया ॥२३३॥ (कारणो=कारण
 असले पाहिजे असा अर्थ). हां हो जी कारणाविणें । कार्या केंही न देखणें ।
 काई भोजनाविणें । तृती आहे ॥२३४॥ कां नालिगुनिया प्रमदा ।
 पुत्रोत्सवसंपदा । कवणें गृहीं विशदा । जाहली आहे ॥२३५॥ म्हणोनी
 साच हें ऐसे । या कारण तंव असे । परी विशेष कैसे । तें नेणो सकळ
 ॥२३६॥ आणि कोणत्याहि कारणाभावे । कार्य हें जरी साधावे । तरी
 प्रतियोगीज्ञानाविण नोहे । कारणाभावसिद्धी ॥२३७॥ आणि कार्य
 भावण । तरी प्रागभावा पाहिजे अधिष्ठान । किंवा कार्यप्रागभावनाशेंकरून ।
 कार्यप्रतियोगिता उमटे ॥२३८॥ तैसा कार्यप्रध्वंसाभाव । तो सादि
 अनंत स्वयमेवो । म्हणोनि कार्योत्पत्ति ठाव । तेथोनि न घडे ॥२३९॥
 आतां अन्योन्याभावे करुनी । कार्यसिद्धी मानितां क्षणीं । कोण्याहि
 वस्तूपासूनी । कांहींहीं उपजावे ॥२४०॥ नाकापासोनि निघावा मंचक ।
 नदीपासोनि निघावा रंचक । आणि वालुकेपासोनि अज्ञानवंचक । हातां
 यावा ॥२४१॥ हें काय बोलणें अशुद्ध । मुखापासूनि होवावे गुद । जरी
 अन्योन्याभावे प्रसिद्ध । कार्यसिद्धि ॥२४२॥ आणि अत्यंताभावे जरी ।
 कार्यसिद्धीची परी । अत्यंताभावाची तरी । सुलभता आहे ॥२४३॥
 म्हणोनि सर्वत्र सर्व कार्योत्पत्ति । सर्वदाची होवावी निश्चिती । विरोधविचार
 चिर्ती । न येतांही ॥२४४॥ माता पिता नंदन सून । तमः प्रकाश
 जननमरण । निश्चय संशय प्रमाणाप्रमाण । एकत्र संपूर्ण उपजावे ॥२४५॥
 एवं अभावे करून । काहींच नाही उत्पन्न । हे कळलें परि तेंचि कारण ।
 विशेषे कैसे ॥२४६॥ तैसा येथ दुःखसागरीं । सदा कवण फिरे संसारी ।
 आपण म्हणावा तरी । स्वदुःखचाड कवणा नव्हे ॥२४७॥ जरी
 दुःखदाता ईश्वरू । तरी तो निर्दय विषम थोरू । कर्म फिरवे तरी ते निर्धारू ।

जड आहे ॥२४८॥ तैसे काळस्वभावादिक । जड फिरवू न शकती देख ।
 एवं हाही एक । संशयो आहे ॥२४९॥ तेवीं यज्ज्ञाने कैवल्य खरा । ऐसा
 श्रुतींचा डांगोरा । तो आत्माही विशद करा । कृपा करोनी ॥२५०॥ आणि
 सकळ सुखामाजीं पुढारी । ज्ञानिये झेंप घालिती जीवरी । ते भक्तिमातृदत्ता
 नोवरी । मुक्ती कोणती ? ॥२५१॥ तैसा सकळ भयाचा सागर । जो सकळ
 दुःखाचा महामेरू । जो त्रिविधतापांचा डगरू । कीं महामगरू निर्दयतेचा
 ॥२५२॥ जो विषमाचें घर । जो विकारांचा बिठार । जो काळाचे सासुर ।
 हुंडा घ्यावया ॥२५३॥ तो संसार दुःखयुक्त । उद्धवला कवण निमित्त ।
 हें सकळ कृपा करोनी यथार्थ । निरूपिजे स्वामी ॥२५४॥

कः संसारपतीशानः को वा सर्वं प्रपश्यति ॥

किं तत्परतरं ब्रह्म सर्वं नो वक्तुमर्हसि ॥२७॥

ऐसियाहि दुःखयुक्ता । कर्ता हर्ता आणि पाळिता । आहे म्हणोनि वार्ता ।
 सर्वप्रसिद्ध ॥२५५॥ तरी तो संसारपती । ईश्वर आहे कवण रीती ।
 आणि याचा साक्षी निश्चिती । कवण आहे ॥२५६॥ नातरी हें आघवें
 आपण । उत्तर झाल ब्रह्म म्हणोन । तरी तेचि ब्रह्म कवण । केवीं जाणिजे
 ॥२५७॥ एवं हें आमुचे समस्त । संशय वसती असत । येणें आम्ही अस्त ।
 पावूं पाहतो ॥२५८॥ तरी जैसे असेल तैसे । सांगावया आपैसे । आम्हां
 आपणाहानि सरिसे । आन ते नोहे ॥२५९॥

॥ श्रीमत् ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

(अपूर्ण)

॥ श्रीमत् सद्गुरु ज्ञानेश्वरमाऊली समर्थ ॥

ब्रह्मसूत्रव्याख्या

श्रीवादरायणं नत्वा शंकराचार्यमीश्वरम् ।

मया ब्रह्मसूत्रव्याख्या बालबोधाय तन्यते ॥१॥

ॐ नमोजी सद्गुरु । तूं शिष्यचकोरा अमृतकरू । तुझेनि
हा भव पारू । साविया घडे ॥१॥ योग सांख्य वेदांत । या तरुवरा
तूं वसंत । सख्या षड्ग्रिपू होती शांत । तुझेनि कृपे ॥२॥ अविद्येचिया
उल्हासी । चैतन्य आले बंधनासी । तयाच्या धांवे सगुणासी । सगुणेसी
आलासि देवा ॥३॥ कीं तुझेनि बळें सकळ । हाता चढे मोक्षफळ । मरे
पुंजाळले प्रबळ । मायादंव ॥४॥ माये तुझिया दृष्टीपुढें । थोर सान हें
न सांपडे । कैवल्य यश हाता चढे । भलतियांच्या ॥५॥ अवो तूं भक्ता
अभयदात्री । विश्वपरम हितकर्त्री । तरी ब्रह्ममीमांसा पात्रीं । बैसवी माते ॥६॥
सखे ज्ञानेश्वर माऊली । मातेंचि तूं पान्हावली । तरी ब्रह्मरसा उवायिली ।
पात्रें भरी ॥७॥ गणेश आणि सरस्वती । ती कृपा तुमचीच महामती । तरी
विघ्ने वारूनि कृपामूर्ती । द्यावी स्फूर्ती ग्रंथातें ॥८॥ असो आतां प्रसंग नागर ।
जो स्वानंदसुधारत्नाकर । तो ऐकिजोत चतुर । अवधान दाते ॥९॥
युष्मत्-अस्मत्-प्रत्ययगोचर । विरुद्ध जेवीं प्रकाश अंधार । ते विषय विषयी
परस्पर । अध्यासिले ॥१०॥ तेथ एका संसर्गिला । एका स्वरूपें उवायिला ।

जड आहे ॥२४८॥ तैसे काळस्वभावादिक । जड फिरवूं न शकती देख ।
 एवं हाही एक । संशयो आहे ॥२४९॥ तेवीं यज्ज्ञाने कैवल्य खरा । ऐसा
 श्रुतींचा डांगोरा । तो आत्माही विशद करा । कृपा करोनी ॥२५०॥ आणि
 सकळ सुखामाजीं पुढारी । ज्ञानिये झेंप घालिती जीवरी । ते भक्तिमातृदत्ता
 नोवरी । मुक्ती कोणती ? ॥२५१॥ तैसा सकळ भयाचा सागर । जो सकळ
 दुःखाचा महामेरू । जो त्रिविधतापांचा डगरू । कीं महामगरू निर्दयतेचा
 ॥२५२॥ जो विषमाचें घर । जो विकारांचा बिठार । जो काळाचे सासुर ।
 हुंडा घ्यावया ॥२५३॥ तो संसार दुःखयुक्त । उद्भवला कवण निमित्त ।
 हें सकळ कृपा करोनी यथार्थ । निरूपिजे स्वामी ॥२५४॥

कः संसारपतीशानः को वा सर्वं प्रपश्यति ॥

किं तत्परतरं ब्रह्म सर्वं नो वक्तुमर्हसि ॥२७॥

ऐसिथाहि दुःखयुक्ता । कर्ता हर्ता आणि पाळिता । आहे म्हणोनि वार्ता ।
 सर्वप्रसिद्ध ॥२५५॥ तरी तो संसारपती । ईश्वर आहे कवण रीती ।
 आणि याचा साक्षी निश्चिती । कवण आहे ॥२५६॥ नातरी हें आघवें
 आपण । उत्तर चाल ब्रह्म म्हणोन । तरी तेचि ब्रह्म कवण । केंवीं जाणिजे
 ॥२५७॥ एवं हें आमुचे समस्त । संशय वसती असत । येणें आम्ही अस्त ।
 पावूं पाहतो ॥२५८॥ तरी जैसे असेल तैसे । सांगावया आपैसे । आम्हां
 आपणाहूनि सरिसे । आन ते नोहे ॥२५९॥

॥ श्रीमत् ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

(अपूर्ण)

॥ श्रीमत् सद्गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

ब्रह्मसूत्रव्याख्या

श्रीबादरायणं नत्वा शंकराचार्यमीश्वरम् ।

मया ब्रह्मसूत्रव्याख्या बालबोधाय तन्यते ॥१॥

ॐ नमोजी सद्गुरु । तूं शिष्यचकोरा अमृतकरू । तुझेनि
हा भव पारू । साविया घडे ॥१॥ योग सांख्य वेदांत । या तरुवरा
तूं वसंत । सख्या षड्रिपू होती शांत । तुझेनि कृपे ॥२॥ अविद्येचिया
उल्हासी । चैतन्य आले बंधनासी । तयाच्या धांवे सगुणासी । सगुणेसी
आलासि देवा ॥३॥ कीं तुझेनि बळें सकळ । हाता चढे मोक्षफळ । मरे
पुंजाळले प्रबळ । मायादंब ॥४॥ माये तुझिया दृष्टीपुढें । थोर सान हें
न सांपडे । कैवल्य यश हाता चढे । भलतियांच्या ॥५॥ अवो तूं भक्ता
अभयदात्री । विश्वपरम हितकर्त्री । तरी ब्रह्ममीमांसा पात्रीं । त्रैसवी माते ॥६॥
सखे ज्ञानेश्वर माऊली । मातेंचि तूं पान्हावली । तरी ब्रह्मरसा उवायिली ।
पात्रें भरी ॥७॥ गणेश आणि सरस्वती । ती कृपा तुमचीच महामती । तरी
विघ्ने वारूनि कृपामूर्ती । द्यावी स्फूर्ती ग्रंथातें ॥८॥ असो आतां प्रसंग नागर ।
जो स्वानंदसुधारत्नाकर । तो ऐकिजेत चतुर । अवधान दाते ॥९॥
युष्मत्-अस्मत्-प्रत्ययगोचर । विरुद्ध जेवीं प्रकाश अंधार । ते विषय विषयी
परस्पर । अध्यासिले ॥१०॥ तेथ एका संसर्गिला । एका स्वरूपें उवायिला ।

ऐसा अन्योन्य संबंधिला । अध्यापू हा ॥११॥ हाचि तादात्म्य प्रसंगू ।
 चिदात्म्याऽविद्यासंगू । यत्रस्थ लाधे लागू । विस्मरणाचा ॥१२॥
 असदात्मान्यथा आख्याती । घेवूनिया पूर्वस्मृति । लाहे अवभासाकृति ।
 समानत्वे ॥१३॥ तिया अयुक्तीनें अनिर्वाच्य । अनादिसांताऽनिर्वाच्य ।
 तन्निवृत्ति आहाच । पाहिजे याते ॥१४॥ म्हणोनि इया मीमांसा अवतारू ।
 सूत्ररूपें सगुणाकारू । बालत्वीही कृपा शंकरू । भाष्याकारू तरुणला ॥१५॥
 तोंचि पाहुनि प्रमेय । बोलावा गुरुप्रसादप्रत्यय । यातागीं उल्हापू स्वये ।
 आदरिला ॥१६॥ तरी आतां कृपायोगू । संतावधाने घडे संगू । हें कै
 त्वरित पांगू । फिये तमाचा ॥१७॥ हा हो उपनिषदांचा । अर्थ मथुनिया
 साचा । सपुरु व्यासबुद्धीचा । थांबला जेथ ॥१८॥ करुनि ब्रह्मसूत्राचें
 मीस । अवतरले वाङ्मय व्यास । तरी तत्पदीं श्लेष । करूं चला ॥१९॥
 मार्ग काढावया आधीं । अवधान घावे संतबुद्धी । अर्थ ज्ञानेश्वरकृपें संधी ।
 हाता चढे ॥२०॥ तरी तें सकळ व्यासक । प्रथम सूत्र अनुबंधात्मक ।
 सावध होऊनियां सकळिक । परिसा आतां ॥२१॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

पदच्छेद—अथ अतः ब्रह्मजिज्ञासा । तरी अथ शब्दानंतर्यार्थक ।
 अतः शब्द हेतुदर्शक । ब्रह्मशब्द चिद्वाचक । नित्यशुद्धाचा ॥२२॥ ज्ञापद
 ज्ञानमात्र । सायद इच्छामात्र । म्हणोनि अर्थ स्वतंत्र । ब्रह्मजिज्ञासा ॥२३॥
 तरी श्रुत्यनुरोधे । कर्मफल अनित्य लाधे । म्हणोनि ब्रह्मजिज्ञासानुवादे ।
 कर्तव्य असे ॥२४॥

श्रुतिः—“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानुशुः” ॥१॥
 श्रुत्यर्थः— हो राजसे यागादिकें । उवाये पशुहिंसके । तेथे अपवर्ग मोटके ।
 नास्तिक्य पावे ॥२५॥ म्हणोनी एक्या त्यागे । अमृतत्व हाता लागे । इया
 श्रुतिमार्गे । कर्म निषेधू ॥२६॥ कर्मानिषेधें कर्मफल । अनित्य जाहळिया सकळ ।
 नित्यानित्याविवेक प्रवळ । करणें लागे ॥२७॥ हें छांदोग्य उपनिषदीं ।
 सनत्कुमार नारदानुवादी । तिया श्रुति प्रमाणवादी । घेणें पडे ॥२८॥

श्रुतिः—“यो वै भूमा तदमृतंमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ॥२॥”

श्रुत्यर्थः— भूमा म्हणजे पूर्ण । तेंचि नित्य अमर जाण । आणि जे अनित्य अपूर्ण । मृत्युरूप तें ॥२९॥ इत्यादि श्रुति पाहतां । लाहे नित्यानित्यविवेकता । मग इहपरभोगी विरक्तता । श्रुत्यनुगोघे आणावी ॥३०॥

श्रुतिः—“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवापुत्र पुण्यचितो-
लोकः क्षीयत इति ” ॥३॥

श्रुत्यर्थः— कीं हा लोक कर्म पावला । कर्म सरितां जेवीं लोपला । तेवांचि हा पुण्य लोक जाहला । क्षया पात्र ॥३१॥ इत्यादि श्रुतिचेनि बोधें । इहपर भोग त्याज्य नुसुधें । दोष विचारें चित्त निरोधें । प्राप्तता ये त्या ॥३२॥ आतां शमादषिट्कसंपत्ति । शम दम श्रद्धातितिक्षोपरति । समाधान इयाही श्रुति । साध्यता दे ॥३३॥

श्रुतिः—शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः ॥४॥

श्रुत्यर्थः— योगें यमद्वारें स्वभावरोध । नियमद्वारें इंद्रियरोध । करणें हाचि शुद्ध । शमदमभाव ॥३४॥ कामक्रोधादि अंतर्विकार । ते रोधणें तो शम । आणि बाह्येन्द्रिया विषयी थार । न देणें हा दम असे ॥३५॥ स्वयेचि इंद्रिय विषया न घेती । या नांव बोलिजे उपरति । आणि द्वंद्वसहनशक्ति । ती तितिक्षा ॥३६॥ ऋषि गुरु वेदांतीं । ज्याचिया विश्वासा अत्यंति । ती श्रद्धा चित्तार्जवस्थिति । समाधान कीं ॥३७॥ ऐसिया परी मुमुक्षा । श्रुति दे स्वयें शिक्षा । तयाचिया अर्थप्रत्यक्षा । पाहिजे केले ॥३८॥

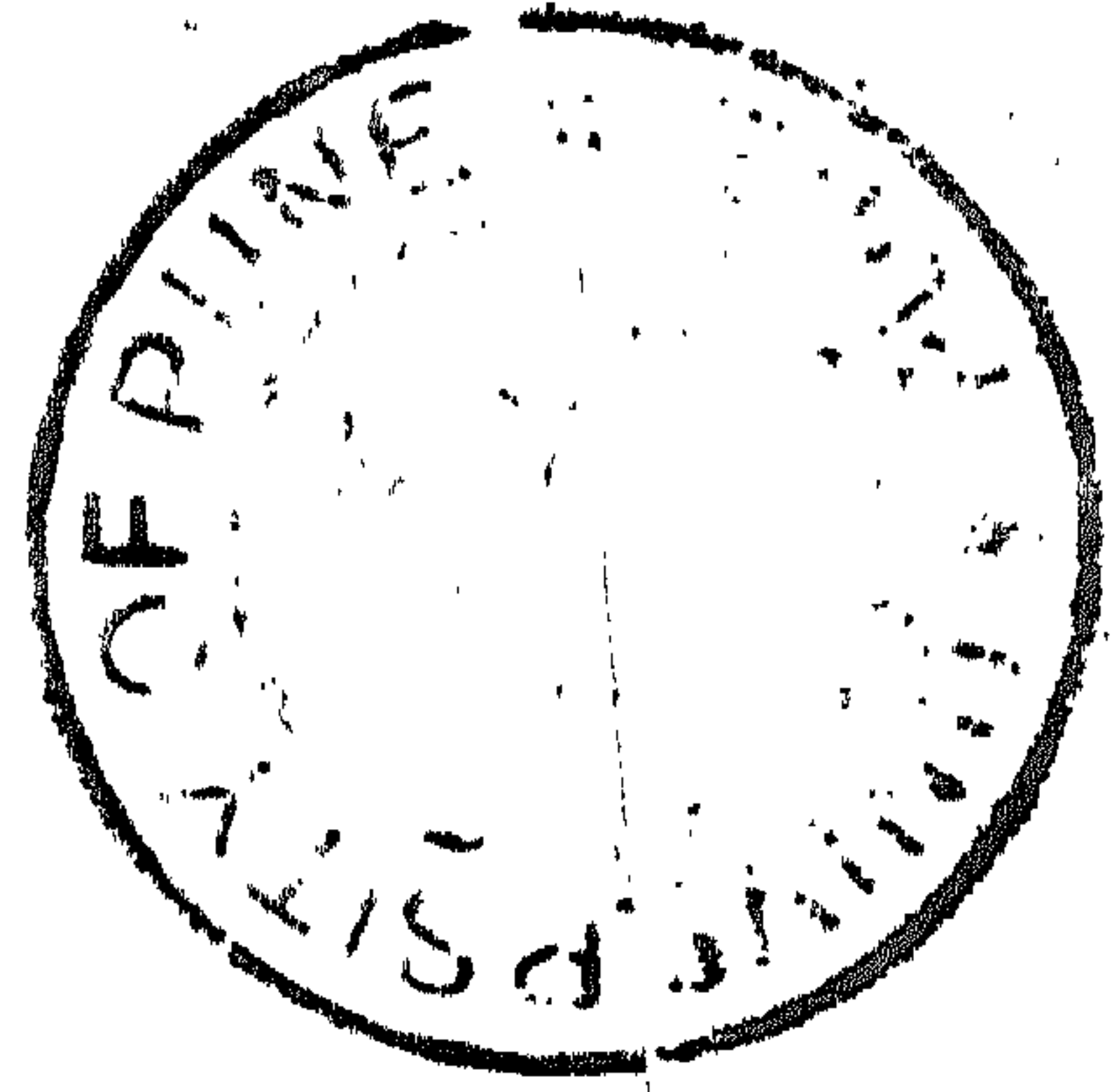
श्रुतिः—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ॥५॥ सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ॥६॥

श्रुत्यर्थः— जे पूर्ण तेचि गा सुख । अल्प तेथे असे दुःख । साधक त्यागोनि तें दुःख । पूर्णकाम सुख पावतसे ॥३९॥ या दो श्रुतीचोनियोगें । मुमुक्षत्व करी लागे । ही चारी साधनें अंगे । साधिली जेणें ॥४०॥ त्यांनीं

ब्रह्मजिज्ञासा । करणं अध्याहारू ऐसा । श्रुत्यनुरोधे आपैसा । घेणेचि
लागे ॥४१॥ तरी बृहदारण्यकीं । मैत्रेयीते याज्ञवल्क्यीं । बोधिलेसे एकाकी ।
विधिवाक्यत्वे ॥४२॥

श्रुतिः-आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य
इति ॥७॥ श्रुत्यर्थः- अरे मैत्रेयी परमात्मा । श्रवण दर्शन मननोपमा ।
आणोनि ध्यानी तदात्मा । होवोनी लीजे ॥४३॥ एवं श्रुत्याधारे । साधन
चतुष्टयाचेनि परे । ब्रह्मज्ञान-इच्छा बारे । करणें लागे ॥४४॥ इया
अधिकरणें निरूपण । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्य पूर्ण । बोलिलें तें किलक्षण ।
शिष्यप्रश्नादरी ॥४५॥ तरी तें तटस्थ । बोलावया अनुगत । आक्षेपापवाद
संगत । द्वितीयविकरण प्रारंभू ॥४६॥ इति ॥१॥

(अपूर्ण)

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

छंदप्रदीप

श्लोक

आळंदिवल्लभपदा प्रणमोनि भावे ।
जीवास आवडि म्हणूनच नव्यभावे ॥
केले न कोणि करुनी श्रम तेचि आतां ।
छंदप्रदीप रचितो सुखदायि गाता ॥

गीति

काव्ये करिती त्यांचा विटाळ आम्हां नको अशी वाणी ॥
तुकाराम बदले परि तात म्हणति काव्य चांगले वाणी ॥१॥
दोघामध्ये मजला तातवचन मान्य आदिचें होय ॥
तुकारामकृतनिंदा भक्तिरहित काव्य त्यावरी जाय ॥२॥
काव्यें श्रमजन्यें तीं गौण होती जरि महामत्यपेक्षें ॥
तरि हरिस वर्णाया श्रम करणेंही न येचि समुपेक्षें ॥
ध्वनिवांचुनि चट कविता तरि त्यालाही उपेक्षिती सुकवी ॥
यास्तव कृष्णगुणार्ते गाता होतोच काजवाहि रवी ॥४॥

श्लोक

“ भूतावेशनिवेशिताशय इव श्लोकं करोत्याशु यः ॥
श्लाघंते कविरभ्युतोयमिति तं मिथ्या जना विस्मिताः ॥

द्वित्राण्येव पुरः पदानि रचयन् पश्चात्समालोचयन् ॥
दूरं यः कवितां निनीषति कविः कामीव सः स्तूयताम् ॥५॥

अभंग

पूर्व स्मृतीचा या सांगतो भावार्थ ॥ उगा नका अर्थ द्वेषू कांहीं ॥१॥
मनीं होय भूत लागल्या सारिखा ॥ रचूं लागे श्लोका वातवेडा ॥२॥
मिथ्या लोक बोलें तया कवि धन्य ॥ परि न तो मान्य रसाविण ॥३॥
एक दोन पदें रचोनिया आधीं ॥ पुढें रस शोधी प्रेमभरें ॥४॥
कामिनीच्या संगे कामियासी सुख ॥ त्याहुनि अधिक रस न या ॥५॥
सर्वांत वरिष्ठ कृष्ण भक्ति प्रेमा । श्रमैहि गरिमा पावेचि तो ॥६॥
स्तवावया पाय तो एक सुंदर ॥ विठ्ठलकुमारवाळा म्हणे ॥७॥

ओव्या

“ वाचे बरवे कवित्व । कवित्वीं बरवे रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्व ।
स्पर्शू जैसा ” ॥१॥ ऐसे तातवचन । भगवद्गुणास्तव श्रमही करोन ।
कवित्वीं विसरेल देहभान । तरी होय महाकवी पूर्ण प्रसादे पुढें ॥२॥
येथें वर्जावा अहंकार । अहंकारें प्रसादही न मानी ईश्वर । मुखें बोलोनी
निरहंकार । पोटीं गर्व तेही मिथ्या ॥३॥ हरिप्रेमवेडे होवावे । मग सुचेल
तंव कवित्वश्रम करावे । अथवा कवित्वश्रम उपासन करावे । तरी
फळ पावे ॥४॥

श्लोक

“ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनंतस्य यशोकितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥

भावार्थ अभंग

सांगतो रहस्य याहि वचनाचे । हरीच्या गुणाचे गान जेथे ॥१॥
अशुद्धहि काव्य ते आवडे संता । इतर कविता फोल सारी ॥२॥

हरीसाठीं केलें वाया जाती श्रम । तरी जप धर्म तोही व्यर्थ ॥३॥
जरी मुनिसम न स्फुरेचि वार्ता । श्रमें तरी कथा करावीच ॥४॥
श्रमाचेहि फल तेचि पुढें होय । मुनींचाही होय हाचि मार्ग ॥५॥
म्हणोनि आळंदीवल्लभ वंदाया । न धरी हृदया लज्जा कांहीं ॥६॥

श्लोक

गीतें न होती कधि वर्णवृत्तें । तीं सर्वदा मात्रिक सर्व वृत्तें ॥
ऋस्वौक्षरी एकचि मातृका ती । दीर्घाक्षरींच्या परि दोन होती ॥१॥
तीन प्लुताच्या जरी मातृकाही । छंदांत त्यांचा उपयोग नाही ॥
प्रस्तार गीती करिता म्हणाव्या । याहोनि आना भ्रमजा गणाव्या ॥२॥
चार मात्रा अशा होती प्लुतऋस्वनिदर्शने ।
प्लुत दीर्घ निदेशानें पांच मात्राहि बोलती ॥३॥
प्लुत प्लुत निदेशानें मात्रा होती सदा सहा ।
प्लुत प्लुत ऋस्व वर्णे सात मात्रा असे पहा ॥४॥

गिती

चाषपक्षि उच्चारी ती मात्रा बोलिजेचि अवधिकडे ॥
तालास काळ त्यांचे सूज्ञांनीं कल्पिलेति तीन फुडे ॥५॥
अवसानहि ऋस्वसमचि येता दृढ काल बोलिजे तो कीं ॥
द्विगुणें मध्य म्हणावा त्रिगुणें तोची विलंब होतो कीं ॥६॥

वसंत-तिलक

तालीं मिळे तरि पुरे न लगेऽन्यवृत्त । हे बोलती मजाशि ते गमाति प्रमत्त ॥
येणें वृथा सुजयदेवज काव्य होते । आचार्यसूक्त तसि चर्पटपंजरी ते ॥१॥
ज्या चालिनें चालत इंद्रवज्रा । त्या चालिनें जाय उपेंद्रवज्रा ॥
तैसीच चाले उपजाति तेही । कां भेद यांचा तरि छंदगेही ॥१॥

गीति छंद

गांधर्व छंद होती सम विषम समासमे असे त्रिविध ॥

समयमकाक्षरगुरुलघु विषम समासमहि मात्रि मिश्राविधे ॥१॥

बहुषा नियम असे हा अपवादे येति ते पुढें सांगू ॥

सम पूर्णोक्त विभागे विषमाच्चा ये अपूर्णचि विभागू ॥२॥

गुरुलघुविन्यासानें ध्रुवपद अंतर पूर्वोत्तरहि दले ॥

काधि सम काधि विषमहि परि ताल धरिति तं समासमे सगळे ॥३॥

वृत्तें बहुविध भेदें करिता त्याजिजे न ताल रागाला ॥

सामान्य शास्त्र सुचवी स्वगति विशिष्टाधिकृति विभागाला ॥४॥

अच सकलहि शुभ असती हल मंगल अशुभ दग्ध भेदानें ॥

त्रिविध असें हे सांगू जे काथिले पूर्वि छंद सिद्धानें ॥५॥

कवर्गी चतुष्का चवर्गी त्रिकाला । उकारा दकारा धकारा नकारा ॥

यकारा शकारा सकारा धकारा । शुभें व्यंजनें जाणणें वृत्तकारा ॥१॥

कवर्गांत ङळा चवर्गी झगाला । टकारा ठकारा ढकारा णकारा ॥

तकारा थकारा पवर्गा वराला । षकारा हकारा अशुभांत घाला ॥२॥

झकारा हकारा रकारा भकारा । षकारा तशी दग्ध संज्ञा विचारा ॥

श्लोक

कवित्वामधें आधि हे कै न यावे । शुभें वापरी दीर्घ वा देवनांवें ॥

तकारास कोणी शुभी ठेवताती । अशुभीं घधाना प्रती गोविताती ॥१॥

खकाराप्रती बोलती दग्धवाणी । तरी देवनांवे शुभे सर्व मानी ॥

गीति

वर्ण मातृका गण हे दूषित जे वर्णिले बहु ग्रंथी ॥

देवनाव घटित तरी न करिति ते कधिहि विघ्न कविपंथी ॥६॥

अशुभ दग्ध दोषाते भगवन्नामचि अखंड परिहारी ॥

अघ
विर
विशे
विस
यत्त
भाषे
आ
माहे
दोष
धृव
धृव
अंत
च
च
अ
अ
अ

अघहर हरिहरनांवें गर्जुनि हे वेद सांगती चारी ॥७॥
 विराम याति समजावे यमके ही तशि पुढोंचि गानांत ॥
 विशेष वाटळ बहुते ये ना जे बालकानुमानांत ॥८॥
 विसर्गसंयोगानुस्वारें पूर्वील वर्ण गुरु होनी ॥
 यत्यंती पादान्ती अवयव लघु गुरु विकल्पता होती ॥९॥
 भाषेमध्ये लघु गुरु होति विकल्पे अ इ उ ऋ लृ हे पांच ॥
 आ लघु कारेती कोणी परि ए ऐं ओ औ न होति लघु साच ॥१०॥
 माझे मत कीं अशुभही पडल्या अक्षर चुकोनि पद्यांत ॥
 दोष हरी हरिनामचि असल्या कवितेंत आदि मध्यान्त ॥११॥
 ध्रुवपद अंतर चालन अंगे ही तीन येति गानांत ॥
 ध्रुवपद म्हणजे येणे गाता गाता पुन्हा ठिकाणांत ॥१२॥
 अंतर ते ध्रुवदापेक्षां ज्या अधउर्ध्वता विवक्षेन ॥
 चालन म्हणती त्या जे अंतरि सम उठत गान शिक्षेन ॥१३॥
 चालन रहिताचि गीते प्राकृत संस्कृत सुराग तालांत ॥
 असति बहुत तरि चालन वृद्धी भाषा कवित्व कालांत ॥१४॥
 अक्षर मात्रा भेदे गान छंद बोलती द्विधा सुकवी ॥
 अभंग अक्षर वृत्ते पदमात्रावृत्त जे न गति चुकवी ॥१५॥

अभंग

प्रथम अभंग बावीस अक्षरीं । बारावे अक्षरी यमक ये ॥१॥
 तैसेचि यमक अठराव्या वरी । पुढें येती चारी अक्षरें ती ॥२॥
 तुका म्हणे त्याची कोण जाणे कळा । वागवी पांगुळा पायावीण ॥३॥
 उदाहरण हे ओळखावे याचे । आळंदीश्वराचे गुण गाया ॥४॥
 अभंग रीति दुसरी । चरण आठ अक्षरीं ॥१॥ अंती यमक सुंदर ।
 राग ताल मनोहर ॥२॥ ब्रह्म सगुण निर्गुण । तुका आरंभी कीर्तन ॥३॥
 उदाहरण हे याचे । आळंदीश गाया साचे ॥४॥

अभंग तिसरा । आधी पद षडक्षरा ॥१॥ दुसरें ते अष्ट । यमक पदांन्ती
स्पष्ट ॥२॥ तुका म्हणे छंदे ॥ मन मोहिले गोविंदे ॥३॥ उदाहरण हे ॥
आळंदीश गाया पाहे ॥४॥

अहो चवथा अभंग । पार्दी अंग पंधरा ॥१॥ यमक आठव्यावरी ।
बारावरी दुसरे ॥२॥ संत दर्शनी हा लाभ । पद्मनाभ जोडिला ॥३॥
बरें उदाहरण हे । गाता लाहे ज्ञानेशू ॥४॥

अभंग पांचवा । अवयवा तेरांचा ॥१॥ सहावीं यमक । दुजे एक
दहावीं ॥२॥ न पाहता पाया । गेलो वाया सर्वस्वें ॥३॥ आळंदी बल्लभें ।
राही उभे माउली ॥४॥

सहावीया त्या अभंगी । वर्ण एकतीस अंगी । आठा आठानें प्रसंगी ।
येती तीन यमकें ॥१॥ आज देखिली पंढरी । नाचताती वारकरी ।
भार पताकाचे करीं । भीमातीरीं आनंदू ॥२॥ अभंगाची पदे चार ।
असती हाचि निर्धार । अंती मुद्रा राहे सार । पद्यकार नांवाची ॥३॥
नियम हा उलंघोनी । पूर्वी न्यूनाधिक वर्णी । झाले आर्ष प्रयोगानीं ।
ते तो मान्य सर्वथा ॥४॥ परी आम्हांसम जीवे । येणें नियमें चालावे ।
स्वामी आळंदीश गावे । तारी नावें सकळां ॥५॥

अहो सातवा अभंग । धनाक्षरी नाम चांग । प्रतिचरण प्रसंग । एकतीस
अक्षरीं ॥१॥ आठ आठावरी जाण । तीन यमकें समान । चवथें यमक
मान । चरणांन्त अक्षरीं ॥२॥ अहो कैकेयी हे काय । हे उदाहरण
होय । पाही जावोनिया सोय । पद्य खोटी कीं खरी ॥३॥ आळंदीश
दीनानाथ । गातां शिरीं कृपाहात । ठेवोनिया बलें नेत । भवपार
सत्वरिं ॥४॥

गीती

न्यूनाधीक अभंगी होती ते अर्धगद असें माना ॥

क्षमा दोष करी हरी तो लक्षा त्यजुनि करा सुगुण गाना ॥१६॥

साखी गीत विभेदें मात्रा पदवृत्त ही द्विधा वसते ॥

पुराण नवीन भेदें साखी वृत्ताहि पुनः द्विधा वसते ॥ १७ ॥

साखी

पहिली साखी दोन पदाची अष्टात्रिस मात्रांनी ।

पादपूर्ण यमक अंति गद्यज्ञानराज गुणगानी ॥ १ ॥

नव साखी अंतरांत ऐशिच ध्रुवपद दोन दलाचे । पूर्वदळीं दशमात्रा
उत्तरा चवदा घटित सुसाचे । एक गुरु अंती । अथवा दोहिची न खंती
॥ १ ॥ अलकावति वल्लभ करुणाघन गाता नवनव छंदे । हृदय विषयवश
मुरडुनि झडकरी डोले ब्रह्मानंदे । एक गुरु अंती ॥

गीति

मात्रा सुटती तेथे प्लुतमात्रा तीन येति उपयोगी ॥

संगीत शास्त्र सांगे येणे ये गीत ताल समरंगी ॥ (उत्तमरंगांत)

लघु गुरु जेथे जैसे तेथे तैसेचि ओळखुनि चाला ।

मात्रा मात्र लक्षुनी भलते म्हणताचि चूक ये ताला ॥ १८ ॥

तेताल

त्रिभिस्तालैरेककालस्त्रितालोऽयं प्रकीर्तितः ।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च मात्राभिस्ताल उच्यते ॥ १ ॥

एवं ताल त्रयांते स्यात् कालो मात्राचतुष्टयः ॥

मात्राभेदेऽवसानेन कुर्यान्मात्राप्रपूरणम् ॥ २ ॥

शमोऽस्य द्वितीये ताले प्रथमायामुदाहृतः ॥

जातयोऽन्यत्र वक्ष्यामः—

गज्जल

तालद्वयैककालात्मा गजलो रागिभाषितः ।

सप्तमात्रामयो मात्राद्वयमाद्ये प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

मात्राद्वयं द्वितीये तु काले मात्रात्रयं पुनः ॥
एषा चतुस्तजातिः स्यात् गजलस्यापि वादने ॥२॥

दुर्दुर (दादरा)

एक तालैक कालात्मा दुर्दुरश्च प्रकीर्तितः ॥
षण्मात्रात्मा त्रिभिस्तालैस्त्रिभिः कालैश्च कीर्त्यते ॥१॥

चतुस्ताल

चतुस्तालः शमारंभो द्विमात्रः शम उच्यते ॥
पश्चात्कालो द्विमात्रः स्यात् तत्पश्चादाद्यतालकः ॥१॥
द्विमात्रोऽपि स विज्ञेयो तथा कालोप्यनंतरः ॥
द्विमात्रः स च विज्ञेयो द्वितीयस्तदनंतरः ॥२॥
द्विमात्रः सोऽपि विज्ञेयो तृतीय स्तदनंतरः ॥
द्विमात्रः सोऽपि विज्ञेयश्चतुर्थस्तदनंतरः ॥३॥
चतुर्थोहि शमः प्रोक्तो यस्मादारभ्यते गतिः ॥
मात्रागणनकाठिण्यं यदि चेत् बालबोधने ॥४॥
मध्ये वाथ विलंबे वा आद्ये तु गणितं भजेत् ॥
पश्चादभ्याससामर्थ्यात् दृते संजायते गतिः ॥५॥
तेन मात्रासुल्लंघनेन न भ्रमितव्यं कदापिच

अत्र प्रथम पंचम नवम एकादशेषु तालानुसारेण करतालिकां विदद्यात् ।
प्रथमेके बलेन तालिकां दद्यात् शमत्वात् । इतरेषु तालेषु साधारणेन
तालिका दद्यात् । तदितरासु मात्रासु गतिप्रदर्शकं वादयेत् । तृतीयसप्तमयोः
दक्षिणभागे हस्तक्षेपं कुर्यात् कालप्रदर्शनाय । एवमेवं हस्ताभ्यासपाटवा
नुग्रहणेन सर्वत्र तासु तासु गतिषु अनुसंधेयम् ॥

दीपचंदी-आर्या

तालत्रयं चतुर्भिस्त्रिभिश्चतुर्भिस्त्रिभिस्तथा कालः ॥
मात्राचतुर्दशयुता ज्ञेयेयं दीपचंद्रिका सान्निः ॥१॥

द्वितीयस्य चाद्यायां शमो भवेदारभेत् गतिं यस्मात् ॥
अपभ्रष्टानां क्वचिदपि गतिनामेवमेव सम्मानम् ॥२॥

रूपक

सप्तमात्रा रूपकस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यांच तालकौ ॥
त्रिमात्रश्च भवेत्कालो शमः प्रथम तालके ॥१॥

श्लोक

जे वृत्त सांपडति ना च रुढी असोनी ॥
मार्दंगिकागतिवशे उमजा बसोनी ॥
त्याला उदाहरण वर्ण यती गणावे ॥
तालत्रयादि समर्थांच तसे म्हणावे ॥१॥
पाटामध्ये येतिल एका मात्रेंत वर्णहि अनेक ॥
तेव्हां अक्षर धरुनि वाजावेतां वृत्ति होतसे चूक ॥१॥
मात्रा जितुक्या तितुके वर्ण तरी पाटवृत्त होइल हो ॥
ही युक्ती मानी धरिता अडचण छंदांत ते न येइल हो ॥२॥
त्र्यस्तजातेर्मातृकाः स्युर्द्वादशैव क्रमात्तु ताः
शमानंतरमारब्धाः शमादौ यांति पूर्णताम् ॥१॥
मिश्रजातेर्विंशतिः स्युः कालानंतरमेव ताः
समारब्धास्तु संयांति शमादावेव पूर्णताम् ॥२॥
अष्टाविंशतिकाः खंडजातौ मात्राः प्रकीर्तिताः ॥
शमानंतरमारब्धा शमादौ यांति पूर्णताम् ॥३॥
संकीर्णायां षट्त्रिंशत् कालानंतरमेव ताः ॥
आरब्धा आवृत्तियौगम्यात् शमादौ यांति पूर्णताम् ॥४॥

अत्र विशेषः बालबोधाय त्र्यस्तसंकीर्णजात्योः विशेषं दर्शयामि । वर्णयति
तालपाटस्य त्र्यस्तजातावेकावर्तनं कुर्यात् । संकीर्णजातौ तस्यैव त्रयामिति ।
त्र्यस्ताद्याश्चतुस्तजातेः पल्लववद् विज्ञेयाः । अस्मिन् राजविद्याधरे मूलोर्गर्भश्च
चतुस्तजातिः । मात्राषोडश त्र्यस्तजातिः शाखा खंडसंकीर्णे पण्णपुष्पौ इति च
सर्वेषु तालेषु अभिगंतव्यम् । द्विगुणकरणं सर्वेषु पण्णमित्यपि भणंति ।

अपूर्ण

॥ श्रीमत् सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

प्रमादकल्लोळ

जय जय सद्गुरो करुणाघना । जय जय सद्गुरो विश्वभूषणा ।
जय जय सद्गुरो कल्याणनिधाना । आळंदीपते ॥१॥ तुमचियेनी सकळिक ।
होआर्वा वैरियांची ओळख । जेणे नये प्रमाददुःख । पुढतपुढती ॥२॥
तया प्रमादांचें निरूपण । त्यागार्थ तुमचे कृपेकरून । तुम्ही बोलविल्या
मी बोलेन । येथें न्यूनपूर्ण क्षमा करोत साधू ॥३॥ सर्व प्रमादांची भूमिका ।
जे विश्वपुष्पा कोमल कलिका । जियेचिया सत्ता जगन्नायका । कुलवधु होणें
आले पै ॥४॥ शुद्ध बोधावांचोनी । जियेचिया निरसनीं । समर्थ नाहीं
त्रिभुवनीं । ती अविद्या बोलिजे ॥५॥ स्वस्वरूपाचा विसरु । आणि देखणें
विश्वाकारु । हा प्रमाद डगरु । मुख्य एक ॥६॥ तियेते आश्रय करून ।
प्रमाद उठति कोट्यनुगुण । त्यांतील यथाशक्ति वर्णन । करूं सावधान
सन्मित्रा ॥७॥ बद्ध मुमुक्षु दर्शें आंत । कालानुरोधें प्रमाद बहुत । वैराग्या
वांचोनी होता मुक्त । प्रमाद तेथही सांपडती ॥८॥ आधीं पुरुष बद्ध पामर ।
नाहीं जया शास्त्रसंस्कार । तंये स्वसुखार्थ करितां लोकांसी वैर । प्रमाद
बोलिजे ॥९॥ विषयी पुरुषासी प्रमाद । जे जे असती विशद । तेही एकावें
सावध । होऊनी श्रोतीं ॥१०॥ काम होता उत्पन्न । स्त्रियेसी भोगी आवडी
करून । तिच्या पितयावरी सोपी तिचें पालन । प्रमाद जाण तो एक ॥११॥
धन मिळवावयासाठीं । स्वव्याधीवरीही नेदी दृष्टि । तेथ पुत्रादिकांची

कायसी गोष्टी । हा प्रमाद बोलिजे ॥१२॥ पोसी बायकोचे भाऊ । मायबापासी
न घाळी जेऊं । तेथची मुख्य संभवू । प्रमादाचा ॥१३॥ एवं मूर्ख विषयीचे
प्रमाद । आतां जाणता विषयी जो प्रसिद्ध । त्याचेही असती प्रमाद ।
नानावरी ॥१४॥ श्रद्धा ठेविली मार्गावरी । म्हणोनी श्रुतिही अवहेरी ।
मंत्रदात्याचे पाय धरी । प्रमाद तो ॥१५॥ कुळीं चालत आलें शिवभजन ।
पोरांचा नाथटा गेला म्हणोन । नाडा गळ खेळे आपण । प्रमाद तो ॥१६॥
आपण करी एकादशी । तान्हे बाळ आक्रंदिता मायेपाशी । दूध न पिऊं दे
त्यासी । प्रमाद तो ॥१७॥ न पहावें साधूंचे दोषगुण । म्हणोनी त्याचें मानी
वचन वेदविपरीतही करी श्रवण । प्रमाद तो ॥१८॥ आपुले विरुद्ध वर्तन ।
ये विषयीं शास्त्र देखतां जाण । वडील रुढीचे सांगणें प्रमाण । प्रमादची
॥१९॥ आपली माय कजाग बहुत । स्वपत्नीते व्यर्थ गांजत । तरी मातृभक्तीं
न बोलणें किंचित् । प्रमादचि ॥२०॥ माझी आज्ञा पाळावी म्हणोन ।
दे-दर्शनादि वर्जी स्त्रिये कारण । उगाचि निंदी पराकारण । प्रमादी तो
॥२१॥ वैराग्य नसोनिया पूर्ण । आतिथि सत्कारें करवी कुटुंबा लंघन ।
साधुत्वाचा इच्छी मान । प्रमाद तो ॥२२॥ ब्रह्म जाणें तो ब्राह्मण । हेंचि
वाक्य उच्चारोन । स्वदेहासची मानी ब्राह्मण । प्रमाद तो ॥२३॥ स्त्रियेसी
भोगी उदयतां मदन । संकटी म्हणे ईश्वर करील पालन । आपण राहे सर्वदा
भिऊन । प्रमादी तो ॥२४॥ एकाग्र करावें मन । हाचि आग्रह धरून ।
भाग गांजा करी सेवन । प्रमादी तो ॥२५॥ जिज्ञासूचे ही प्रमाद । श्रोतीं
एकावे सावध । अनधिकार उड्डाण विशद । प्रमादची ॥२६॥ असद्वासना
उठती मनीं । स्वयें-म्हणवी मी ब्रह्मज्ञानी । भोगीं पत्नीसम देखे जननी ।
प्रमादी तो ॥२७॥ आंगीं सामर्थ्य असोन । न होवोनी ब्रह्मध्यानीही निमग्न ।
निरभिमानभिषे करी भिक्षाटन । प्रमादी तो ॥२८॥ ईश्वर तारील आपुले
शक्ति । म्हणोनी राहे शिळावृत्ति । प्रारब्ध उपदेशी लोकांप्रती । प्रमाद तो
॥२९॥ जयाचे वैराग्य अति तिखट । भीत भीत बोलती वरिष्ठ । शास्त्रहि

वर्जी जयाची वाट । प्रमादी तो ॥३०॥ जयाची क्षमा दुर्वर । धर्मच्छल
 दुर्जन कारिती समोर । बकासमान पाही वरवर । प्रमादी तो ॥३१॥
 जयाची भूतदया बहुवस । गोनैवेद्य दावी व्याघ्रास । स्त्रीपुत्रदयेनें न करी
 परमार्थास । प्रमादी तो ॥३२॥ माझ्या वांचोनिचा दीना । ईश्वरही नाही
 समर्थ रक्षणा । म्हणोनी सांडी आत्मखुणा । प्रमादी तो ॥३३॥ ब्रह्मज्ञानाचिया
 बळे करून । समोर पाहतां दुःखी दीन । म्हणे शोक करूं नये अवाधिया
 आहे मरण । प्रमादी तो ॥३४॥ साधु भेटतांचे क्षणीं । मननिरोध पुसे
 प्रयत्नावांचूनी । आळसा गुरुकृपाविश्वास धरोनी । प्रमादी तो ॥३५॥
 देहावरी प्रीति धरोनी । निराकार बोळे वदनीं । मूर्तिपूजा उच्छेदी बळे करूनी ।
 प्रमादी तो ॥३६॥ सत्य न होतां जीवन्मुक्त । प्रपंच आणि परमार्थ ।
 दोन्ही साधावे मुखें म्हणत । प्रमादी तो ॥३७॥ विवाह आपुला न करून ।
 रात्री करी मुष्टिमैथुन । ब्रह्मचारी म्हणवी जगाकडून । प्रमादी तो ॥३८॥
 धर्मकार्य करूं म्हणत । अधर्मी क्षेत्रपा भीत । द्वेष उजवी धर्मबंधूत ।
 प्रमादी तो ॥३९॥ गुरुवचनविश्वास धरून । आप्रहे न वे परांचे गुण ।
 नातें वरिष्ठ मानी मैत्रीहून । प्रमादी तो ॥४०॥ शब्दविद्या बोळे बहुत ।
 मूर्ख असतां नीतिमंत । विद्याबळें त्या दोष लावित । प्रमादी तो ॥४१॥
 दृढ वैराग्य आणि ज्ञान । चित्तीं किमपि न विचारून । सर्व धर्म म्हणे
 वैरिका समान । प्रमादी तो ॥४२॥ ज्ञान झालियाही निश्चिती । म्हणे शूद्रा
 ब्राह्मणजन्म आळिया मुक्ति । ऐसी ज्या वर्णाची अहंकृति । प्रमादी तो
 ॥४३॥ आपुला धर्म श्रुतिविहित । तो सांडोनिचा यथार्थ । लोक मानिती
 त्या धर्मी भूषण मानित । प्रमादी तो ॥४४॥ नामप्रतारीं विश्वास धरून ।
 वागे जेवीं पिसाट श्वान । जिमे आड पडे तें करी भोजन । प्रमादी तो
 ॥४५॥ परदारा देखे असोनि पालि । स्वाभिमान सांडी विराक्ति नसोनी ।
 सर्वव्यापित्व बोंबळें जनीं । प्रमादी तो ॥४६॥ इंद्रियांचें पाळी लळे ।
 प्राणायामाचे करी चाले । श्रद्धा सांगोनि भोंदी मोळे । प्रमादी तो ॥४७॥

जया शब्दार्थें करून । सत्व वाढे तो सांडोन । अर्थ फिरवी वकोनि
व्याकरण । प्रमादी तो ॥४८॥ सर्व वेदशब्दांचा अर्थ । एक परमात्मा म्हणोनी
त्वरित । विष्णूचादि शब्द समन्वयी त्यांत । प्रमादी तो ॥४९॥ दुसऱ्यांस
वैराग्य व्हावें म्हणोन । त्यास जेऊं घाली शिल्लें अन्न ! आपण भिर्तीत
राही चिणून । प्रमादी तो ॥५०॥ शास्त्रीं न होय समाधान । विषय न
मिळती परिपूर्ण । आत्मघाते मुक्ति मानी म्हणोन । प्रमादी तो ॥५१॥
निरूपण ऐके धरोनि गोडी । योगाभ्यासाची दावी आवडी । बसतां
उगाचि काड्या मोडी । प्रमादी तो ॥५२॥ देहास कष्ट न पडावे म्हणोन ।
भक्तीस म्हणे सोपें साधन । सुखानें निजे करितां ध्यान । प्रमादी तो
॥५३॥ शमदमाचिया कडसणी । झोंप भूकें निरोधुनी । गुरुसेवे योग्य न
राहे तनूनी । प्रमादी तो ॥५४॥ न दमविता शिष्याचें मन । दैहिक
परीक्षा पाहे कसोन । घेऊं नेदी धड सलिलान्न । प्रमादी तो ॥५५॥ सद्गुरु
बोलतां श्रुतिविहित । विवेक नेघे मूढाचें चित्त । चमत्काराते अवलंबीत ।
प्रमादी तो ॥५६॥ जडत्व आणि शून्यत्व बुद्धी । समान म्हणे
सुषुप्ति समाधी । मोक्ष उपेक्षी पापनिधी । प्रमादी तो ॥५७॥
आपत्काळावांचोनी नेटें । संकट नसतांही मोठे । जो जाणीवपणें जाति
भ्रष्टे । प्रमादी तो ॥५८॥ कर्माचाचि आग्रह धरून । नाममाहात्म्य म्हणे
स्तवन । जो नामाग्रहें त्यजी आश्रमवर्ण । ते दोघेही प्रमादी ॥५९॥ जो
रसीक म्हणोनी आपणास । विनोदें हांसे जननीस । स्वाचरणें अन्या उपजवी
त्रास । प्रमादी तो ॥६०॥ संव द्वेषी संगती धरोनी । एकांतीं जातां न
वैसे ध्यानीं । रुसे वा निजे पाय पसरोनी । प्रमादी तो ॥६१॥ एवं भोग
भोगी आवडी करून । दुसऱ्यांसी सांगे निष्काम साधन । सकाम निंदी
पसरोनि वदन । प्रमादी तो ॥६२॥ निःस्पृहता नसतां पोटी । आत्मत्व
भिरवी लाभासाठीं । भक्तीवीण करी “ब्रह्मास्मि” गोष्टी । प्रमादी तो
॥६३॥ एवं चिंतासूचे प्रमाद । बोलिले पै विशद । आतां साधनांतील

प्रमाद । ऐकिजे श्रोतीं ॥६४॥ न पाहोनी मुख्य गौण । वाक्य मानी जो
 समान । इच्छी समन्वयकरण । प्रमादी तो ॥६५॥ विरोध असतां श्रुति
 स्मृति । संकोचूं पाहे वेदउक्ति । पूर्वपक्षीं धरी मति । प्रमादी तो ॥६६॥
 श्रवणासिद्धांत न विलोकी आधी । किंचित् श्रवणाचिया सिद्धि । शंका
 करी कुबुद्धि । प्रमादी तो ॥६७॥ श्रद्धेनें तरले जन । आपणाकडोनी न
 होय आचरण । म्हणोनी रुढी भजे शास्त्रही पाहोन । प्रमादी तो ॥६८॥
 महावाक्यादिकान । होत ना म्हणे अपरोक्षज्ञान । मूळ वितर्कीं भाष्य न
 पाहोन । प्रमादी तो ॥६९॥ प्रत्यक्ष मूळ समजोन । श्रुतिविरुद्ध लेखन ।
 भाष्यकाराचे मानी प्रमाण । प्रमादी तो ॥७०॥ सारग्राहीदृष्टी करोन ।
 सर्वोत्तीक उत्तमांश घेवोन । आतंकाळीं न मोडे धर्मभांडण ! प्रमादी तो
 ॥७१॥ ईश्वरें उपदेशिल्यावीण । मुक्ति नाही उपपन्न । गुरुस भावी
 जीवपण । प्रमादी तो ॥७२॥ भाषांतर सुलभ म्हणोन । न मानी वेदाचें
 प्रयोजन । संस्कृतविद्येचें न करी रक्षण । प्रमादी तो ॥७३॥ वेदग्रंथाचा
 आग्रह धरून । भाषाग्रंथ निंदी वळें करून । साधूस द्वेषी जातीवरून ।
 प्रमादी तो ॥७४॥ एक वेळ झालिया श्रुति । आत्मत्वे घे देहाहंकृति ।
 न करी श्रवणाची आवृत्ति । प्रमादी तो ॥७५॥ उक्त नियम त्यजून । जो
 करी वेदांतश्रवण । फळीं उतावेळ प्रयत्नावीण । प्रमादी तो ॥७६॥
 वाच्यार्थ घेवोनी चाळत । जीवेश्वराचें स्थायी द्वैत । शब्दतात्पर्या म्हणे
 कलित । प्रमादी तो ॥७७॥ एवं श्रवणप्रमाद बहुत । त्यांतून सांगितलें
 किंचित् । आतां मननप्रमाद सावचित्त । ऐकिजे श्रोतीं ॥७८॥ जें प्रमाण
 लावावें जेथ । त्यावीण भठतेंची लावित । युक्त्याभासे समन्वय संकोचीत ।
 प्रमादी तो ॥७९॥ अभाव न कळे भावज्ञानावीण । तथापि ईशाभाव
 धरी अंतःकरण । सर्वज्ञत्व न मानी कवणाकारण । प्रमादी तो ॥८०॥
 ईश्वर निमित्त अन्य उपादान । ऐसेनि करी अद्वैतसंकोचन । दुजिया
 श्रद्धाजड म्हणे आपण । गृहीत करोन प्रमादी तो ॥८१॥ प्रत्यक्षयोग्य

वस्तुच्या ठायीं । अनुमान लावोनिया पाही । प्रत्यक्ष योजी अनुमानयोग्य
 ठायीं । प्रमादी तो ॥८३॥ प्रत्यक्ष अत्यल्प दाखवीत । सामान्य
 अनुमान बोधत । तरी जो शब्द न मानी विशेषार्थ । प्रमादी तो ॥८४॥
 अप्रत्यक्ष अविद्यानिवृत्ति । शब्दावांचोनी साधीनाऽनन्यप्रमिति । तदपि
 म्हणें शब्दात् प्रत्यक्षप्रमा बलवती । प्रमादी तो ॥८५॥ ईश्वर जीव
 अप्रत्यक्ष दोन्ही । तेथ प्रत्यक्षा वा तदनुगुणानुमानाश्रवोनी । भेद स्थापी
 आग्रह करांनी । प्रमादी तो ॥८६॥ सामान्य साधी अनुमान । आणि
 सामान्य जातित्वें अभिन्न । तथापि भेद स्थापूं पाहे अनुमानान । प्रमादी
 तो ॥८७॥ सर्वशंकापरिहारक । स्वप्नदृष्टांत असतां एक । आग्रह करी
 जाग्रन्मानुनी सम्यक् । प्रमादी तो ॥८८॥ एवमादि मननप्रमाद ।
 आतां एकावे निदिध्यासप्रमाद । निदिध्यासा विजातीयोपास्ति म्हणे
 प्रसिद्ध । प्रमादी तो ॥८९॥ डोळिया माजीं अंगुळी घालुनी । झगमग
 झगमग देखे नयनीं । त्या दृश्या आत्मा मानी । प्रमादी तो ॥९०॥
 अजपामंत्र सोहं हंस । तेथ मुख्य मानी श्वास । आत्मा मानी जड वायूस ।
 प्रमादी तो ॥९१॥ सकलविविक्तेऽपि परमात्मानि । हर्षविषादा भोगी
 मनीं । अहंत्वे घे स्वरूप विसरोनि । प्रमादी तो ॥९२॥ समाधिकाळीं
 आत्मा शुद्ध । व्युत्थानकाळीं तो होय बद्ध । म्हणोनी ध्यान करावें
 म्हणे प्रसिद्ध । प्रमादी तो ॥९३॥ जर्गी श्रेष्ठ एक एकाहुनी ।
 आपुलेंचि ज्ञान निःसंशय काय म्हणुनी ? । ध्यान करी संवय
 गुणी । प्रमादी तो ॥९४॥ कष्ट होती ध्यानीं बहुत । म्हणोनी
 घडीभरी मन रंजवीत । चोहाटा बसोनी सारीपाट खेळत । प्रमादी तो
 ॥९५॥ लयीं संबोधू न शके मन । करूं न शके विक्षेपशमन । कषाय
 निवर्तो न शके जाणोन । प्रमादी तो ॥९६॥ रसास्वाद उठतां चित्तीं ।
 तथापि न करी हरिभक्ति । आत्मत्वे घे देहाहंकृति । प्रमादी तो ॥९७॥
 समार्थीत नाना विघ्न । उठती म्हणोनी घे व्युत्थान । त्रासे एकाग्र कराया

मन । प्रमादी तो ॥९८॥ मज टोकतीळ गुरु सज्जन । सामोयाचि न ये म्हणोन । कोणा न विचारी कुचंबे मन । प्रमादी तो ॥९९॥ अभ्यास करितां होय चंचळ । आनंद वाटतां निद्रा प्रबळ । पूर्णानंद न तों सोडी कृत्रिमानंद सोज्वळ । प्रमादी तो ॥१००॥ कोणतीही प्रक्रिया कगेन । न करीच आत्मध्यान । उगेंचि उहापोहांत गुंतवी मन । प्रमादी तो ॥१०१॥ एवमादि निदिध्यासनप्रमाद । आतां अविरक्त मुक्ताचे ऐका विशद । ज्ञान झालिया विषय भोगावे सुबुद्ध । प्रमादी तो ॥१०२॥ ज्ञान झालियाही वरी । त्याची उपेक्षाचि करी । विषयीं दृढ राग धरी । प्रमादी तो ॥१०३॥ विश्वामित्रादिकांचे आचरण । देवोनिया प्रमाण । विषय भोग भोगी प्रारब्ध म्हणोन । प्रमादी तो ॥१०४॥ कळलियाही ज्ञसी । तीर्थादौ देहपार्तेचि होय मुक्ति । ऐसी बळेंचि धरी मती । प्रमादी तो ॥१०५॥ पदविवेकीं वाक्यविवेकीं । पंचदश प्रतिबंध जे कीं । त्याचीही गणना शेखीं । प्रमादामार्जीं होवो शके ॥१०६॥ (टीप—हे पंचदश प्रतिबंध वेदांत पदार्थोद्देशदीपिकेंतून पहावे) प्रारब्धभोगींही नसावी आसक्ती । बळें भोग भोगितां मानावी खंती । हें तत्व विसरे मूढमती । प्रमादी तो ॥१०८॥ अविरक्तमुक्तौ एवमादिक । प्रमाद ओळखावे सकळिक । आतां भक्तीमार्जीं अनेक । प्रमाद ऐका ॥१०९॥ मी तंव आहे अत्यंत दीन । परमेश्वर वारील माझें अज्ञान । म्हणोन वैसे आळसी होवोन । प्रमादी तो ॥११०॥ विष्णु भजे शिवा द्वेपुनी । शिवासी भजे विष्णु निंदुनी । प्रतिमेस वरिष्ठ मानी साधूहूनी प्रमादी तो ॥१११॥ सर्वाभूतीं भगवंत । म्हणोनी व्याघ्रापुढे उभा राहत । मज रक्षावें म्हणोनी हरीस कष्टवीत । प्रमादी तो ॥११२॥ कांहीं साक्षात्कार जाहला म्हणोनी । परार्थही शास्त्रास न गणी । स्वभिन्नास तुच्छ मानी । प्रमादी तो ॥११३॥ माझियाचि ओळखीन । तुम्हां तारील नारायण । ऐसें बोधुनी भोंदी जन । प्रमादी तो ॥११४॥ ईश्वरासी सख्य करीत । तेणें बळेंचि आज्ञा मोडीत । जैसा गीतातत्त्व विसरला पार्थ । तैसा होय

प्रमादी तो ॥११५॥ अथवा आपणा मिळाला भगवंत । म्हणोनी मुनीते
न मानत । जैसी भामा होती गर्वान्वित । तैसा होय प्रमादी तो ॥११६॥
कीं वात्सल्यें देव सुत जाहला म्हणोन । याची कीं कामना व्हावी पूर्ण ।
जैसे सहा बाळ मागे देवकी आपण । तैसा होय प्रमादी तो ॥११७॥
वात्सल्ययोगें आज्ञा मोडी । तेणें तुटे गुरुत्वजोडी । बळें विघटवी आत्मैक्य
गोडी । प्रमादी तो ॥११८॥ रावणा मिळाला रघुनंदन । तैसी विरोध-
भक्तीचि करावी म्हणोन । देवा द्वेषी सामर्थ्य नसोन । प्रमादी तो ॥११९॥
निर्गुण हरवी संशयानें । सगुण हरवी ब्रह्मज्ञानें । सदा खिन्न अंतःक-
रणें । प्रमादी तो ॥१२०॥ माधुर्य करितांचि क्षणीं । सवतीमत्सर वाढवी
मनीं । देवास योजी व्यावहारिक मैथुनीं । प्रमादी तो ॥१२१॥ अथवा
हो कां तेंही मैथुन । परी प्रकट करी बळेंकरून । आवडीची न कळे
खूण । प्रमादी तो ॥१२२॥ सकळ प्रमादामार्जीं प्रमाद । जें करी तें
कळवी विशद । तेथही कर्तृत्वाचा आव सुबद्ध । प्रमादी तो ॥१२३॥
एवमादि अनंत । प्रमाद असती बहुत । ते सांगता मौन पडत । सहस्र-
फणीते ॥१२४॥ तथापि जात्यादियोगें करून । ऐसेंचि ओळखोन ।
सावध राहतोळ विचक्षण । म्हणोनी किंचित् बोलिलें मी ॥१२५॥
सांपडलें प्रमादसागरीं । तेथोनि काढी धरोनि करीं । आई कृपाळे
विश्वधात्री । ज्ञानेश्वर जननी ॥१२६॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची
वंदुनी युगलपाउली । कविताकुसुममाळ अर्पिली । चरणीं सुप्रेमें ॥१२७॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत् सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवांछंदबद्धे
कतिप्रय प्रमाद निरूपणं नाम प्रमादकल्लोलः संपूर्णः ॥

श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु

शुभं भवतु

श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वर माऊली समर्थ योगप्रभाव

जय जय सद्गुरु मंगलधामा । जय जय सद्गुरु मनविश्रामा । जय
जय सद्गुरु निष्कामा ॥ सर्वातीता ॥१॥ जय जय सद्गुरु अविचलगुणा ।
जय जय सद्गुरु निर्गुणा । जय जय सद्गुरु करुणाघना । कल्याणानिधाना
आळंदीपते ॥२॥ तुझा दिठिवा वसंतु । फळे उपायवना आंतु । तैची साध-
काचा हातु । अपवर्गी चढे ॥३॥ श्रुति स्मृति कीर्ति भूति । शांती कांति
गति मती । जेथ जेथ अनुभवा येती । हो सद्गुरुमूर्ति कृपा तुझी ॥४॥
जेथ जेथ ज्या ज्या गुणें । ऊर्जित दिसे अंतःकरणें । ते ते आघवे तुझिया
करुणें । पूर्ण कल्याणे श्रीगुरु जननी ॥५॥ ना तरी बाळकाच्या ठायीं । गम-
नागमनाचे सामर्थ्य नाहीं । परी कडीये घेतां आई । सुघट तेही श्रमा-
विण ॥६॥ तैसा हा योग महासागर । जो अधीतवेदवेदांगा दुस्तरू । तो
अवचट लीला पावेन पारु । तव कृपातारु धरुनी ॥७॥ येथ जे जे पुरे
उणें । तें मी सर्वथा आपण नेणें । वाग्यज्ञें तुज पूजणें । हव्यापू मनीं
॥८॥ याळगीं हा योगप्रभावो । आधीं वासोनि तुज प्रीति पावो । श्रोतृ-
समुदाय आववा लाहो । ब्रह्मानंद ॥९॥ आपुलें अवधान नसतां । जे कां
उमटे सार्थ कविता । ती सद्गुरुची सत्ता । ऐसे मी ह्मणे ॥१०॥ याळगीं
योगप्रभाव ग्रंथू । निरूपिता येथ सद्गुरुनाथु । मज करोनिया निमित्तु ।
उबडी प्रान्तु योगाचा ॥११॥ तो सावधान सज्जनीं । ऐकूनि दड धरावा

मनीं । अनुभवाचेनि अनुगुणीं । ओळखोनिथा ॥१२॥ उसापासोनि साखर
निघे । ते खातयासीचि गोड लागे । एरव्ही उसाचिया अंगे । अनुभवू
काय ॥१३॥ तैसी मज नाहीं अनुभववृत्ति । परी सद्गुरुकृपा माझी भा-
रती । ब्रह्मानंदें सज्जनाप्रती । अनुभवेंचि डोलवील ॥१४॥ जें मृदुतर
अंतःकरणीं । जयांचा प्रेम नारायणीं । जें निष्काम झालें सुळींपासुनी ।
ते या श्रवणीं अधिकारी ॥१५॥ सत्संगावीण जो जो क्षण । जाय तो तो
सूतकासमान । ऐसें जयाचें अंतःकरण । ते या श्रवणीं अधिकारी ॥१६॥
विवेकाचेनि बळें । उग्रडती बुद्धीचे डोळे । कामक्रोधापासूनि सोंवळे । ते
या श्रवणीं अधिकारी ॥१७॥ दंभावाचूने यज्ञ दान । धर्म करिती काम-
नेवीण । वेशवरी विश्वास गहन । ते या श्रवणीं अधिकारी ॥१८॥ पुत्र
दारा आणि धन । मंदीर वाटिका माळा चंदन । जयासी वाटे वमनास-
मान । ते या श्रवणीं अधिकारी ॥१९॥ स्वर्ग वैकुंठ कैलास । जेथ भो-
गाचा हव्यास । ते विष्टेसमान वाटती जयास । ते या श्रवणीं अधिकारी
॥२०॥ मन इंद्रियें धरोनी हातीं । स्वधर्मानुष्ठान करिती । अत्यन्त
विश्वास गुरुवेदान्तीं । ते या श्रवणीं अधिकारी ॥२१॥ वासना असती
अनंत । म्हणोनि अभ्यासीं काळ लागत । परी कर्तव्य न चुकावें निश्चित ।
ऐसें समाधानचित्त ते अधिकारी श्रवणीं ॥२२॥ मृत्युलोकीं सुखाची का-
हणी । नायको कोणाचिया श्रवणीं । मोहे लोक कवळिलें मनीं । विस-
रोनी परब्रह्म ॥२३॥ बाळपणीं मोह माता पितयाचा । यौवनपणीं मोह
स्त्रियेचा । वृद्धपणीं मोह पुत्राचा । तव यमाचा पडे घाला ॥२४॥ एवं
मोहे कवळिलें विश्व । आपुलेंचि ह्मणती परस्व । तेणें अविवेक बळेंचि
श्रवणीं । योनी पावती ॥२५॥ हे परमेश्वर या मोहांतुनी । कोण मज सोडवील
कृपादानी । ऐसी तळमळ अंतःकरणीं । निर्जलमीनसम ज्यांच्या ॥२६॥
तें अधिकाराचें मूळ आगर । त्यांचे साठींच शास्त्रावतार । यावांचुनी
जो समुदाय इतर । तो श्रवणीं निःशेष वर्जावा ॥२७॥ ऐसें ऐकतां

वचन । श्रोते क्षोभती आपण । ह्मणती पूर्वापर ग्रंथ न पाहुन । व्यर्थ नि-
रूपण कां करावे ॥२८॥ अहो तुम्ही तंव येथ । अधिकारी बोलिला वि-
वेकी विरक्त । आणि अपर वैराग्य तव सूत्रभाष्यांत । उपदेशिलें आहे
॥२९॥ अज्ञात असलियावीण । उपदेश निष्प्रयोजन । या लागीं अवै-
राग्य संपन्न । अधिकारी आह्मी ह्मणो ॥३०॥ वक्ता म्हणे हें न होय ।
अधिकां याचा वैराग्यठाय । अनुवादती आचार्य । सूत्रभाष्यांत ॥३१॥ जे
विक्षित मूढ भूमिकेवरुती । तयासी अधिकार नाहीं कल्पांतीं । जे कीं
विक्षित भूमिकेवरुती । तयास अधिकार समयवशें ॥३२॥ विक्षित भू-
मिका योगगंधिनी । यास्तव कदाचित् समयगुणीं । वैराग्याचें अंकुर
मनीं । उमटती नवे ॥३३॥ तया सिंचावया जीवन । सूत्रभाष्यांत अपर-
वैराग्यवचन । एरव्ही अधिकां विरक्तावीण । नाहीं नाहीं आण श्रीगुरुची
॥३४॥ एवं साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी । प्रतिपाद्य प्रतिपादकादि
संबंध परी । विषय योग जीव हरी । एक करणें प्रयोजन ॥३५॥ एक
करावया जीवेश्वर । अद्वैतवेदान्तक्षणत्कार । तेथ योग खटाटोप विचार ।
नको ऐसे ह्मणती इतर जन ॥३६॥ परी नवल वाटे माझिया मनीं । वेदान्तें
ब्रह्मपीयूष पिवूनी । सुखें विचरती विषयवनीं । आणि योग मात्र निं-
दिती ॥३७॥ सद्गनीं उपनिषदाची पेटी । गुंफा बांधल्या एकांतासाठीं ।
शिष्य मिळविण्याची आटाआटी । योग पोटीं निंदिती ॥३८॥ बळेंचि सो-
डोनि पुत्रदारा । गुंफेंत पालिती पाखरा । वेदांताचा ओरबाग । योगाधारा
निंदिती ॥३९॥ समाधि म्हणजे निद्रा पूर्ण । मुक्ति म्हणजे यथेष्टाचरण ।
वेदान्त म्हणजे शाब्दिक पठण । योगनिधान निंदिती ॥४०॥ असो ऐसी-
यांचे सवें । आम्हा बोलणें न वाटे बरवे । ज्ञानें मुक्त झालियाही अभिभवें ।
योगोचि प्रारब्ध ॥४१॥ यद्यपि प्रारब्ध क्षीण । सर्वथा नोहे भोगावीण ।
परी पुरुष असतां योगसंपन्न । भोगदुःख भासेना ॥४२॥ अथवा शरीरें
नाना करोनी । प्रारब्ध भोगावें एक्याचि क्षणीं । किंवा दुःख साहावें बळें

। हेही योगफळ ॥४३॥ किंवा ब्रह्माकारवृत्ति । अखंड राहणें ही
 ती । किंवा तीव्र प्रारब्ध न जिंके निश्चिती । तरी मृदु मध्य प्रारब्ध
 नें ॥४४॥ अथवा योगवळें करून । होये दैवाचें भविष्यज्ञान । तेणें
 सोनि मन । करणें समान शिकता ये ॥४५॥ गोपीचंदा प्रसन्न
 कानिफा । धातुपुतळे जाळोनि निवटिलें शापा । आणिक एक
 इतिहास आहे ॥४६॥ एका ब्राह्मणकन्येचें दैव थोर । होतें कीं
 महार । तिचिया बापें ते समग्र । जामाता कथिले ज्योतिषान्वये
 असो दुर्विपाक दिवस आला । समर्थी मलविसर्गा चालिली बाला ।
 गोनि चांडालवेश घेतला । जामातेंचि ॥४८॥ आधींच
 शौचकूपांत । चांडालवेशीं वाट पाहत । तंव कान्ता आली तेथ ।
 उवेश देखिला ॥४९॥ कामें भरोनि झोंबली कंठी । भोगोनि स-
 पावली पोटी । चांडालवेशीं ब्राह्मण शेवटीं । निघोनि गेला
 ॥५०॥ इकडे पश्चात्तापेंकरून । ब्राह्मणी जाहली लज्जायमान । घरीं
 म्हणोन । हाका मारी पति तिचा ॥५१॥ ते म्हणे माझें फुटके
 । मिया भोगिला चांडाल । ब्राह्मण म्हणे वेश धरूनी सकळ ।
 आलो पै होतो ॥५२॥ लिहिलें होतें तुझ्या दैवीं । कीं तूं चांडालें
 । जाणोनि ते घटिका बरवी । वेष मियाचे घेतला ॥५३॥ तेव्हां
 होउनी । भावें लागली पतिचरणीं । एक चोर एक दिवस स्वर्गीं
 । पुण्य न भोगितां जिंकिले यमा ॥५४॥ कथासरित्सागरीं ही
 बळीनें हरशब्दास्तव स्वर्ग मिळवितां । दान देवोनि जिंकिलें
 था । स्कंधपुराणीं कथा हे ॥५५॥ देवयानीनें कचासी । शाप दिधला
 सी । कीं संजीवनी मंत्र न फळे तुजसी । तरी तो अन्यासि सांगोनि
 ला तेणें ॥५६॥ गंगाशाप शिखंडीसी । परी तो झोंबला अर्ध
 जी । अर्ध शरीरें तपें तियेसी । भीष्ममृत्युवर मिळाला ॥५७॥ एवं
 रतीं कथा दोन । अहल्या राजपत्नी इंद्र ब्राह्मण । ऋषीनें शापिले

तथापि मन । नाहीं ढळले तयांचे ॥५८॥ अंबरोषाचा शाप आववा ।
 देवें दवडिला बरवा । रुक्मिणीस शापवाणी वृथा सर्वा । असे पुराणीं ही
 कथा ॥५९॥ शाप झोंबलें परमत्तासी । दैव परमत्ता धरोनि ओढी केशी ।
 शाप दढावला नाहीं मनासी । दढावला वर ॥६०॥ ह्मणोनि वराचे फळला
 कुंददंतादिकांतें । ही कथा वासिष्ठीं निर्वाण परकरणीं वसते । होणारासारखी
 बुद्धि होते । अयुक्तांची ॥६१॥ योगी जे असती । ते होणार जाणोनि
 उपाय करिती । इतुकेही करोनि होणार निश्चिती । झालें जरी ॥६२॥ तरी
 मग तयासी । पार न लिंपे निश्चयेसी । करोनी योगासारख्या परयत्नासी ।
 जरी दैव भोगासी आतळे ॥६३॥ तरी हातीं होते ते केले । ऐसे यमासी
 बोलावया तोंड वहिले । म्हणोनीच नाहीं लिंपिलें । योगिया पार ॥६४॥
 योग वा भगवत्भक्ति । सकळ पांपाची होय शान्ती । बोलिला जाय येणेंही
 रीती । प्रारब्धविजयू ॥६५॥ संचित असतां होय क्षय । प्रारब्ध भोग-
 क्षणींच परबल होय । भोगीं समता अभ्यासने स्वयें । हाही शास्त्रीय
 परयत्नची ॥६६॥ यालागीं योगेंकरून । प्रारब्धदुःखाभिभव पूर्ण । वेदान्तींही
 सन्मान । होय योगाचा ॥६७॥ राजयोगीं ज्ञानावर्तन । हठयोगीं-
 प्राणायामासन । या दोहींचा अभ्यास करावा म्हणोन । वदले दयाधन
 ब्रह्मर्षि ॥६८॥ कूर्मपुराणीं ईश्वरगीता । तेथही निरूपिलें या अर्था । तोही
 श्लोक प्रमाण तत्त्वतां । ऐकावा श्रोते सावचित्त ॥६९॥ “योगात्संजायते
 ज्ञानं ज्ञानात् योगः प्रवर्तते । योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः” (कूर्म-
 पुराण) वृत्तिनिरोधे उमटे ज्ञान । साच निरोध नोहे ज्ञानावीण । सत्य
 मानितां संसारा कारण । पुनर्व्युत्थान वृत्तीचे ॥७०॥ याचिलागीं उत्तम
 मार्ग । ब्रह्मज्ञान आणि भाक्तियोग । समुच्चये अभ्यासिता चांग । सगुण
 निर्गुण श्रीरंग हृदयीं ठाके ॥७१॥ आणि मार्कंडेय पुराणीं । श्री दत्तात्रेय
 पांनी अलर्कविनवणी । कीं ज्ञान मी आपुल्या कृपें करोनी । पावलों
 परी निर्वाणीं योगइच्छा ॥७२॥ सकल प्रमाणाची आई । ती गर्जोनि

सांगे लवळाही । श्वेताश्वतरांगनिषत्ठार्या । ज्ञानप्रवाहीं शिष्य पोशी ॥७३॥
 एवं योगोपयोगू सिद्धासी । आणि ब्रह्माकारवृत्ति करावयासी । चित्त
 निरोधें साधकासी । उपयोग सर्वथा योगाचा ॥७४॥ सांख्याचे पंचवीस
 तत्त्व ग्रहण । आत्म्याचे नानापण । ईश्वर आहे याहूनि भिन्न । याचोचि
 खंडण शारीरक सूत्रीं ॥७५॥ अथवा टीकाकारांचें खंडण । सूत्रकारा तव
 सम्मत पूर्ण । हेंही मी सुचवीन । योगप्रभावीं या ॥७६॥ यम नियम
 आसन प्राणायमन । प्रत्याहार धारणा ध्यान । समाधी संयम निर्बीज ज्ञान ।
 यांचे नाही खंडण ब्रह्मसूत्रीं ॥७७॥ तंव श्रोते म्हणती अहो ऐका ।
 योगातेचि प्रशंखू नका । जप तप तीर्थाटणादि कां । व्यर्थ म्हणतां ॥७८॥
 वक्ता म्हणे तैसे नाही । जपतपतीर्थादींच्या ठार्या । योगावांचोनी सिद्धीचि
 नाही । हे स्पष्ट मी म्हणे ॥७९॥ योग म्हणजे चित्तनिरोध । तोही असे
 द्विविध । कर्तृसंपाद्य भावना विशद । आणि वस्तुसंपाद्य भावनाजन्य
 ॥८०॥ आपुलिया प्रयत्नें करून । प्राणादिकांचे निरोधन । त्यातें
 म्हणती मुनीजन । कर्तृतंत्र योगू ॥८१॥ सत्त्वान्न भक्षणें गंगास्नानें ।
 विश्वेश्वरादि दर्शनें कां संतवंदने । जे सात्त्विकता घेइजें मनें । जे तो
 वस्तुतंत्र योगू ॥८२॥ कर्त्याची भावना विरुद्ध नसतां । तें गंगास्नानादि
 फळ मिळे तत्त्वतां । कर्त्याची भावना विरोधी असतां । तें वस्तुतंत्र
 योगफळ अति काळें ॥८३॥ केवळ सात्त्विक आहार करून । जरी
 होतील योगसंपन्न तरी पशु खाती नुसुघें तृण । तिहीं सहज निर्वाण
 पावावे ॥८४॥ मीन करिती गंगास्नान । तांदुळ होती शिवसंलग्न । इहीं
 वस्तुबळें करून । पावावें स्थान अगम्य ॥८५॥ हें असो कर्तृभावना
 आणि वस्तु सत्व । दोन्ही मिळतां प्रगटे परतत्व । केवळ वस्तुसत्व ।
 उपयोगी न पडे ॥८६॥ तैसी केवळ कर्त्याची भावना । उपयोगा नये
 सात्त्विकवस्तुविना । शौचकुपांत बैसोनि प्राण संयमना । करितां समाधि
 केविं साधें ॥८७॥ कीं बळेंचि भक्षोनि मांसान्न । बळेंचि करोनि सुरापान

बळेंचि सेवोनि असजन । योगसंपन्न कोण झाला ॥८८॥ यास्तव सात्विक
 वस्तु सात्विक कर्ता । मिळोनि चालावे योगपंथा । सात्विक वस्तु दुर्मिळ
 असतां । तरी कर्ताचि सात्विक होवावा ॥८९॥ सात्विक वस्तुवांचुनि ।
 सात्विक कर्ता शनैः जाईल निघुनी । सात्विक कर्त्यावाचुनी । सात्विक
 वस्तु निरूपयोगी ॥९०॥ पुरुष परमात्मा गुणातीत । सत्व तव गुण यथार्थ ।
 तोहि राहे प्रकृती आंत । प्रकृती जड ॥९१॥ यालागीं जड चेतनाचा ।
 जंववरी अविवेक साचा । तोंवरी सात्विक जडाचा । आश्रय करोनी
 रोधाव्या वृत्ती ॥९२॥ मग वृत्ति निरोधें योग संपत्ती । योगबळें विवेक-
 रूपाति । विवेकबळें दुःख निवृत्ती । ऐसें वदती आचार्य ॥९३॥ यालागीं
 गायत्र्यादि सात्विक शब्द । तेथहि योगाच असे प्रसिद्ध । तपांतही योग सिद्ध ।
 इंदियादि निरोधें ॥९४॥ साहूनिया शीतउष्ण । पर्वकाळीं करावें स्नान ।
 येथही योगापासून । धैर्य आणावें लागते ॥९५॥ चित्ताचे संवेग तीन
 पवित्र । मृदु मध्य आणि अधिमात्र । केवळ निश्चय नम्र । संवेग म्हणावा
 ॥९६॥ इतर सुटोनी अवधान । चित्त एकीकडे सावधान । याचेचि
 नांव जाण । मध्य संवेगू ॥९७॥ तें आवधान मध्ये न तुटता । समाधी
 पर्यंत लाभू तत्त्वतां । तीव्र संवेग वार्ता । बोळिजे याते ॥९८॥ कर्तृश्रद्धेनें
 मृदु संवेग । आभासे होय मध्य संवेग । दृढभूमी होतां तीव्रसंवेग ।
 सहज पावे ॥९९॥ नामगंगादि भगवन् मूर्ती । तेथ श्रद्धेनेंचि दोन
 संवेग होती । तीव्रसंवेग लाघाळिया भाक्ती । सहज सांपडे ॥१००॥ हेही
 भाक्ती हो कां गौणी । मग परा भक्तीते कवण मानी । असो प्रस्तुत योगावा-
 चुनि । कवण्याही स्थानीं सिद्धि नाही ॥१०१॥ ती योगमुद्रा सर्वमान्या ।
 वदली पंतजलीब्रह्मकन्या । ती माधुर्यरूपें धन्या । प्रकटे मम हृदयीं ॥१०२॥
 मग आळंदीचे नाथ । श्री ज्ञानेश्वर कृपावंत । चुकावती आघात अनंत ।
 नाही येथ संशय ॥१०३॥ सकळ सुखा अधिष्ठान । श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरुचरण
 । तेथ ही कविता समर्पण । केली सकर्तृक सद्भावें ॥१०४॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे योग-
प्रभावे उपोद्धातनिरूपणनाम प्रथमो विक्रमः ।

॥ श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

—❖❖❖❖—

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

द्वितीय विक्रम

जय जय सद्गुरु विश्वजीवना । जय जय सद्गुरु पतितपावना । जय
जय सद्गुरु मनमोहना । आळंदीपते ॥१॥ जय जय सद्गुरु अविचला । जय
जय सद्गुरु अविकळा । जय जय सद्गुरु नादबिंदुकला । ज्योतिज्वाला-
विरहिता ॥२॥ पवन झनत्कारी पन्नास । मातृका बैसल्या आसपास ।
स्वतंत्र दोहींचा विलास । या सर्वास अगम्य तूं ॥३॥ त्रिकूट श्रीहाट
कोल्हाट । औटपीठ पुण्याद्रिभ्रमरकपाट । सहस्रदळ ब्रह्मरंध्रपीठ । अवघे
कचाट तव माया ॥४॥ नवल तुझिया कृपेची स्थिती । मायाचि दावी
आपुली निवृत्ति । बैसली युधिष्ठिराचे पंक्ती । जावोनिया ॥५॥ जे जीव
बुडवाया रची अपाया । ते तव कृपाभेगे दावी उपाया । यालागीं दीन-
आश्रयावया । अळंदीराया पाय तुझे ॥६॥ तूं कुरंगिणी मी पाडस । तूं
सुरभी मी वत्स । तूं माय मी स्तन्यापिपास । लेंकरूं तुझे ॥७॥ तूं बंधू
मी बाहिणी । तुम्ही प्रिय मी कामिनी । तुम्हा आम्हा एकपणीं । ठाव
निर्वाणीं तुमचे कृपें ॥८॥ हा योगाचा निष्कर्षु । येर निरूपणाचा हर्षु ।
तो प्रदत्ताचित्तविमर्षु । शमवावया ॥९॥ पाहूनि ऐसा अतिसो । हृदयीं
जननी म्हणे हें असो । स्तुतीं हो कीं व्याख्यान पैसो । दोन्हीही माझे
॥१०॥ तूं नाचाणिया निमित्त पुतळी । मग लीनपणा कासया रळी ।

याप्रसादें प्रियपायातळीं । सुयिली दिठी ॥११॥ आतां काय बोळिले
योगाचार्य । ते परिसोत चातुर्यवर्य । जयाच्या ज्ञानमात्रें तूर्य । अज्ञान
सकार्य निवारी ॥१२॥

अथ योगानुशासनम्

टीका:- ॐकार आणि अथशब्द । हे ब्रह्मोच्चारणांचे मंगल
प्रसिद्ध । अथशब्दार्थ आरंभ विशद । किंवा अधिकारानंतर्य ॥१३॥ दुःख-
जिहासा सकलाप्रति । दृष्टोपायें नाहीं सुखप्राप्ति । दुःखभरित स्वर्गसंपत्ती ।
नोहे विवेकख्याति चंचल चित्ता ॥१४॥ यालागीं योगारंभ सकळ । जीव
शिवाच्या व्हावया मेळ । कीं समाधिलाम निखळ । ये अर्थी युज् धातु
॥१५॥ श्वेताश्वतर नादविंदु । योगशिखा ब्रह्मविंदु । अमृतविंदु ध्यान-
विंदु । योग विशदू बोलिती ॥१६॥ नानापुराणीं नाना मतीं । योग
बोलिआ नाना रीतीं । आणि हिरण्यगर्भ निजस्मृती । योग सांगती विस्तरे
॥१७॥ तो आववाचि पयोनिधी । मथोनिया कृपानिधी । सुधाकवळ
शिष्यबुद्धि । देती सद्गुरु पतंजळी ॥१८॥ म्हणोनि योगानुशासन । हा
सूत्रार्थ निष्पन्न । आतां योगाचें लक्षण । सावधान ऐकावे ॥१९॥ कलि-
युगाचेनि बळें । जन करिती योगाचे चाले । नानामतीं नाना रळे ।
बोळिआ योगू ॥२०॥ माय पुरवी सकळ कामना । परी तेचि अधिष्ठिलिया
मैथुना । तरी अवधिया अधर्मपणा । एकवटू होय ॥२१॥ तैसें चालता
योगपंथी । निःशेष अपवर्ग चढे हातीं । परी तोचि योग योजितां
अन्यपंथी । तरी दुःखप्राप्तिशयक ॥२२॥ जयासी नाहीं विषयविरक्ति ।
तेणें चुकोनि न जावे योगपंथी । उद्याचें मरण अंगावरुती । आजचि ये
अविरक्ता ॥२३॥ अल्पशुद्ध अंतःकरणीं । जो जो भाव उठे मनीं । तो
तत्काळ त्या योनी- । माजीं पडे ॥२४॥ जडभरत हरिणीचे पोटीं । पावला
हे भागवतीं गोष्टी । शुक्र लागला अप्सरेपाठीं । हे योगवासीष्टीं निरूपिले
॥२५॥ आमाजीर्णमाजी भूक । लागलिया जेवणें जैसे मारक । तैसे

अल्पशुद्ध चित्तासी भोगसुख । कोटीकल्प दुःख दाखवी ॥२६॥ कां
पांडुरोगें अंग सुटलें । ते तयाचेचि नांव खुंटले । तैसे अल्पशुद्ध चित्तासी
दोष वाढले । तसे ते जडले प्रलयान्त ॥२७॥ अहो अन्य क्षेत्रीं पाप
करिता । तें काशीस्नानें जाय सर्वथा । परी काशीक्षेत्रीं पाप करिता ।
दृढ वज्रता प्रजेयू ॥२८॥ तैसे चंचल चित्तांत येती भोग । परी त्यांचा
नोहे तीव्र वेग । अल्पशुद्ध चित्तांत वाढतां भोग । तीव्र संवेग सहज
होय ॥२९॥ कां मळलिया वस्त्रावरी । रंग न दिसेचि झडकरी । तोचि
निर्मळ वस्त्रावरी । वस्त्र झांकोनि आपण दिसे ॥३०॥ तैसे मलिन
अंतःकरणा । तत्काळ जन्म न देती वासना । त्या अल्पशुद्ध चित्तीं
उमटतां जाणा । नेती तत्क्षणा तिये योनीं ॥३१॥ मलिन चित्तासी क्रोध
येता । तो आळा तैसा होय वृथा । अल्पशुद्ध चित्तासी क्रोध येता । तो
क्रोधासरिसा जाय सर्पयोनीं ॥३२॥ कां डोलियाच्या बाहुलीवरी । मलिन
चित्त कार्य न करी । तेथ दुर्जन जें एकाग्र करी । तें दृष्टी होय अन्य
जना ॥३३॥ अहो उत्तम अन्नाचें अजीर्ण । कवणातें नाणें मरण । तैसे
कामबुद्धीं योगाचरण । ते नरकीं पतन याच जन्मीं ॥३४॥ ज्योतीवरी
नयन लावुनी । तेथचि एकाग्र चित्त करोनी । वश करिता येती कामिनी
वामतंत्रीं प्रक्रिया हे ॥३५॥ विषय भोगोनि स्वेच्छावशें । शिवांबु घेता
मुक्तींत पैसे । हे कापालिकांचें मत ऐसे । योगाचिवरी ॥३६॥ मैथुनाचें
भोगोनि सुख । ब्रह्मचारी दिसावें देख । याळागीं निष्कंटक । अभ्यासावी
वज्रोली ॥३७॥ करावया राजवर्षाकरण । कुबडी घेऊनि स्वरसाधन ।
हेंही योगाचें लक्षण । म्हणती इतर ॥३८॥ सन्मुख जे राजदंत । तेथ
जिव्हां लावूनि थुंका पीत । हेंही योगाचे लक्षण यथार्थ । म्हणती कोणी
॥३९॥ कोंडोनि दीपाचें तेज । चित्र पाहणें म्हणती निज । ऐसेनी
संप्रदाय सहज । वाढविती नाना ॥४०॥ एक सूर्याची छाया ॥ पाहती
कंठीं धरुनियां । शिवदर्शन म्हणती वाया । अंतःशिव सांडूनि ॥४१॥

एक हालवूनि हात । पराविया वश करित । कां रश्मी रश्मीमार्जी मिळवीत
 कालबिलियांचें मत ऐसे ॥४२॥ असो विषयविरक्तीविण । जे जे कांहीं
 मुद्रा आसन । ते आववेचि अकारण । जेवीं दावी विंदान कोल्हाटी
 ॥४३॥ रोगी काय न करिती निराहार । श्वास काय न कोंडिती पोहणार ।
 रुखड काय एकाग्र । दृष्टी न करिती ॥४४॥ बक काय न निरोधिती
 चित्त । हे आववेचि काय पावले मोक्षपंथ । जंव वैराग्य नोहे विवेकासाहित ।
 तंव योग म्हणजे इंद्रजालचि ॥४५॥ याळगीं योगाचें लक्षण ।
 आचार्य वदती आपण । करोनी सर्व व्यावर्तन । ते सावधान ऐकिजे
 श्रोतीं ॥४६॥ “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” समार्धी साधन विभूतीं ।
 दुःखनिवृत्ति परमानंदप्राप्ति । एवं विभाग संपत्ति । शास्त्रीं इये
 ॥४७॥ जयाचें चित्त समाधान । निवृत्त पापप्रवृत्तिहून । ते समाधिपादोक्त
 योगाकारण । अधिकारी पूर्ण जाणावें ॥४८॥ जे विक्षित भूमिकेवरुती ।
 सुदृं इच्छिती परी सुटों न शकती । साधनपादांत त्याप्राप्ति । बोलिले
 उपाय ॥४९॥ योगाच्या सिद्धि अवान्तर । विभूतिपादीं त्यांचा विस्तर ।
 कैवल्यपादीं विचार । मुख्य अपवर्गाचा ॥५०॥ येथे श्रोते म्हणती ।
 समाधिपादांतही विकल्प रीति । बोलिली आहे उपाय संपत्ती । कोणासाठीं
 एवढी ॥५१॥ समाधिपादाचा अधिकारी । तुम्ही तव निश्चित केला ये
 अवसरीं । एक उपायाचि तरी । निश्चित कां न बोलिला ॥५२॥ याचें
 एकावें समाधान । वक्ता म्हणे सावध श्रवण । जरी असद्वृत्ति गेल्या
 चित्तांतून । तरी सद्वासना अनंत असती ॥५३॥ सद्वासनावळें चंचल
 चित्त । तेणेंही क्लेश होती अनंत । आत्मज्ञान यथार्थ । होवों न शके
 ॥५४॥ जैसे तिखट खाणें सुटले । आणि मधुररसीं चित्त लोटलें । तरी ते
 रोगाते वहिले । कारण होय ॥५५॥ तैसे रजतमलोपीं सत्व वाढे । तेथेचि
 जरी चंचलता जोडे । तरी जडभरतासमान फुडे । दुःख निवाडे सुटेना ॥५६॥
 अहो ज्यांचें नांव उत्तम वृत्ति । त्याचि झणी बाह्य होती । तरी त्या निश्चये

दुःख देती । साधकाप्रती अनिवार ॥५७॥ भूतदया जडभरता । तेचि बाध रागें झाली ममता । यालागी अतिभय शुद्धचित्ता उठता बहुतही ॥५८॥ परी असद्वृत्ती ज्यासी नाही । तथा क्रमनिर्वधू नसे कही । रुचेल त्या उपार्यी । शेषशायी भजावा तेणें ॥५९॥ जंव रोगग्रस्त शरीर । क्रमै औषध सेवावें तोंवर । रोग विमुक्ति झालिया साचार । मग घ्यावें अन्न रुचिकर पुष्टिसाठीं ॥६०॥ तैसी जोंवरी सपाय चंचल वृत्ती । जोंवरी आहे अतिवध् स्थिति । तोंवरी क्रियायोगोक्ति । साधनपादोक्ति अनुसरावें ॥६१॥ निषेध आववे गाळावे । विहित आववें पाळावें । क्रमानेंचि चाळावे । अभ्यासार्थी ॥६२॥ रुचो कीं न रुचो आपणासी । जो मार्ग असेल गुरुशास्त्रापाशी । तोचि आणावा अभ्यासी । धर्म्य म्हणोनि ॥६३॥ हेंचि साधनपादींची रीति । अभ्यासक्रमू कनिष्ठाप्रति । जे उत्तम अधिकारी विरक्त चित्ती ॥ तिहीं उपाय शोधावा यथा रुची ॥६४॥ निरोगी असतां अरुचिकर । भक्षणें तेचि व्याधिकर । रोगी असतां रुचिकर । भक्षणें मरणदायक ॥६५॥ तैसे संसारीं ज्याचें चित्त । तो यथारुची करील परमार्थ । तरी काळाचा आघात । आजचि लागला त्याते ॥६६॥ जो विषयशेष पाहोनि निवटला । तो जरी रुचिविरुद्ध उपार्यी प्रवर्तला । तरी तोही जाण सांपडला । यमाचे करीं ॥६७॥ तेवीं कनिष्ठ अधिकारी । क्रियायोगेंचि जाती परतीरी । जे उत्तम अधिकारी । ते पावती परतीरी यथारुचियोगें ॥६८॥ यालागीं साधनपादांत साचा ॥ एकचि क्रमू बोलिला योगाचा । आश्रय करूनि अधिकारी रुचीचा । बहूपायवाचा समाधिपादीं ॥६९॥ एवंविधचि उपाय । ऐका जे बोलिले हृदयप्रिय । ज्यांचे दास्य ऐश्वर्य । अनिच्छा करी ॥७०॥ “आरुरुक्षोः शमः कारणमुच्यते । (गीता अ० ६ श्लो० ३) कर्म म्हणजे साधनपादोक्त । ते क्रमेचि बोलिलें आरुरुक्षूप्रत । शम म्हणजे समाधिपादोक्त । तो यथारुचि विहित योगारूढा ॥७१॥ भलते ठायीं साधोनि संधी । जो हाता आणी

सुखावधी । तोचिं भलत्या उपायें समाधि । करी हे समाधिपार्दी विवक्षित
 ॥७२॥ तथा उत्तमाधिकारिया । जें उपाय बोलिले पार्दी इया । भाष्या-
 नुसारे तथा । बोलूं उघड करोनी ॥७३॥ सद्गुरुक्ती आणि योगशास्त्र ।
 माझा स्वानुभव आणि वेदान्त पवित्र । येणें अनुरोधें योगविचार ।
 आरंभिला श्रीगुरुकृपें ॥७४॥ तेथ निर्णय पीयूष रसाळ । आशंका मंथा
 सुढाळ । घालोनि योगाब्धि विशाळ । मंथो पाहती ॥७५॥ नाहो सांख्याचें
 पंचवीस । येथ सव्विसावा परेश । परंतु विकल्पु तत्प्रणिधानास । दिधला
 कां ॥७६॥ “ईश्वर प्रणिधानाद्वा” यासूत्री । ईशा बैसाविलें विकल्पपार्त्री ।
 इतर योग पूर्वतंत्री । घेवूनिया ॥७७॥ मुख्य तत्वासी करणें गौण । ह्याचेचि
 नांव प्रतिशाखंडण । म्हणोनी पंतजली वाटती आम्हाकारण । प्रमादशील
 ॥७८॥ तें वक्ता म्हणे हें नाहीं । प्रमाद पृच्छकांचे हृदयीं । सद्गुरुवीण
 लवलाही । शास्त्र श्रवणें बैसला ॥७९॥ ग्रंथ न पाहतां पूर्वापर । न करितां
 रहस्य विचार । अनुभवी श्रीगुरुचा चरणाधार । नसतां शास्त्र महाभ्रमू
 ॥८०॥ सद्गुरुवीण शास्त्रप्रवृत्ति । जेवी वैद्यावांचुनी भेषजस्थिती । हे असो
 समाधानोक्ति । सावध चित्तीं परिसावी ॥८१॥ द्विविध परेशप्रणिधान ।
 आत्माभिन्न आणि आत्मभिन्न । निर्गुण प्रणिधान आत्माभिन्न । आणि
 आत्मभिन्न सगुणपूजा ॥८२॥ निर्गुणाचें अदृश्यत्वादि गुण । ते कल्पिता
 आत्मभिन्न । तरी त्याचेंचि नांव शून्यवर्णन । हे भगवत्पूज्यचरण बोलिलें
 ॥८३॥ श्रुति सांगे ब्रह्म अशरीर । तें आत्मभिन्न पहावें तो जड अंबर ।
 आत्मभिन्न पाहतां साचार । साक्षित्व मिळे ॥८४॥ पुढें उकळलिया केळी ।
 अभाव वोगरी करतळी । सृष्टि उकळलिया स्वभिन्न मेळी । तरी शून्यरळी
 सुगतमुक्ति ॥८५॥ परमेश्वराते वर्णिता । द्विविध उल्लसिली श्रुति माता ।
 निषेध आणि विहिता । वाक्या घेवुनी ॥८६॥ तेथ नेति नेति इत्यादि
 वचनें । प्रवर्तू न शकती आत्मभिन्न । “सर्वगंधः सर्वरसः” इत्यादि वचनें ।
 आत्मभिन्न प्रवर्तोत ॥८७॥ सर्वांचाही निषेध करिता । निषेधक नये

निषेधिता । हे संमत आहे पर मता । नैद्यायिकाही ॥८८॥ (येथे न्यायसूत्र
 वेर्णे) यास्तव निषेधमुखश्रुतिवर्णन । ते स्वभिन्न सुखे घडोका ॥८९॥
 आत्माभिन्न परेशग्रहण । तेथ अकर्तृत्वादिगुण । म्हणजे कर्तृत्वादिकांचे
 कारण । झाला अभिमान सहजचि ॥९०॥ तो अभिमान निजप्रवृत्ति । द्वैत
 वाढवी नाना रीती । वैसोनि वासनेच्या रथी । कर्मानुमती हिंडतु ॥९१॥
 तो आपुलिया प्रयत्नावीण । कदापि नोहे सुखसंपन्न । जो स्वयेंचि बद्ध त्या
 कारण । मुक्त आन करों न शके ॥९२॥ ह्मणोनि निजप्रयत्ने करून । आत्मा-
 भिन्न परेश प्रणिधान । प्रथम मुख्य योग सांगून । स्वभिन्नेश प्रणिधान विकल्पे
 बदले ॥९३॥ चित्तिशक्ती अपरिणामिनी । ऐसी भाष्यकारांची वाणी । आणि
 “तदाद्रष्टृस्वरूपे अवस्थानं” म्हणोनी । बोलिलें मुनी निजसूत्री ॥९४॥
 भाष्याचें तात्पर्य ऐसे । कीं पुरुष आधींच मुक्त असे । तो बांधला वाटे
 चित्तवशें । ते निरोधिता विशेषे मुक्तत्व प्रगटे ॥९५॥ आणि सूत्रकारांचें
 तात्पर्य पूर्ण । कीं चित्त निरुद्ध होतां संपूर्ण । आत्म्याचें उपाधिभिन्न ।
 होय अवस्थान निजस्वरुपी ॥९६॥ म्हणजे स्वरुपाहूनि कहीं । अन्यत्र
 मुक्ति असे काहीं । हे हृदयांतूनि सम्मत नाही । सूत्र भाष्याकारा ॥९७॥
 तव श्रोते म्हणती अहो ऐका । हेचि एक प्रसारू नका । ज्ञानें मोक्षाचा
 आवांका । वेदान्त वदे ॥९८॥ रज्जुज्ञानें सर्प नाशे । तेथी जीवन्मुक्त
 अज्ञानभ्रंशे । तेथ ज्ञानाचे एक पुरे उमसे । विरोधपिसे कासया ॥९९॥
 तें वक्ता म्हणे ऐका । अध्यासनिवृत्ति द्विविध देखा । परप्रकाशसापेक्षिका ।
 आणि स्वनिरीक्षणसापेक्ष ॥१००॥ जेथ रज्ज्वरी सर्पभ्रांती । तेथ रज्जुज्ञान
 दीपाचे हातीं । हे पर प्रकाशसापेक्षिक अध्यासनिवृत्ति । निश्चयें श्रोतीं
 अवधारिजे ॥१०१॥ सूर्यप्रकाशांत शुक्तिकेवर । जेथ भासे रजत प्रकार ।
 तेथ निरखूनि पाहिल्यावीण साचार । अध्यासनिवृत्ति मिळेना ॥१०२॥ तेथी
 चंचलमनपवनकल्लोळें । विज्ञानदीप क्षण क्षण मावळे । तेथ अज्ञान
 निवृत्तीचें सोहळे । वाचीक डोहळे विषयार्थ ॥१०३॥ यालागीं चित्ताचें स्थैर्य-

करण । याचौचि नांव निरीक्षण । तेथ स्थीर होय ब्रह्मज्ञान । हा अभिप्राय पूर्ण सूत्र भाष्याचा ॥१०४॥ म्हणोनि निजात्मेश्वराराधन । हें करणे लागे प्रयत्न करुन । याचिलार्गी योगसाधन । प्रथम बोलिलें सूत्रभाष्यीं ॥१०५॥ परी विरक्तही असोनी । अधीर दीन अंतःकरणीं । तो आत्मभिन्न परेश मानोनी ॥ प्रणिधान करी तें योग पावे ॥१०६॥ जया निजकरें नये भोजन ॥ तो तृप्त नोहे मायेनें पाजल्यावीण ॥ तेवीं मुमुक्षू भिकारी महाकृपण ॥ तो भगवत् कृपेवीण तृप्त नोहे ॥१०७॥ किंवा प्रथम स्वयत्नें योगसाधन । जरी न वदते करुणाघन । तरी ऐसें वाटतें जीवाकारण । कीं ईश्वरें येवून तारावें आम्हा ॥१०८॥ उपायासी जरी विकल्पता । तरी फळीं आहे परमसाम्यता । यालार्गी ईश्वराराधना गौणता । शंकता नये ॥१०९॥ रोगी वैसे न शके उठोनी । तरी जीवन पाजावें आन कोणी । येणें काय तृष्णा हरणीं । न्यूनता घटे ॥११०॥ तैसा निजप्रयत्नीं जो असमर्थ । निगुणीं न प्रवेशे ज्याचे चित्त । त्यासी “ वा शब्दे विकल्पित ” ईश्वराराधन बोलिलें सुनी ॥१११॥ विभूतिपादीं भाष्यकार । ईश्वरप्रसादमहिमा थोर । बोलिलें कीं जितोत्तर— । भूमीयोग प्रसादेची ॥११२॥ येणेंही प्रमाणें प्रणिधान । येथ नाहीं बोलिलें गौण । किंवा प्रथमचि सांगते ईश्वरप्रणिधान तरी योगलक्षणाचि कळतेना ॥११३॥ योगशास्त्र म्हणजे योगकथन । अर्थात् आधीं पाहिजे योगलक्षण । लक्षण न कळे सामग्रीवीण । आणि सामग्री स्वयत्नें अभ्यासू ॥११४॥ पाकसिद्धि कळवायाप्रति । सांगणें लागे येणें रीती । कीं ऐकोनि प्रयत्न करिता निश्चिती । अन्न स्वहस्तीं निर्मो शके ॥११५॥ परी जो न इच्छी अन्न निर्माण । तो अन्यकरवीं करी भोजन । तैसे क्रियाशास्त्रें सांगतां जाण । स्वप्रयत्न बोलिला आधी ॥११६॥ परी आपुली जाणुनी असमर्थता । जो लाहो न शके समाधीतृप्तता । तेणें कृपाकुशल भगवंत माता । स्तन्यपानार्थ आश्रयावी ॥११७॥ एवं ईश्वर प्रणिधान वैकल्पिक । त्याचें रहस्य बोलिलों सकाळिक । पुढे ही सुचवीन देख ।

परी योग सम्यक् ऐकिजे आतां ॥११८॥ युज् समाधाविती । स्वयें योग
भाष्यकृदुक्ति । यात्तागीं समाधिसंप्राप्ति । योग बोलिजे ॥११९॥ पै आपु-
लिया चित्ता । असती पांच अवस्था । मूढा क्षिप्ता विक्षिता । एकाग्रता
आणि निरुद्धता ॥१२०॥ तमोगुणेंकरून । चित्त सदा निद्रापन्न । जागालियाही
जाण । आळसाचि घे ॥१२१॥ निद्रेंतूनि उठतां । चित्तासी आत्मा स्फुरता ।
तरी ते निद्रा उपयोगी योगार्था । हे सर्वथा पुढें सांगू ॥१२२॥ परी निद्रे-
मार्जी घोरतु । उठालिया आळसें चुरमुरतू । प्रसंग आलिया बावरतू । अलर्क
जैसा ॥१२३॥ अगा तमाचिया ठायीं । निजूनि उठलाही । तरी संस्कारोंचि
स्त्री की आई । सर्वथा न देखे ॥१२४॥ वृत्ति आलिया भलती । विचार
भिऊनी मुरती । ते मूढावस्था गा निश्चिती । चित्ताची बोलिजे ॥१२५॥
तिर्यग्योनींतील प्राणिया । अवस्था स्वभावेंचि तया । आणि फुकट विश्रामिया ।
मानवाही मिळे ॥१२६॥ स्त्रीनें दळण कांडण करुनि । आपणास घालावे
आणोनि । ऐसिया मूर्खाचिया मनीं । मूढावस्था आवेशू ॥१२७॥ वर्णाश्रम
कर्म करितां होय । तैं हे मूढावस्था जाय । आतां बोलिजे स्वयें । क्षिप्ता-
वस्था ॥१२८॥ तिर्यग्योनींतील प्राण्यांचे मन । बहुधा याची अवस्थे
आंदण । आणि स्थावरादिकांचें मन । होय आंदण मूढावस्थे ॥१२९॥
परी मानवाचे चित्त । रजोगुणें अखंड क्षिप्त । नानाविषयीं चंचल होत ।
घडी एक शान्त न राहे ॥१३०॥ हो कां अविद्वान् कीं विद्वान् । मन मांडे
स्वाय क्षण क्षण । घडींत श्रृंगार वीर करुण । घडीघडी ॥१३१॥ जैसी
कुलालचाकीं माशी । तैमें फिरणें आवडे ज्यासीं । घडी एक बैसतां
उदासी । आकळे चित्त ॥१३२॥ शांतीचें स्थान सुंदर । तेचि जया कारा-
गार । एकान्त तो नरक थोर । येचि जन्मीं जया वाटे ॥१३३॥ झणझण
वाद्यांचे घाटे । आणि लांकुड लोखंडी खनखनाटे । ऐसे बाहेरी गोमटे । चित्त
जयांचे ॥१३४॥ घरीं येता स्वभावें । तरी एके लेकुरे रडावे । एके अंगावरी
मुतावे । एके फोडावे जलभांडे ॥१३५॥ रात्रीं निजताही जाण । तरी पाहिजे

कुतरीयाचे भुंकण । एवं वाहिली जेणें आण । विश्रांति न व्यावी म्हणोनी
 ॥१३६॥ तयाचे मानस बोलिजे क्षित । तोही वर्णधर्मासी अधिकारी निश्चित ।
 या दोन्हीही अवस्थांत । योग गंधही नसे ॥१३७॥ मूढ आणि क्षिप्त जे होती ।
 तया उपदेशे वा दंडे निश्चिती । धर्माक्रिया यथा शक्ति । करवाव्या कीं
 ॥१३८॥ नवल लोकांची मनोगती । तामसाते सात्विक म्हणती ।
 नपुंसक महाशक्ति । ब्रह्मचारी तो ॥१३९॥ तोंडावरी बैसलिया माशी । करे
 उडवितां नये ज्यासी । तया नांव बोलती तापसी । मूर्ख मानसी लोक
 कैसे ॥१४०॥ धन्य या लोकांचे ऋषीश्वर । ज्यासी बाळपणापासून
 मरणावर । पाहिजे प्रास चारणार । ना तरी घोरत पडती सुखें ॥१४१॥
 ज्यांची शुद्धता एवढी स्पष्ट । शेंबुड मुखों जातां म्हणती मीठ । दोन
 पडती तेथ अचाट । मरती मुंग्या ॥१४२॥ ज्यासी न्यावया भोजनाकारण ।
 जिता लागती चौघेजण । धान्य कणगीत ठेवावे नेवोन । तैसे जेवण
 ज्यांचे ॥१४३॥ एवं सर्वथा परतंत्र मूर्ख । तया तापसी म्हणती लोक ।
 तेथ योगाचे सुख । अल्पही न मिळे ॥१४४॥ यद्यपि प्रारब्ध करून ।
 शानीहि करिती ऐसे वर्तन । तरी तयापासून । नाहीं, जनाकारण उपयोगू
 ॥१४५॥ म्हणोनि शिष्य शिकवावे जरी । तरी वागावे साधकापरी । यालागी
 क्षित मूढ भूमीवरी । योग न सांपडे ॥१४६॥ आतां भूमिका जी विक्षित ।
 जेथ केव्हां केव्हां स्थिर चित्त । देवादिकांचे स्वभाव संमतकर हे अवस्था
 ॥१४७॥ येथ योग तंव मिळे । परी प्रयत्न न उजळे । यालागी हे सगळे ।
 चाळेचि बोलिजे ॥१४८॥ अहो आभाळाची छाया । ते काय निववील
 सर्वदा काया । तरी प्रयत्नेवीण योग वाया । जरी सांपडला स्वभावे ॥१४९॥
 यद्यपि भगवद्भक्ति । प्रयत्नेविण समाधी दाती । तथोपि क्षीणता निश्चीति । न
 राहे तेथ ॥१५०॥ आयते मिळाले मंदीर । तरी कवण म्हणे ना ते सुंदर ।
 परी स्वभावे छाया करी अभ्र । आणि क्षणें वितळें ते ॥१५१॥ तैसी
 भगवद्भक्ति स्वभाववळें । मेळवी अक्षय समाधि मेळे । आणि विक्षित

भूयोग स्वभाव बळें । क्षणेक चावळे आंधळिया ॥१५२॥ अनिच्छेनें योग होय । अनिच्छेनें त्याचा लय । याचेचि नांव होय । विक्षिप्त भूमि ॥१५३॥

अभंग

घडीत नारद घडीत कुतरा । ओळखावा खरा विक्षिप्त तो ॥१॥

घडीत ब्राह्मण घडीत चांडाळ । विक्षिप्त केवळ मानव तो ॥२॥

घडीत महेंद्र घडीत भिकारी । तोचि अधिकारी विक्षेपासी ॥३॥

घडीत सच्छिष्य घडीत कातर । घडीत उदार कृपणही ॥४॥

घडीमाजी साधु घडीमाजी भोंदु । आज ब्रह्मानंदू उद्या दुःखी ॥५॥

तोचि विक्षेपाच्या सांपडला हातीं । ज्ञानेश्वर चित्तीं नावडे ज्या ॥६॥

धरूं नये कदा यांचा भरंवसा । जरी संता ऐसा दिसला तो ॥१॥

देऊं धांवे प्राण धर्माचिया साठीं । क्षणेचि उलटी क्रिया ज्याची ॥२॥

ब्रह्मही होवोनि संसारी सांपडे । ऐसे चळे कुडे मन ज्याचे ॥३॥

सनत्कुमाराहूनिया थोर त्याग । घडीमाजी भोग जारासम ॥४॥

जन्मकोटी त्या न सांपडेचे योग । श्रीआळंदीरंग न जाणता ॥५॥

एवं चित्ताच्या भूमि तीन । आतां चवथीचे एकाग्रताभिधान । तेही एकावे

सावधान । समाधान पावावया ॥१५४॥ यम नियम आसन । प्राणायाम

प्रत्याहारण । धारणा आणि ध्यान । या अभ्यासें चित्त वश ॥१५५॥ तें

गा एकाग्र होय । योगी सांगेल तेथें राहे । हा स्वभावजयाचे होय ।

योगियांचा ॥१५६॥ अनिष्ट आलिया प्राप्त भोग । तेथ समता अभ्यासणें

चांग । मग एकाग्रता प्रतिबंध व्यंग । दैव करूं न शके ॥१५७॥ प्रयत्न

प्रारब्धाचा झगडा । आला योगी चित्ता पुढा । तेथ मृदु प्रारब्धाचा

पराजय उघडा । आणि तीव्र प्रारब्धांत सहाणें ॥१५८॥ ऐसे युद्ध करितां

अचाट । अंतःसार होय बळकट । स्वभाव विजय होय नीट योगियाचा

॥१५९॥ स्वभाव विजयावांचुनी । वर शापादिके करुनी । प्राप्त झालिया

उच्च नीच स्थानी । पाडी कुबुद्धी सुबुद्धी तारी ॥१६०॥ येचि विषयी कथा

दोन । तिया सांगतों अनुक्रमें करुन । श्रोते परिसावे सावधान । समाधान
 व्हावया ॥१६१॥ श्रीमन्महाभारतीं शांतीपर्वणीं । राजधर्मी एकशेसोळा
 सतरा अध्यायस्थानीं । कथा बोलिली कीं एक मुनी । होता विजनीं
 तपोनिष्ठ ॥१६२॥ तयाच्या विश्वासें करुन । कुर श्वापदैही प्रीतिसंपन्न ।
 एक येऊनिया श्वान । प्रीति करी तयावरी ॥१६३॥ तंव द्वीपी म्हणजे
 तरस । तो खावया आला कुतऱ्यास । तेणें विनवितां ऋषीस । केलें तरस
 तयातें ॥१६४॥ एवं जो जो शत्रु खावया येत । तत्तद्रूप ऋषि कुतरिया
 देत । व्याघ्र गज सिंहादि होवोनि त्वरित । शरभही झाला ऋषिकुपें
 ॥१६५॥ परी कुत्तरस्वभावें करुनी । मग आलें तयाचे मनीं । की
 मुनी भक्षावा मारोनी । ते जाणोनि मुनीनें श्वान केला ॥१६६॥ ज्यावरी
 विश्वासें करुनी । प्रेम करीत होते व्याघ्रादि प्राणी । तो कुतराचि उलटोनी ।
 अविश्वासी जाहला कां ? ॥१६७॥ तयाचें हेंचि कारण । अयत्न रिकामें
 असतां मन । मुनीच्या विश्वासें करुन । अभिभवून शांत होय ॥१६८॥
 सयत्न क्रूर श्वमानस । तेणें जाहला अविश्वास । नाहीं केला अभ्यास ।
 नम्रतादिकांचा ॥१६९॥ अभ्यास न करितां सद्गुणांचा । प्रसादही
 भयंकर होय साचा । जेवीं इंद्रपदाहूनि नहुषाचा । पात जाहला ॥१७०॥
 चित्रकेतूसी उमेचा शाप । तो दैत्य जन्म पावला साक्षेप । वृत्र जाहला
 परी ब्रह्मसंकल्प । सुटला नाहीं तयाचा ॥१७१॥ नाना शक्ति नाना सिद्धि ।
 एकाग्रतेच्या विरोधी । यालागीं गुरुकृपा प्रयत्नसिद्धी । हेंचि एक पाहिजे
 ॥१७२॥ जयाते दृढ वर जाहला । तेणें चिरकाल तपोभ्यास केला ।
 म्हणोनि संकल्प शुद्ध जाहला । वरें तयाचा ॥१७३॥ पापियासी आशीर्वाद ।
 फळती परी करिती अंध । तपियासी शाप प्रसिद्ध । कांहींच दुःख न
 देती ॥१७४॥ कुंददंताख्यानावरुन । योगवासिष्ठीं हेंचि निरूपण ।
 एकाग्रतेसाठीं प्रयत्न । दृढत्वे करुन करावा ॥१७५॥ वैराग्यबळें जिंकावें
 विषय । अभ्यासबळें मन स्थिर होय । येथ अदृष्टप्रारब्ध स्वयें । विघ्नें

आणी ॥१७६॥ तरी तीव्र तें निवारारवें सोसुनी । मंद निवारारवें प्रयत्न
करुनी । पापभोग नारायण स्मरोनी । परिहरारवें ॥१७७॥ झणी तीव्र
प्रारब्धाचिया बळें । मातृमैथुनादि योगिया उगळे । परी मरणासी न भीतां
तेचि वेळे । प्रायश्चित्त घेयारवें ॥१७८॥ किंवा लोकांचें तुच्छकरण । हें
याचि जन्मीं पापांचें क्षालन । मानूनि समता अभ्यासन । सुंदर जाण
करावी ॥१७९॥ कदर्यू पूर्वींचा महादोषी । पुढें तो जाहला संन्यासी ।
तेव्हां लोक छळिती त्यासी । पूर्वील पाप आठवूनी ॥१८०॥ कोणी
आंगावरी थुंकिती । कोणी त्याच्या अन्नांत सुतती । तो कांहींच न बोलें
यती । प्रारब्ध भोग समजुनी ॥१८१॥ श्रीमद्भागवतीं एकादश स्कंद ।
तेविसावे अध्यायीं हे कथा विशद । वरी एकनाथटीका सुप्रसिद्ध ।
शांतीचें माहेर वाचावी ॥१८२॥ जया लोकसंग्रहाची चाड । तेही सोडावी
उघड । अथवा प्रारब्ध पाप न करवी सुगड । तोंवरी लोकसंग्रह करावा
॥१८३॥ लावोनी दांतासी दांत । पिळोनी हातानें हात । बळें निरोधिताही
चित्त । घडवी प्रारब्धें पाप जरी ॥१८४॥ तैचि साधकें आप्तवा । लोक-
संग्रह सोडावा । देह त्यजावा वा जोडावा । वन्य तपो मार्ग ॥१८५॥ हाही
एक सुंदर । उपाय आहे परिकर । यास्तव चित्त करावया एकाग्र । भिऊं
नये सर्वथा ॥१८६॥ जीवीं धरिला परमात्मा । मग यत्न करावा फळसीमा ।
मरण प्रसंग आलिया यमा । भिऊंचि नये ॥१८७॥ सोमकाचा गुरु नरकां
पडला । यास्तव सोमक गुरुसाठीं नरकांत राहीला । हा महाभारतीं
वनपर्वीं बोलिला । इतिहास सुंदर ॥१८८॥ शूळ सोसेपर्यंत राजाचें भय ।
नरक सोसेपर्यंत यमाचें भय । दोन्ही सोसिलिया ही उपाय । दोघांचाही
हारणे ॥१८९॥ परी हाचि एक निश्चय करितां । अस निश्चय कां करावा
वृथा । म्हणोनि परमेश्वरा समर्था । घेयारवें हृदयीं ॥१९०॥ पूर्व दुर्दैवें
करून । परिस्थिती आलिया भिन्न । तरी योगासाठीं करावा प्रयत्न । मृदु
दारुण भळताही ॥१९१॥ व्यवहारांत ऐसी स्मृती । कीं मृदु अथवा

दारुण कर्म निश्चिती । दीनता सांडोनि पुढती । आलिया शक्ती करावा
 धर्म ॥१९२॥ एवं व्यवहागची ही कथा । तेथ योगाविप्रयीं विचार
 करणें वृथा । होईल तो उपाय सर्वथा । करावा कीरू ॥१९३॥ कर्णे
 लोभें करून । विद्या संपादिली परशुरामापासून । क्षत्रिय संस्कार न होऊन ।
 वेद विद्या फळी तया ॥१९४॥ परशुरामाचा शाप । तो मरणसमयींचि
 पावला प्रकोप । इतर वेळीं साद्योप । ब्रह्मास्त्र फळें तयातें ॥१९५॥ योग
 न होय सद्गुरुवीण । हे वाक्य अत्यंत प्रमाण । परी आळसिया कारण ।
 सद्गुरु येऊन केविं भेटे ? ॥१९६॥ सद्गुरु कोणीचि जगांत नाही ।
 ऐसें आधींचि धरुनि हृदयीं । सर्वदा होती नारीशायी । तयासी सद्गुरु
 केविं भेटे ? ॥१९७॥ जयासी जीवीं लागली तळमळ । तया स्वप्नीहि ज्ञान
 होय केवळ । तुकारामासी करुणाशीळ । बाबा चैतन्य भेटलें ॥१९८॥
 एक स्वप्नावरीच विश्वास ठेविती । जागृतमाधु बळें उलंघिती । अहंता
 वाढली तयांच्या चित्तीं । म्हणोनि स्वप्नीं न भेटती आचार्य ॥१९९॥
 अहंता नसावी कांहीं । तळमळ असावी हृदयीं । मग गुरु भेटे भलतेठायीं ।
 येथ नाही संशयो ॥२००॥ शूद्रें ब्राह्मणकर्म मात्र पाहोन । तैसेंचि
 करोनि आचरण । तो राजजन्म पावला हे कथन । महाभारती ॥२०१॥
 परी जातां आड पंथीं । शतसहस्रपट पाहिजे शक्ती । तैसा निश्चय पाहिजे
 चित्तीं । भलत्या पंथीं जावया ॥२०२॥ निश्चय अल्पही असतां । फळ हळु
 हळु सन्मार्गीं जातां । म्हणोनि वेद मार्ग सर्वथा । उलंघु नयेचि ॥२०३॥
 आपत्काल आलिया दुर्दैवें । तेणें सर्व कांहीं करावें । परी आपणा उद्धरावें ।
 कोण्याहि निषे ॥२०४॥ माझियाकडे पहावें स्वतंत्र । मी शूद्र जाती आंधळे
 नेत्र । परी लहानपणापासोनि शिवशाड्गधर । मृदु भजला ॥२०५॥ प्रेमळ
 मित्र शिष्यत्वे जोडोनि । ग्रंथवाचनें ऊह चालवोनि । संस्कृत व्याकरण
 ज्ञान नसोनि । घेतलें कळोनी कार्यापुरतें ॥२०६॥ पूर्वजन्म परमेश्वरकृपा ।
 तेणें ऊहभाव मिळाला सोपा । अहेतुकदया रतिवरबापा । अत्यंत साजे

॥२०७॥ गुरुमंत्र बहु घेतले । तिही वेदमार्गापाप्पुनि निराळे केले । ऐसे मज वाटले । म्हणोनि धरलें आळंदीश्वरा ॥२०८॥ जेणें आळंदी श्वरमार्ग दाविला । तेणेंहीं एकवेळ तद्भाव निंदिला । म्हणोनि तोहि ओलांडिला । मिया गुरु ॥२०९॥ एवढेंही करुनी । द्वेष नाही अंतःकरणीं । तिहीं मज घेतां प्रेमें करुनी । तरी मी सेवीन त्यातें ॥२१०॥ परी विरोधें न चलें ठायें ठाव । इया तळमळे आळंदीराव । मज मांडिये घेवोनि निज नांव । मंत्र स्वयमेव उपदेशिला ॥२११॥ पापी अपूनिही तातें । मज अंगिकारिलें पुढें । आतां जो बुडाला म्हणेल मातें । त्याची जिह्वा सुखें झडों ॥२१२॥ माझी कथा सांगावया कारण । कीं भगवत्सहाय-पूर्वक प्रयत्नें अवघें निष्पन्न । म्हणोनि चित्तीं उत्साह धरोन । योगाभ्यासन करावें ॥२१३॥ माझी शूद्राची ही गती । नसतां चढले एवढीया सत्पथीं तेथ पुण्यवर्ण जे ब्राह्मणादि होती । त्याभिषयीं काय वढावें ॥२१४॥ गुरुपासोन कीं ग्रंथ वाचोन । योगीं प्रयत्न करावा झटोन । परी एक रहस्य निर्वाण । येथ तें ध्यानीं आगिजे ॥२१५॥ गुरुपासूने विद्या घेतां । तरी स्वयेंचि जळूं लागे अहंता । आणि शास्त्र वाचूनि विद्या घेतां । तरी निरहंता अभ्यासावी लागे ॥२१६॥ कूपखननन्यायें करून । न मिळे वैदिक ब्रह्मज्ञान । ऐसें अप्रयाशितवचन । तें वेदमर्यादापाळनरूप ॥२१७॥ वेद पुराण भाषांतरीं । ज्ञान होय समानाक्षरी । सूतसंहितेंत निर्दारी । वचनें ऐसी ॥२१८॥ ईश्वरातें आश्रयावें । भाषाक्षरांचे आग्रह सोडावे । ज्ञानबल तेथूनि मिळवावे । भलत्या वर्णीं ॥२१९॥ एवं सकळ वर्ण योगाधिकारी येथ योगशास्त्र स्मृतीही बरी । श्रोतीं ऐकावी सुंदरी । श्रवणीं तेही ॥२२०॥ आणि हृदयाचार्य चरण । सांगती आम्हां सदाचरण । कीं सुटलिया रंभरण । योगानुसंधान मिळे तुम्हां ॥२२१॥

“कीं योग्यतेवीण नाही । ऐसें हन आम्हे म्हणती काई । धनुर्धरा ॥२२८॥ हें कां

जें कांहीं साधारण । तेंही अधिकाराचे वोडवेवीण । काय सिद्धी जाय
॥३३९॥ पै योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्तीचि अधीन जाणिजे । कां जे
योग्य होउनि कीजे । तें आरंभिलें फळे ॥३४०॥ तरी तैसी येथ कांहीं ।
सावियाचि केणी नाहीं । आणि योग्यतेची काई । खाणौ असे ॥३४१॥
नावेक विरक्त । जाहला देहधर्मी नियत । तरी तोचि नव्हे व्यवस्थित ।
आधिकारिया ? ॥३४२॥ येतुलालिये आयणीमाजी एवढें । योग्यपण तुतेंही
जोडे । ऐसें प्रसंगें सांकडें । फोडिलें तयाचें ॥३४३॥

ज्ञानेश्वरी अध्याय ६

आपणा आहे कीं नाहीं योग्यता । ही शुभकर्मीही न करावी चिंता ।
दुर्गतीस जाये कल्याण करिता । हें सर्वथा घडेना ॥२२२॥ परी जे
अभ्यास जेणें मानें । करावें लागती ज्या ज्या वृत्तीनें । ते ते करावें
तेणेंचि माने । नातरी कल्याणीं अकल्याण ॥२२३॥ शालिग्रामासि तनु
अर्पण । हें तव साचचि कल्याण । परी देह अर्पिला म्हणोनि निजले
पाय ठेवून । तरी ते अकल्याण चुकेना ॥२२४॥ जंव झालें नाहीं ब्रह्म-
ज्ञान । तंव साधकें करावें शास्त्रानुसंधान । बुद्धीचे नियोगें करून ।
भलत्या पथी जाऊं नये ॥२२५॥ मी वाचूनि घेतों ग्रंथ । आणि बुद्धि
योजना सांगतो त्यांत । एवं विद्येनें विद्यादान होत । परस्पर गुरुदक्षिणा
॥२२६॥ ऐसेंचि दुर्दैवें लोटितां करावें । परी शुभ कर्मांतें न दवडावे ।
एवं सांगितलें प्रस्तावें । आतां एकाग्र लक्षण ऐका ॥२२७॥ धातु कांच
माती । पार्थीव कीर होती । परी पृथिव्यवस्थाविशेषें परिणमती ।
भिन्नदर्शनें ॥२२८॥ मातींत कांहीं न दिसेचि । धातूंत छाया दिसे
मुखाची । कांचामाजीं पैलीची । वस्तु दिसे ॥२२९॥ तैसें एक हें
चित्त । प्रकृतिकार्य यथार्थ । परी कारणगुणें विशिष्ट होत । नांव
पावत तें तैसें ॥२३०॥ चित्त स्वभावें करून । जरी सात्विक
गुणें उत्पन्न । तरी रजस्तर्मीं उपमर्दन । होय तयाचें ॥२३१॥ कांच

पार्थिव तेजें जाहला । तो जरी मातीमार्जी बुडाविला । तरी प्रतिबंध करी दर्शनाला । तैसी अवस्था चित्ताची ॥२३२॥ क्षित चित्त दैत्यदानवाचें । मूढ चित्त राक्षसपिशाचांचें । विक्षित चित्त तें देवांचें । ऐसे भोजादिकांचें मत आहे ॥२३३॥ परी अदृष्टजन्य स्वभावें । तेथ निरोध जो संभवे । तया योगशब्दें बोलावें । नलगे कांहीं ॥२३४॥ क्षित भूर्मीत सत्वाचा । मूढ भूर्मीत रजाचा । विक्षित भूर्मीत अल्परजस्तमाचा । निरोध जो होय ॥२३५॥ तो गा योगशब्दें करुन । न सांगवेंचि जाण । क्लेशोच्छेदक नाही म्हणोन । ही भाष्यकारसंमति ॥२३६॥ तव श्रोते म्हणती येथ । योगातें शंसिता व्यर्थ । स्वयें बोलिले भगवंत । कीं भूतें अनुसरत प्रकृतीतें ॥२३७॥ तेथ निग्रहाचें न चले बळ । मग योग कायसा प्रबळ । वक्ता म्हणे विवेचनशील । बुद्धी असों द्या ॥२३८॥ पुढील श्लोकीं देवरायें । बोलिले कीं रागद्वेषा दबडिजे स्वयें । यालागीं प्रकृतिवश जें स्वयें । तयांचा निग्रह न चाले ॥२३९॥ “म्हणोनि इंद्रिये एके । जाणतोनि पुरुरवें । लाळावीना कौतुकें । आदि करोनी ” — ज्ञानेश्वरी अध्याय ३ ओवी २०२

इत्यादि श्रौतवचनीं । योगाचीच उभावणी । आतां प्रकृतीवश होती ज्ञानी । ते कर्तव्यशून्य म्हणोनियां ॥२४०॥ प्रकृतीवश होती अज्ञानी । तया विवेक न कळे म्हणोनि । मुमुक्षु प्रयत्न करिती निर्वाणी । मिळवाया ब्रह्म ॥२४१॥ म्हणोनि यमनियमादि प्राप्तिद्वें । केलिया रजस्तमनिरोधें । चित्तसत्त्व स्वभावसिद्धे । एकाग्र ह्मणिजे ॥२४२॥ देहादि विषय तमोगुण । वैराग्यें चित्त काढावें त्यापासोन । प्राण इंद्रियादि रजोगुण । चित्त त्यापासोन काढावें ॥२४३॥ एवं विवेक वैराग्य अभ्यासें । चित्तसत्त्व स्वभावें पैसे । या नांव एकाग्र ऐसें । बोलती मुनी ॥२४४॥ भगवद्भक्तांचे एकाग्र चित्त । योगियाचें निरुद्ध चित्त । एवं भाष्यविरुद्ध अर्थ । नारायणतीर्थ बोलिला ॥ २४५॥ थोर भगवद्भक्तिहून । योग वाटला ययाकारण । परी परम प्रीतीचा जाण । अनुभव नाही म्हणोनी ॥२४६॥ मोक्षवस्तु

स्वभावें मिळे । म्हणोनीच ब्रम्हज्ञानें तो उजळे । आत्मप्रेमही सोवळें ।
 सुखदायक ॥२४७॥ यालागीं जीव तुच्छ प्रेमवर्जनी । भगवद्भक्ती मिळे
 स्थानी । तिचे भक्ती करोनी । परापर वैराग्य ॥२४८॥ अपर वैराग्य
 विषयवितृष्णा । तें दोषदर्शनें होय जाणा । परवैराग्यें गुणवितृष्णा । तें
 योगेंचि पै होतू असे ॥२४९॥ पुरुषाचे अनंतत्व । प्रकृत्यादिकाचें सत्यत्व ।
 आणि विवेकख्याती निरोधावी हें तत्व । योगाचें आहे ॥२५०॥ परी
 निरोधलिया विवेकख्याती । व्युत्थानीं फावूं शके पुढती । मिया येथवर
 भोगिली समाधीस्थिती । हे व्युत्थानीं अनुमान सांगती नारायण ॥२५१॥
 तेंचि भगवत्प्रेमीं निरुद्ध । चित्त जहालिया प्रासिद्ध । विवेक तुच्छ
 वाटे सुबुद्ध । अनुभव हा ॥२५२॥ म्हणोनि नारायणतीर्थ स्वविरुद्ध ।
 बोलिले हे यथार्थ । असो एकालंबनी चित्त । ते एकाग्र बोलिजे ॥२५३॥
 कांहीं तांत्रिकांच्या मती । प्रयत्ने नसतां योग साधिती । नसतिया भूमी
 अंगावरुती । आणूनि घेती मूर्ख ते ॥२५४॥ कोणी एकाग्र करुनी मन
 बळेंचि होती निद्रापन्न । तेथ विक्षेपें देखती स्वप्न । सिद्धी म्हणती तयातें
 ॥२५५॥ आफू गांजा आणि सुरा । तितुका यांचा योगही खरा । जे
 स्वाभाविक मूढ भूमि प्रकारा । यत्ने आणितो ॥२५६॥ म्हणोनि रजरत्तम
 निरोधुनि । चित्त सत्वपरिणाम ध्यानीं । एकाग्रता तया लागुनी । बोलिजे
 बापा ॥२५७॥ हा संप्रज्ञात योग । आतां सकळ वृत्तींचा निरोध चांग ।
 तया नांव बोलिजे योग । असंप्रज्ञातु ॥२५८॥ दग्धपटसंस्कारासमान ।
 चित्त राहे निरुद्ध होऊन । कासयाचेंही ज्ञान । न होय तेथ ॥२५९॥
 म्हणोनी असंप्रज्ञात म्हणती तया । चित्त स्वकारणी पावे लया । तें पुरुष
 जाणे आपुलिया । स्वस्थळातें ॥२६०॥ चित्ताचा कारणीं लय । या नांव
 वेदान्तीं सुषुप्ती होय । ऐसी शंका स्वयें । कोणी न करावी ॥२६१॥
 तमो बाहुल्य उपादान । जरी अविद्या जगत्कारण । तथापि सत्व परिणामां-
 तःकरण । हे संमत आहे सकळातें ॥२६२॥ भूतसत्वपरिणाम चित्त वेदांतीं ।

प्रकृतिसत्त्वगणिनाम सांख्य म्हणती । भूतें ही सूक्ष्मतया प्रकृती । प्रकृती स्थूलतया भूतें ॥२६३॥ म्हणोनि अविरोधू बरवा । स्वकारणीं चित्त लय तो सत्वीं आवया । सुषुप्तींत तमांत लय होवावा । तो उपमर्दरु ॥२६४॥ म्हणोनि स्वभावे करून । प्राणी जें होती निद्रासंपन्न । तें कारण तमोशीं लीन । चित्त हें होय ॥२६५॥ आणि समाधि करोनी चित्ताचा । लय जेव्हां होय साचा । तें कारण सत्वांशीं तयाचा । मूळ ठावची ॥२६६॥ सत्व तमीं लीन जाहलें । तरी तें म्हणावें अभिभाविलें । यालागीं समार्धीत बहिलें । सत्वकारणीं लीन चित्त ॥२६७॥ परी भगवत्प्रेमामार्जी पाहतां । चित्ता एवढी ये लीनता । आणि अनुभवे सुषुप्तिता । सांपडेही ना ॥२६८॥ अनुभवे समाधि सुषुप्ती । इया भिन्न कवणेवरी होती । हें दावितां नये वादियाप्रती । अनुभवेवीण ॥२६९॥ परी प्रेमीं निरोध होय कैसा । तो वादियाही कळे सहसा । म्हणोनी सुषुप्ति वळसा समार्धी नव्हे ॥२७०॥ चिंता असे जयासी । बाहेरील कांहीं न कळे तयासी । आणि निद्राही ते दिवशीं । न लागेची ॥२७१॥ एवं हर्ष जयासी होय । तो ताटस्थ्यें विसरे बाहेरील सोय । आणि निद्रा न मिळे स्वयें । तया ते दिवशीं ॥२७२॥ एवं स्वाभाविक क्षणेक समार्धी । त्रिपुरारहस्यीं जयाची प्रसिद्धी । तेही होती विरोधी । सुषुप्तीच्या ॥२७३॥ मग जो स्थिर समार्धी चित्तानिरंध । तया निद्रा म्हणे तो अप्रबुद्ध । प्रेमींही हें विशद । फावलें होय ॥२७४॥ जीवात्मपरमात्मयाचा । ऐक्य भाव तो योग साचा । याज्ञवल्क्यसाहितेचा । अभिप्रायू आहे ॥२७५॥

“संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” ॥

तो वृत्तिनिरोधेचि साधे । भगवद्भक्तींत अहं विरोधें । सर्वार्थ-विषयप्राप्ति योग हें बोधें । लिंग पुराण ॥२७६॥ तो काम्य योग गा म्हणावा । भगवत्परता योग निष्काम गणावा । जेथ सकळ दुःखनाश आववा । भगवंत बोलती ॥२७७॥

“योगिनामेव सर्वेषां मद्भेदनांतरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥

भगवद्गीता अध्याय ५ श्लोक ४७

काम्ययोगी निष्कामयोगी । कर्मयोगी सार्वभौमयोगी । विवेकी अपर
पर विरागी । भक्तियोगी यांत श्रेष्ठ ॥२७८॥ एका प्रेमाचियासाठी ।
विषयापासोनि जीवांत पोटी । तुच्छ वाटती तत्व कोटी । भजे नेहटी
आनंदें ॥२७९॥ व्युत्थानीं दास्य संप्रज्ञातीं आलिंगन । असंप्रज्ञातीं एकी-
भवन । साक्षात्कारें प्रेमैकतान । तो युक्ततम मान्य भगवंता ॥२८०॥
अभ्यासें निरोध तमोगुणाचा । वैराग्यें निरोध सत्वगुणाचा । एवं
चित्तनिरोध साचा । समाधिरूप ॥२८१॥ यद्यापि अविद्यातमाचे आवरण ।
ते नाशे वेदांतज्ञाने करुन । तथापि तमोवस्था विशेष जाण । क्रिया निर्वाण
नाशक त्या ॥२८२॥ नाहीं तरी उठवाया झोपेंतून । नित्य लागेल उप-
निषत्पठन । मूढादि भूमि अविद्यावस्थाविशेष म्हणून । अभ्यासें निराधे
त्यांचा ॥२८३॥ रोध होय रजस्तमाचा । व्युत्थानीं उपयोग कीजे
सत्वाचा । हा मी रोचक व्यापाराचा । सिद्धांत बोलिलों अन्यग्रंथीं ॥२८४॥
तोही उपयोगी चंचळा । परी वैराग्यें सत्वनिरोध निश्चळा । एवं योग
बोलिला सगळा । लक्षणें करुनी ॥२८५॥ साधनपादीं अंगसमाधी ।
भावनामात्रें त्याची प्रसिद्धी । भाव्य साक्षात्कार सिद्धी । ज्यांत तो अंगी
संप्रज्ञातु ॥२८६॥ असंप्रज्ञातु सर्व निरोधें । प्रेमें वा परवैराग्य बोधें
होय ऐसे द्विविधें । योगलक्षणें ॥२८७॥ एवं योग जो बोलिला । तो
पाहिजे श्रीगुरुराये अनुमोदिला । जिहीं ग्रंथवाचनें मज हात दिधला ।
तद्भ्रष्टण फेडो भगवंतची ॥२८८॥ एवं द्वया योगविज्ञाना । बोलिले
आळंदीवल्लभ करुणा । ज्याचिया नामस्मरणा- । मार्जी योग पायीं पाडे
॥२८९॥ पुढिलिये विक्रमीं पुरुषस्थिति लक्षण । श्रोते परिसोत सावधान ।
ज्ञानेश्वर करुणानिधान । चिंतूनि हृदयीं ॥२९०॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
योगप्रभावे योगानुशासन योगलक्षण निरूपणं नाम द्वितीयो विक्रमः

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

हिरण्ययोगः प्रारभ्यते

गीति

श्रीमदलांदिपातेचरणकमलयुगलगंध सेवितोऽस्मि सदा ॥
शिशुमति वृद्धयै सुलभं परफलदं हैमयोगमाशंसे ॥१॥

श्लोक

श्रुतिस्मृति पुराणैश्चेदादिष्टो हृदये हरिः ॥
बाह्यस्तुत्या स नो लभ्यस्ततोतर्युक्तिमाश्रयेत् ॥२॥
चेतसो मध्यसंवेगात् स्वप्नं वासिष्ठभाषितम् ॥
तदालंबनतो योगः सूत्रभाष्यकृतां मतम् ॥३॥
जीवेन निर्मितं स्वप्नं वेदान्त इति गीयते ॥
किंतु तत्राजशक्तिर्हि नाचार्यैः सर्वथा हता ॥४॥
स्वप्नो बहुविधं किन्तु गुणभेदात् त्रिधैव तत् ॥
स्वप्नेन सत्त्वजन्येन वृत्तिरोधः प्रजायते ॥५॥
मैत्र्यादिभावनायुक्तः स्वचित्तस्य प्रसादतः ॥
सत्त्वस्य मध्यसंवेगात् योगित्वं लभतेऽचिरात् ॥६॥
लक्ष्मीशं पार्वतीशं चैवानध्यस्तविवर्तकम् ॥
स्वप्ने लब्ध्वा तत्रिवेगात्तदैक्यमनुभूयताम् ॥७॥

टीका

प्रथमा मुद्रिका

श्रीमदलंदिपतिचरणकमलयुगलगंध सेवितोऽस्मि सदा ।

शिशुमति वृद्धयैः सुलभं परफलदं हैमयोगमाशंसे ॥१॥

ॐ नमः श्री आचार्या ॥ भक्तवत्सल गुरुवर्या । श्रीज्ञानेश्वरा प्रताप-
सूर्या ॥ अगम्यचर्या शिवशिवा ॥१॥ जय जय कैवल्य लक्ष्मीवल्लभा ॥
जय जय सदानंदमुप्रभा । महात्मया महात्मसुलभ^१ । मायारहिता माय-
बापा ॥२॥ जय जय पूर्णनगरभूगळा ॥ तूं न रक्त गौर काळा ॥ करुणया
स्वशसमहाकाळा । हरोनि देसी निजपदातें ॥३॥ वाणी मनातें अगोचर ।
तुझे महात्म्य अतिथोर ॥ नेति नेति म्हणोनि समग्र ॥ श्रुति राहिली
तटस्थ ॥४॥ ऐसा तूं निष्कलंक निर्गुण ॥ महावाक्याचा लक्ष्यार्थ
पूर्ण । त्या तुझे मिळवोनी सुकुमार चरण । भक्तजन होती नित्य-
मुक्त ॥५॥ गुरुवांचोनि कवणिया ठार्यो । निगमफळातें रसू नाहीं ।
जडशब्दा चेतवूनि सद्गुरू आई । शिष्यहृदर्यो उजेड करी ॥६॥ दीप
लावितां दीगाहून । जरी नसे किंचित् न्यून । पहिल्याचें पहिलेपण । न जाय
तरी ॥७॥ तैसें गुरुत्व शिष्या देवुनी । तुझे गुरुत्व तुझियाचि स्थानीं ।
हैं विस्मयाची कहाणी । वाढवी भक्ति ॥८॥ मनोभ्रमर अतिचंचळ । परी
तवपदगंधें अति निश्चल । श्रम न करितांही केवळ । प्राप्त करी ॥९॥
सेवोनि तवपदनखशशिकान्ति । अनंत जाहले विमुक्तखंती^२ ।
आब्रह्मजीवा मोक्ष प्राप्ती । तवपदविनंती वाढवी ॥१०॥ मियांही त्वदत्त
भाग्येंकरून । करोनि तवपदामोदावघ्राण । पावलो तें समाधान । वाणी
मना कानडे ॥११॥ तेचि वारंवार स्मरोनी चित्तीं । चित्तशिशु बोधावया
प्रति । सांगता निरूपिजेल सुलभ युक्ति । महती फलदा सदा जे ॥१२॥
जैसें गोड औषधें रोग जाय । तैसें सुलभ आणि महत्फल होय । तो हा

साजिरा उपाय । सुचवो माय सद्गुरु ॥१३॥ या योगाश्रयकांचना ।
आणोनि भूषणपणा । श्रीगुरु ज्ञानेश्वरचरणा । लेववूं प्रेमें ॥१४॥
श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । सद्भावें वंदोनी तत्पाउली । ओवी गुंफोनि
अर्पिली । माळा चरणीं ॥१५॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे
ओवीछंदबद्धे हिरण्ययोगे श्रीगुरुस्तवनं नाम प्रथममुद्रिका

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

द्वितीया मुद्रिका

श्रुतिस्मृति पुराणैश्चेदादिष्टो हृदये हरिः ।

बाह्यःस्तुत्या स नो लभ्यस्ततोऽत्युक्तिमाश्रयेत् ॥

ओव्याः— जय जय सद्गुरु करुणाघना । जय जय सद्गुरु
जगन्मोहना । जय जय सद्गुरु कर्ममोचना । ज्ञानेश्वरा मायबापा ॥१॥ जय जय
सद्गुरु विगतमाया । जय जय सद्गुरु सुखालया । जय जय सद्गुरु
प्राणप्रिया । आलंदीपते ॥२॥ जय जय सद्गुरु निर्गतग्रंथ । पुढें कृपेनें
चालवी ग्रंथ । मम माथां ठेवोनि हस्त । हृदयीं राही अक्षय ॥३॥ मना
ऐके सावधान । तुझ्या जवळींच नारायण । श्रुति स्मृति आणि पुराण ।
सांगती ऐसे ॥४॥ दहरविद्येमाजीं श्रुती । हृदयीं नारायण बोधिती ।
तैसीच जागृतश्रुति । प्रमाण आहे ॥५॥ “यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमं
त्यमयति” । ऐशा स्पष्ट सौषुप्तश्रुती । कीं हृदयींच राहे जगत्पती ।
जगदात्मा जो ॥६॥ ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ । ‘तमेव
शरणं गच्छ सर्वभावेन भारते’ति । ऐसीया जागृतश्रुती । साक्षात् भगवंतचि
बोलिले ॥७॥ ‘स्वकीये हृदये ध्यायेदित्यादि स्मृती । ‘हृत्पुण्डरीकमध्ये’
इत्यादि पुराणोक्ती । हृदयीं आहे जगत्पती । ऐसेच सांगती सर्वदा ॥८॥
हृदयीं असतां गोविंद । दुरी दाखविती अप्रबुद्ध । घरीचें द्रव्य सोडोनि सिद्ध ।
भिक्षा मागती परद्वारीं ॥९॥ कीं हातीचा परिस टाकोनियां । साधू जावें

धातुक्रिया । तैसें हृदयस्थ यादवराया । जन समस्त चुकलेती ॥१०॥ “मज हृदयीं सद्गुरु । जेणें तारिलो संसारपूरु” । ऐसा तातवचनाधारु । असतां भवीं पडावे कां ॥११॥ हृदयींचें लोपोनि बाहेरी धुंडावें । ते देवासी नावडे स्वभावें । जैसे निजपुत्रें भिकारी व्हावें । हैं नावडे श्रीमंता ॥१२॥ कीं गृहीं असतां आपुला धनी । परावा देखे द्वाड कामिनी । ते नावडे भर्तृमनीं । तिजलागोनी अव्हेरी ॥१३॥ कीं कल्पवृक्ष आंगणीं लागला । तो हिवर म्हणोनि अव्हेरिला । तरी दरिद्र जन्मवरी त्याला । न सोडी जैसे ॥१४॥ कीं साध्वी सांडोनी निज जननी । दुग्धार्थ धुंडावी बंध्या शुनी । तैसा हृदयींचा सोडोनि चक्रपाणी । बाहेर धुंडणें अनुचित ॥१५॥ वैकुंठीं कैलासीं क्षीरसागरीं । धुंडतां न भेटे पूतनारी । हे श्रीदेवनाथही निर्धारी । बोलिले आथी ॥१६॥

पद

राम न जाने नर जिया तो क्या जी । ॥४०॥ हत्ती घोडे माल खजीना और मुख सर किया तो क्या जी ॥१॥ गंगा गोमति रेवा तापी और बनारस न्हाया तो क्या जी ॥२॥ गोकुल मथुरा मधुवन द्वारका और अजुध्या कर आया तो क्या जी ॥३॥ वेद पुरानकि चर्चा घनेरी और शास्त्र पढ आया तो क्या जी ॥४॥ जरहि जौहर महाल बनाया खाशी स्तिर्या संग सोया तो क्या जी ॥५॥ आत्मग्यानकी खबर न जानी और बानी बक दिया तो क्या जी ॥६॥ देवनाथ प्रभु आत्मा गोविंद इस नयनन नहि छाया तो क्या जी ॥७॥

म्हणोनी बाह्यस्तुतियोगें करून । ओरडतां न भेटे भगवान । यालागीं आपुले अंतःकरण । शोधावें आधीं ॥१८॥ मृदुसंवेगें सत्वांतः-
करणीं । भावें प्रकटवावा कैवल्यदानी । तोचि मध्यसंवेगें पाहोनि स्वप्नीं । तीव्र योगें हृद्भुवनीं योगी व्हावें ॥१९॥ हैं निरूपण रसाल गोमटे ।

अग्रिम मुद्रि ता झणझणाटे । श्रवणद्वारे हृदयपेठें । नेवोत सज्जन गुरुकृपें
॥२०॥ श्रीज्ञानेश्वर जनक जननी । कवितामाल वाहिनी चरणी । आतां
आपुल्लेंसे करोनि । करवी दास्य ॥२१॥ हिरण्ययोगे दूरतरपरमेश्वरस्तुति
वैयर्थ्यनिदर्शनपूर्वकं हृदयगतपरमेश्वरोपास्तिप्रवृत्तिवर्णननाम द्वितीया मुद्रिका ।

॥श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ॥

तृतीया मुद्रिका

चेतसो मध्यसंवेगात् स्वप्नं वासिष्ठभाषितम् ।

तदालंबनतो योगः सूत्रभाष्यकृतां मतम् ॥

जय जय सद्गुरु करुणासिंधो । जय जय सद्गुरु आर्तबंधो । तुझिये कुपे
भव न बाधो । कळण्याही जीवा ॥१॥ मना हृदयींचा भगवंत । वृत्तिव्याप्तीनें
प्रकट होत । जरी फळव्याप्ति तेथ । न चले तरी ॥२॥ उपास्तीं अथवा भक्तीं ।
प्रकटे आनंदसाकारमूर्ति । ज्ञानपूर्व होय उपास्ति । ज्ञानोत्तर भक्ति जाणिजे
॥३॥ म्हणवोनी आनंदसाकार । जरी पाहणें हृद्रत शार्ङ्गधर । तरी वृत्ति
तदाकार । अखंड असो देइजे ॥४॥ तिया वृत्तीचा मृदुसंवेग जेव्हां । शब्दानु-
विद्वानंद मिले तेव्हां । तदाकारवृत्तिमध्यसंवेग जेव्हां । स्वप्नीं तेव्हां
श्रीकृष्ण भेटे ॥५॥ मध्यसंवेगें होय स्वप्न । हें वासिष्ठीं बहु ठायीं कथन ।
योगसूत्रभाष्यकारवचन । कीं योग घडे स्वप्नावलंबे ॥६॥ “स्वप्ननिद्रा-
ज्ञानालंबनं वेति” । आहे पतंजलीची उक्ती । याचिया भाष्यांत व्यास
म्हणती । कीं स्वप्नज्ञानालंबनं किंवा निद्राज्ञानालंबनं चित्त स्थिर होय
॥७॥ या भाष्यावरी टीका दोन । विज्ञानभिक्षुकृत आणि वाचस्पतिकृत
जाण । दोन्हीही सांगती भिन्न । परी अभिन्न उभयोर्गी ॥८॥ जागृत स्वप्ना-
सम मिथ्या पहावें । ऐसें भिक्षु बोलिलें बरवे । आणि स्वप्नीं शिव विष्णु
दिसतां ते ध्यावे । वाचस्पति म्हणती ॥९॥ परी दोघांव्याही वचनांचा
समन्वय होय साचा । मनोमध्यसंवेगीं स्वप्नाचा । भाव आहे ॥१०॥

“स्वप्नो विकल्पाः” (शिवसूत्र उन्मेष १ सूत्र ९) म्हणोन । स्वप्नीं बोलिलें उमारमण । आणि “हृदये चित्तसंघट्टात् दृश्यस्वापदर्शनम्” (शिवसूत्र उन्मेष १ सूत्र १५) इति वचन । तेचि बोलिलें ॥११॥ या दोहों-तील पहिले मध्यसंवेगपर । आणि द्वितीय जें सूत्र । तें स्वप्नसम जगदनृत बोधनपर । यालागीं द्वितीयचि विवेचू ॥१२॥ स्वप्न नानाविध होत । त्याचें मुख्य दोन भेद करोनि येथ । समन्वय यथार्थ । होतसे ॥१३॥ यथार्थ आणि अपार्थ । ऐसें स्वप्न द्विविध भासत । जैसोचि तैसे घडे ते यथार्थ । न घडे ते अपार्थ कीं ॥१४॥ अपार्थ स्वप्न मिथ्या जाण । जगत् पहावे तत्समान । एवं विज्ञानभिक्षुवचन । सुसंगत झालें ॥१५॥ आणि शिवकृष्णाची साकार मूर्ती । ते यथार्थ स्वप्नीं दिसे निश्चिती । हाचि अर्थ वाचस्पती । योग्य बोलिले ॥१६॥ जगत् स्वप्नतुच्छदृष्ट्या पहावें । आणि ग्राह्यदृष्ट्या हरीस यथार्थस्वप्नीं व्यावें ॥ एवं दोवासही मानावे ॥ प्रमाणभूत ॥१७॥ मलिनसात्विकचित्तसंघट्टण । तेव्हां दिसे विश्व अपार्थ स्वप्न । आणि शुद्धसात्विक चित्तसंघट्टण । तेव्हां यथार्थ स्वप्न शिवकृष्णरूपें ॥१८॥ वस्तु असोनि त्यागावया कारण । पहावें कीं स्वप्नासमान । हें भिक्षूचें वचन । जगदपार्थस्वप्नाविषयींचि घटे ॥१९॥ स्वप्नीं दिसे तें सत्य पूर्ण । मनोनी भजावें आवडी करून । हें वाचस्पतिमिश्रवचन । यथार्थवैष्णवस्वप्नाविषयीं ॥२०॥ म्हणोनि शुद्ध मलिन सत्वचित्त । संघट्टता यथार्थ अपार्थ । स्वप्न होती एवं येथ । शिवसूत्रसमन्वय ॥२१॥ पुढें हाही विषय एके स्थानीं । साच येईल निरूपणीं । अधुना हेचि धरावें मनीं । कीं स्वप्नावलंबनीं योग साधे ॥२२॥ हृदयीचा हृदयीच नारायण । प्रकट करावा स्वप्नयोगेंकरून । आणीकही एक जाण । रहस्य येथ ॥२३॥ असमाहित चित्तासी । साधनपादोक्त प्रक्रिया त्यासी । आणि समाहित चित्तासी । समाधिपादोक्त योग असे ॥२४॥ स्वप्नज्ञानालंबन । ही प्रक्रिया समाधिपादीं आहे म्हणून । उत्तम योगामाजी गणन । होय इचे ॥२५॥ आतां स्वप्न

कोण करित । येच विप्रयीं निर्णय यथार्थ । अग्रिम मुद्रिका वाट पहात ।
उहागेह कराया ॥२६॥ श्रीज्ञानेश्वर जनक जननी । कविता अर्पोनी
तिचिये चरणीं । आवडी तन्नाम धरोनि वाणी । झालें मी साजणी
सुवरूप ॥२७॥

हरिः ॐ तत्सत्श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे हिरण्य-
योगे सोपपत्तिकहिरण्ययोगप्रामाण्यवर्णननाम तृतीया मुद्रिका ॥३॥

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

चतुर्थी मुद्रिका

जीवेन निर्मितं स्वप्नं वेदान्त इति गीयते ।

किन्तु तत्राजशक्तिर्हि नाचार्यैः सर्वथा हता ॥४॥

जय जय सद्गुरो करुणाघना । जय जय सद्गुरो मनमोहना । जय
जय सद्गुरो कल्याणनिधाना । आळंदीपते ॥१॥ मागां बोलिलें निरूपण ।
कीं यथार्थस्वप्नें फळप्रमाण । त्याविप्रयीं सच्छिष्य आवण । करी प्रश्न आवडी
॥२॥ भगवन् स्वप्नीं नाना काम । जीव निर्मी भोगार्थ परम । रथ नसो-
निही संभ्रम । रथघोडे पंथाचा ॥३॥ एवं जीवची स्वप्न निर्मिता । म्हणुनी
स्वप्नास आहे मिथ्यता । ऐसा शारीरकभाष्याशय तत्वतां । त्याचें
सत्यफळ केवीं ॥४॥ आणि सूचकस्वप्नाचें सत्यफळ । तथापि सूचक
स्त्रीदर्शनादि मिथ्या केवळ । ऐसेही बोलिलें दयाळ । शंकराचार्य शारीर-
कभाष्यी ॥५॥ याही वरोनीं पाहतां । स्वप्नांतील मूर्तीस नाहीं सत्यता ।
तुकारामाची स्वप्नगुरुमेटी अवलोकितां । हाचि अभिप्राय सांपडे ॥६॥
गुरु भेटलियावरी तूप मागती । तेव्हां विसर पडला मजप्रती । हें तुकाराम
बोलती । अभंगीच ॥७॥ ऐसा ऐकोनियां शिष्यप्रश्न । सद्गुरु बोलती
कृपाधन तूं वेदांताश्रयें करून । बोललासी तें अति सत्य ॥८॥ परी पूर्वापर
न विचारितां । बोलणें ते होय वृथा । तरी वेदान्तसमवन्धो आतां । श्रवण

करी ॥ ९॥ मागील अध्यायीं यथार्थ अगार्थ । ऐसें द्विविध स्वप्न बोलिले
 निश्चित । परंतु तिसरे अर्थ । स्वप्न आहे ॥ १० ॥ काम्य कर्माचें करितां
 अनुष्ठान । स्वप्नीं होतां स्त्रीदर्शन । तेव्हां समृद्धि संपूर्ण । त्या कर्माची
 ओळखावी ॥ ११ ॥ ऐसी बोलिली आहे श्रुति । येथ सूचक अर्थ स्वप्न
 निश्चिती । आणि यथार्थ स्वप्नाची स्थिती । वेगळी आहे ॥ १२ ॥ स्वप्नीं
 जीवाची कर्ता । हें भाष्य नाही अन्यथा । परी त्या भाष्यांत ईश्वराधिष्ठानता ।
 आचार्य बोलिले तें ऐके ॥ १३ ॥ 'न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः ।
 प्रतिषिध्यते तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः' । या
 भाष्याचा अर्थ पाहतां । स्वप्नीं ईश्वराते अधिष्ठानता । येणें व्यवहारिक
 जीवा स्वप्नाधिष्ठानता । बोलती तत्पक्ष समूळ मिथ्या ॥ १४ ॥ स्वप्नीं जीव
 कर्ता पूर्ण । तो स्वप्नप्रपंच निर्मी आपण । परी भगवन्मूर्ति दर्शन । जीव
 निर्मू शकेना ॥ १५ ॥ परमात्मा सर्वेश्वर । तो जागृतीमार्जी घे अवतार । मग
 त्या स्वप्नीं ध्यावया अवतार । कष्ट काय पडती हो ॥ १६ ॥ शरीरांतर ईश्वर
 चेतन । तेंचि स्वप्नाचें अधिष्ठान । यालागीं हृदयस्थ परमात्मा आपण ।
 अनध्यस्तविवर्तदेहें स्वप्नीं प्रगटे ॥ १७ ॥ ईश्वरदेह निर्मावया । सामर्थ्य नाही
 जीवा यया । म्हणाल पुराण श्रवण करोनिया । निर्मिला ईश्वरदेह ॥ १८ ॥
 तरी त्या देहांतील चैतन्य पूर्ण । ते निर्मू न शके जीव आपण । तें ईश्वर
 चैतन्य म्हणतां जाण । तरी ईश्वर-निर्मितचि देह तो ॥ १९ ॥ पुराणोक्त
 गुणांच्या ध्यानें करून । जागृतींत प्रगटे देव सगुण । तोचि मध्य संवेगे
 करून । प्रगटे स्वप्नीं ॥ २० ॥ मंत्रौषाधिं आणि देवता । त्या अव्यायका
 म्हणोनि सर्वथा । सर्वावस्थाऽधिष्ठातृता । पावो न शकती ॥ २१ ॥ यालागीं
 मंत्रौषाधिदेवताऽनुग्रहही । स्वप्नें सत्य अर्थ सुचविती पाही । परी स्वप्न
 दाखविती लवलाही । मिथ्याचि ते ॥ २२ ॥ तैसा नोहे नारायण । सर्वा-
 वस्थांचे अधिष्ठान । यालागीं तदाकार स्वप्नापन्न । सत्याचि तो ॥ २३ ॥
 सदृशही स्वप्न दिसोनी । मिथ्या होती म्हणोनी । भगवदाकार जो दिसे

स्वप्नीं । तो मिथ्या न म्हणावा ॥२४॥ उखेनें अनिरुद्ध स्वप्नीं देखिला
आणि जागृतींत चित्रीं ओळखिला । परी हें अनिरुद्धाला । ठाऊकचि
नाहीं ॥२५॥ उमावरदानें स्वप्न देखिलें । म्हणवोनी चित्रांत उखेनें
ओळखिलें । तैसे अनिरुद्धा नाहीं जाहलें । यालागीं सूचक ते मिथ्या
॥२६॥ परी योगाचिया बळें करून । परस्वप्न परिचय होय म्हणोन ।
येथ इतिहास पुराण । साक्ष देती ॥२७॥ स्वप्नीं विश्वाभिन्ना कारण ।
हरिचंद्रें केळें सर्वस्व दान । तें जागृतींत विश्वाभिन्न म्हणे आपण । अरे
त्वां सर्वस्व दिधलें मज ॥२८॥ एवं मियां स्वप्न दाविलें । हें विश्वाभिन्न
जागितलें । मग सर्वसाक्षी ईश्वरें जें स्वप्न दाविलें । तें तो कां न जाणील
॥२९॥ म्हणोनी देवदत्त जो देखिला स्वप्नीं । जागृतींत पुसतां तयालागोनी
। उत्तर न दे यास्तव स्वप्नीं । मिथ्या दृष्ट हें ब्रह्मविद्याभरणीं बोलिलें ॥३०॥
ते येथे बाधक अनुमान । सर्वथा प्राप्त नव्हे जाण । एका भक्तास “विवे-
कसिंधू” स्वप्नांत दिला देवान । तो जागृतींत प्रत्यक्ष झाला हे कथा
महिपत्युक्त ॥३१॥ स्वप्नीं ग्रंथ देखिला । आणि कोणी उसा आणोनि
ठेविला । ऐसी कल्पना करावयाला । अवकाश नाही ॥३२॥ एकेचि
देहें गोविंदू । स्वप्नजागृतींत करूं शके बोधू । जागृतींत आठवे स्वप्नीचा
गुरुशब्दू । हें शतश्लोकींत बोलिलें आचार्य ॥३३॥ येथ अन्यार्थकता
नसोन । मंत्रशब्दान्वय समान । यालागीं मिथ्यासूचकस्वप्न- । सम गुरुमंत्र
स्वप्न न म्हणवे ॥३४॥ तुकारामाच्या अभंगीं तत्वतां । त्वां संशय काढिला
होता । तरी तो अभंग प्रमाण आतां । ऐके आधीं ॥३५॥

अभंग

सद्गुरुरायें कृपा मज केली । परी नाही घडली सेवा कांहीं ॥१॥
सांपडविलें वाटे जातां गंगास्नाना । मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर ॥२॥
भोजना मागती तूय पाव शेर । पाडिला विसर स्वप्नामार्जी ॥३॥
कांहीं कळे उपजला अंतराय । म्हणोनियां काय त्वरा झाली ॥४॥

राघवचैतन्य केशवचैतन्य । सांगितली खूण मालिकेची ॥५॥
 बाबाजी आपुलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला रामकृष्णहरी ॥६॥
 मात्र शुद्ध दशमी पाहुनी गुरुवार । केला अंगिकार तुका म्हणे ॥७॥

द्रष्टा तव चेतन एक । तयाचीच अवस्था स्वप्न देख । हें तृतिया-
 ध्याय द्वितीयपाद भाष्यारंभीं सम्यक् । बोलिले आचार्य ॥३६॥ यालागीं
 स्वप्नदृष्टा भिन्न । ऐसें कल्पणें अप्रमाण । स्वप्नीं दृश्यप्रपंचदर्शन । समूळ
 मिथ्या ॥३७॥ घृतादि द्रव्य मिथ्या समग्र । तद्विषयक स्वप्नांत पडिला
 विसर । तितुका अंश मिथ्या । तरी सद्गुरु आगि तदनुग्रह साचार ।
 सत्यांश हा तुकारामाभिप्रायो ॥३८॥ मिथ्या स्वप्नीं गुरुहरिहरदर्शन ।
 विश्वासें भजावें सत्य म्हणून । हें अभंगाचे रहस्य जाण । स्पष्ट तूतें
 सांगितलें ॥३९॥

असत्या सत्यासी मन केलें ग्वाही । मानियलें नाहीं बहुमत ॥१॥
 मानियला स्वप्नीं गुरुचा उपदेश । धरिला विश्वास दृढ नामीं ॥२॥
 याही तुकारामोक्तीचा अभिप्राव । चित्तेंचि निवडावा सत्यासत्य
 ठाव । ध्यानें भगवान् गुरुराव । स्वप्नीं भेटे तेथ विश्वास ठेवावा ॥४०॥
 भगवन्मूर्ती सद्गुरुमूर्ति । कोण्याही अवस्थेंत भेटतां निश्चिती । मिथ्या न
 म्हणावी ऐसी उक्ती । तुलसीदासांचीही ॥४१॥ “रूप कहै न सके
 श्रुति शेषा । सो न जाने स्वप्नेहु जिन देशा” (तुलसीदास) । मीराबाईचेंही
 वचन । स्वप्नीं भगवत्संबंध धडलिया जाण । सत्य मानावा प्रमाण ।
 ये विषयीं आहे ॥४२॥

माई माको स्वप्नेमे परन्यो गोपाल ॥घृ॥
 राती पीली चुनरी पहिरी ॥ मेहदीपान रसाल ॥१॥
 कांई औरकी भरों भावरो ॥ म्हांको जग जंजाल ॥२॥
 मीराप्रभु गिरिधारन लालसों ॥ करी सगाई हाल ॥३॥ (मीराबाई)

स्वप्नीं परात्मदर्शन । मिथ्या नाहीं म्हणोन । कृतकृत्य होय येविषयीं
प्रमाण । कर्णामृतांतीठ ऐके ॥४३॥

वेणीमूले विरचितवनश्यामपिच्छावचूडो ।

विद्युल्लेखावलयित इव स्निग्धपीतांबरैः ॥

मामाङ्गिण् मरकतमणिस्तंभगंभीरबाहुः ।

स्वप्नेदृष्टस्तरुणतुलसीभूषणो नीलमेघः ॥६॥ कर्णामृत

स्वप्नीं आज्ञा मिळतां । तैसे आचरावे या विध्यर्था । संतवचनांचा
आधार पाहतां । सांपडे बहू ॥४४॥

अभंग

नामदेवें केले स्वप्नामार्जीं जागे । सवे पांडुरंगें येवोनियां ॥१॥

सांगितले काम करावे कवित्व । वाउगें निमित्त बोलों नको ॥२॥

माप टाकी सळ धरिली विठलें । थापटोनी केले सावधान ॥३॥

प्रमाणांची संख्या सांगे शतकोटी । उरले ते शेवटीं लावी तुका ॥४॥

प्रत्याभिज्ञा मर्ती । शिवसूत्रावरी क्षेम राजवृत्ती । विमर्षिणी जियेतें
म्हणती । तींत स्वप्न प्रामाण्याविषयीं कथा एक ॥४५॥

इह काश्चित् शक्तिपातवशोन्मिषन्माहेश्वरभक्त्यतिशयात् अनङ्गीकृताधर-
दर्शनस्य नागबोध्यादिसिद्धादेशनः शिवाराधनपरः पारमेश्वरनानायोगिनी-
सिद्धसत्संप्रदायपवित्रितहृदयः श्रीमहादेवगिरौ महामाहेश्वरः श्रीमान्वसु-
गुप्तनाभा गुरुरभवत् । कदाचिच्च असौ “द्वैतदर्शनाधिवासितप्राये जीव-
लोके रहस्यसंप्रदायो मा विच्छेदि” इत्याशयतः अनुजिघृक्षापरेण परम
शिवेन स्वप्ने अनुगृह्य उन्मिषितप्रतिभः कृतः यथा “अत्र महीभृति
महति शीलात्तले रहस्यम् अस्ति तत् अधिगम्य अनुग्रहयोग्येषु प्रकाशय”
इति । प्रबुध्दश्च असौ अन्विष्यन् तां महतीं शिलां करस्पर्शनमात्रपारिव-
र्तनतः संवादीकृतस्वप्नां प्रत्यक्षीकृत्य, इमानि शिवोपनिषत्संग्रहरूपाणि

शिवसूत्राणि ततः सभाससाद । एतानि च सम्यक् अधिगम्य भट्ट श्रीकल्ल
टाद्येषु सच्छिष्येषु प्रकाशितवान्” । (शिवसूत्र विमर्शिनी उपोद्धात)

भावार्थ

पूर्वी शिवाराधन तत्पर । होते वसुगुप्तनामैं आचार्य थोर । सदा
राहती चिंतातुर । कीं संप्रदाय मोडतील द्वैतवादी ॥४६॥ त्यांचा कळवळा
जाणोनि । स्वप्नामार्जी येवोनी । अनुग्रह करी शूलपाणी । गुह्य सांगोनी
कांहीं एक ॥४७॥ अरे ! था मोठ्या शिळेच्या खालते । परम रहस्य
आहे, तें । प्रकटोनिया स्वशिष्यातें । दाखवी बापा ॥४८॥ अनंतर
आचार्य वसुगुप्त । जाहालिया जागृत । शिळा काढोनिया पाहत । तों
शिवसूत्रें सांपडली ॥४९॥ तींचि सांगोनी शिष्याप्रती । शिवाज्ञा पाळिली
निगुती । एवं स्वप्नीं देखतां भगवन्मूर्ति । मिथ्या सर्वथा म्हणो नये ॥५०॥
सृष्टिदृष्टिवादियार्थ वहिला । एव्हढा उहापोह केला । दृष्टिसृष्टिवादांत आशं-
केला । अवकाशाचे नाही ॥५१॥ स्वप्न आणि जागृती । वैलक्षण्य नाही
कवणिये रीति । हे योगवासेष्टांत वसिष्ठ सांगती । गौडपाद वदंती मांडुक्य-
कारिकेंत ॥५२॥ मांडुक्यभाष्यीं आणि बृहदारण्यकभाष्यांत बोलिले भगवत्पूज्य
पादसमर्थ । बृहदारण्यकवार्तिकांत सुरेश्वरही बोलिले ॥ ५३ ॥ म्हणोनी जागृ-
तींत जो ईश्वरावतार । स्वप्नीं देखिल्या तो तैसाचि साचार । जागृतस्वप्न
दोहोंचे आधिष्ठान निर्धार । एक महावाक्यलक्ष्य सर्वसाक्षी ॥ ५४ ॥ तरी
ईश्वरावतार भिन्न । इतर बाधे जागृतस्वप्न । आणि भगवच्छरीर सुंदर
पूर्ण । जागृतींस्वप्नीं सत्य प्रगटोनी सम फल दे ॥ ५५ ॥ याळार्गी ध्यान
कारितां न करितां । स्वप्नीं देखिलिया भगवंता । न मानोनि अन्यथा ।
तेथचि चित्ता स्थापार्वें ॥ ५६ ॥ या निरूपणबळें कोणी । जागृद्गुरु संत
उपेक्षुनी । पाहूं जातील स्वप्नीं । तरी पावतील पतन निश्चयें ॥ ५७ ॥
मिळालिया सद्गुरु संत । कवणियाही अवस्थेंत । उपेक्षूं नये मानोनी अनृत

हा भावार्थ निरूपणाचा ॥५८॥ सत्तात्रयवादाभिप्रायेंकरून । मध्यसंवेगें
स्वप्नीं भगवद्दर्शन । सत्ताद्वयवादीं स्वप्नजागृतसमान । त्यांत स्वाप्नि क
भगवद्दर्शनही तीव्रसंवेगू ॥५९॥ स्वप्नींही श्रीकृष्ण भोगितां । देवा दक्षिण-
नायकता । अंगिकारिली सर्वथा । उज्ज्वलनीलमणिकारें ॥६०॥ आणि
प्राचीनही प्रमाण । रामरक्षास्तोत्रीं जाण । बुधकौशिकगौत्रिकऋषी आपण ।
बोलिले स्वयें ॥६१॥ “आदेष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां हरः । तथा
लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धौ बुधकौशिकः” शिवे रामरक्षा स्वप्नीं । सांगितली
तैसीच धरोनी । प्रातःकाळीं जागृत होवोनी । बुधकौशिकऋषींनी लिहिली
॥६२॥ आणि श्रीमच्छंकराचार्यवचन । तेही ऐकावे प्रमाण । कीं गुरुमंत्र
आणि ईश्वरानुग्रह पूर्ण । स्वप्नीं तो जाण सत्य होय ॥६३॥ “स्वप्नेप्या-
चार्यमंत्रः श्रवणपरिचितः सत्यमेति प्रबोधे । स्वाप्नादीशप्रसादादभिलषित-
फलं सत्यतां प्रातरेति” । अर्थ लिहीलाचि आहे आतां । एवं विधीचिया
मानसावस्था । सत्य सांगे ऋग्वेदसंहिता । तया मंत्रा बहुता तेथेचि पहावे
॥६४॥ बृहदारण्यकोपनिषदि । स्वप्न इहपर लोकांची संधी । भाष्यवार्ति-
ककार प्रबंधीं । ऐसेचि लिहीती ॥६५॥ बाळपर्णी जे स्वप्न पडे । ते पूर्व
जन्मीचे रोकडे । बृद्धपर्णी जे स्वप्न पडे । पुढील जन्माचें ॥६६॥ तरुण-
पर्णी येथीलची । दृढत्वे स्वप्न पडे हेचि । मिश्रसात्विका याची । जन्मसा-
धनीं उपयोगिता ॥६७॥ राजस तामस जे होती । ते स्वयें आपणाचि चळती ।
शुद्धसात्विक पावती । भलतीया रीति पैलपारु ॥६८॥ अल्पसात्विका अल्प
सिद्धि । स्वप्नींही होती हे असिद्धी । व्यवहारिक इहपर लोकांची संधी
प्रातिभासिक कैसा ॥६९॥ आतां सम संत्तेची संधी सम । दृष्टिसृष्टीवादीं
नोहे विषम । सृष्टिदृष्टीं बृहदारण्यक परम । सभाष्य लावावा ईश्वराविषयीं
॥७०॥ आणि शारीरभाष्यांतील मिथ्या स्वप्नवादू । तो संसार-
विषयींचा अनुवादू । एवं वेदान्तसिद्धू संकेत घेणें ॥७१॥ स्वप्नीं शिक-
लिया बुद्धि । बहुत कार्य विश्वामधीं । परी अभ्यास सिद्धी । येथही
पाहिजे ॥७२॥ शिथिलांगासनध्यानें । कां निद्रावलंबनें येती जे कां

स्वप्ने । त्यांत प्रथम उत्तम । मध्यमान्य ॥७३॥ तेथ बायकुंभक-
 सहायें । अधिदैविक लाहे । आणि स्वतंत्रा होये । स्वप्नेचि एके ॥७४॥
 तो मृदु तंव नित्याचि ये अनुभवा । अभ्यासे मिळे तीव्रठेवा । आतां
 सद्गुरुवचनविश्वास बरवा । तरी तो तीव्रचि करी ॥७५॥ वचनमात्रें
 तीव्रता । जोडे उत्तमाधिकारिया सर्वथा । ते स्वप्नाभ्यासे साक्षात्कारता ।
 सहजाचि लाहे ॥७६॥ प्रथमवचनजन्य मृदुवेग न मोडिजे । मध्यवेगीं
 कळवळी जोडिजे । तीव्रवेग तंव निफजे । येणेचि मात्र ॥७७॥ शकुना-
 शकुनफल अदृष्ट । परी उपास्यफलज्ञान ध्यानदृष्ट । यालागीं हा स्पष्ट ।
 अभ्यासूचि कीजे ॥७८॥ साधिलिया अंतःकुंभक । स्वप्ने कळती आध्या-
 त्मिक । परी ईश्वर सर्वत्र एक । अध्यात्म अधिदैव तोचि म्हणुनी ॥७९॥
 यालागीं तो शरण करावा । इतराश्रयो न धरावा । उत्तरोत्तर जागृतींत
 हरावा । पूर्व पूर्व स्वप्ने कुडा भावो ॥८०॥ संस्कार होता अधीन ।
 तरी स्वप्नेचि कळोनी घेयावे मी देहभिन्न । बृहदारण्यकीं वेदान्तीं मुख्य
 स्थान । याचिकारण दिधले स्वप्ना ॥८१॥ आत्मयाची नित्यानुमेयता ।
 येणें परिहरोनी मिळे अपरोक्षता । जगन्मिथ्या प्रत्यक्षता । येणेचि साधे
 ॥८२॥ स्वप्नदृष्टान्तता ऐसी । जे न्यून नाहीं कवणिया अंशीं । तुळेना
 इतर दृष्टान्तार्शीं । सिद्धान्ताशी ऐक्याचि पावे ॥८३॥ जेथ जीव अधि-
 ष्ठान । बोलिले ते मुख्यजीवाभिप्रायेंकरून । तेथ स्वप्नाधार नारायण ।
 ऐसे घडे ॥८४॥ सामान्य स्वरूप आधार । विशेष अधिष्ठान सुंदर ।
 हे बोलिले समग्र । सर्वज्ञात्माचार्य ॥८५॥ एवं कवणेहीमरी । योग उमटे
 स्वप्नकुसरी । जगीं न भेटे हळहळल्यावरी । तरी ते येथ भिलवावे
 ॥८६॥ मृदुसंवेगीं शोक करुणा । ते स्वप्नीं चढे शृंगारपणा । एवं संयोगीं
 वियोगलालना । अनादराविणा सुलभ पक्ष हा ॥८७॥ आतां कुंभक
 बहुकाळ । न होय जरी केवळ । तरी अंतःकुंभकीं डळमळ । मृदुसंवेगाचीही
 ॥८८॥ बायकुंभकफळीं । निघोनि गेलिया विश्वास माळी । मृदुसंवेगीं

धरोनी आळी । उलट न यावे कांहीं काळ ॥८९॥ पवन आलिया
उलटोनी । मना विच्छेदावे मृदुपणीं । अधिक संवेग प्रातस्थानीं । होईल
तितुका असो द्यावा ॥९०॥ येथ शिथिलांगासनध्यान । उपयोगी ये बहुता-
कारण । माझा अनुभव जगाकारण । इतुका तो सांगितला ॥९१॥ बोलतां
नये पुढील गोष्टी । जे तातादिकांची आदिष्टी । ती ठेवोनी हृदयसंपुष्टी ।
जगदनुभवयोग्य गोष्टी वदो ॥९२॥ येथ म्हणेल कवणी । कीं जन्म
संवेग कां न दिसे स्वप्नीं । तरी तो अदृष्ट विशेष म्हणोनी । प्रत्यया नये
॥९३॥ ध्यान दृष्ट विशेष म्हणोनी उपास्य । प्रत्यया ये अविनाश्य । आणि
दृष्टिसृष्टिवादीं तंव जगह्रास्य । स्वप्नाचि हे ॥९४॥ स्वजन्म गूढ कां
बाळा । तैसी स्वप्नींही प्रवळा । अदृष्टीं तेही घडे एकवेळा । हे अन्यत्र
बोलिले ॥९५॥ आत्मवाक्यें जन्मला इया । अहंकारा मिळावया । स्वप्नीं
तरी काया । सांकडे आहे ॥९६॥ वैद्यकज्योतिषादौ रोगादि स्वप्न । ते
अदृष्टाविषयीं अर्थापादन । वेदान्तीं तव उपास्यस्वप्न । जाणावे पूर्ण यथार्थ
॥९७॥ आणिक अनंत कथा असती । जाहलीया होतील होती । परी ग्रंथवि-
स्तारभयें बोलिलो संक्षिप्ती । येथ निजानुभूति अवलंबावी ॥९८॥ एवं
वेदान्ताश्रयेंकरून । योगफल दे स्वप्नज्ञानावलंबन । पुढें सांख्याश्रयेंकरून ।
हेचि निरूपण ऐकिजे श्रोती ॥९९॥ श्रीज्ञानेश्वर जगज्जननी । सर्व समर्पणी
तियेचे चरणीं । एकाग्र तन्नामस्मरणीं होवोनिया राहूं सकळ ॥१००॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे हिरण्य-

योगे ब्रह्मीभिरुपपत्तिभिः स्वप्ने हृदयस्थभगवदनुग्रहः

सत्यो भवतीत्युपपादनं नाम चतुर्थी मुद्रिका ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

पतिव्रता चरितामृत

अध्याय १ ला

ॐ नमः श्रीआचार्या । सच्चिदानंदा गुरुवर्या । अतीत्य वर्तसी
कारणकार्या । अनुग्रहचर्या आर्तबंधो ॥१॥ तूं सकलांचें जीवन । तूं पुण्य-
वंतांचें पुण्य पूर्ण । तूं ब्रह्मयात्रा ब्रह्मा आपण ॥ विष्णूचा विष्णु शिवाचा
शिव ॥२॥ तूं नयनाचा नयन । तूं श्रवणाचा श्रवण । तूं रसनेचें रसन ।
घ्राणाचे घ्राण मायबापा ॥३॥ तूं मनाचें मन । तूं बुद्धीचें बोधन । तूं
चित्ताचें चेतवन । जीवाचें जीवण तुजमाजी ॥४॥ तूं धर्मिष्ठांचा धर्म ।
कर्मनिष्ठां तूं कर्म । भक्ती तूं भक्तां प्रेम । ज्ञानियांचें ब्रह्म तूंचि की ॥५॥
तूं अनाथांची माउली । तूं भवताप पोळलियां साउली । हृदयीं धरितां
तुझी पाउली । बहुत निमालीं समुदायें ॥६॥ तूं सकल दोषांसी खंडण ।
तूं षडरीदुर्जनां दंडण । तूं मुक्तिसुखाचें मंडण । प्रीतिस्पंदन भक्तांचें ॥७॥
देहाचें मातापिता । एकाचि जन्मीं पोषिती तत्वतां । अनंत जन्मींचा माता
पिता । सद्गुरुदाता ब्रह्मसुख ॥८॥ सद्गुरुचेनि कृपावळें । ब्रह्मरूपें ब्रह्मा-
ण्ड उजळें । तान्हिया बाळाचें पाळी लळे । कृपाळे ज्ञानेश्वर जननी ॥९॥
जगदुत्पत्तिचें ज्ञान । जेव्हां तूं देसी करून । तेव्हां दृष्टिसृष्टिवादें जाण ।
विधातापण तुज कडे ॥१०॥ शिष्याचें विघ्न करुनि दुरी । तूं पाळण

करिसी कृपाभरी । तेव्हां कमलावर पूतनारी । श्रीगुरु निर्धारी तूचि तूं
 ॥११॥ तूं माथां ठेविसी कृपाकर । तेव्हां जगदाधिष्ठानज्ञानें साचार ।
 मिथ्या जगाचा उपसंहार । करिसी तें पार्वतीवरही तूं ॥१२॥ जो जैसें
 भजन करीत । देव तैसेंचि त्या भजत । सद्गुरु भजन न करितां पावत
 । अहेतुक दयालु म्हणोनियां ॥१३॥ ईश्वराची वाणी वेद । जरी सद्गुरु
 कृपा नाही शुध्द । तरी वेदांतही दिसे भेद । कदापि गोर्वेद कृपा न करी
 ॥१४॥ गुरु आणि देव । दोही ठायीं समान भाव । म्हणती ते मूढमती
 सावेव । देवाहूनि गुरुराव वरिष्ठ कीं ॥१५॥ देव अज्ञानाचा पुतळा ।
 गुरु अज्ञान जाळीं ज्ञानज्वाळा । देवाचिये ठायीं भेदकळा । गुरु अभेद
 डोळा दाखवी ॥१६॥ देवाचें करिता स्मरण । तरी भेदबुद्धि न जाये
 मनांतून । सद्गुरु भेटतां कृपानिधान । जन विजन देवरूप ॥१७॥ देवाचें
 करावया भजन । ध्यावे लागती काष्ठपाषाण । सद्गुरुचें करितां स्मरण ।
 प्रत्यक्ष येऊन भेटतसे ॥१८॥ देवाचें भजनीं कर्मगोवा । सद्गुरु भजनीं
 नैष्कर्म्यठेवा । मरण न चुके भजतां देवा । गुरुभजनें अमृतभेवा सांपडत
 ॥१९॥ देवाचें करितां भजन । देव दाखवी सद्गुरुचरण । एवं हरि
 भजनाचें फळ जाण । श्रीगुरुचरण कळलें कीं ॥ २० ॥
 परब्रह्म चापपाणी । तो वसिष्ठपार्यी घाली लोळणी । जगन्माता दाक्षायणी ।
 शूलपाणीस शरण गेली ॥२१॥ नारद हरिभक्त करुणाकर । त्याचेंही ध्येय
 सनत्कुमार । छांदोग्य श्रुति साचार । साक्षी ये विप्रयीं ॥२२॥ सोळासहस्र
 भोगूनि नारी । जो अग्रंड ब्रह्मचारी । तोही सांदीपनचरणावरी । लोट्यां-
 गण घाली प्रेमवर्शें ॥२३॥ देवाचे कृपें मुक्ती । आह्मां न लागे सद्गुरु-
 युक्ती । ऐसें म्हणे तो मूढमती । नर्क त्याप्राति चुकेना ॥२४॥ आपुलें
 पापपुण्यकरण । भोगणें लागे आपणाकारण । एकवेळ पाहता श्रीगुरुचरण ।
 तरी पापपुण्यानिवारण सहजची ॥२५॥ पुण्यकर्म स्वर्गप्राप्ति । पापकर्म
 अधोगति । पापपुण्या वेगळी स्थिति । गुरुकृपा निश्चिती या नांव ॥२६॥

ब्रह्मानंद जें निर्गुण । तें जयाचे कृपें होय सगुण । तो सगुण निर्गुणातीन
 प्रेमसंपन्न । श्रीगुरु आपण कृपाळू ॥२७॥ पुत्रासी गुरु मातापिता । पतीस गुरु
 मानी पतिव्रता । सच्छिष्यासी जो कर ठेवी माथां । तो सद्गुरुदाता कृपाळू
 ॥२८॥ अलकावतिपति परमदयाळा । वारूनियां मम भवभयाळा । देवोनि
 अक्षय अभयाळा । रहस्य बोला प्रेमळ ॥२९॥ तूं गणेश विघ्नहर्ता । तूं
 बुद्धिदा सरस्वती माता । तूं सद्गुरु कृपावंता । विभूतिमंता संत मूर्ते
 ॥३०॥ जय इंद्राणीतीरनिवासा । जयभक्तमानसराजहंसा । जय गीता-
 तत्त्वार्थाऽवभासा । चिद्विलासाऽलंदीपते ॥३१॥ जय उमामहेश्वरआदि-
 नाथा । जय करुणामय मत्स्येन्द्रनाथा । जयाऽर्तबंधो गोरक्षनाथा ।
 गहिर्नानाथा कृपार्णवा ॥३२॥ जय जय नाथ निवृत्ति । जय जय ज्ञानेश्वर
 चिद्वृत्ति । जय जय सोपानदेव कृपास्फूर्ति । जय मोक्ष पद्धति मुक्ताजननी
 ॥३३॥ इतुकेहि मिळूनि देव । एक माझा ज्ञानदेव । चित्तीं धरुनि
 सद्भाव । दंडवत स्वयमेवो चरणीं असो ॥३४॥ पतिव्रता चरित्रें नाना ।
 जे ऐकतांच क्षणीं मना । इंद्रियें पावूनि दमना । पापें शमना पावती
 ॥३५॥ संतांचीं चरित्रें अति गोड । पतिव्रता चरित्रें तैसींच रुढ । पतिव्रता-
 चरित्रें गातां उघड । ब्रह्मगूढ प्रकाशे ॥३६॥ उतरावया पृथ्वीचा भार ।
 समर्थ महीं इंद्र चंद्र । जें पतिव्रतेचा होय अवतार । तें भगवदवतार प्रगट
 होय ॥३७॥ दुष्ट दानव दैत्य तत्त्वतां । ते नाटोपती विष्णु उमाकांता ।
 घरींचिया स्त्रिया पतिव्रता । होत्या म्हणूनि ॥३८॥ पतिव्रतेचें तपवळें ।
 ब्रह्मा विष्णु शिव जाहलीं बाळें । तिन्ही लोक धाक प्रवळें । पतिव्रता
 वळें वश होत ॥३९॥ पतिव्रतेच्या शापासाठीं । जळाल्या ब्रह्मांडाच्या
 कोटी । वर देतां पतिव्रता गोमटी । तरी कल्पकोटी चिरजीवी ॥४०॥
 अनसूया अरुंधती । कौसल्या सीता सती । लीला चुडाला कृष्णा यशुमती ।
 देवकी सती समर्था ॥४१॥ आणिकही पतिव्रता । नाना असती तत्त्वतां ।
 जितुकी स्फूर्ति येईल चित्ता । तितुकियांच्या चरितामृता सेविजे ॥४२॥ पीतां
 पतिव्रताचरितामृत । त्या पुढें तुच्छ वाटे अमृत । यास्तव सावध श्रोते

संत । बोवडावचनार्थ परिसावा ॥४३॥ मी नेणें काव्य व्युत्पत्ति । मज न कळे शास्त्रयुक्ति । ज्ञानेश्वरकृपा अघटित स्फूर्ति । हृदयीं गुरुमूर्ति स्मरुनि वरें ॥४४॥ आतां सकलही करुनी कृपा । मज मार्ग दाखवावा होपा । जेणें सहज भायदापा । पतिव्रता प्रतापा वर्णू शके ॥४५॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तिथेची वंशूनि पाउली । ही ओवीकुसुममाळ अर्पिली । चरणीं प्रेमें ॥४६॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे

सद्गुरुगणेशसरस्वतसिंतस्तवनपूर्वक पतिव्रता—

चरितोपक्रमवर्णननाम प्रथमोऽध्यायः

॥ श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

—***—

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

अध्याय २ रा

ॐ नमो जय श्रीगुरो । प्रणतकाम कल्पतरो । तूझिया स्मरणें भव हरो । सकलासहित आमुचा ॥१॥ भागीरथी आणि इंद्राणी । ह्या दोन्ही तुमचे चरणीं । विष्णुरूपा गंगा चरणीं । इंद्राणी चरणीं गुरुरूपी ॥२॥ म्हणोनि गंगेंद्रणी संगम । तोची सद्गुरु प्रेमोद्गम । ज्ञान गंगा आणि भाक्ति इंद्राणी परम । सुसंगम जाहला ॥३॥ आतां तिया सुसंगमीं । जे सुखात जाहले त्यागूनि उर्मी । ते मिळाले पुरुषोत्तमीं । परब्रह्मीं अविनाशी ॥४॥ पूर्वाध्यायीं निरूपण । केलें चरित्रोपक्रमण । आतां पतिव्रतेची कीर्ति पतिहून । विशेष कैसी ॥५॥ स्त्रियेच्या भजनें पुरुष बुडती । परी पतीच्या भजनें स्त्रिया तरती । म्हणोनि पतीहूनि श्रेष्ठ कीर्ति । पतिव्रताख्याति मज वाटे ॥६॥ एथ प्रसंगें वाद आला । तोही पाहिजे समीक्षिला । जे बोलताती बोला । स्त्रीस्वातंत्र्य द्यावे म्हणुनि ॥७॥ पुरुषासी स्वातंत्र्य पूर्ण । स्त्रियासी स्वातंत्र्य तैसोचि जाग । परी हें मिथ्याचि बोलण । जे स्त्रियां परतंत्रपण

उपेगा नये ॥८॥ यासी वादी बोलती नाना युक्ती । परी येणें नष्ट होवो पाहे भक्ती । आणि व्यवहारसिद्धीसाठीं जी प्रीति । तीही राहूं न शके ॥९॥ स्त्रियेणें स्वातंत्र्य देता । तरी लज्जा नष्ट होय तत्त्वतां । मग अष्टगुणी काम वृद्धिता । सहज पावे ॥१०॥ या लागीं स्वतंत्र युवती । कल्पांती होवों न शकती । असी या खंडणमंडणयुक्ती । परी यथार्थ स्थिति ऐकावी ॥११॥ धर्म अर्थ काम मोक्ष । हे चार पुरुषार्थ साक्ष । त्यामाजी आप आपणा मोक्ष । दुसरिया नाही ॥१२॥ धर्म अर्थ आणि काम । येथ धर्मपत्नीसह संभ्रम । स्वातंत्र्यपारतंत्र्यसंगम । सांगू येथें ॥१३॥

श्रुतिः—“धर्मेच अर्थ च कामे च नातिचरामि इतिवरः”

। धर्मअर्थकामांच्या ठायीं । त्वां न सोडावी स्त्री सर्वदाही । ऐसिया वचनीं लवलाहीं । वरोत्तर विवाहांत ॥१४॥ धर्म अर्थ आणि कामीं । कदापि हीस न त्यागीं मी । एवं वरही वचनानुगामी । सहज होय ॥१५॥ एवं निश्चिती असे श्रुति । आतां ऐकाव्या स्मृति । “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” । ऐसी उक्ति मनूची ॥१६॥ स्मृतिः— “नार्यस्तु यत्र पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः” (मनु, अ० ७-४२) । जेथ पूजिल्या जाती युवती । तेथ वास कीजे दैवती । एवं दोन्हीही स्मृति । विरोधि भासतीं परस्पर ॥१७॥ पहिली स्मृति स्त्रीस्वातंत्र्य निषेधित । दुसरी स्मृति विधी सांगत । म्हणोनि विरोध भासत । स्मृतींचा जरी ॥१८॥ तथापि धर्माच्या ठायीं । स्त्री सर्वदा परतंत्र पाहीं । दासी होऊनिया राही । तरीच धर्मफळ मिळे ॥१९॥ जो जो धर्म करी पुरुष । स्त्रियेणें अनकूल असावें त्यास । जैसी दासी निज स्वामीस । अनुकूल राहे ॥२०॥ धर्माच्या ठायीं दासी भार्या । जैसी अत्री तें अनसूया । कीं सत्यवाहना त्या । सावित्री जेवीं ॥२१॥ एवं धर्माच्या ठायीं दासी कामिनी । अर्थाच्या ठायीं ती मैत्रिणी । जैसे पांडव निघतां बनीं । याज्ञसेनी अनुकूल ॥२२॥ अर्थपुरुषार्थ साधिता । समान साधना तत्त्वतां । धर्म पुरुषार्थ साधिता । बहु पुरुषार्थ पुरुषाकडे ॥२३॥ धर्मपुरुषार्थाचा

आधिकार । पुरुषाकडे येतो साचार । स्त्रियेने दास्यत्व करुनि निर्धार ।
मिळवावें पुण्य ॥२४॥ आणि अर्थपुरुषार्थाच्या ठायीं । स्त्रीपुरुष आधि-
कार समान पाहीं । मित्रां सारिखे दोघांही । वागावें सुखें ॥२५॥ एकाचें
इष्ट एकीं करावें । तेथें हें तें मग न गणावें । एवं अर्थ पुरुषार्थ साधावें-
दोघीं समान राहोनी ॥२६॥ आणि काम पुरुषार्थाच्या ठायीं । स्त्रियेतें
आधिकार वरिष्ठ पाहीं । दास्यत्व ये लवलाहीं । पुरुषाकडे ॥२७॥ जैसे
द्रौपदीचें पाय धर्म चुरीत । कीं राधेचे पाय हरी वंदित । । तें काम
पुरुषार्थस्थित । यथापरिस्थित ऐकावी ॥२८॥ कामपुरुषार्थें करुन । स्त्रियेचाचि
करावा मान । ये विप्रयीं जयदेववचन । प्रमाण आहे ॥२९॥

प्रतीक

स्मरगरलखंडणं मम शिरसि मंडनं देहि पदपल्लवमुदारम्

(श्री गीतगोविन्दम् दशम सर्गः श्लोक ७.)

भावार्थ

“ प्रिये मन्मथ विप्र आतिदुस्तर । तेणें शरिरीं उठे विकार । ते तूं
कृपा करुनि निर्धार । नष्ट करीं ॥३०॥ तुझी पाउलें अति सुंदर । मी
धरुनि शिरावर । जे मज रोगिया होती उदार । वैद्या सारिखे ॥३१॥
एवं जयदेवाचें वचन । काम पुरुषार्थी स्त्रियेतें मान । आणिकही एक
कवी प्रमाण ॥ बोलिला ऐसा ॥३२॥

प्रतीक

राधे त्वमधिकधन्या हरिरपि दुस्तरभवाब्धितारोऽपि ।

मग्ना सुरतसमुद्रे तव कुचकुंभावलंबनं कुरुते ॥१॥

भावार्थः—श्रीकृष्णाहूनि मान्य । राधे तूंचि परम धन्य । कारण
सुरतसमुद्रीं असतां मग्न । तोही तव कुचकुंभाश्रयीं ॥३३॥ काम समर्थी
रघुपति । सीतेस मान देत नाना रीति । आणि पुरुरवा नृपति । मान दे
उर्वशीप्रती तैसा ॥३४॥ शंतनु मान गंगेप्रती । देतां होय तैसेच रीति ।
चुडाला राणचि वचनाप्रति । शिखिध्वज नृपति मान देता ॥३५॥ असो

बहुत दृष्टांत । हाच अनुभव यथार्थ । साधितां धर्मपुरुषार्थ । दासी
 होआवें स्त्रियेनें ॥३६॥ अर्थपुरुषार्थी मैत्रिणी । कामपुरुषार्थी स्वामिनी । एवं
 ऐसिया स्मृति दोन्ही । बोलताती ॥३७॥ प्रथम स्मृतीचा अर्थ । जाणावा धर्म
 पुरुषार्थ । आणि दुसरिया स्मृतीचा अर्थ । काम पुरुषार्थ जाणावा ॥३८॥
 तिसरीही एक स्मृति । आहे निक्की ऐसिया रीति । भोज्येषु माता शयनेषु
 भार्या इत्यादि स्थिति । बोलली आहे ॥३९॥ भोजनाचे समर्थी जननी ।
 शयनाचे समर्थी कामिनी । कार्याचे ठायीं मैत्रिणी । आज्ञा प्रमाणीं दासीसम
 ॥४०॥ धर्मानुकूल परममती । ऐशा सद्गुणी जेथ युंवती । निक्क्या पूजिलिया
 जाती । कुल उद्धार स्थिती त्या ठाया ॥४१॥ एवं धर्मपुरुषार्थी स्त्री परतंत्र ।
 आणि काम पुरुषार्थी स्त्री स्वतंत्र । आणि पतिसेवा पवित्र । धर्म स्त्रियेचा
 ॥४२॥ एवं पुरुष पुरुषार्थ आचरितां । हे झाली स्त्रियेची व्यवस्था । परी
 स्त्रीचा पुरुषार्थ तत्वतां । एक पतिव्रताधर्म ॥४३॥ म्हणोनि पुरुष धर्मानुकूल
 आहे । आणि आपुळा पतिव्रताधर्मही आचरत राहे । ती स्त्री कुलस्त्रियांहूनि
 धन्य पाहे । निक्की लवलाहें निरूपिली ॥४४॥ इये अध्यार्यो निरूपण ।
 विपरीत स्त्रीस्वातंत्र्यवादखंडण । स्मृतिविरोध परिहरोन । गार्हस्थ्यव्यवस्था
 स्थायिली ॥४५॥ स्त्रीपुरुषांचें कर्तव्यकर्म । संक्षेपें निरूपिलें परम । पुढील
 पतिव्रताचरितोपक्रम । येणेंही साधे ॥४६॥ झालिया शंका समाधान । पुढें
 चरित्रें करावीत श्रवण । ज्या ज्या पतिव्रता पुरातन । आणि नवीन जाहलिया
 ॥४७॥ त्या सकळांचा चरित्र समुदाय । येथ निरूपणीं योजिला होय ।
 प्रथमसुखबोधा रचिला उपाय । कुलस्त्रियांच्या ॥४८॥ पुरुषही वाचोन ।
 एकपत्नीव्रत आचरतील पूर्ण । ऐसी आज्ञा करोन । आरंभिला ग्रंथ ॥४९॥
 पुढें उत्तर उमाचरित । जे सकल जगन्माता शोभत । तें मातृचरित्र ऐकूनि
 यथार्थ । पुनीत होवोत सुजन श्रोते ॥५०॥ श्रीज्ञानेश्वर चरण । दृढभावे
 हृदयी धरून । अध्याय केला समर्पण । मालिका रुपें ॥५१॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, ओवी
 छंदबद्धे, पतिव्रताचरितामृते, विपरीतस्त्रीस्वातंत्र्यवाद
 खंडणपूर्वकगृहस्थाश्रमव्यवस्थावर्णननाम द्वितीयोऽध्यायः
 श्रीज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु

श्रीज्ञानेश्वर माउलीसमर्थ

अध्याय ३ रा

नमो माझिया कुळदेवता । भक्तवत्सला उमाकांता ॥ श्रीज्ञानेश्वररूपें
भगवंता । कृपा केली भजवरी ॥१॥ तरी आतां तेचि रूप । हृदयीं राहो
हा संकल्प ॥ सिद्धि न्यावया मायबाप । समर्थ तुम्ही ॥ २॥ म्हणोनि
हैमवती सहित । वंदिलें करावया स्वाहित । योगी जाणती जे गुणरहित ।
ते गुणसहित भक्तवशें ॥३॥ तें उमाचरित सुंदर । पुढें वदवावें सवि-
स्तर । जय जय उमा पिनाकधर । करुणानिधे ॥४॥ जय त्रिनयन शशि-
शेखरा । जयाशिव मुकंद प्रियशंकरा ॥ जय निज मंगलकरा । गंगाधरा
निश्चरते ॥५॥ ऐसी करितांचि स्तुति । हृदयीं प्रगटली शंभुमूर्ति ॥ सह
ज्ञानेश्वरैक्य स्थिती । पावोनिया ॥६॥ तें सुंदरपण डोळां पाहतां । बोलावया
उमाचरिता ॥ स्फूर्तिप्रवाहें तत्वतां । हृदयाब्धीं भरे ॥७॥ तंव श्रोते करिती
प्रश्न । उमाचरित्र आम्ही करूं श्रवण ॥ परी आशंकित जाइलें मन ।
पुसणें आहे कांही एक ॥८॥ तेथ वक्त्याचें अनुमोदन । पाहोनि श्रोते
वदती आपण ॥ पातिव्रत्यां सामर्थ्य राहन । काय म्हणोन सांगावें ॥९॥
आणि पातिव्रत्याचें फळ । तेहि सांगावें सकळ । पुरुषतपाहूनिही केवळ ।
श्रेष्ठ असे काय म्हणोनी ॥ १०॥ कौषिकब्राह्मणाच्या तपाहून । पाति-
व्रत्याचें श्रेष्ठपण ॥ हें वनपर्वी निरूपण । ऐकिलें आम्ही ॥११॥ तरी ही
आशंका फेडावी । ऐसी उक्ति ऐकूनि बरवी । वक्त्यातें ज्ञानरवी । उजळला
वाटे ॥१२॥ म्हणे तुम्ही धन्य सज्जन । तुमचेनि वक्त्या वक्तेपण ।
तुम्हां ऐसे जोडालिया निधान । तरी मग न्यून काय असे ॥१३॥ तुम्ही
विवेकसागर । तुम्ही चातुर्य वैरागर । वैराग्याचें आगर । थोर तुम्ही ॥१४॥

संमति ओवी

अहो चंद्रकांत द्रवतां कीरु होये । परी तें हातवटी चंद्रींचि आहे
तैसा वक्ता तो वक्ता नोहे ॥ श्रोतेनिवीण ॥ (ज्ञानेश्वरी अ-९- ओ २९)

१ पाठभेद—हें ऐकिले निरूपण । महाभारतारण्यपर्वी

म्हणोनि तुमची बुद्धि । प्रशंसिता विचारनिधि ॥ तरी प्रशंसनयोगी ।
 समाधि लागो पाहे ॥१५॥ असो स्मरोनि अलंदिपति । उत्तर विवेकें
 यथामति । काढोनि घ्यावे निश्चिती । आपलें आपण ॥१६॥ पुरुष तप
 करी जेव्हां । कांहीं संकल्प असे तेव्हां । “ममात्मनःफलप्राप्त्यर्थ” म्हणोनि
 भावा । करणे पडे ॥१७॥ “स्वर्गकामो यजेदिति । ऐसी ही आड ये श्रुति
 । एवढा दुर्यत्न स्त्रियां प्रति । न घडे कदा ॥१८॥ स्त्रियांचा पातिव्रत्यां
 श्रम । तो त्यांना वाटे आपुला धर्म । म्हणोनि त्यांचें तें कर्म ।
 सहज होय ॥१९॥ मायबापगृहाहोनी । शिक्षणाच्या योगें करोनी । स्त्रियां-
 च्या येत आंगवळणी । पातिव्रत्य तें ॥२०॥ आंगवळणीं पडतां धर्म । तरी
 तो सहज हों लागे निष्काम । जेथ सायासाचें कर्म । तेंचि सकाम होवों
 लागे ॥२१॥ जैसें प्रातःकाळीं उठावें । हें बहु लोकांसी कळें स्वभावे ।
 परी तत्फलाकडे घावे । न घेती कोणी ॥२२॥ कीं जयाचा गोड बोलणें
 स्वभाव । तो तत्फल न इच्छी सावेव । कीं नदीचा चाले प्रवाह । परी
 फल कांहीं नेणे ते ॥२३॥ कीं वृक्ष करी परोपकार । परी फळ किडाळ
 नेणे समग्र । कीं जग निवविती जलधर । फळावीण ॥२४॥ तैसें जें कर्म
 पडे आंगवळणीं । त्याचें फळ नेच्छी कोणी । ते सहजचि काय मन वाणी ।
 वडोनि येत ॥२५॥ सायास जेथ कांहीं । तेथ मी कर्ता ही बुद्धि पाहीं ।
 वारंवार ये लवलाहीं । प्रत्ययासी ॥२६॥ आणि सहज कर्म जें होत ।
 तें झालें तैसें कोणीकडे जात । त्याची आठवणही राहात । नाही केव्हां
 ॥२७॥ जैसे मार्गी चालतां । चहूं कडे पाहती तत्त्वतां । परी जे सुंदर वाटे
 सर्वथा । त्याचीच आठवण ये ॥२८॥ एरव्ही पाहणें तें सहज । तेवीं या
 कर्मा माजी गुज । जें आंगवळणीं पडे सहज । कर्म तें बा ॥२९॥ म्यां
 आज इतुकें कर्म केलें । हें नाठवे कांहीं केलें । आणि जें कर्म संकल्पें
 आरंभिलें । त्याची स्मृति ये वेळोवेळें ॥३०॥ वेळोवेळीं आठवण । कीं

मी हैं कर्म करी आपण । म्हणवोनि कर्तृबुद्धि दारुण । दृढ होय ॥३१॥
तपादिकांसि पाहतां । आरंभ असे तत्वतां । तेथ संकल्प येत असे माथां । कर्तृबुद्धि
॥३२॥ तप करुनि सोडणें कर्तृत्वमती । यास नित्यकर्माहूनि शतगुण सायास
लागती । नित्य कर्म सहज रीति । निष्काम होय ॥३३॥ तें स्त्रियांच्या
ठायीं । पातिव्रत्य सहज पाहीं । आणि पतिचि लवलाहीं । ईश्वर मानिती
॥३४॥ ईश्वर होय जगत्कर्ता । पति उदरीं गर्भदाता । या अनुभवे
तत्वतां । पतिवरि ईश्वरता दृढ होय ॥३५॥ जन्मदाता मातापिता । तोही
उपयोगी न पडे सर्वथा । परावा असोनि पति उपयोगिता । येणें ईश्वरता
दृढ होय ॥३६॥ प्रत्यक्ष जो उत्पन्न कर्ता । त्या पित्या वरि न
चले सत्ता । रुसवा पतीवरी सर्वथा । येणें ईश्वरता दृढ होय ॥३७॥
सात पाऊलें चालतां । पतिसख्य कळे तत्वता । पाणिग्रहणें पति सांभाळिता । येणें
ईश्वरता दृढ होय ॥३८॥ सावित्री रमा हिमाद्रिसुता । अरुंधति अनसूया
माता । यांचे इतिहास भावें ऐकितां । पतिवरी ईश्वरता दृढ होय ॥३९॥
कीं त्यागितां पतीतें सहज । जारणें वाढेल रज । या पापाच्या भयें सहज ।
दृढ होय ईश्वरता ॥४०॥ पतिव्रतेनें पतिसेवा केली । ते कामना धरोनि
केली । ऐसी ग्वाही नाही देखिली । पुराणीं कोठें ॥४१॥ पुत्रकामना
धरून । पतिसेवा केली याचें उदाहरण । ऋषिपत्न्यांविषयीं जाण । आहे
जरी ॥४२॥ तरि पुत्र जो होत । तो पतिसह आपल्या उपयोगी पडत ।
केवळ आपुलिया भोगासाठीं निश्चित । कामना नसे पतिव्रतांची ॥४३॥
किंचित् कामना जरी । त्यांतहि पतीचें हित तरी । केवळ पतिव्रता ती निर्वि-
कारी । निष्काम सेवा करी सहज ॥४४॥ तपादिकांच्या ठायीं । निष्कामता
सायासें येई । आणि पातिव्रत्याच्या ठायीं । निष्कामता सहज असे ॥४५॥
सकाम तपाचीं उदाहरणें । बहुत देती निगम पुराणें । सकाम पातिव्रत्याचीं
उदाहरणें । काचित् सांपडती ॥४६॥ जो जों करी कामपूर्ती । तेथ जीवाची
सहज प्रीति । पतीनें स्त्रियांची काम पूर्ति । म्हणूनहि प्रीति सहज होय ॥४७॥

याचिकारणें करून । पतिव्रतांचे शुद्ध मन । शीघ्र होय न करितां साधन
वेदोक्तही ॥४८॥ याचि अभिप्रायें करुनि । वराहमिहिरांनीं स्तविल्या
कामिनी । नाहीं स्तविल्या जारिणी । कुटिलमति ॥४९॥ तो बृहत्संहितेंत
अध्यावो । इच्छा तरी वाचोनि पाहावो । तात्पर्य पतिव्रता स्वयमेवो ।
स्वधर्मनिष्ठ निष्काम ॥५०॥ येथें शंका येईल कोणा । कीं पति तो मनुष्य
जाणा । मग पतिव्रतेस जीवोपासना । घडेल सहज ॥५१॥ जीवोपासना
तंव कहीं । श्रुतींत बोलिली नाहीं । ईश्वरोपासना लवलाहीं । बोलिली
सकळ ॥५२॥ “ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशान्निदि ” । “ विवक्षित
गुणोपपत्तेश्च ” निश्चिती । “ अनुपपत्तेस्तु न शरीर ” इति ईशाप्रति
उपास्यता ॥५३॥ एवं ब्रह्मसूत्राभिप्रावो । तरी तो पतिव्रतेसि केविं फळ
भावो । कारण पति स्वयें जीवो । आहे म्हणूनि ॥५४॥ तरी याचें उत्तर ।
जैसे शालिग्रामावर । विष्णुबुद्धि करिती विप्र । पूजिती भावें ॥५५॥ तें
विष्णु म्हणूनि पूजिता । शिलादिकधर्म न येती चित्तां । तैसी पतिगुणदोष
पतिव्रता । सर्वथा न पाहे ॥५६॥ मूर्त्यादि शिलाभिश्चुद्धि । तेथ जरी
होय भगवद्बुद्धि । पतीतें त्याहूनि चेतनसिद्धी । तेथ ब्रह्मबुद्धि कां न होय ॥५७॥
गुरुपासनेकरोन । शिष्यातें जैसा ईश्वर प्रसन्न । पत्युपासनेकरोन । स्त्रियातें
तैसा ॥५८॥ आणि सहज निष्काम उपासना । म्हणोनि शीघ्र हरीतें करुणा
। येवोनि पतिव्रता मना । शुद्ध करी तो ॥५९॥ कर्म उपासना भिन्न ।
हे पुरुषातें करणें पडे गहन । आणि पातिव्रत्याचि कर्म पूर्ण । पातिव्रत्य
उपासना स्त्रियां ॥६०॥ एवं कर्म उपासना । दोहीं ठायीं अद्वैत वासना ।
होय म्हणोनि सहज मना । मलविक्षेप सोडिती ॥६१॥ दोन्ही दोष सहज
जाती । तेणें शुद्धता आणि एकाग्रता चित्तीं । येवोनि सुखान्या शिरा
वरुती । श्रेष्ठ ती होय ॥६२॥ एक मात्र उरे ज्ञान । तें तो नोहे श्रवणा-
दिविण । परी केवळ पातिव्रत्यें करून । ब्रह्मलोक फळ मिळे ॥६३॥ तेथ
तियेतें मिळे पति । सेवा करी निष्काम रीती । म्हणोनि शेवटीं सत्त्व

चित्ती । वाढोनि ज्ञान अवश्य होय ॥६४॥ एवं येथ किंवा ब्रह्मलोकांत ।
ज्ञान पातिव्रत्यांकित । म्हणोनि पतिहूनि विख्यात । कीर्ति पतिव्रतेची ॥६५॥
आधीं उमा मग महेश्वर । आधीं लक्ष्मी मग नारायणोच्चार । आधीं सीता
मग रामचंद्र । आधीं राधा मग कृष्ण ॥६६॥ अत्रिहूनि तत्त्वतां । अनसूया
कीर्ति श्रुत बहुतां । लोकांमाजी मातापिता । ऐसेंचि म्हणती ॥६७॥
आधीं पुरुष मग उच्चारी प्रकृति । तरी तो होय मातृघाती । ऐसें निरूपण
ब्रह्मवैवर्ती । केले आहे ॥६८॥

श्लोकः—आदौ पुरुषमुच्चार्य पश्चात्प्रकृतिमुच्चेत् । सभवेन्मातृघातीच ।
“विष्णुपति नमस्तुभ्यं” इत्यादि वचन । समासान्तपद म्हणोन ।

अन्त्यशब्दा मुख्यपण । सहज आले ॥६९॥ पुरुष यज्ञ करी जेव्हां ।
पशु मांस घाली तेव्हां । आणि पतिसहगमन स्त्री करी जेव्हां । तेव्हां
स्वदेह ही समर्पी ॥७०॥ एवं यज्ञकर्माहून । पतिव्रतेचें धैर्य गहन । येणें
तपेंहि नारायण । तुष्टें सहज ॥७१॥ असो आतां नाना रीती । आशंका
घेतली होती श्रोतीं । त्याचें उत्तर यथामति । दिधलें आहे ॥७२॥ एय
उणें पुरें काहीं । तें योग्यसें करा चतुर सर्वही । मी तों स्वयें ज्ञानेश्वर-
पार्थी । कविता अपोनि तटस्थ ॥७३॥ ज्ञानेश्वर माय माउली । तियेचीं
वंदोनि पाउलीं । माये पतिव्रतायशखोली । उघडीं कृपें ॥७४॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, ओवी
छंदबद्धे, पतिव्रताचरितामृते, अर्थवादरहितवस्तुतयैव
पातिव्रत्यस्य सम्यक् सामर्थ्यवर्णनं नाम तृतीयोध्यायः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

अध्याय ४ था

। जय जय हिमगिरीनंदिनीवरा । जय भक्तमानसचकोरचंद्रा । जय
रतिकांततातहृदयविहारा । काशीविश्वेश्वरा विश्वपते ॥१॥ जय त्रिशूलकर
त्रिपुरहरा । जय त्रिनेत्र त्रिपथगाधरा । जय त्रिमात्रत्रिलोकेश्वरा । कर्पूर-
गौरा त्रिगुणरहिता ॥२॥ जय चक्रचालका चक्रधरप्रिया । भवविलासहा,
कैलासविलासिया । जय भक्तहाम प्रपूरणोल्लासिया । कामनातीता कामद-
हना ॥३॥ जय जय निराकार त्रिंशात्महा । जय भक्तमनोहर सगुण शालिका ।
जय गणेशतात गौरिवामांका फाणिभ्राडर ग्रैवेइका पशुमते ॥४॥ जय विभूति
चर्चन विभूतिप्रिया । जय भवानीवरा भवऽभया । जय भवभयहरा भव
हृदयहृत्प्या । कारणकार्धनियामका ॥५॥ जय पंचवक्त्र द्विपंचकरा ।
जय द्विपंचशतवक्त्रभूषणधरा । जय प्रपंचाश्रय प्रपंचहरा । पंचबाणद-
हना पंचम ब्रह्म ॥६॥ जय जगद्गुरु करुणामूर्ते । जय निगमवर्णित अत-
र्क्यकीर्ते । जय गुणगमंडित भवानीपते । पुढें ग्रंथातें चालविता तूं ॥७॥
मागील अध्यायीं निरूपण । पातिव्रत्य सामर्थ्य पूर्ण । आतां श्रोते साव-
धान । होउनी अवधान असों द्या ॥८॥ आज सकल तीर्थें आलीं घरा
कीं उदय जाहला अमृतकरा । पतिव्रता चरितसुधासुंदरा । सुजीवितवरा वरों
आली ॥९॥ आजि मंगळा मंगळ भेटले । आजे सुखाचें पारणें फिटलें ।
आजि काळाचें संबंध तूटलें । अमृत प्रकटलें पातिव्रताचरित ॥१०॥
ज्या स्वयें पातिव्रता होती । त्या दुजिया तैसिया करिती । जेवीं ईश्वरावतार
गुरु । मग ब्रह्म करिती मुमुक्ष जीव ॥११॥ जीव अधिकारी साधनगुणें
प्रकटती । तेवीं पातिव्रता व्हावया हीं साधनें । श्रीनारदमुनीतें नारायणें ।
निरूपिलीं ॥१२॥

संमति श्लोकः— क्षणो नास्तिरहोनास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ॥
तेन नारद नारीणां पातिव्रत्यं हि जायते ॥९॥

पति सह सर्वदा धर्माचरण । पत्यर्थास्तव गृहकार्यकरण । सायू श्वशुरादि
वृद्धसेवन । ती जीवनसुखार्थ ॥१३॥ रजनीं पति सुखदानी शयनीं ।
जरी कामास्तव पति म्हणे स्वामिनी । तरी अहंकार वाढेल म्हणुनी ।
अनुत्सोकिनी स्वामिनित्वां ॥१४॥ एवं पति सेवेवीण । न जाये सर्वथा
क्षण । पतिचरणध्यानाविण । हृदयीं मन मोकळें नव्हे ॥१५॥ परम तप
तो प्रियकांत । म्हणोनि पतिवीण त्याजिआ एकांत । सायू श्वसुरसेवया
लोकांत । उपेक्षिआ ॥ १६॥ जें लोकजात अनंत कोटी । तें पतिवीर्य
विरुढलें पोटी । म्हणूनि पुत्रशाला गोमयी । विश्व जाहलें ॥१७॥ येणें
सकळावरी आज्ञा । सकळ ही म्हणती जननी प्राज्ञा । कवणाचीही करावया
संज्ञा । प्रज्ञा न चले ॥१८॥ जगा रक्षी जेवीं जननी । या लागीं विनवणी
न मानी । यास्तव नारदा निश्चयें करुनि । पतिव्रता कामिनी होताती
॥१९॥ ईश्वरापासूनि सकल वेद । सकळ विद्या ज्ञानभेद । शिवा
पासूनि प्रसिद्ध । प्रगटले ॥२०॥ तेवी पातिव्रत्य धर्म । सर्वही उमेपासूनि
परम । हा महाभारतीं सप्रेम । प्रसंगू आहे. ॥२१॥ स्वयं पतिव्रतामाजी
वरिष्ठ । हिमकन्या परमश्रेष्ठ । तिचें चरित्र सुविस्मष्ट । सादर श्रोतीं परि-
सिजे ॥२२॥ ही ईश्वररूपा ईश्वरशक्ति । परी वाढवाया पातिव्रत्याप्रति । दक्ष
गृहीं महासती । झाली अवतरली स्वेच्छावशें ॥२३॥ अहो धर्मार्थ कांहीं ।
परमेश्वराचे ठायीं । निके कांही नाही । श्रुति म्हणे ॥२४॥ परी वाळाचें
मुखीं व्यावया ग्रास । बाप जेवूनि दावी सावकाश ॥ तेवी धर्मीं लोक
लावावयास । ईश्वरास धर्म आचरणें ॥२५॥

संमति श्लोक

“न मे पांथाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥ (भ. गी. अ. ३ रा)

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतद्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः” ॥२३॥ (भ. गी. अ. ३ रा)

भगवंत म्हणे मज । नाहीं कर्माऽकर्माचें काज । परी मी आपुलें सहज ।
 कर्म न सांडीं ॥२६॥ मी जरी सोडिऊ धर्म । तरी मजवरी लोकआचरण परम ।
 याळार्गीं करितीळ अधर्म । अवघेचि लोक ॥२७॥ लोक न बुडोवे ययास्थिती
 महापुरुषही धर्म करिती । तेवीं उमा भगवती । पतिव्रतास्थिती वर्तत ॥२८॥
 पुरुषाकारमूर्त्यवच्छिन्नचैतन्य शिव पिता । वनिताकारमूर्त्यवच्छिन्नचैतन्य उमा
 माता । ‘जो प्रियूचि प्राणेश्वरी’ हे ताता । संमति आहे ॥२९॥
 याळार्गीं उमाचि मदनदहन । कीं शंकरचि उमा आपण । येथ जे पाहती
 भिन्न । ते पडती जन महानरकीं ॥३०॥ जैसैं शिवपुराणीं शिव ब्रह्म ।
 कीं भागवतीं विष्णु ब्रह्म । तैसैं देविभागवतीं ब्रह्म । उमाही आहे ॥३१॥
 एकाचि नदीतूनि जैसी । अंजुळी घेती आर्ते ऐसी । तेवीं एकाच ईश्वराचि
 आवैसी । जया जें आवडे तैसी उपास्ति करिती ॥३२॥ शिव विष्णू सूर्य
 गणेश उमा । हीं नांवे एकाचि ब्रह्मा । परी लोक तरावे म्हणोनि धर्मा ।
 आचरोनि दावी माय ॥३३॥ तिचें चरित्र अति सुंदर । ऐकतांचि मनोहर ।
 सावध होवोनि श्रोते चतुर । करुनी एकांतर एकावें ॥३४॥ कल्पाकल्पांची
 भिन्न रीती । भिन्न नांवे भिन्न जगतीं ॥ सारिखी असतां प्रकृति । विकृति
 भिन्न पावे ॥३५॥ दश इंद्रिय पांच भूत । सर्व कल्पीं समान दिसत ।
 अकरावें बारावें इंद्रिय येथ । कवणे कल्पीं न सांपडे ॥३६॥ परि मातीचें
 घट जैसे होती । तैसे ताम्राचें ही घट करिती । एवं भेद पावे शरीरादि
 विकृति । मायावशें ॥३७॥ एकादे कल्पीं शिव पहिले उत्पन्न । होवोनि
 निर्मी ब्रह्मा आणि नारायण । एखादे कल्पीं विष्णू प्रथम होवोन । विधि
 आणि उमारमण निर्मी ॥३८॥ एखादे कल्पीं प्रथम उपजे विधाता ।
 मग तो निर्मी उमाकान्त रमाकान्ता । असो ही सृष्टिव्यवस्था । परी शिव
 विष्णु भक्तां समान उमास्य ॥३९॥ मनूशतरूपेपासून । सृष्टीचें जैसैं
 आविष्करण । तैसैं दक्षप्रजापतिपासून । सृष्टिआविष्करण जाहलें ॥४०॥
 या दक्षप्रजापतीचे मंदिरी । प्रसूता पतिव्रतेचे उदरीं ॥ जन्मली माता

उमा सुंदरी । हृदयमंदिरीं ध्यात शिवा ॥४१॥ विषकंठ वैसे स्मशानीं ।
 सर्प गळां त्रिशूलपाणी । ऐसे दोष मनीं नाणीं । शिव चरणीं मति
 वेधली ॥४२॥ शरीरजन्म मायबापाचा । परी मनोभाव शंकराचा । जन्मा
 पाखूनि साचा । उमटला ॥४३॥ एक शिव वेगळा करून । इतर पुरुष
 पुत्रासमान । ऐसी पहिलेच पासोन । वेगसंपन्न वृत्ति झाली ॥४४॥ मी
 ब्रह्म सच्चिदानंदघन । हे न विसरतां आठवण । आधिकारिक दक्षाचे उदरीं
 अवतरण । धर्मस्थायनाकागण जाह ठे ॥४५॥ मायबाप आधिकारिक । कन्या तव
 ब्रह्म सम्यक् । शिव गुरु ब्रह्म ब्रह्मदर्शक । ऐसे चतुष्क अति योग्य ॥४६॥
 येथ आशंका करिता कोणी । जन्म न ये कर्मावांचूनि । कर्म पापपुण्याची
 खाणी । सुखदुःख शिरागी बोटिळी ॥४७॥ पुण्याचें फळ होय सुख ।
 पापाचें फळ महादुःख । कर्मावांचोनि निष्ठक । शरीर सर्वथा मिळेना
 ॥४८॥ जन्म होय कर्मावीग । तरी मुक्ताही होईल बंधन । उमा स्वतः
 ब्रह्म असोन । कर्मावीग जन्मग्रहण कैसे ॥४९॥ तरी ये विषयीं समाधान
 ऐकावें होवोनि सावधान । समुद्रीं तरंग उठतां आपण । पाणीपण न मोडे
 ॥५०॥ तेवीं न विसरुनी आपुळी स्थिती । जीवारोभित ईश्वरत्व संमती ।
 अनध्यस्तविवर्त प्रतीती । झाळी पार्वती जगन्माता ॥५१॥ मीठ समुद्रीं
 जातां । तरी मार्ग कांहींच नुरे तत्वतां । नदी समुद्रीं मिळोनि जातां ।
 ओव पाहतां मागे उरे ॥५२॥ तया ओवें सकळांची । तृषा हरण होय
 साची । तैसी मुक्त आणि अवतारांची । स्थिति सुखाची ओळखिजे ॥५३॥
 विदेही मुक्त जे होती । तयांचें कांहींच नुरे निश्चितीं । अवतार ब्रह्मचि
 असती । परी शरीरें दिसती दीनोद्वारा ॥५४॥

“झालेंनि जगें मी झांके । तरी जगत्वं कोण फांके ॥

किळेवरी माणिके । लोपिजे काई” (ज्ञाने. अ. १४ ओ. १२४)

। एवं तात वचन प्रमाण । ब्रह्मवेगळें न होवोन । जगदुद्वारा
 कारण । उमा आपण अवतरली ॥५५॥ पहिलें अधर्मी असावें । आणि

भगवंत म्हणे मज । नाहीं कर्माऽकर्माचें काज । परी मी आपुलें सहज ।
 कर्म न सांडीं ॥२६॥ मी जरी सोडिअ धर्म । तरी मजवरी लोकआचरण परम ।
 याळार्गी करितील अधर्म । अवघेचि लोक ॥२७॥ लोक न बुडोवे ययास्थिती
 महापुरुषही धर्म करिती । तेवीं उमा भगवती । पतिव्रतास्थिती वर्तत ॥२८॥
 पुरुषाकारमूर्त्यवच्छिन्नचैतन्य शिव पिता । वनिताकारमूर्त्यवच्छिन्नचैतन्य उमा
 माता । ‘जो प्रियूचि प्राणेश्वरी’ हे ताता । संमति आहे ॥२९॥
 यालार्गी उमाचि मदनदहन । कीं शंकरचि उमा आपण । येथ जे पाहती
 भिन्न । ते पडती जन महानरकीं ॥३०॥ जैसैं शिवपुराणीं शिव ब्रह्म ।
 कीं भागवतीं विष्णु ब्रह्म । तैसैं देविभागवतीं ब्रह्म । उमाही आहे ॥३१॥
 एकाचि नदीतूनि जैसी । अंजुळी घेती आर्ते ऐसी । तेवीं एकाच ईश्वराचि
 आपैसी । जया जें आवडे तैसी उपास्ति करिती ॥३२॥ शिव विष्णू सूर्य
 गणेश उमा । हीं नांवे एकाचि ब्रह्मा । परी लोक तरावे म्हणोनि धर्मा ।
 आचरोनि दावी माय ॥३३॥ तिचें चरित्र अति सुंदर । ऐकतांचि मनोहर ।
 सावध होवोनि श्रोते चतुर । करुनी एकांतर एकावें ॥३४॥ कल्पाकल्पांची
 भिन्न रीती । भिन्न नांवे भिन्न जगतीं ॥ सारिखी असतां प्रकृति । विकृति
 भिन्न पावे ॥३५॥ दश इंद्रिय पांच भूत । सर्व कल्पीं समान दिसत ।
 अकरावें बारावें इंद्रिय येथ । कवणे कल्पीं न सांपडे ॥३६॥ परि मातीचें
 घट जैसे होती । तैसे ताम्राचें ही घट करिती । एवं भेद पावे शरीरादि
 विकृति । मायावशें ॥३७॥ एकादे कल्पीं शिव पहिले उत्पन्न । होवोनि
 निर्मी ब्रह्मा आणि नारायण । एखादे कल्पीं विष्णू प्रथम होवोन । विधि
 आणि उमारमण निर्मी ॥३८॥ एखादे कल्पीं प्रथम उपजे विधाता ।
 मग तो निर्मी उमाकान्त रमाकान्ता । असो ही सृष्टिव्यवस्था । परी शिव
 विष्णु भक्तां समान उपास्य ॥३९॥ मनूशतरूपेपासून । सृष्टीचें जैसैं
 आविष्करण । तैसैं दक्षप्रजापतिपासून । सृष्टिआविष्करण जाहलें ॥४०॥
 या दक्षप्रजापतीचे मंदिरी । प्रसूता पतिव्रतेचे उदरीं ॥ जन्मली माता

उमा सुंदरी । हृदयमंदिरीं ध्यात शिवा ॥४१॥ विषकंठ वैसे स्मशानीं ।
 सर्प गळां त्रिशूलपाणी । ऐसे दोष मनीं नार्णीं । शिव चरणीं मति
 वेधली ॥४२॥ शरीरजन्म मायबापाचा । परी मनोभाव शंकराचा । जन्मा
 पाकूनि साचा । उमटला ॥४३॥ एक शिव वेगळा करून । इतर पुरुष
 पुत्रासमान । ऐसी पहिलेच पासोन । वेगसंपन्न वृत्ति झाली ॥४४॥ मी
 ब्रह्म सच्चिदानंदघन । हे न विसरतां आठवण । आधिकारिक दक्षाचे उदरीं
 अवतरण । धर्मस्थायनाकागण जाहळें ॥४५॥ मायबाप आधिकारिक । कन्या तव
 ब्रह्म सम्यक् । शिव गुरु ब्रह्म ब्रह्मदर्शक । ऐसे चतुष्क अति योग्य ॥४६॥
 येथ आशंका करिती कोणी । जन्म न ये कर्मावांचूनि । कर्मे पापपुण्याची
 खाणी । सुखदुःख शिरागी बोटिळी ॥४७॥ पुण्याचें फळ होय सुख ।
 पापाचें फळ महादुःख । कर्मावांचोनि निष्टक । शरीर सर्वथा मिळेना
 ॥४८॥ जन्म होय कर्मावीग । तरी मुक्ताही होईल बंधन । उमा स्वतः
 ब्रह्म असोन । कर्मावीग जन्मग्रहण कैसे ॥४९॥ तरी ये विषयीं समाधान
 ऐकावें होवोनि सावधान । समुद्रीं तरंग उठतां आपण । पाणीपण न मोडे
 ॥५०॥ तेवीं न विसरुनी आपुळी स्थिती । जीवारोपित ईश्वरत्व संमती ।
 अनध्यस्तविवर्त प्रतीती । झाली पार्वती जगन्माता ॥५१॥ मीठ समुद्रीं
 जातां । तरी मार्ग कांहींच नुरे तत्वतां । नदी समुद्रीं मिळोनि जातां ।
 ओव पाहतां मागे उरे ॥५२॥ तथा ओवें सकळांची । तृषा हरण होय
 साची । तैसी मुक्त आणि अवतारांची । स्थिति सुखाची ओळखिजे ॥५३॥
 विदेही मुक्त जे होती । तयांचें कांहींच नुरे निश्चितीं । अवतार ब्रह्मचि
 असती । परी शरीरें दिसती दीनोद्वारा ॥५४॥

“झालेंनि जगें मी झांके । तरी जगत्वे कोण फांके ॥

किळेवरी माणिके । लोपिजे काई” (ज्ञाने. अ. १४ ओ. १२४)

। एवं तात वचन प्रमाण । ब्रह्मवेगळें न होवोन । जगदुद्वारा
 कारण । उमा आपण अवतरली ॥५५॥ पहिलें अधर्मी असावें । आणि

मग धर्मनिष्ठ होवावें । हें जीवकर्म स्वभावें । अवतार कृत्य नव्हे ॥५६॥
 तैसी नोहे भगवती । आधींहानि निष्ठा धर्मावरुती । अंतरीं आठवी पशु-
 पाते । विधि श्रीपती वंघ्र जो ॥५७॥ कीं पाहतां कवणेहि वेळीं । मी नाहीं
 शिवाहुनि निराळी । या अभिप्रायें दक्षबाळी । चिंती चंद्रमौळी आदि-
 हुनी ॥५८॥ कीं ब्रह्मरूपें होती शिवी । ते तैसीच असूनि दहरीदवी ।
 योगेऽपि वियोगोपलालना व्हावी । म्हणोनि देवी शिव चिंती ॥५९॥ कीं
 माधुर्यभक्तीचें शुद्धपण । स्थापया अलंकारभजन । करी संवेग वाढवून ।
 कैलासरमण आठवितां ॥६०॥ अथवा भावी आपुल्या मनीं । मी जन्में
 होईन शरीराभिमानी । या लागीं ब्रह्म न विसरावें म्हणोनी । शूलपाणि
 आठवित ॥६१॥ धर्मे अथवा ज्ञानें पाहतां । जीवा मार्ग दाखवितां ।
 आवडीनें पिनाकहस्ता । श्री अनंता आठवी ॥६२॥ ना तरी स्त्री शूद्रस-
 मान । श्रुति पुरुषासचि सांगे ज्ञान । यास्तव स्त्रियांवरी कृपानिष्ठ होवोन ।
 भूजगभूषणा आठवित ॥६३॥ अथवा नको इया कल्पना । वृत्ति आप-
 णचि आपणा । ब्रह्म असोनी ब्रह्मपणा । नंदीवाहना मिळों जाती ॥६४॥

षट्पदध्वनि

श्रीमान् ज्ञानेश्वराचार्य उमा माता शिवः पिता ।
पतिः कृष्णो राधिकाद्या भागिन्यो गोपिका मम ॥
पंचायतनमित्येतत् हृद्यास्थाप्य प्रपूज्य च ।
प्रणम्यसम्यक् वक्ष्यामि टीकां च षट्पदध्वनीम् ॥१॥
जय जय सद्गुरु ज्ञानेश्वरा । सच्चिदानंदा करुणाकरा ।
भक्तवत्सला निर्विकारा । स्वानंदसमुद्रा विश्वपते ॥१॥
जाहलिया परिपूर्ण ज्ञान । भक्ति बाढवी उत्तम गुण ।
हे प्रथमार्येमाजी आपण । भगवत्पूज्यचरण बोलती ॥२॥

आर्या

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् ।

भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥१॥

ज्ञालियावरी ब्रह्मज्ञान । जीवन्मुक्तिसुखाकारण । व्युत्थानीं पाहिजेत
उत्तम गुण । विनयादिक ॥३॥ तत्त्वज्ञान मनोनाश । वासनाक्षय हे तीनहि
विशेष । यांचा करिता दृढाभ्यास । जीवन्मुक्ती हातीं मिळे ॥४॥ परी ज्ञानियांचे
ठायीं । शब्दास्वादेकरोनि लवलाही । जे सदेहब्रह्मज्ञानाहंकृति कांहीं । उमटो
लागे ॥५॥ तिये नांव रसास्वाद । ती तीव्र जाहलिया विद्यामद । संज्ञा पावे
प्रासिद्ध । विद्यारण्योक्त ॥६॥ साधुसंग अति उत्तम । परी ज्ञानगर्वीं तेथ न धरती
प्रेम । यास्तव करावा प्राणायाम । हें विद्यारण्य बोलिले ॥७॥ परी साधुसंगाविण ।

प्राणायामीं श्रम दारुण । यालागीं विद्यामद ओळखून । बळेंचि तया लोटिजे ॥८॥ प्राणायामें विद्यामद । जरी जाहला निरुद्ध । तथापि क्षय व्हावया विशद । पाहिजे वृत्ति ताद्विरोधी ॥९॥ अविद्येच्याचि क्षयें करोन । विद्यामदादि कार्यवृत्ति क्षीण । होती परी यावाद्विदेहमोचन । राहती स्थायी प्रारब्धें ॥१०॥ देह असतां जीवन्मुक्ति । व्हावी म्हणोनी विद्यामदादि वृत्ति । क्षीण कराया विरुद्ध वृत्ति । भगवत्साधुस्तुति सदुपायू ॥११॥ मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंते । ऐसें नृसिंहतापनीयभाष्यांत आचार्य बोलिलें ते । येथ स्तोत्ररूपें प्रकटते । जीवन्मुक्तबोधार्थ ॥१२॥ ते विद्यामदविरोधी वृत्ति । उत्पन्न करावया आचार्यभारती । संतसमष्टिभगवत्स्तुति । आरंभीत आदरें ॥१३॥ जाहालिया ब्रह्मप्राप्ति । देयावया आपुली भक्ति । समर्थ एक विश्वपति । हें आचार्योक्ति अनुवादी ॥१४॥ नवल अविनयाची स्थिति । जाहालिया ज्ञानप्राप्ति । पुढती ध्यानाचिया हातीं । सांपडावे लागे ॥१५॥ “नवल अहंकाराची गोठी । विशेषे न लागे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटों नाचवी” (भावार्थदीपिका. अ. १३ ओवी ८२) हें जें हृदयसौभाग्यकरवचन । दुस्तर सांगे ज्ञानाभिमान । तो निवटावया सांगती ध्यान । विद्यारण्य ॥१६॥ परी ध्यानें निवटावा कैसा । हें न घडेचि सहसा । ध्यानाभिमानचि आपैसा । होऊं पावे ॥१७॥ तयाची करावया निवृत्ति । अवश्य पाहिजे भगवद्भक्ति । अथवा भक्त्यभिमानचि निवृत्ति । करी तयाची ॥१८॥ ज्ञानगर्वें देहाहंता जोडे । भक्तिरसगद्गदें ज्ञानाभिमान मोडे । या अनुभवा जाणती फुडे । संतमहंत ॥१९॥ अथवा ज्ञानगर्व आहे । तरी आसुरस्वभाव होये । इतक्यावरी ज्ञान उज्ज्वल राहे । तर विदेहमुक्ति मिळे ॥२०॥ परी तयाचिया करोन । न होय संप्रदायसंरक्षण । तेणें धर्मसंस्थापन । नव्हे कदा ॥२१॥ परी अविनयाचें मुख्य करणें । बळें वाचाऋण वाढाविणें । प्रारब्ध भोगिताहि नन्न न होणें । महात्मया पुढें ॥२२॥ ऐसा तो अविनय विखार । दंश करिता प्राणहर । त्यासी

दवडावया दूर । गरुडेश्वर स्मरावा ॥२३॥ जेणें कालिया मर्दिला । तोचि
 नाशील अविनय फणीला । ऐसा आशय धरुनि वाहिला । प्रार्थिती आनंदें
 ॥२४॥ जो व्यापक सकळाभूती । अंतर्गामी जयाते म्हणती । तयाचीच आवची
 स्फूर्ति । याचागीं अभिमति आवची मिथ्या ॥२५॥ ब्रह्मज्ञान झालिये वेळे ।
 रसास्वाद आपण उगळे । तेणें अविनय ओंगळे । ज्ञानगर्व पावनू ॥२६॥
 'एरव्ही थोरपण म्हण सांडिजे । व्युत्पत्ति आवची विसरिजे । जगा धाकुटें
 होइजे । तरी जवळीक माझी'— (भावार्थ दीपिका अ. ९ ओ. ३७८)
 श्रीगुरुमुखश्रुति । निःशेषोच्छेदीत ज्ञानाभिमती । जंव जंव वाढे अविनति ।
 तंव तंव वाटण चुकेना ॥२७॥ महा हारणाभिमान । जें लिंगीं धांवे अनुगुण
 । तोच विश्वगणें उमटोन । रसास्वादत्व पावे ॥२८॥ आपणा सांपडलो
 म्हणता । तरी हारणीया भ्रमा सत्यता । आपण आपणा हारपता ।
 हांसणें कीरू ॥२९॥ तेवीं अज्ञानाचिया स्मृतीं । ज्ञानाचें महत्व वाटे
 चित्तीं । तेणें वाळगी ज्ञानाभिमती । सदा अविनति वाढवी
 ॥३०॥ तो अविनय जावया । केलियाही नाना उपाया । एका वृंदावन-
 वल्लभपाया । वांचुनी ओकळ सकळही ॥३१॥ रोगिया जें वैद्यत्वाभिमान
 चढे । तें जवळीचेंचि औषध विष रोकडे । मग दुसरा वैद्य पाहणे पडे ।
 हिताळगीं आपुलिया ॥३२॥ तेंचि अद्वैतज्ञानागळीं । जें अभिमान उपजे पोटीं ।
 तें पृथगिवानंदमूर्ति गोमटी । भजलियाविण ब्रह्मकोटी हाता नये ॥३३॥
 साक्षित्वें इदंतावृत्तीपुढें । जें आत्मज्ञान वेगळे पडे । तें तदाकारवृत्त्यभावं
 अहंता जोडे । वाक्यबळेंचि ॥३४॥ “ तैसे बोल वाचावळें । शकविजती
 प्रतीतीचे डोळे ” । इत्यादि आगममेळे । शिकविती हें ॥३५॥ वाक्यबळें
 उपजे ज्ञान । अर्थाकारवृत्तित्वें करोन । तेथ व्याष्टिशब्दानुविद्धपण । तें
 ओढवे विघ्न ज्ञानाहंता ॥३६॥ यद्यपि निदिध्यासनाचिये अवधि । होय

१ अहंकार २ ज्ञानाहंकार ३ लिंगशरीरांत ४ मी ब्रह्म आहे असा
 आपल्याकरताब्रह्मबोध घेणें ५ परिपाकाने

शब्दानुविद्ध समाधि । तदपि तेथ न भासे उपाधी । त्रिपुटीचा ॥३७॥
 रसास्वाद सत्रिपुटिक । ज्ञानगर्व उपजवी अचूक । यालागीं पृथगिवेदंता-
 वृत्यवच्छेदक । जया चित्सुखा ॥३८॥ साक्षी अहंतावृत्यवच्छिन्न । आभास
 जाहला वाक्योपष्टब्ध देहाभिन्न । तै विद्यासंप्राप्तपृथगिवेदंतावच्छिन्न । अंतर्यामी
 परमात्मा ॥३९॥ तेथ तैलधारासमवृत्ति । ठेविलिया अहंतातरंग विरती
 येणें अभिप्रायें आचार्य म्हणती । “ अविनयमपनय विष्णो ” ऐसे ॥४०॥
 प्रथम उठलिया ज्ञानाहंता । तरी दुःखाची न चुके वार्ता । वासना
 नेवोनी नानापथा । जन्म मरण भोगवी ॥४१॥ तंव शिष्य म्हणे श्रीगुरु-
 राया । माझी निरसावी शंकामाया । अमुख्य अहंकार ब्रह्मज्ञानिया । प्रार-
 ब्धवशें म्हणती वेदान्ती ॥४२॥ आणि ज्ञानाभिमान जरी बाधक । तरी
 नित्य समाधीचेचि पाहिजे सुख । प्रश्न ऐकोनी हृदयनायक । संतोषला
 तो ॥४३॥ म्हणे ज्ञानाभिमानाच्या ठायीं । मुख्याचि अहंता ओळखे
 तूंहि । अमुख्य अहंतेचा नाही । लेशही तेथ ॥४४॥ ब्रह्मत्वे विश्वाहंकार-
 ग्रहण । या नांव ज्ञानाहंकार पूर्ण । आणि अमुख्याहंकाराचें तंव लक्षण ।
 अदृढपण नामरूपा ॥४५॥ नामरूपाची दृढ प्रतीति । जेणें रागद्वेषोपपत्ति
 । आणि नामरूपत्वे ब्रह्माभिमति । विश्वाहंकाराची ॥४६॥ विश्व जें होय
 फोफांवला । तें तैजस प्राज्ञ केवि निमाला । यालागीं ज्ञानीमिषें विरूढला
 । अज्ञानीचि तो ॥४७॥ मग अज्ञानियाहूनि थोर । तयाचे वाढती विकार
 । या अभिप्रायें आचार्य । म्हणती शार्ङ्गधर “ दमय मन : ” ऐसे ॥४८॥
 विश्वाहंकारपूर्वक । ज्ञान घेतलिया देख । मोक्ष हारपे येथ कें विशेष । परी
 ध्यानहि निष्कलंक घडेना ॥४९॥ ध्यानाच्या अभ्यासैं । ध्याता जें का न
 उमसे । परी येथ तंव विपरीत दिसे । ध्याताचि उमसे ध्येय गिळितु ॥५०॥
 वासनांचें मुख्य लक्षण । त्वंपदवाच्य आश्रवून । तयांचें होय वर्धन ।
 तत्पदवाच्य आश्रयें गळती ॥५१॥ वाक्याची लक्षणा हारपता । ब्रह्मता-
 दात्म्य होय शक्यार्था । तेधवा ज्ञानीविश्वाहंता । नये टाळिता कोट्युपायें

॥५२॥ वासना रोधिता सालंबने । कालें योगिया कष्ट तेणें । त्याचि तत्प-
दनिष्ठा समर्पणें । क्षय पावती ॥५३॥ ज्ञानें क्षय पावलिया कारण । नव
वासना न होती उत्पन्न । उद्भूत वासनायोगें करून । निरुद्ध होती
॥५४॥ भोगें करून सुखदुःख क्षीण । परी प्रारब्धोपष्टब्धलेशाविद्याजन्य
रजोगुण । तेणें रागद्वेषावभासन । तें न होय क्षीण । भगवद्भक्तीविणें ॥५५॥
येणें आशयें आचार्य प्रार्थिती । मन माझे दमवी श्रीपति । ज्ञानानंतर
मनोनाशाभ्यासस्थिति । करिता कर्तृत्ववृत्ति आंगी बाणे ॥५६॥ प्राप्ति
रक्षाया अभ्यास करिता । तरी आनंद न वाटेचि तत्त्वता । तोचि प्राप्ति-
वळें अभ्यास घडता । तरी आनंद सर्वथा वाढतू ॥५७॥ ज्ञानप्राप्तीनें आनंद
होय । तोचि अभ्यासें मृदुता लाहे । यालागीं मनोनाशाभ्यास होय ।
गौणानंददायक ज्ञानानंतर ॥५८॥

अपूर्ण

गोपिकापादपीयूषलहरी

श्रीमान् ज्ञानेश्वराचार्य उमा माता शिवः पिता ।
पतिः कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥
पंचायतनमित्येतत् हृद्यास्थाप्य प्रपूज्य च ।
गोपिकापादपीयूषलहरीं वच्मि सुंदराम् ॥

पद

जय जय ब्रजरमणी । स्मरतां ज्यांच्या चरणपंकजा मायानदी चिमणी ॥१॥
निखिल निगमवचनी । वेचुनी आपुले अंग केले श्रमयत्तनुरचनी ॥२॥
जो सुंदर भुवनी । तो सोडुनि निज पदा खेळतो ज्यांच्या नद भुवनी ॥३॥
ज्ञानेश्वरकन्या । यच्चरणांबुज पूजुनि झाली नंदतनयमान्या ॥४॥

ओव्याः—नमो नमो गोपबाळा । जयाचिया प्रेमउमाळा । ब्रह्म-
 सागरहि अळुमाळा । अपूर्ण वाटे मजलागीं ॥१॥ गोपिका बद्ध मुमुक्षु कीं
 मुक्त । कीं त्या भक्त कीं भगवंत । याचा निर्णय करिता यथार्थ । मौन
 वेदान्त स्वयें धरी ॥२॥ दही चोरिता चक्रपाणी । त्या यशोदे देती
 गान्हागी । म्हणोनी ऐसिया क्षणीं । बद्ध वाटती गोपबाळा ॥३॥ घडी
 घडी कृष्णप्राप्तीचा उपाय । उद्धवासी पुसिला होय । येणें गोपींचा
 समुदाय । मुमुक्षुगण वाटतो ॥४॥ 'न खलु गोपिकानंदनो भवानिति' ।
 'अखिलदेहिनामंतरात्मदृग्' या उक्ति । गोपीबाळा मुक्त भासती । ब्रह्मसं-
 वितिपुरःसर ॥५॥ उल्लंघोनी धर्म सकळ । एक आश्रयिला घननीळ ।
 यास्तव गोपीबाळा प्रेमळ । भक्त वाटती मजलागीं ॥६॥ परी बद्ध मुमुक्षु
 मुक्त भक्त । गोपिकांचें ठायीं कल्पना व्यर्थ । तेचि उपपादन समस्त ।
 तातदत्तस्फूर्ति करील ॥७॥ क्षण न पाहतां प्राणनाथा । कासाविस होती
 चित्ता । यालागीं लटिकी तयांची बद्धता । बद्ध म्हणता जिव्हा झडे ॥८॥
 आधीं भोगोनी रासप्रतीति । मग कृष्णप्राप्ति उपाय लद्धवा पुसती ।
 यालागीं मुमुक्षु गोपिका नव्हती । कैवि मुक्तयनंतर मुमुक्षुता ॥९॥ शुक
 असोनी महामुनी । गोपिकांस आदरे नमन करुनी । यास्तव त्या न होती
 विषयी कामिनी । विषयी म्हणे ती वाणी वृथा ॥१०॥ आतां गोपिका जरी
 मुक्त । तरी मुक्तयनुभव वळगोनी पुढें चालविले गीत । यालागीं त्या ज्ञानी-
 भक्त । प्रेमपदार्थ परिपूर्ण ॥११॥ म्हणवोनी गोपिका म्हणाव्या भक्त । परी
 कृष्णरूप होवोनी आपसांत । रास खेळल्या यथार्थ । श्रीभागवती कथा ही
 ॥१२॥ स्वामीचें समजूनि वाहान । गरुडावरी न बैसे तुकाराम । गोपी
 स्वयें कृष्ण होवोन । आपआपण क्रीडल्या ॥१३॥ यालागीं त्या न होती
 भक्त । आतां गोपिकांस म्हणावे भगवंत । किंवा भक्तिसाधनाचि यथार्थ ।
 कांहीं न केळे गोपीनीं ॥१४॥ आधीं कर्म उपासना आणि ज्ञान । हे भक्तीचें
 साधन पूर्ण । गोपीनीं कर्म सोडिले पति त्यागोन । कर्मसमुच्चयाविण

न घडे उपासना ॥१५॥ द्विजाति संस्कारावांचोनि कही । धर्मासी तो
अधिकार नाही । तो त्यासी नव्हता पाही । 'नासां द्विजातिसंस्कारो'
ही उक्ति सांगे ॥१६॥ श्रवण आधीं केलियाविण । सर्वथा न प्रगटे ज्ञान ।
गोपिकांसी नव्हते श्रवण । 'न निवासो गुरावपि' ही उक्ति सांगे ॥१७॥
जेवढी प्रीति यज्ञपत्नींची । तैसीच प्रीति गोपपत्नींची । यालागीं हे उक्ति
साची । दोन्हीकडे समानचि ॥१८॥ सकळ साधनें विवर्जून । क्रीडल्या
ब्रह्मानंदीं पूर्ण । यालागीं ब्रह्मानंदस्वरूप आपण । भक्तवन्निधान आपणचि
॥१९॥ परी गोपिकासी भगवंतहि म्हणता । लाज वाटे माझिये चित्ता । जे
भगवानचि तियांचा उपकार तत्वतां । मी फेडो न शके म्हणत स्वयें ॥२०॥
साधनांचा उपकार । भगवंतासी होय फार । गोपी तंव निःसाधन समग्र ।
जारमावें हरिसी भजती ॥२१॥ म्हणावे कामबळें भिनल्या युवती । परी तरल्या
हे सामर्थ्य भगवंतीं । तरी सोडोनिया सकळ श्रुति । मग पाशुपतपंथें । ज्ञान
कां न मिळे ॥२२॥ वेदाहि निर्मिला भगवंते । पाशुपतहि जाहले त्याचेनि
हातें । मग वेदमार्गाविण पाशुपत पंथें । ज्ञान निश्चित कां न मिळे ॥२३॥
वेद सोडोनी जातां तंत्रपंथीं । तरी त्यासी पतन मुनी रडती । गोपिका सोडुनी
वैदिक पति । श्रीकृष्ण भजती त्या वंदिती मुनी ॥२४॥ यालागीं न जातां
योग्य पंथीं । तारणसामर्थ्य नाही भगवंतीं । गोपिका स्वबळेंचि न जावोनी
स्वपंथीं । तरल्या हें अति आश्चर्य ॥२५॥ वेदमार्ग सोडोन । कोणीच न जावे
म्हणोन । इतर तंत्रांची निंदा आपण । बाइरायण करिती सूत्रीं ॥२६॥
तेचि गोपिकांची स्तुति । स्वयें करिती भागवतीं । शंकराचार्यहि न निंदिती
गोपिकानार्गास कोठेंहि ॥२७॥ यास्तव भगवंताहूनि श्रेष्ठ । गोपीपद मी
मानी वरिष्ठ । साधनांचा उपकार नसतां प्रतिष्ठ । उपकार मानी हरी
ज्यांचा ॥२८॥ 'न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः । या
मां भजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्य तद्वः प्रतियातु साधुना' भागवत स्कंध १०
अ. ३२ श्लो. २२. या श्लोकीं आधीं क्रियापद । संबोधनाविण ठेविलें प्रसिद्ध ।
त्याचें कारण कीं गोविंद । जाहला मुग्ध संबोधनीं ॥२९॥ यासी मी

संबोधूं कवणे रीती । आणि प्रिया म्हणता लाज वाटे चित्ती । त्या मज
 एकट्यास प्रिय म्हणती । मी प्रिया म्हणतां बहुपत्नित्व मजकडे ॥३०॥
 त्या सकाळांचा प्रिय मी एक । मज तंव प्रिया असती अनेक । यालागीं
 विचारितां सम्यक् । श्रेष्ठ त्याचि मजहूनि ॥३१॥ यास्तव न करितां
 संबोधन । क्रियापदार्थ बोलिले भगवान । कीं तुमचा उपकार फेडावया
 कारण । सामर्थ्य नाही ममांगी ॥३२॥ ईश्वराहूनि जीव वरिष्ठ । नाही हें
 वेदान्त वदे स्पष्ट । परी तुमची तृप्ति सुप्रतिष्ठ । माझे सामर्थ्य न्यून करी
 ॥३३॥ यालागीं जीव न व्हा तुम्ही । न व्हा शेखी विश्वस्वामी । कारण
 ईश्वर जो मी । त्या मज सामर्थ्य नाही प्रत्युपकारी ॥३४॥ ब्रह्म म्हणावे
 तुम्हासी । तरी ब्रह्मपृथगिव राहोनी झकटता मजसी । शेखीं न विसरतां
 आत्मयासी । प्रेमभक्तीसी आश्रय तुम्ही ॥३५॥ धर्मसाध्य पतीचें कुळ ।
 प्रीतिसंपन्न मातृकुळ । ते दोन्ही सोडोनी तात्काळ । जाहाल्याती प्रेमळ
 मजसाठीं ॥३६॥ जरी तुम्ही राहत्या पतिव्रता । तरी मी मिळालो असतो
 सर्वथा । निष्काम धर्मे मज मिळविता । कष्ट न होते तुम्हाते ॥३७॥ परी
 तो धर्महि सांडोनी पूर्ण । मज मिळविले बळें करोन । मी न मिळे
 धर्माविण । ही माझी प्रतिज्ञा बुडाविची तुम्ही ॥३८॥ धार्मिकासी मी
 मिळतो जैसा । तुम्हासी मी मिळालो तैसा । परी तुमचा प्रेमठसा ।
 त्याहूनि दिसे विशेष ॥३९॥ तुम्ही असोनी कामिनी । सपत्नि हेवा न
 धरुनी । मज एकट्यासचि प्रिय मानुनी । रजनींत वनीं हिंडता ॥४०॥ तुम्हास
 किंचित् अभिमान होता । मिया सोडिले तत्वता । मज देवपणाचा अभिमान
 तत्वता । परी तुम्ही पूजिता अद्भुती ॥४१॥ तुम्हास मी सर्वस्व एक । माझे
 चित्त स्पर्शी अनेक । यास्तव अद्वैतें तुम्ही सम्यक् । द्वैत भासे मजलागीं ॥४२॥
 तुम्ही स्वयथार्थरूपें करुनी । मज विनटल्या अवध्या जणी । मी तंव मायारूपें
 करुनी । तुम्हासवे लिगटतो ॥४३॥ एवं तुमच्या डोळा देखता ।
 मी मायेने रमावितो तुम्हा तत्वता । परी तुम्ही तो भाव मनीं न धरता ।

झाड्या मायेसह मानता प्रेममय ॥४४॥ यालागीं तुमचा उपकार
 कही । शयथ मजकडोनी फिटणार नाही । ।
 ॥४५॥ जयाचें नांव मोक्ष । जो मुनि जाणती अपरोक्ष ।
 । ॥४६॥ तरी निश्चय कीं माझियापार्शी । सामर्थ्य नाही
 तुम्हा द्यावयासी । ॥४७॥ परी भक्ति-
 वळें भक्त । न वांछिती पुत्रादि समस्त ।
 ॥४८॥ तुका म्हणे आतां गर्भ नये धरूं । औषध जे करूं फळ नोहे ।
 ॥४९॥ एवं भोग किंवा मोक्ष ।
 तुमच्या उपकारा नव्हे साक्ष । ॥५०॥
 गंगादिकांच्या वचनें करून । भायेसी कळले मी भगवान ।
 । ॥५१॥ यालागीं यशोदेहून । मी तुमचा प्रेम मानी गहन ।
 ॥५२॥ म्हणोनी आतां तुमच्या तुम्ही ।
 क्रीडावया परम प्रेमीं । ॥५३॥ एवं
 भगवंताच्या वचनें करून । गोपी वरिष्ठ होती भगवंताहून ।
 ॥५४॥
 उपबृंहणाविण श्रुति । अर्थोत्तरपर योजिता येती । तरी कर्णामृतकारांची
 उक्ति । या उक्तीस उपबृंहण ॥५५॥ या शेखरे श्रुतिगिरां हृदि योगभाजां
 पादांबुजे च सुलभा व्रजसुंदरीणाम् । सा कापि सर्व जगतामभिरामसीमा
 कामाय नो भवतु गोपकिशोरमूर्तिः (कृष्णकर्णामृत. द्वितीय शतक श्लो. १७)
 जे मूर्ति ईशावास्याचा ईश्वर । जे ब्रह्म सांगे तलवकार । जे कठप्रश्नाचें
 गुह्य समग्र । मुंडकाचे पूर्ण पर जे ॥५६॥ जो मांडुक्योक्त पाद चवथा ।
 जे तैत्तिरीयाची ब्रह्मानंदकथा । ऐतरेय सांगे एकचि आत्मा होता । ती
 मूर्ति तत्वता सांवळी हे ॥५७॥ जे छांदोग्य सांगे सत्य भूम । जे बृहदारण्यक
 बोले अक्षर परम । जे शारीरसूत्रसमन्वयधाम । गीतामृताचे निधान जो
 ॥५८॥ जे भाष्यविवरणादौ निर्गुण प्रगट । जे भक्तहृत्कमलीं सगुण स्पष्ट ।

ते परब्रह्म लोळे निकट । गोपीपादपद्माच्या ॥५९॥ कोणी म्हणेल कीं
तान्हेपणीं । यशोदा पायावरी न्हाणी । तो या श्लोकीं चक्रपाणी । वर्णिला
परी ऐसे नाही ॥६०॥ “ब्रजसुंदरीणां” या बहुवचनें करून । गोपी-
चरणींच लोळे श्रीकृष्ण । बाल्यदशाव्यावर्तना कारण । “किशोरमूर्ति”
पद या श्लोकीं ॥६१॥ इतर अर्थ स्पष्ट अत्यंत ।
तो संस्कृतवेत्ते जाणती समस्त । मज पाणिनीय नाही अवगत । यास्तव
अल्प पदार्थ दाखविला ॥६२॥ तात्पर्य गोपी भक्त कीं भगवंत । हा
निर्णय करिता शब्द कुंठित । अनिर्वाच्य प्रेम जो यथार्थ । त्याची मूर्ति
गोपिका ॥६३॥ अनिर्वचनीय प्रेमा आणि आनंद । यामार्जी अल्पाहे
नाहीं भेद । परी व्यावहारिक कांहीं शब्द । अल्प कळावया बोलती ॥६४॥
एक ब्रह्म दोन भाग । गोपी आणि श्रीरंग । सव्य वाम एकचि अंग ।
तैसे चांग अद्वैत हे ॥६५॥ ‘प्रियूचि प्राणेश्वरी’ । ही तातोक्ति प्रमाण
यावरी । एकमेकाविण निर्धारी । एकमेक न राहती ॥६६॥ एवं श्रीकृ-
ष्णाची गोपीपरता । येथ दाविली यथार्थता । आता गोपींची कृष्णपरता ।
पुढें यथार्थता बोलिजेल ॥६७॥ एक आंगा पर आंग । हाचि सर्व प्रेम
चांग । यांतील गुह्य अंतरंग । अबोल प्रेमें अनुभवावे ॥६८॥ श्रीज्ञानेश्वर
माझी जननी । तिथेवें पयःपान करुनी । पुष्टि न सावरे म्हणोनी । प्रगटवी
वाणी अमृतलहरी ॥६९॥ ग्रंथकर्ता आळंदीपाति । माझी निमित्तत्वाची
अहंकृति । आववी उपसंहरोनी कृपामूर्ति । स्वचरणप्रीति मज देवो ॥७०॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरप्रसादोद्भूतायां नाना-

छंदबद्धायां गोपीचरणपयूषलहर्या ईश्वरापेक्षया

गोपीमहत्त्वनिर्णयोन्नाम प्रथमो विलासः

अपूर्ण

श्रीज्ञानेश्वरमाऊलीसमर्थ

वेदान्तनिरूपण

श्रीमज्ज्ञानेश्वर नत्वा सद्गुरुं करुणार्णवम् ॥

बालानां सुखबोधाय मधुरं किंचिदुच्यते ॥१॥

ओवी—श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरु । ईश्वर करुणाकर । नमोनी ज्ञानरस
मधुर । बालबोधार्थं वदतसो ॥१॥

फकिा—अथ ब्रह्म माया ईश्वरः जीवः मायाब्रह्मणो योगः
जीवेश्वरयोर्भेदः एतेऽनादि षट् पदार्थाः

अखण्डैकरसं शुद्धं व्योमातीतं निरंजनम् ॥

कर्तृभोक्तत्रादिहीनं तत् सत्सुखं ब्रह्म उच्यते ॥२॥

ब्रह्मतत्त्वं समाच्छाद्य जगद्भासयति वृथा ॥

जडा गुणमयी मिथ्या मायाऽस्ति ब्रह्मसतया ॥३॥

सा च गुणसाम्या प्रकृतिरभिधीयते । तत्र यस्मिन्नंशे सत्त्वगुणः
रजस्तमोभ्यां नाभिभूयते तस्मिन्नहंकाराकारेण प्रतिबिम्बितं चित् ईश्वर
इत्युच्यते । यस्मिन्नंशेऽसौ सत्त्वगुणः रजस्तमोभ्यामभिभूयते तस्मिन्नंशेऽहंकारा-
कारेण प्रातिबिम्बितं चित् जीव इत्युच्यते । ईश्वरः सर्वज्ञः जीवोऽल्पज्ञः ।
ईश्वरो नित्यमुक्तः जीवो ज्ञानांत (यावज्ज्ञानं) बद्धः । नाहमीश्वरः सृष्टि
कर्तृत्वाद्यसामर्थ्यादित्ययं जीवेश्वरभेदः । सूर्योष्णतायां यथा मृगजलं

नास्ति तदपि प्रतीतिकाले तस्य संबंधो दृश्यते । यथा नोष्णतां विना मृगजलं कुत्रापि प्रतिभाति तद्वन्मायाया भानमपि चैतन्यात् पृथक् न विद्यते । सोऽयं मायाब्रह्मसंबंधः । इत्येते षट् अनादिपदार्थाः । एषामनादित्वं कणतुषण्यायेनावगंतव्यम् । तुषकणयोर्मध्ये कस्य प्रागणुत्वमिति न ज्ञायते तद्वदेषामपि पदार्थानां मध्ये कोऽयमादिः कोऽयमंत्यः इति न ज्ञायते । तेनैतत् पदार्थषट्कमनादि । यदेतत् समाष्टिव्यष्टितया जीवस्य कारणशरीरम् ।

इति प्रथमान्हिकम्

ओवीवद्धानुवाद

ओव्या—ब्रह्म माया जीव ईश्वर । आणि जीवेश्वरभिन्नता प्रकार । अविद्या आणि तिचा संबंध ब्रह्मावर । हे अनादि साचार पदार्थ सहा ॥१॥ आहे भासे आणि आवडे । ते ब्रह्म म्हणावे उघडे । तथा ब्रह्मास झांकोनी जग भासवी पुढे । ती माया म्हणिजे ॥२॥ सत्वरजस्तमोगुण । हे तिन्ही जियेंत समान । म्हणोनी सांख्य आपण । प्रकृति म्हणती ॥३॥ जैसी पृथ्वीवरी पहाता । चिक्कण ठिसर भेदें तत्वता । मृत्तिकेची द्विविधता । तैसी तत्वता मायेंत ॥४॥ जेथ सत्वगुणाप्रती । रजस्तम न दाबती । त्यामध्ये प्रतिबिंबित चिती । ईश्वर म्हणीजे ॥५॥ आणि रजस्तम दाबोनी । टाकितो सत्वगुणा लागूनी । चैतन्य प्रतिबिंब उमटे त्या स्थानी । तो जीव म्हणावा ॥६॥ जीवासी थोडें कळे । ईश्वरासी सर्व कळे । जीवासी जन्म-मरण आगळे । ईश्वर जन्ममरणरहित ॥७॥ जीव सदा बांधला । ईश्वर सदा मोकळा । मज सृष्टि निर्मावयाला । सामर्थ्य नाही ॥८॥ ऐशा युक्ति अनुभवा-वरून । जीवेश्वर असती भिन्न । जैसे मृगजल सूर्यावांचून । न सांपडे ॥९॥ तैसी ही माया । न सांपडे ब्रह्मावांचुनिया । म्हणोनी संबंध वाया । आहे म्हणावा लागतो ॥१०॥ एवं हे सहा पदार्थ । अनादिच समस्त । उपजले हे नाही कळत । म्हणोनिया ॥११॥ कोंडा धान्यावरी । उत्तन्न झाला कवण्या अवसरी । हें न कळेचि निर्धारी । तैसे पदार्थ सहा हे ॥१२॥

इतिप्रथमान्हिकम्

यदा माया चैतनसान्निध्याद् गुणवैषम्यमाप्नोति तदा कार्यरूपिणी भवति । तत्र प्रथमं कार्यमाकाशम् । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । एतानि भूतानि मायायास्त्रैगुण्यात् त्रिगुणात्मकानि । तत्राकाशस्य सत्त्वांशाच्छ्रोत्रमिन्द्रियं भवति । वायोः सत्त्वांशात्त्वक् । तेजसः सत्त्वांशाच्चक्षुः । अपां सत्त्वांशाद्रसनम् । भूमेः सत्त्वांशात्प्राणम् । शब्दैकगुणमाकाशम् । शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते । शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पञ्चगुणा मही । अतः श्रोत्रं भवेदत्र चैन्द्रियं शब्दग्राहकम् । त्वक् स्पर्शग्राहकं ज्ञेयं चक्षुः स्याद्रूपग्राहकम् । रसग्राहकं रसनं प्राणं तद्वंधग्राहकम् । अनुग्रहादेवतानां शक्तिस्तेषां तु विद्यते । एतेषामाकाशादीनां समष्टिसत्त्वांशादंतःकरणमुपजायते । तच्च द्विविधम् । मनोरूपं बुद्धिरूपं चेति भेदात् । तत्र संज्ञात्मकं मनः निश्चयात्मिका बुद्धिः । पुनराकाशरजोशात् वाक् । वायुरजोशात् पाणी । अग्नेरजोशात् पादौ । अपां रजोशात् पायु । पृथिव्या रजोशादुपस्थम् । एतानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । तेभ्यः समाष्टिरजोशेभ्यः प्राणोऽभवत् । स चैकः । स्थानवृत्तिभेदात् संज्ञापञ्चकमाप्तवान् । तत्र

हृदि प्राणो गुदेऽपानो समानो नाभिमंडले ।

उदानः कंठदेशे तु व्यानः सर्वशरीरगः ॥

एतत् ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं मनो बुद्धिश्चैतानि सप्तदशतत्त्वानि मिलित्वा लिंगशरीरं भवति । तदेवाविद्याकामकर्मभिः साहितं पुर्यष्टकमित्युच्यते । यः पूर्वकारणशरीरं प्रत्यहमिति मन्यमानोऽसौ प्राज्ञः । इमं लिंगशरीरं प्रत्यहमिति मन्यते तदा तैजसो भवति । अंतःकरणस्य सात्त्विकरूपतेजस्त्वादवशिष्टभूतानां ये तमोशास्तेभ्यः पञ्चीकरणेन स्थूलभूतानि । तद्यथा

एकैकं भागमादाय प्रत्येकं विभजेद्विधा

एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः

एकस्य भूतस्याऽर्धेऽपरेषां भूतानामष्टमांशान् संयोज्य पंचीकरणं भवति । यथा आकाशतमोऽंशोऽर्धके वायोस्तमोऽंशोऽष्टमस्तेजसोऽष्टमोऽंशोऽष्टमः पृथिव्या अष्टमः मिलित्वा स्थूलमाकाशं भवति । एवं वाखादौ विज्ञेयम् । तत्र कर्मसंस्कारबीजावच्छेदका जीवाः पृथिव्युत्पन्नमन्नं प्रविश्य पुरुषं विवेश शुक्ररूपेण स्त्रीगर्भे पुरुषाकारोपाधिं संगृह्णाति । केचिच्च कर्मसंस्कृता अयोनि-संभवा देवाकारा भवंति । केचिच्च योनिसंभवा देवाकाराः । केचिच्च संशोकजा जंतवः । केचिच्च उद्भिजा वृक्षाः । अन्येऽडजाः पक्षिणः । एते सर्वे कर्मसंस्कारबीजभूता स्थूलशरीरं समापन्नाः पूर्वतैजसाः पंचीकृतशरीरमहामिति मन्यन्ते तदा विश्वसन्नामुपलभन्ते । कर्मणा च देवतिर्यक्नरादियोनिषु भ्रमन्ति ।

इति द्वितीयान्हिकम्

ओवीवद्धानुवाद

ओव्या—जी त्रिगुणसाम्यावस्था । ती ब्रह्मसन्निधान असतां । साम्य-भाव टाकूनि तत्त्वता । न्यूनाधिकता प्राप्त होय ॥२॥ मग जगद्रूप कार्य । अवघे तिजपासूनी होय । त्यांत पहिले कार्य । आकाश म्हणिजे ॥२॥ आकाशापासोनी झाला पवन । पवनापासोनी तेज उत्पन्न । तेजापासोनी जीवन । जीवनापासोनी कुंभिनी ॥३॥ माया आधीं त्रिगुणात्मक । म्हणोनी ही पंचभूतेहि त्रिगुणात्मक । आकाश सत्वांशापासूनी देख । श्रोत्र इंद्रिय निपजले ॥४॥ वायूच्या सत्वांशापासून । त्वगिंद्रिय झाले उत्पन्न । तेजाच्या सत्वांशापासून । नेत्र इंद्रिय ॥५॥ आपाच्या सत्वांशापासून जाणा । इंद्रिय उत्पन्न झाले रसना । पृथिवीच्या सत्वांशापासोनि प्राणा । उत्पत्ति झाली ॥६॥ श्रोत्र इंद्रिय राहे कानीं । शब्द एके तेथूनी । त्वचा इंद्रिय सर्व शरीर व्यापुनी । स्पर्श घेत ॥७॥ कालिमा बाहुलीवरी । नेत्रेंद्रिय वस्ती

करी । रूपचे ग्रहण करी । तेजांश म्हणोनी ॥८॥ रसना जिमेच्या अग्रीं
 राहे । रस ग्रहण करीत आहे । ते आपांश म्हणावे स्वये । याचिलागी
 ॥९॥ नासाग्रीं राहोनी प्राण । गंध करी ग्रहण । पृथ्वीचा अंश म्हणोन ।
 म्हणावे तया ॥१०॥ जो जो ज्याचा अंश इंद्रिय । तें तें तयाचा ग्रहण
 करी विषय । असो या भूताचा सत्वांशसमुदाय । मिळोनी झाले अंतःकरण
 ॥११॥ तें वृत्तिभेदे करून । द्विविध अंतःकरण । संशयात्मक मन । बुद्धि
 म्हणावी निश्चयात्मक ॥१२॥

अपूर्ण

श्री ज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ

गानसोपान

प्रथम विलास

आर्या

आलंकीश्वरमेकं सद्गुरु मानंददं सदा वन्दे ॥
व्यासजैमिनीन्यायाद् व्यंकटराजं ततः परं वन्दे ॥१॥
परमेश्वरपरिनिष्ठान् भाविभूताद्यतनगुरुंश्च नुमः ॥
नत्वा च सहायानपि वक्ष्ये व्यवहार्यगानसोपानम् ॥२॥

टीका

श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्यं नत्वात्मानंदविग्रहम् ॥
ग्रंथेऽस्मिन् बालबोधाय स्वीये वृत्तिर्विधीयते ॥

निर्विश्रतया ग्रंथसमाप्त्यर्थं स्वेष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरति ।
आलंकीश्वरमिति अलं पूर्णं दीपयति इति अलंदि । अलं ददातीति वा ।
प्रथमेऽर्थे पृषोदरादिवत् पञ्चमः । तस्यापीश्वरं विशेषचैतन्यमित्यर्थः । एकं
स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं “ एकमेवाद्वितीयमिति ” श्रुतेः ।
सद्गुरुं सर्वदा शिष्यहृदये वर्तमानं गुरुमाचार्यम् । आनंददं मंगलप्रदं
विघ्ननिवारकं सदा त्रिषु कालेषु तैलवारावदविच्छिन्नया वृत्त्या नमामि

प्रवृही भवामीत्यर्थः । ततः तस्मादनंतरम् परमधुना स्थूळब्रह्माण्डे समीपे विद्यमानं व्यंकटराजं भाषायां व्यंकटरावं वन्दे नमस्कारमात्रं करोमि । ननु स च भवंतं गुरुमिति मन्यते ततस्तं प्रति भवन्नमनं तस्यानर्थयैव भवेत् । नैवं साधु कृतं येन स्वार्थापेक्षया परार्थं हन्यते । तथाचागमः “नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्षु एक” इत्यादि । उच्यते । व्यास जैमिनिन्यायादिति । अयं न्यायो मया नूतनोऽवतारितः । यथाच भगवता जैमिनिना स्वीये सूत्रे स्वगुरोर्बादरायणस्य मतं प्रामाण्येनोपन्यस्तं तथा व्यासेनाऽपि ब्रह्मसूत्रे स्वाशिष्य मतं प्रामाण्येनोपन्यस्तं “साक्षादप्यविरोधं जैमिनिरि” त्यादौ । नमस्कृतश्च भगवत्पूज्यपादचरणैः स्वाशिष्यः पञ्चपादः नृसिंहावेशनिवेशसमये । तस्मान्मधुविद्योक्तारमेश्वरस्य जडचेतनद्वारेण सर्वोपकारकत्वात् सर्वमेव गुरुरूपं जगदिति मत्वा कृतघ्नतानिवृत्तये नमनमुचितमेव । अन्यथा परमात्मानं विना गुरुत्वाभिमानेन नरकपातात् । ननु व्यंकट राजादिभ्योऽल्पाविद्यैव संपादिता भवता न तु पूर्णा । ततो नाद्यापि तेषां नमनं योग्यमिति चेदसत् । “एकमप्यक्षरं यास्त्वि” ति न्यायेनात्यल्पदातर्यपि परमात्मानि नमस्कारयोग्यत्वात् ॥१॥ एवं परमार्थाचार्यं शास्त्रविनियोगगुरुं च नत्वा यावज्जीवित परमात्मोपधान् शिक्षकान् गुरुन्नमस्करोति परमेश्वरपरिनिष्ठानिति । भूतान् लक्ष्मणभट्टादीन् भाविना भविष्यद्व्यवहारोपदेशकान् बहुप्रासंगिकान् अद्यतनान् सद्यःपाठकान् वाचकांश्च श्रीनिवासदत्तात्रयनारायणादीन् गुरुन् अल्पविद्यया बहुविद्यया उपकारकान् । परमेश्वरे परिनिष्ठा येषां ते परमेश्वरपरिनिष्ठाः । मां नयनहीन इति ज्ञात्वा कृपया परमेश्वर एव तान्निमित्तीकृत्य सामग्रया मामुपदिशतीत्यर्थोऽनेन सूचितः । अन्यथा बहुषु नयनहीनेषु ब्रह्मणवाचकादिसामग्निः कथं न दृश्यते । एतावत्स्वरूपान् गुरुन्नुमः । अग्निमसांप्रदायिकाशिष्यैः सह नमामि । तेन बहुवचने नमस्कुर्मः इत्यर्थः । तद्वत्सहायानपि स्वगुणेन सहायान् लेखकादीन् हरिभाऊनानाप्रभृतींश्च नत्वा प्रणम्य व्यवहार्यं व्यवहारार्हं अस्मिन्कलौ पंचसहस्रामितेन्दे विद्यमानं यद्गानं तत्सो-

पानं वक्ष्ये वाचमि । कस्मै प्रयोजनाय तूर्णसमारोहायेतिभावः । नच शिष्टकृत्तम-
स्कारोऽनर्थायैव भवेदिति कल्पनीयम् । समयनिर्वधेन सर्वत्र मानार्हत्वात् ॥२॥

ओव्याः— ॐ नमः सद्गुरु । भक्तवत्सलकरुणाकर । सच्चिदानंद
निर्विकार । आळंदीवरु परमात्मा ॥१॥ तुझिये कृपेचिये विश्वासे । साधका
इच्छित विखो उल्हासे । म्हणवुनी तुज विश्वेशे । आधीं नमन ॥२॥ आणि-
कही जे जे कोणी । तुज समावेशे पोषिती म्हणोनी । त्या नमन तुझेनी ।
समावेशे ॥३॥ कां मेघाचिया भरवसां । नदी पूर फावे आपैसा । तो समावे
विशेषा । मेघाचि होय ॥४॥ यद्यपि परमार्थकोटीं । गुरुसमावेश नोहे ईश्वर-
पोटीं । साक्षात् वृत्ति परिपाटी । म्हणोनिया ॥५॥ तथापि तैसी व्यवहृति ।
न होयेचि कल्पान्ति । भावना आणि संवित्ति । घेणें पडे म्हणोनी ॥६॥
भावनेचा उगमू । संवित्तिते संगमू । तै समावेश सांगे निगमू । प्रतिकेश्वरीं
॥७॥ एवं जे जे निमित्त जया । उपयोगी होईल अपैसया । ते ते तुझिया
पाया । अनुनय कीजे ॥८॥ म्हणोनि मंगलाचरणे । संगीत ग्रंथीं येणें । माते
रिझोनिया रिझविणें । माझिया मना ॥९॥ एव्हवी तरी आई । मधुविद्येच्या
ठायीं । उपकार्योपकारकता नाही । तुजवीण आना ॥१०॥ ते भोज्य भोक्ता
आणि भोजन । सर्व मधु हे तंव प्रमाण । तरी काय व्यवहारी अन्न । कीजे
वर्ज्य ॥११॥ तेवीं सकल व्यवहारू । मधुविद्यान्याय समावेश थारू ।
तुझिये पायीं हा निर्धारू । जाहला माझा ॥१२॥ व्याससूत्रीं जैमिनिसूत्र
प्रमाण । प्रसंगीं शंकराचार्य पद्मपादचरण । वंदिती हेंहि उपपन्न । दिग्विजयीं
आहे ॥१३॥ एरवी तरी शिष्य गुरु । परमार्थावधि नुसुधा व्यवहारू । तेथ
भावनें करितां नमस्कारू कवण बाधू ॥१४॥ म्हणोनि शिष्य जे परमार्थी ।
स्वये आपणा जे म्हणाविती । तेही माझ्या वृत्ती । तांचे हो कां ॥१५॥ शिष्य
शिष्यांचिये ठायीं । गुरुत्वे त्यांचा प्रत्ययो नाही । तरी ते परमार्थ सोयी ।
येर दंभू ॥१६॥ आतां गुरूंन करितां नमन । शिष्यातें चढे अभिमान ।
तरी येथें परब्रह्मा उणेपण । काय ये पां ॥१७॥ उपकारकातें न नमितां ।

तरी उणे येवो पाहे धर्मा श्रौता । आणे ग्रंथकर्तिया नास्तिकता । भ्रांति घडे
 ॥१८॥ म्हणवोनी भूत भावी वर्तमान । जे का निमित्त व्यवहाराकारण ।
 तथा सकळांतें नमन । साष्टांग माझे ॥१९॥ एरवी मी हे जाणें । माझे
 आंधळीये लोचनें । परी मजाचि उल्हासा आणणें । काज हें तुझे ॥२०॥
 तुवांचि केले म्हणोनि । मी खंती न मानी मनीं । परी तियाते नमनीं ।
 कां न तोषवूं ॥२१॥ आंधळे हातेरु माजले । ऐसे करणें कें होय भले ।
 आतां तुजें हे करणें वाहिले । साच मी नेणें ॥२२॥ काय माते दूर करावे ।
 म्हणोनि विप्र दिधले सेवे । किंवा धर्म स्थापोनि मज तारावे । ऐसे तव
 मनीं ॥२३॥ निर्णय नोहे दोहीचा । म्हणोनि मौनोचि साचा । भोग भोगुनि
 प्रारब्धाचा । आठवितो तुज ॥२४॥ हृदय आपुले उघडोनी । निवेदिले
 तुझिये चरणीं । आतां विनविते त्वत्पदाविस्मरणीं । न टाक्री माते ॥२५॥
 दुर्बळे मागतां भिक्षा । तरी तेथ नोहे परान्न शिक्षा । तैसी मजही अपेक्षा ।
 जाहली आहे ॥२६॥ चक्षुरादि इंद्रिये दुर्बळे । तेणें पारतंत्र्ये अवधे अड-
 कले । वरी स्वानुकूल न होता बोळे । दुरुत्तरहि ॥२७॥ दुर्बळस्वाभावोचि
 ऐसा । तोंडाविण नेणे आपैसा । परी प्रसंगीं उत्तीर्णांशा । नमनाचि करी ॥२८॥
 येणेहि अनुमोदे । मज नमन करणें विशदे । म्हणोनिया वंदे । व्यंकटराज
 आदि ते ॥२९॥ तैसे लक्ष्मणभट्टादि भूत गुरु । आणे नामदेवादि अग्र-
 गुरु । व्यवहारकार्य पडेलोचि म्हणुनि भावी गुरु । तेहि वंदू ॥३०॥ परंतु
 अंतर्यामी जननी । ग्रंथनिर्माण मत्करौनी । करविशि हे निर्वाणीं । प्रार्थना
 तूतें ॥३१॥ यद्यपि तुझिया प्रेमाच्या ठायीं । संगीताची अपेक्षा नाहीं । तरी
 तुझ्यास्तव संगीतश्रम करणें लवलाहि । येणें काय प्रेम तुटे ॥३२॥ आपु-
 लियां भोगास्तव श्रम । तो मी म्हणे विषयकाम । एरवी भगवद्भक्तिस्तव
 करितां श्रम । तरी तो प्रेम कवण न म्हणे ॥३३॥ घरीं तिखट मीट योग्य
 जेवावे । आणे देवा समीप येऊनी पुष्प न वाहतां रडावे । तरी हे दुःख
 आघवे । प्रेमाचेची ॥३४॥ प्रेमीं हारपती वृत्ति । खुटो पाहे प्राणाची गति ।

तैं अपेक्षा नाही देवाप्रती । कासयाचिही ॥३५॥ परी जंव शरीराचे पोसणें ।
तंव देवासी उपचारें कां न पुसणें । म्हणोनिया अर्चन कीर्तनें । अर्जिजे
तुज ॥३६॥ आतां अर्चनाच्या ठायीं । मज नयनहीना सामर्थ्य नाहीं ।
वाग्यज्ञ करुं तंव तोही । शूद्रत्वास्तव घडेना ॥३७॥ म्हणवुनी नाट्यशास्त्रीं
भरतमुनि । शूद्रा संगीताधिकार बोलिले वाणी । तरी तेणें तुझिये चरणीं ।
विनयाया यत्न करुं ॥३८॥

गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमेव वा ।

मार्गीदेशी विभेदेन गीतं द्वेधा व्यवस्थितम् ॥३॥

टीका— गीतं पुरुषमुखनिसृष्टनादजनितम् । वाद्यं जडपदार्थनिष्ठ नाद-
जनितम् । नृत्यं पुरुषस्त्रीपदन्यासजनितं मात्रावधारणम् । एतत् त्रयं मिलित्वा
संगीतमुच्यते सान्निः । एकैकं तु अवर्गीतमित्यर्थः । वेति विकल्पस्तु क्वचि-
त्क्वचित् केवलं वाद्यमपि दुष्कालतंदुलतुषन्यायेन जनान् रंजयतीति तदापि
संगीतमित्यर्थः । दुष्कालतंदुलन्यायो मया रचितः । स यथा दुष्काले क्षुधा-
तुराणां तंदुलानुपलंभे तत्तुषभक्षणमपि विधूषामिव भाति । तुष शब्देनात्रांत-
रुत्तरगुच्यते । तत्राद्यं गीतं विभजते । मार्गी देशीति । श्रुति मार्गनिष्ठम् ।
मार्गः श्रुतिः सामवेदः आश्रयो यस्य तत् । देशी लोकसूचितो भिन्नभाव-
जातम् । द्वेधा द्विप्रकारम् ॥३॥

सामवेदात्समुत्कृष्य लोकमंगलकारणम् ॥

रूद्राजकादिभिर्गीतं तन्मार्गाख्यामिहोच्यते ॥४॥

टीका— सामवेदात्समुत्कृष्य गांधर्ववेदमुत्पाद्य रुद्रः शंकरः अजः
विष्णुः कः ब्रह्माः आदि शब्देन नारदभरतादयो ज्ञेयाः । तैर्यद्गीतं तन्मार्गी-
त्युच्यते ॥५॥

तच्छूद्रार्थं नाट्यवेदे वैधमेव तथापि तत् ।

काललोकरुचेर्भेदात्प्रच्छन्नं योगवत्पुनः ॥५॥

टीका:— यदपि नाट्यवेदः स्त्रीशूद्राणां देय इति भरतवचनात् मार्गिसंगीतमपि शूद्रार्थमेव तथापि वैधं विधिना प्राप्तमेव तत् । न तु रागप्राप्तम् मंगलामंगलादिदर्शनात् । तत्सर्वं भारतीये नाट्यशास्त्रेऽन्वेषणीयम् । तत् “स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतपे”त्यादिवत् कलिप्रभावेन लोकस्य च भेदेन रागवृद्धिमात्रेण प्रच्छन्नं गौप्यतां यातं न तु सर्वथा नष्टम् । भारतीय नाट्यशास्त्रं संगीतरत्नाकरादौ शिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥५॥

ओव्या:— मार्ग गीत जरी । शूद्रासाठी नाट्यशास्त्री । भरत बोलिले ते तरो । विधिमात्राचे ॥३९॥ रागमात्र कांहीं । तेथे कवणा आधिकार नाही । म्हणोनि लोकरुचिभेदे लवलाही । लुप्तप्राय ते झाले ॥४०॥ संगीतरत्नाकरादि ग्रंथी । जरी त्याची अनुवृत्ति । तथापि देशी संगीत निश्चिती । तेथहि अधिक ॥४१॥

दीपरागादीपसिद्धिर्मेघात्पानीयवर्षणम् ।

इत्यादि मार्गिसंगीतप्रभावात्थं न चान्यजम् ॥६॥

ओव्या:— दीपरागे लागे दिवा । मेघरागे पर्जन्य यात्रा । हा सर्व खेळ बरवा । मार्गिसंगीताचा ॥४२॥ मार्गिसंगीते पुरुषासी । अदृष्ट उत्पन्न होय विशेषी । तेणेचि मेघरागासरसी । जलवृष्टि होय ॥४३॥

मंत्रवन्मार्गिसंगीतमलौकिकफलप्रदम् ।

किंत्वसत्त्ववृतां लोके विधिवद्धे रुचिर्न हि ॥७॥

टीका — मार्गी संगीतं मंत्रवेददवदलौकिकफलप्रदं वैधत्वात् । तथा न देशी रागमात्रजनितत्वात् ॥७॥

ओव्या— एवं मार्ग संगीत । वेदाप्रमाणे अतिनियत । परी लोकांची रुचि अघटित । विधि त्यासी आवडेना ॥४४॥

ततो देशी द्वितीयं हि गीतमुत्पन्नमेव च ॥

तदपीशप्रेमयुक्तं सामतुल्यं न संशयः ॥८॥

टीका— तर्हि देशी किमर्थमुत्पन्नम् । लोकरुच्यर्थमिति वदामः । यथा वीणाकणनादौ लोकमनरंजनं स्फुटं दृश्यते तथा नोदत्तानुदात्तस्वरितादिभिस्तृतीयादेसवनगीते वेदे । वैधं मार्गसंगीतमपि किञ्चिद्रागप्रतिबंधात् लोकेन परित्यक्तम् । ततो देशीगीतमुत्पन्नमित्यर्थः । तर्हि देशी गीतं नित्यमनर्थयैव स्यात् । लौकिकत्वादिति चेन्न । नहि लौकिकं कर्म सर्वमनर्थयैव भवति भोजनादावतिप्रसक्तेः । लौकिकमपि कर्म भगवति समर्पितं भक्तिरूपमेव भवति । “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् । यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इत्यादि भगवदुक्तेः । अत्र च अशनादिकं लौकिकं स्पष्टम् तद्वद्देशीसंगीतमपि भगवदर्थं चेत्सामतुल्यमेव भवेत् । तुलसीदास सुरदासादिषु तथैव दृष्टत्वात् । “स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः संस्कृतैः प्राकृतैरपि” इत्यादि एकादशस्कंधोक्तेश्च ॥८॥

ओव्या— म्हणवोनि लोकरुचिभेदे । देशी गीत उपजले अनुवादे । परी तेथहि गाइल्या ईश्वरछंदे । सामतुल्य तेहि होय ॥४५॥ यद्यपि देशी संगीत ईश्वरोचे निर्मिले । तथापि जिवेच्छेने रंजनक्रम केले । महात्मेच्छा ते कलिमार्ग जाहले । हे पुढेंचि भलें निरोपू ॥४६॥ जैसैं शालिग्रामाचे ठायीं । शिलपिल्ले ठाकूरहि मुक्तिदायी । जाहले ऐसी कथा ही । भक्तचरित्रां ॥४७॥ तैसैं देशी संगीते । गातां कृपा कीजे भगवंते । एथ प्रमाणहि-पुरते । बोलू प्रसंगें ॥४८॥ बृहद्देशीग्रंथीं मातंग मुनि । देशीलक्षण बोलिले वाणीं । तेंचि येथें प्रमाणीं । घेवो आधीं ॥४९॥

अबलाबालगोपालैः क्षितिपालैर्निजेच्छया

गीयते याऽनुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ॥९॥

टीकाः— मातंगमुनिसंमतिमुधृत्य देशी लक्षयति । बृहद्देश्यामित्यादिना । पुरुषभिन्नो धर्मः नास्ति यासां ताः अबलाः नार्य इत्यर्थः । बाला वयसा कंठमधुरा न तु मूर्खाः । गोपालाः इत्युपलक्षणं तेषां विध्यभावात् । रागमात्रमेव गीतं तद्देशीत्युच्यते ।

ओव्या

स्त्रिया बाल गवळी राजे । हे अनुरागे जे गाती सहजे । त्या नांव गा
बोलिजे । देशी गीत ऐसे ॥५०॥ अनुरागे येणे पदे । बोलिले ऐसे बोधे ।
कीं बालास मारितां जे रडे विशदे । ते संगीत नोहे ॥५१॥ आनंदांत
येवोनी । बाले आरोळ्या मारिती अनुदिनीं । त्यावरी अतिव्याप्ति न व्हावी
म्हणुनी । 'गीयते' हें पद घातले ॥५२॥ अनुराग आणि काहींसे बद्ध ।
हे देशी संगीत बोलिजे निबद्ध । बाल स्त्रियांचें प्रमाण विशद । व्याया हें
कारण ॥५३॥ कीं स्त्रिया बाल आणि साधु । यांना कौटिल्यावांचूनि घडे
अलौकिक संबंधु । म्हणवोनी याचा गीतानंदु । स्वाभाविकाचि ॥५४॥
आणि जे जे स्वाभाविक आहे । तेथ जीवकृति असालियाहि पाहे । तथापि
ईश्वरस्फूर्तीचा राहे । वरचढपणा ॥५५॥ स्त्रिया बाल साधुजन । हे सहज
बोलतां सत्य होय भाषण । ऐसे बृहत्संहितेंत वराहमिहिर आपण । शकुना-
ध्यायी बोलिलें ॥५६॥ क्षितिपाळ शब्दाचें रहस्य ऐसें । कीं रायासी गोड
वाटावयास आपैसे । काहीं कौशल्य करावे लागतसे । गायकासी ॥५७॥
म्हणोनी कौशल्य जितुकें अधिक । तितुकें गीत होय रंजक । येणें निबंधन
देख । येईल देशीसी ॥५८॥ 'निजेच्छया' आणि 'अनुरागेण' । हीं
श्लोकामध्ये पदे दोन । त्याचें स्वारस्य कीं निजेच्छया होय आरोळीकरण ।
परी तें गीत नोहे ॥५९॥ श्रान सूकरांच्या उक्ती । आपल्या इच्छेनें काढितां
येती । आणि गर्दभस्वरहि निश्चिती । निघो शक्ती स्वमुखें ॥६०॥ म्हणोनि
तें काय संगीत । यालागी 'अनुरागेण' हें पद सार्थ । इच्छा असोनि गाणें
सार्थ । या नांव संगीत की ॥६१॥ आतां आपल्या इच्छेनें ओरडतां ।
दुसरियासि न रुचे तत्वतां । यालागीं अनुराग पदार्था । सार्थकता आली
॥६२॥ 'अनुरागेण' हेचि पद असते । आणि 'निजेच्छया' हें पद
नसतें । तरी रडणेंहि संगीत होते । अनुराग असते म्हणुनी ॥६३॥
वस्तूच्या अनुरागावांचुनी काहीं । रडणें सवर्था घडत नाहीं । परी इच्छेनें

रडावे ऐसे कांहीं । कोणा न वाटे ॥६४॥ म्हणोनी इच्छा आणि अनुरागे ।
गाणे तया संगीत प्रसंगे । बोलिले आहे मातंगे । संगीताचार्ये ॥६५॥
देशीच्या ठायीं । रंजकत्वाचि गीतत्व पाही । म्हणोनी रुढि शास्त्रविरोधी
असताहि । रुढि अंगीकरावी हें कालिनाथ म्हणे ॥६६॥ शास्त्रांत जें केलें
देशीलक्षण । त्यासी विरुद्ध राग होतां जाण । तरी रुढीचाचि बहुप्रमाण ।
अंगीकार कीजे ॥६७॥ रुढींत विवाद असतां । तरी शास्त्रीय देशी लक्षण
घेयावे हातां । रत्नकराची प्रमाणता । घेती येथ ॥६८॥

तथाह पुंडरीकविट्ठलः सद्रागचंद्रोदये प्रथमप्रसादे

“ लक्ष्यप्रधानं खलु शास्त्रमेतन्निशंकदेवोऽपि तदेव वष्टि ।

यल्लक्ष्मलक्ष्यप्रतिबंधकं स्यात्तदन्यथा नेयमिति ब्रुवाणः ॥१०॥

श्लोकः— लक्ष्यप्रधान अवघेचि सुगीत देशी ।

शास्त्रीं मिळे न तें लक्ष्यसमाश्रयेसी

चाला असोचि म्हटले गुरु शार्ङ्गदेवे ।

यालागिं दोशी म्हणतां न मनीं श्रमावे ॥

ओव्या— ‘ यद्वा लक्ष्यप्रधानानि ’ । हा श्लोक घेतला ग्रंथकारांनीं ।
तो साचाचि परी पूर्वापर पाहोनी । देशी संगीत बांधावे हे निघे ॥६९॥
ते पूर्वीं श्लोक घेऊन । संदर्प सांगू कालिनाथटीकेवरून । तेही ऐकोत
सावधान । श्रोते सज्जन संगीतवेत्ते ॥७०॥ हे वाद्याध्यारीं बंगालराग-
करण । घेऊनी चालले निरूपण । येथें प्रसंगे करून । सार्वत्रिक लक्ष्यल-
क्षणविरोधपारिहार दाविला ॥७१॥ त्यांतील सार्वत्रिक सामान्य सकळ ।
तुम्हांसी सांगू वचनें निर्मळ । बंगालरागापुरते विशेष जाळ । गौण
करोनि ॥७२॥

“ किन्नरीवादकाः प्रायः स्थायिनं पंचमं स्वरम् ।

रागे कुर्वन्ति बंगाले तदज्ञानविजृम्भितम् ॥३३१॥

किन्नरीवादका इत्यादि तेषां लक्षणगरिज्ञानाभावात्तत्कृतं लक्ष्यं न
प्रामाणिकमित्यर्थः ॥३३१॥

गीति

किन्नरिवादक अवघे स्थायी पंचमाचि गाति बंगाली ।
शास्त्र न जाणति म्हणुनी त्या मूर्खांची दिसोचि कंगाली ॥१॥
लक्षण म्हणजे शास्त्रा लक्ष्यरुढि तद्विरुद्ध मान नव्हे ।
कल्लिनाथ हे म्हणतो टीकेंमध्येहि याच पद्यसवे ॥२॥
या वरुनीच उमटतो कीं देशी गीतही शास्त्रबद्ध ।
असता अधिक चांगलें मानित आले परंपरा वृद्धें ॥३॥
“ ग्रहो हि मध्यमो रागस्यास्य शास्त्रे प्रकीर्तितः ” ॥३३२॥

गीति

बंगालरागशास्त्री मध्यमवादीस्वरूप वर्णियला ।
अदृष्टजनक म्हणुनी सुरागिणीनीं अखंड पर्णियला ॥४॥
परंतु विकल्प सांगे शार्ङ्गदेव लक्ष्यलक्षणविभेदी ।
तो श्लोक ऐकुनीया श्रोते साधोत गीत अविरोधी ॥५॥

“ यद्वा लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राण्येतानि मन्वते ॥

तस्माल्लक्ष्यविरुद्धं यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा ” ॥३३३॥

टीका—“ यद्वा लक्ष्येति । एतानि शास्त्राणि देशीविषयाणीत्यर्थः ।
लक्ष्यप्रधानानि लक्ष्यमेव प्रधानं येषां तानि । मन्वत आचार्या इति शेषः ।
तस्मात्कारणाल्लक्ष्यविरुद्धं यत्तु शास्त्रं बंगालरागादेर्मध्यमग्रहत्वाद्यभिधायकं
तच्छास्त्रम् । अन्यथा नेयमिति । यथा लक्ष्यविरोधि न भवति तथा
व्याख्येयमित्यर्थः ॥३३३॥

गीति

अथवा रूढ्यनुरोधे देशी शास्त्रें समस्त लावावी ।
कल्लिनाथ येथ म्हणे उपलक्षण आदि क्लृप्ति गोवावी ॥६॥

पूर्वाचार्यसंमती ऐसी यास्तव करा नव विचारा ।

रक्त्यनुरोधे बांधा देशीगीता नव विचारा ॥७॥

अग्रीमश्लोकपदे घेउनि सामान्य पद्य जुळवूनि ।

शब्द तेचि परि टीका घेतो पूर्व अंश मिळवूनी ॥८॥

[टीप-पुढील श्लोकांतील अवश्य नसलेली पदे सोडून सामान्य सर्वत्र लागतील व श्लोकाला जुळतील अशी घेतलेली आहेत. उलट पालट केली तरी शब्द तेच ठेविले आहेत. या शब्दावरील टीकेचे अंश मात्र जसेच्या तसेच घेतले आहेत. त्यांत बदल केला नाही.]

मध्यमादिपदं ज्ञेयं पंचमाद्युपलक्षणम् ॥३३४॥

मध्यमादिग्रहे यद्वा नियमादृष्टकल्पना ॥

टीका

“तस्मादस्य बंगालस्य देशीरागत्वादत्र लक्षणे ग्रहत्वेन मध्यमस्य वचनं लक्ष्यप्रसिद्धपंचमोपलक्षणमिति लक्ष्यस्य प्राधान्यत्तद्विरोधिलक्षणं तदनुसारेण नेतव्यमिति मंतव्यम् । पक्षांतरेण विरोधं परिहर्तुमाह-यद्वेति । मध्यमादिग्रहे बंगालादीनां लक्ष्यप्रसिद्धपंचमादिग्रहत्वपरिहारेण शास्त्रोक्त-मध्यमादिग्रहत्वोक्तत्वे नियमादृष्टकल्पना कार्या । रक्तिलाभ एव दृष्टफलम् । तत्तु यथातथा वा भवत्येव । स्थानस्यैकत्वादित्यानियमे प्रसक्ते शास्त्रेण नियमो विधीयते । तेन नियमेनादृष्टं फलं कल्प्यते । तस्मान्नियमानुष्ठानेऽभ्यधिकमदृष्टं फलं भवति । यथा प्राङ्मुखत्वेन भोजने । तथा बंगालस्यास्य मध्यमग्रहेऽभ्यधिकमदृष्टं फलमिति भावः ” ।

गीति

शास्त्री मध्यवादी बंगाली पंचमास उपलक्षी ।

ऐसा अर्थ करावा कळिनाथ म्हणाति रूढिच्या पक्षी ॥९॥

(टीप-१. नव-नाही, २. विचारा-उल्लंघन, ३. नव-नवीन, ४. विचारा-विचारानें.)

समाधान दुसरें कीं देशी बंगाल राग तरि शास्त्री ।
 मध्यमवादी सांगुनि त्रैसविला नियम पुण्यप्रदपार्त्ती ॥१०॥
 रक्ति दृष्टफल साधो कथमपि परि नियम पुण्यफल साधो ।
 कीं विषयानंदान्तहि लोका परमात्मसौख्यफल साधो ॥११॥
 बंगाल देशि असुनी शास्त्री पुण्यार्थ तोहि नियमीला ।
 म्हणुनि देशि गीतमयू सुजनबद्ध कलित मार्ग कामियला ॥१२॥
 सूतसंहितेमार्जी मनुष्य कल्पितहि धर्म मुनि बदला ।
 श्रुतिहुनि गौण तदपि जन अभावि फल होति करुनि त्या बदला ॥१३॥
 मार्गहि रंजक आहे परि तेथें पुण्य हैं विशेष घडे ।
 म्हणुनी किंचित रक्ति न कळे तरि संवय बांधणेचि पडे ॥१४॥
 मधुर कर्कशहि नादु वाटाया संवय साधणेंचि खरे ।
 परि त्यांत पुण्य नाही ना नूतन वाटते मनास बरें ॥१५॥
 देशी गीतामार्जी आवडिला पाहणेंचि मुख्य असे ।
 परि ते कीर्तानि अर्पुनि कलिमार्जी साधु मार्ग होत असे ॥१६॥
 मनुष्य कल्पित धर्मासम केवल हा नव्हेचि कलिमार्ग ।
 विषय नियमिला म्हणुनीं विधिनें साधूक्ति देईल स्वर्ग ॥१७॥
 उभय पक्ष प्राप्तार्ते पुण्यास्तव एक पक्ष हो घेणें ।
 नियम ययाते म्हणती देशी गीतांत हाचि विधि जाणें ॥१८॥
 अलकावतिवल्गुभगुरुनाम जपुनि देशिनियम मी करते ।
 तत्सामर्थ्ये हरिगुण गाउनि हृदये ब्रजेश्वरा वरिते ॥१९॥
 स्मृतिशास्त्रादौ दिधली अनुक्त वदण्या बुधा अनुज्ञा हो ।
 यास्तव माझे करणें हास्यास्पद हैं सुखें असुज्ञा हो ॥२०॥

“ सर्वत्र परिहारोऽयं लक्ष्ये लक्ष्माविरोधिनी ।

देशरिगेषु निर्णीतः शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ” ॥३४१॥

टीका

“रागांगभाषांगक्रियांगोपांगरागा देशीरागा इति प्रागुक्ताः तेष्वयं विरोधपरिहारो निर्णीत इति । अनेन शुद्ध साधारितादिषु ग्रामरागादिषु मार्गरागेषु लक्षणस्यैव प्राधान्यात्तदनुसारेण लक्ष्यस्योन्नेयत्वाद्विरोध एव न प्राप्तः । तत्र कुतस्तत्परिहार इत्यभिप्रायो वेदितव्यः” ।

आर्या

हा विरोध परिहार उमजा सर्वत्र देशि विषयांत ।

मार्गी लक्षण मुख्यचि न लगे म्हणुनी म्हणे कळिनाथ ॥२१॥

येथें बहुप्रकारें आणिक कांहीं रहस्य बोलिले ।

तें स्वप्रकरणीं सांगूं ऐकुनि अनुमोदनीं सु डोलिले ॥२२॥

श्लोक

इथें तत्व कीं मार्ग वा लक्ष्य देशी । घडे तेवढे आणजे लक्ष्यवेशी ॥

नव्हे तें तरी लक्ष्य हे साधुवाणी । कलौ मार्ग कीजे हरीशप्रगानी ॥१॥

स्वयें आवडे फार तें देवराया । समर्पे तरी तोहि हो दे वरा या ।

हृदीं राहुनी मी हरीतो श्रमाते । त्वरें अर्पितो मुक्तिच्या आश्रमातें ॥२॥

ग्रंथगं लक्ष्यगं भावि भेदात् त्रिविधमुच्यते ।

संगीतं ग्रंथगं मार्गं देशी लक्ष्यमभिधा द्विधा ॥१॥

ओव्या—संगीताचें प्रकार तीन । पहिला सांगितला ग्रंथातून । दुसरा

प्रकार वर्तमान । गाती जो गायक ॥७३॥ पहिल्याते ग्रंथग म्हणती ।

दुसऱ्यातें लक्ष्यग म्हणती । भावी प्रकार निश्चिती । तिसरा तो ॥७४॥

ग्रंथग संगीत दोन प्रकार । मार्ग संगीत अति सुंदर । देशी संगीत नियम-

दृष्टार्थबद्ध परिकर । आचार्यी लक्षणी बांधले तें दुसरें ॥७५॥

लक्ष्यगं सर्वथा देशी द्वेधा तदपि कीर्तितम् ।

निबद्धमानिबद्धं च निबद्धं गुरुतः श्रुतम् ॥२॥

लक्ष्य संगीत चाले वर्तमान । ते सर्वथा देशीचि जाण । तयाचेहि प्रकार
 दोन । बद्ध अबद्ध भेदानें ॥७६॥ सुंदर गायकमुखें शिकले । तें निबद्ध
 बोलिले । कांहीं शास्त्रीय लक्षणहि आले । सोयीसाठीं ज्यामार्जी ॥७७॥
 जैसे पांच स्वरावांचुनी । राग नव्हे हा नियम धरुनी । तीन स्वराच्या रागा
 लागुनी । आधुनिक मूर्खहि निषेधिती ॥७८॥ ते मूर्खांचे परी योग्याचे
 आहे । गुरु शब्दार्थ सजनार्थ वाहे । ज्यांच्यानं लक्ष्य संगीत होय । कळीं
 सुमार्गरूप ॥७९॥ परी आधुनिक लक्ष्यसंगीत कुग्रंथी । माझ्या लक्ष्यसंगीत
 शब्दाची करुं नये व्याप्ति । तेणें मूर्खें ऋषिप्रति । गालीप्रदान केलें म्हणुनी
 ॥८०॥ आगतुक ब्राह्मण्यार्ते । साधु निंदिले येणें प्रमत्तें । पुढें चालवावे
 आपुल्या ग्रंथाते । म्हणुनी नाम लोपविले ॥८१॥ शब्दी पाणिनीचेहि नियम ।
 येणें मोडिले करुनि अधर्म । राग निरूपिले तेहि निरागम । अपूर्णरूपें
 ॥८२॥ असो निंदका निंदणें । श्वानासर्वें काय भुक्कणें । आता पुढलिये
 अवधानें । आश्रायेजे ॥८३॥

रागच्छायासमायुक्तमनिबद्धमिहोच्यते ॥

अधुना बाळगोपालैर्गीयते यद्यथारुचि ॥३॥

रागच्छायायुक्त । तेचि अनिबद्ध म्हणावे लक्ष्यसंगीत । जैसे मुलेवाळे
 गाती समस्त । इच्छेनें आतां ॥८४॥ अधुना पदाचे स्वारस्य ऐसे । कीं
 पूर्वींहि अबलाबालगीत देशी संगीत असे । परी ते नियमोनी सरिसे ।
 शुद्ध केले आचार्यांनीं ॥८५॥ ते अल्पापभ्रंशित परी स्वरानियमबद्ध ।
 आतां लक्ष्यसंगीत जाहले निबद्ध । आतां जे असंस्कृत गाती अशुद्ध ।
 अबला बाल गोराल ॥८६॥ ते गा अबद्ध बोलिजे । भगवद्गुणीं अवघेचि
 साजे । लक्ष्य रागच्छाया कैसी अनुरजे । हे मत्कृत गाथ्यांत पहावे ॥८७॥
 छाया ओळखणें अति कठीण । म्हणुनी प्रमाद होती गहन । परी नगा
 गौणपीठ मानोन । उपसाहिजे ॥८८॥ प्रमाद तो परिहरावा ।
 मान न धरावा । सकळीं मिळोनी आदरावा । कीर्तनाश्रयो ॥८९॥

अबद्धं संस्कृतं सद्भिर्निबद्धं सुखदं भवेत् ।

रागनामविभेदेन कलिमार्गभवं हि तत् ॥४॥

अनिबद्ध छाया घेऊनी । तथाते संकीर्ण रागनाम देऊनी । निबद्ध करतां साधुवार्णी । तरी कलिमार्गी जागा मिळे तथा ॥९०॥

मार्गलक्ष्मान्वितं वापि निबद्धं वातिरंजकम् ॥

भावि स्यादनया बुद्ध्या यैराचार्यैः कृतः श्रमः ॥५॥

तदुक्तं तु भवेद्भावि अर्धलोकानुसारतः ॥

नो सर्वथा लोकगीतं भिन्नं वैकारिकं वृथा ॥६॥

आतां मार्गसंगीत किंवा लक्षण देशी संगीत । अथवा अतिरंजक लक्ष्य-
संगीत । पुढील पिढींनीं प्रचारांत । आणावे म्हणुनी ॥९१॥ जे आचार्य
श्रम करिती । भावि संगीत बोलिजे तद्दर्शित पथीं । अर्ध लोकरुचिअनुसारी
निश्चितीं । आणि अर्ध स्वयोजनानुसारी ॥९२॥ सर्वथा लोकरुचीस मान
देतां । तरी प्रसंगीं श्रान भुंकणेहि येऊं पाहे संगीता । म्हणोनी भावीची
यथार्थता । गणाची मदुक्त ॥९३॥ (चूर्णिका) याचे मदुक्त उदाहरण ।
कीं अवरोही वादितः विवादीचे अल्पग्रहण । नेहे रागहानिकर संपूर्ण ।
तैसे अवरोही विवादीग्रहण । अल्पसे संवादीवरून । केलियाहि घटो शके
॥९४॥ कल्याणी शुद्धमध्यमगांधारसंपुटी । लक्ष्य संगीतीं चाले गोठी ।
तैसी कोमलनिषादधैवतसंपुटी । चतुर्थ संवादी म्हणोनी घेता येवो पुढे
॥९५॥ परी तें लक्षण आज नाही । ना बोलिले मार्गे ही । ऐशिया
सूचना निघती कांहीं । त्या भाविसंगीतहेतुक ॥९६॥ त्याहि मी निरूपीन
स्थळीं स्थळीं । परी विशेष सांगेन लक्ष्यमेळीं । आणि लक्षणसंगीत नव्हाळी ।
बहुस्थळीं सांगेन ॥९७॥ मार्ग संगीत मात्र कांहीं । या ग्रंथीं सांगणार
नाहीं । ते गांधर्वसंहिता ग्रंथीं लवलाही । निरूपीन मी ॥९८॥ तेथें
प्राचीनग्रंथाक्षेपकांचा । सत्कारहि करीन साचा । देखें लक्षणदेशी वा
लक्ष्यसंगीताचा । विशेष प्रकार बोलिजेल ॥९९॥ आतां मार्गदेशीलक्षणीं

आणि लक्ष्यां । नियम जे येतीं समान पक्षीं । ते येथहि अपेक्षी । निरूपीन
मी ॥१००॥ मार्गसंगीत अपूर्व विधीनें । अदृष्टप्रद होय वेदवचनें ।
देशीसंगीत नियमविधीनें । साधुवचनें पुण्यप्रद होय ॥१०१॥ जैसा म्हैसा-
ब्रह्मज्ञान । उपयोगी विषयी जनाकारण । तेवीं विषय भगवत्समर्पण । ते
साधे कीर्तन लक्ष्यसंगीते ॥१०२॥ अपूर्वविधि शब्दमात्रे फळें । नियमविधि
आचरणें फळें । इतर भगवच्छ्रद्धामात्रे फळें । नातरी ओहळे महानरकीं
॥१०३॥ एवं संगीतरहस्यरीती । जाणुनी प्रवर्तावे लक्ष्य संगीतीं । मिरा-
मल्हारादि कृति । ओळखोनि ॥१०४॥ आतां लक्ष्य वर्तमान लक्ष्य
म्हणजे शास्त्रोक्त मापण । त्याशीं विरोध पडतां जाण । तरी लक्ष्यानुमारी
शास्त्रार्थ करावा ॥१०५॥ येविषयीं आणिकहि कल्लिनाथ । रत्नाकराच्या
टीकेंत । म्हणती ते प्रमाण येथ । घेऊं आधीं ॥१०६॥

श्रीरागलक्षणें—समशेषस्वरामिति । समाः शेषाः स्वरा यस्मिन् स
तथोक्तः । अत्र स्वल्पपञ्चममिति पञ्चमस्याल्पत्वविधानात्तदितरेषां स्वराणां
बहुत्वे साम्यं विधीयते । यत्र स यस्याल्पत्वं विधायितरेषां समत्वविधानं
तत्र तदपेक्षया बहुत्वसाम्यमेव । यत्र बहुत्व विधानादितरेषां समत्वविधिस्त-
त्राल्पत्वं साम्यं वेति विवेक्तव्यम् । एतेषु देशीरागेषु यत्र तारमन्द्रयोरुभ-
योरेकस्य वाऽवधिर्नोच्यते तत्र कामचारो द्रष्टव्यः । इदानीमधुनाप्रसिद्ध-
रागाङ्गादीनां लक्ष्ये प्रतीतानां लक्षणाविरोधानां परिहारार्थमुद्यमः क्रियते ।
तत्र विरोधोद्भावनाप्रकारस्तावद् ग्रामद्वयाज्जात्यादिपरम्परयोत्पन्नानामेतेषां
रागाणां मध्यमस्थषड्जमध्यमस्थानयोरेव तत्तन्मूर्छनारम्भपक्षाश्रयणे शास्त्र-
विहिते सम्भवत्यपि मध्यमग्रामोत्पन्नानां मध्यमादितोडीप्रभृतीनां च मध्यम
मध्यमारम्भं विहाय मध्यमषड्जस्थान एवाऽऽरम्भो लक्ष्यलक्षणाविरुद्धः ।
तथा ग्रहस्वरायत्तोत्तरस्वरसाधारणानामभावश्च चित्र (त्रिच) तुःश्रुतिकत्वेन
ग्रामद्वयभेदकस्य पञ्चमस्यालोप्यत्वेन प्रयुज्यमानस्यापि सर्वरागेष्वेकरूपता ।

क्रियाङ्गरामक्रियायां मध्यमस्य पञ्चमश्रुतिद्वयाक्रमणं न इदेवक्रीप्रभृतिपुष्ट-
प्रभधैवतयोरन्तरकाकल्यादिमश्रुतिद्वयाक्रमणेन प्रत्येकं पञ्चश्रुतिता च
शास्त्रविहिता (?) श्रीरागे गान्धारनिषादयोर्मध्यमषड्जादिमैकैकश्रुत्या
श्रवणेन (क्रमणेन ?) त्रिश्रुतित्वे शास्त्रविहितेऽपि षड्जमध्यमयोरशास्त्र-
विहितत्रिश्रुतित्वकरणेन कैशिकयोरवैशसम् । तत्रापि ऋषभधैवतयोर्गान्धार-
निषादादिमश्रुत्याक्रमणेन प्रत्येकं चतुःश्रुतित्वंवा शास्त्रविहितम् । आन्धाल्या
लक्षणे पञ्चमस्य ग्रहांशत्वोक्त्या तथैव प्रस्तारे लिखितेऽपि लक्ष्ये मध्यमग्रहां-
शत्वेन प्रयोगः । तथा कर्णाटगौडस्य लक्षणे षड्जग्रहांशत्वोक्तौ लक्ष्ये
निषादग्रहांशत्वं ग्रामरागेषु हिन्दोलस्य लक्षणे त्यक्तत्वेनोक्तारिपत्यागेन प्रयोगः ।
षाडवौडुवेष्वपि रागेषु कच्चिह्रोप्यस्वरप्रयोगः क्वापिजन्यजनकयोर्मेलनभेदो
रसादिविनियोगानियमश्चेति लक्ष्यलक्षणयोर्बहुधा विरोधाः । एकेषुणा राम
इवाब्धितालानेकोत्तरणैव बहून् विरोधान् । श्रीकल्लिनाथः परिहर्तुकामो ब्रूते
मतङ्गादिरहस्यवेदी ॥ देशीत्वादेतेषामनियमो न दोषायेति । देशीत्वं च
तत्तद्देशजनमनोरञ्जनैकफलत्वेन कामचार प्रवर्तितम् । यथोक्तं देशीलक्षण-
ग्रन्थादौ देशे देशे जनानां यदिति । तथा चाऽऽहाऽऽजनेयः ।-

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।

नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥ इति ॥

एवं वाद्यनृत्तयोरपि कामचारप्रवर्तितयोर्देशीत्वमवगन्तव्यम् । नियमे तु सति
तेषां गीतादीनां मार्गत्वमेव । यो मार्गित इत्यादिनोक्तत्वात् ॥१६१॥

कल्लिनाथटीका-संगीतरत्नाकर रागविवेकाध्याय द्वितीयप्रकरण श्लोक १६१.
कोठें षड्जग्रह कोठें निषादग्रहत्व । कोठें रागाचे अजनकत्व । इत्यादि
विरोध सर्व । लक्ष्य लक्षणेसी ॥१०७॥ तेथें लक्ष्याचेचि करावें ग्रहण ।
देशी संगीतीं नियम नसतां जाण । दोष न होय संपूर्ण । निश्चयो हा
॥१०८॥ कामाचारप्रवृत्तित्व । म्हणोनी संगीता देशित्व । एवं वाद्यनृत्यादि
सर्व । तैसेचि जाहले ॥१०९॥ हनुमंताचे मत । स्वयें सांगे कल्लिनाथ ।

तोही श्लोक उद्धृतटीका वाक्यांत । आलाचि आहे ॥११०॥ ज्या रागाच्या ठायीं । श्रुति स्वर ग्राम जाति कांहीं । नियम बांधलेला नाही । केवळ छाया मात्र रागांची ॥१११॥ नाना देशीं भिन्न भिन्न । देशी रागतया अभिधान । म्हणोनी कित्येकांच बोलण । कीं श्रुति ग्राम जाति ओळखाव्या कैशा ॥११२॥ तयांचे स्पष्ट निरूपण नाही । या लागी रत्नाकरादि व्यर्थ सर्वहि । तरी मी म्हणें तुम्हासी कांहीं । प्रयोजन नाही तयाचे ॥११३॥ देशी संगीताशीं याचा । नियमचि नाही साचा । या लागीं देशी विचारेचि तयाचा । विचार कीजे ॥११४॥ श्रुतिजनित स्वर । आणि स्वरसमुह ग्राम सुंदर । ग्रामाश्रित मूर्च्छना प्रकार । जाति ते श्रुत्याश्रित ॥११५॥ इत्यादि श्रुतिस्वरग्रामक्रमाची । नियतता जेथ नाही साची । केवळ स्वरावलंबिता जयाचि । ते देशी संगीत ॥११६॥ स्वरहि नसतां । तरी हारपेल देशीसंगीतता । म्हणोनीचि कल्लिनाथ तत्वतां । बोलिले पुनः ॥११७॥ “देशशब्देन तत्रत्या जना लक्ष्यंते । तैर्यथेच्छक्रियमाणायां गीतादि क्रियायामाचार्यकृता संज्ञा ” । लोकरंजक देशी खरे । परी लोक तंव अज्ञानी पुरे । यालागीं लोकरुचिअनुसारे । आचार्य नियम करिती ते देशी संगीत ॥११८॥ “स्वरगतरागविवेकयोर्जात्याद्यन्तरभाषान्तं यदुक्तं तद्वर्धमित्यर्थः ” (अ. १ श्लो. ४) गांधर्वमार्गः गानं तु देशीत्यवगंतव्यम् । (श्लो. १) स्वरगतशब्दे स्वरते । वेगळे करोनी जाल्यादि अंतर भाषान्त रागाते । गांधर्व म्हटले कल्लीनार्थे । आणि गान ते स्वरयुक्त देशी ॥११९॥ गांधर्व ते अपौरुषेय । गान ते वाग्येयकाररचित स्वये । हेंहि निरूपूं सोय । प्रसंगें पुढें ॥१२०॥ जे बहु विस्तारे । वैयक्तिक कलहे विखुरे । तयाते सुबद्ध करिती खरे । शहाणे महात्मे ॥१२१॥ जे जे बहुलोकीं समार्जीं रुढे । तेथ नियतता अवश्य घडे । बहु लोकासी जे आवडे । तेथ नियम कांहीं तरी ॥१२२॥ बहूपयोगित्वचि साचे । नियमाधीनत्व तयांचे । जैसे आवडतिया शिरस्त्राणादिकांचे । कारण राजाज्ञानुकरण ॥१२३॥

म्हणोनी वेळोवेळीं आचार्य । जे नियम बांधिती स्वये । ते आपणा येती
हा होय । मनोग्रह ॥१२४॥ तेणें मनोग्रहें कौशल्य वाढे । एवं समाजीं
विद्या जोडे । ऐसेचि बोलिजे फुडे । संगीत देशी ॥१२५॥

आलापादिनिबद्धो यः स च मार्गः प्रकीर्तितः ।

आलापादिविहीनस्तु स च देशी प्रकीर्तितः ॥१०॥

देशी मार्गी नियमे स्यादिति वाक्यमसंमतम् ॥११॥

टिका—आलापादिनिबद्धः श्रुत्यादि निष्ठया क्रियमाणः । विहीनो
यथारुचि स्वरमिश्रणविधये इति विवेकः । तेन सोमनाथोक्त तुरुष्क
तोंड्यादीनामपि ग्रहणमुचितमेव । तुरुष्काः यवन विशेषाः जैमिन्युक्त पिकने-
मादिशब्दग्रहणवत् तुरुष्कगीतग्रहणमपि नानर्थाय भवेत् । किंतु तस्मिन्नपि
रसवर्धनापेक्षा वर्तत एव । यत्तु रागविवोधटीकाकारः देशी अपि नियमेन
मार्गी भवतीति वदति तत्प्रभावादर्शनादसदिति बोध्यम् ॥११॥

यद्यपि ऐसी आहे स्मृति । कीं आलापादि निबद्ध मार्ग म्हणती । अनि-
बद्धता देशी संगीतीं । बोलिली आहे ॥१२६॥ परंतु या स्मृतीचा आशय
पाही । अदृष्टजनक आलापादि बंधन देशी संगीतीं नाहीं । परी दृष्टफल
जनक आलापादि बंधन लवलाही । आहेचि आहे ॥१२७॥ आलाप न
म्हणता आक्षिप्तिका म्हणेल । तरी तो प्रायश्चित्ती न होईल । परी करणें
तयाचे न शोभेल । रुचिदृष्टीं ॥१२८॥ म्हणोनि मार्ग संगीताचा ।
अवश्य तितुका उपयोग साचा । करुनि देशी संगीताचा । विस्तार
कीजे ॥१२९॥ ते तैसेचि येथें बोलेन । सर्वथा अनियम सोडोन । मार्ग-
समत्व करीन ॥ संगीता, यया ॥१३०॥ अवतार होवोनि कोणी । मार्ग
संगीत उद्धार करील त्याच्या चरणीं । आम्ही लागूं परी तोंवरी चक्रपाणी ।
देशी संगीतें आळवूं ॥१३१॥ हें माझें करणें । पूर्वाचार्य अनुगुणें । भक्त-
चरित्रां पाहणें । कथा ऐसी ॥१३२॥ एका भक्तानें केदार गहाण । ठोविला
तो नारायणें आणला सोडोन । आणिकहि देशी संगीत कारण । कैसे ते

ऐका ॥१३३॥ मल्हार आणि सुगराई मिळोनी । रामदासी मल्हार जाहला जनी । हे देशी राग म्हणोनी । कोण न म्हणे ॥१३४॥ परी येणें आळवितां भगवंत । प्रसन्न झाला करुणावंत । आतां सुरमल्हारहि देशीराग मिश्रित । ऐसाचि आहे ॥१३५॥ मल्हार आणि सिंदुरा मिळून । सूरदास मल्हार होय उत्पन्न । परी महापुरुषीं गायिला म्हणोन । मार्गसम भगवान् येणें तोपे ॥१३६॥ मल्हार आणि अडाणा । मिळोनी मीरामल्हार जाणा । येथहि असोनी देशीपणा । परी नारायणा प्रिय झाला ॥१३७॥ म्हणोनी येथ ऐसे कीजे । मार्ग दोन विध ओळखिजे । कृतादि मार्ग आणि कलि मार्ग बोलिजे । नांव त्यांचे ॥१३८॥

स्तवैरुच्चावचैस्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवनिति वंदेत दंडवत् ॥

(भागवत स्कंध ११ अ. २७ श्लोक. ४५)

हा भागवत श्लोक । येथें प्राकृत गीतहि देख । कर्लीत सत्पुरुषीं बोलिजे सम्यक । म्हणोनी जाहले कलिमार्ग ते ॥१३९॥ तैसे देशीहि संगीत जरी । मीरारामदासादिसाधुवरीं । बांधले म्हणोनि निर्धारिं । तेहि कलिमार्गीसंगीत होईल ॥१४०॥ यालागीं तैसेचि मार्ग स्वयें । मी बांधीन संप्रदाये । येथ अनार्य राग आघविये । उपेक्षिलिया जातील ॥१४१॥ ज्या राग तालांची । संस्कृत नांवे असतील साची । त्यास त्यास छाया मानुनी आर्य प्राचीन रागांची । वर्णीन मी ॥१४२॥ सुगराईसारखे अनार्य राग । जे रामदासादि महापुरुषीं घेतले चांग । ते समर्थश्चानन्यार्ये अव्यंग । अंगीकारीन मी ॥१४३॥ भविष्यपुराणीं दानसेन । तोचि लोकीं तानसेन । तानपद संस्कृत जाण । सेन ही पदवी संस्कृतचि ॥१४४॥ म्हणोनी त्याचें संगीत । तेहि मी घेईन यथार्थ । तानसेनासी यवनजात । श्रेष्ठ म्हणोनी मिया म्हणत होते ॥१४५॥ भविष्यपुराणीं त्यातें । आणि आहे वर्णिले अकबरातें । म्हणोनी तत्कृतरागाते । प्रासंगिक प्रमाण मानीन मी ॥१४६॥

कानडा मल्हार मिळोनी । तानसेन मल्हार मी म्हणी । जयाते बोलिजे
यवनीं । मिया मल्हार ऐसे ॥१४७॥ आतां उमापतीचे मत । आणि
रागाविबोधोक्त । प्रमाणदेऊनि येथ । समाधान करूं ॥१४८॥

“ मयैव पंचभिर्वक्त्रैः स्रष्टाः पूर्वं कुतूहलात् ।

अतः संभूय शुद्धास्ते षट्त्रिंशत्संख्ययोदिताः ।

एतेषां छाथया जाता छायालगसमाह्वयाः ।

असंख्यकास्तु ते तेषु शतमेकोत्तरं क्रमात् ॥

शुद्धं तु शिवरूपेण शक्तिरूपेण सात्त्विकम् ।

द्वयोर्भिन्नं तु संकीर्णमतस्ते त्रिविधा मताः ॥

औमापत्य ग्रंथी । स्वयें बोलिले उमापति । कीं मी कौतुकें गातां निश्चिती ।
पांचमुखें छत्तीस राग म्हटले ॥१४९॥ ते गा जाणिजे शुद्ध । मार्गी
रागहि हे प्रसिद्ध । याचाचि विस्तार विशद । ब्रह्मदेवे केला हो ॥१५०॥
म्हणोनी ते मार्गी संगीत । आतां छायालग राग ते असंख्यात । जे
दुसरियाची एका रागांत । छाया मिळोन पै होती ॥१५१॥ तेहि राग
अनंत असती । शुद्ध आणि छायालग मिळोनी पुढती । तिसरे जे होती ।
ते संकीर्ण ॥१५२॥ शुद्ध ते मार्गी जाण । देशी छायालग संकीर्ण ।
म्हणोनी अनंतपण । आहे त्या ॥१५३॥ शुद्ध ते शिवापासोनी झाले ।
छायालग शक्तीपासोनी जन्मले । आणि संकीर्ण ते उपजले । दोघापासोनी
॥१५४॥ येणें प्रमाणें पाहतां । मार्गी संगीतासम देशीसंगीतासहि अनादिता ।
जैसे भाषा संस्कृता आणि प्राकृता ईश्वर प्रणीतता । शिक्षाग्रंथी ॥१५५॥ “संस्कृतं
प्राकृतं चापि स्वयं प्रोक्ते स्वयंभुवेति” । जैसी बोलिली आहे उक्ती । तैसीच
ओळखावी संगति । मार्गी देशी दोनी अनादि ॥१५६॥ ईश्वरप्रणीत नसेल ।
तरी कोणास बांधता कैसे येईल । प्राकृत भाषा जाहली दुर्बळ । म्हणुनी काय
वर्ण वेगळे ॥१५७॥ कोणत्याहि भाषेआंत । वर्ण समानाचे समस्त ।
जरी ते उच्चारिती विकृत । तरी स्वाभाविक तोचि साच ॥१५८॥

आणि विकृतांतहि पाहतां । स्वाभाविकाची छाया तत्वतां । तैसीच जाणावी
व्यवस्था । संगीताची ॥१५९॥ जरी आतां बारा स्वर । वेगळे जाहले समग्र ।
तरी श्रुतिस्वरूप आणि स्वरछाया निर्धार । लोपिली नाहीं ॥१६०॥ संस्कृत
भाषेंत जैसे । नियमावांचोनि बोलणोंचि नसे । मार्गीसंगीतांत तैसे । नियमा-
विण गाणें नाहीं ॥१६१॥ प्राकृत भाषा ही देवेचि केली । परी अपभ्रंशे
बोलतां बोळी । दोषी नाहीं गणितली । विकृतता आली तयाच्या ॥१६२॥
तैसे छायालग संकीर्ण । देशी संगीत जरी इश्वरापासोन । तरी त्यांत रंजक-
त्वा कारण । निश्चये जाण लोकसत्ता ॥१६३॥ माती ईश्वरें निर्मिली । ते
यज्ञवेदी आणि घटाच्या उपयोगी आली । परी यज्ञवेदीच शास्त्रें नियमिली ।
घटादिक नाहींत ॥१६४॥ तैसे श्रुति स्वरादि समस्त । माव आहाती
भगवत्प्रणीत । कर्मबद्ध जीव उच्चारसहि असमर्थ । म्हणोनिया ॥१६५॥
जरी जीवप्रणीत सर्वथा असते । तरी कुत्रे गाढवहि सुंदर गाते । मनुष्यां-
तचि घडे तेथें । याळागीं भगवत्संकल्प ॥१६६॥ कलींत महात्म्यानेंहि जे
स्वर । मानिले ते कलीमार्गी जाहले साचार । त्यांत जे ग्रंथगत किंवा
महात्मगत प्रकार । ते शुद्ध बोलिजेती ॥१६७॥ त्यांतहि मिसळोनी एक
एक । छायालग संकीर्ण होती देख । याचिसाठीं मूळ पीठ गौणपीठ
सुरेख । कळिले मियां ॥१६८॥ कलीमार्गी शुद्धराग तो मूळपीठ । रागाची
छाया ज्यांत चाले ते गौणपीठ । अभंगादि भजन नीट । हे ओळखोनी
करावे ॥१६९॥ छायालग परमेश्वरोचि निर्मिले । म्हणोनी तदुपहित चैतन्य
देवता जाहले । तरी त्यासी जीवे ढवळिले । तरी देवताविग्रहो तितुके
होती ॥१७०॥ जैसी जीवाच्या इच्छेनुसारे । निर्माण होती जितुकीं घरें ।
वास्तुदैवताचीं आकारें । तितुके होती ॥१७१॥ तैसे ढवळमिश्ररागे ।
तितुके चैतन्यविग्रह होती चांगे । जैसे शालिग्रामास होणे लागे । भावप्रसंगे
शिलपिले ॥१७२॥ चत्वारिंशच्छतराग निरुपणीं । देशिरागासहि देवता
सांगितल्या म्हणोनि । उपपत्ति हे मी मानी । धर्मान्वये ॥१७३॥ धर्मावरी

जयाचा कांहीं । अशुद्धवीर्यास्तव विश्वास नाही । त्या कुटिलांचे
आम्हांस काई । करणें लागे ॥१७४॥ आतां देशीराग नियमावा कैसा ।
तो सोमनाथ सांगे आपैसा । ती आर्या प्रमाण घेऊनी सहसा । तो नियम
सांगूं ॥१७५॥

“यद्यपि देशीरागा देशे देशेऽन्यवेलाख्याः ॥५॥

पूर्णोडवखाडवता स्वंशन्यासग्रहेषु चानियताः

तदपि ग्रहादि पूर्णत्वादि च बहुमतजमनुसृत्य ॥६॥

मेले प्रसंगत इहोद्दिष्टानां लक्षणं ससंक्षेपम्” ॥ (रागाविबोधविवेक ४)

सोमनाथ म्हणे जरी । देशी संगीत नानापरी । श्रुतिस्वरग्रहन्यासांश विचारी ।
नियमिले नाही ॥१७६॥ तथापि जे कार्य अति विखुरले । ते मग समाजे
जाय बांधिले । तैसे आचार्यीं नियम केले । बहूपयोगी संगीताचे ॥१७७॥
ते मी पाहोनी वर्णीन । ययाचा अभिप्राय पूर्ण । कीं धर्मत्रिविध आपण ।
दिसे जैसा ॥१७८॥ वेदधर्म जनपदधर्म । तैसा एक ग्रामधर्म । त्या
सकळातेहि मान परम । एकैकाविरोधे असे ॥१७९॥ मुख्य तो धर्म
वैदिक । पुढें दुर्बल एकाहूनि एक । परी ते गृह्यसूत्रीं सम्यक । आश्रलायनें
मानिले अदृष्टहेतु ॥१८०॥ “अथोच्चावचान् जनपदधर्मान् ग्रामधर्मांश्च
तान् विवाहे प्रतीयात्” इति । अहेचि सूत्रपदोक्ति । म्हणुनी लौकिक
कर्महि ईश्वराप्रती । अर्पितां होय धर्मचि ॥१८१॥ तेणेंमाने देशीसंगीत ।
बहूपयोगें धर्म्यचि होत । योगेंहि गातां भगवंत । तरी सामतुल्य ते ॥१८२॥
जेव्हां अवतार होईल । तेव्हां मार्ग संगीत उद्धरेल । परी तोंवरी नंद बाळ ।
देशी संगीतें कां न रिझवावा ॥१८३॥ किंवा आमुचिया दैवें । अवतारा-
वांचुनि मार्ग संगीत कळे स्वभावे । तथापि ते कळे तोंवरी जीवे । कां न
मनमोहन रिझवावा ॥१८४॥

निद्राप्राप्तीरोगनाशादिदेशीगीततः क्वचित् ।

सर्वस्तन्मानसैकाग्रयात् हरिभक्तिबलादुत ॥१२॥

हरिभक्तिबलाच्छक्तं देशी मार्गीसमं भवेत् ।

गीतगोविंदतो यस्मात्पद्मावति मृतोत्थिता ॥१३॥

न तथापि स्वरूपेण देशी मार्गीत्वमेति हि ।

न लावणी महाराष्ट्री कापि नारदगीर्भवेत् ॥१४॥

टीका—ननु देशी अपि गीतं नियमे सति मार्गी भवति बालानां देशीगीतेनैव निद्राप्राप्तिदर्शनात् कचिद्रोगनाशदर्शनाच्चेति । तत्सर्वं मान-सैकाग्र्यजं फलम् । सत्वोत्पत्तौ प्रकृतिर्न विधिमपेक्षते तस्याः गुणसंक्रमण-स्वभावादिति सांख्यसिद्धान्ताभ्युपगमे तथैकाग्र्यसंभवात् । हरिभक्तिबलेन तु देशीगीतमपि सामर्थ्येन प्रभावेन मार्गीगीतसमं भवेत् । नहि महाराष्ट्र भाषा प्रसिद्धं लावणीवृत्तं नारदतुंबरुगानयोग्यं कदापि भवतीत्याशयः । हरिभक्त्या देशीगीतेऽपि सामर्थ्यं मार्गीसममिति । कुत्र दृष्टमत आह । जयदेवेन स्वकृतगीतगोविंदगानेन मृता पद्मावती उत्थापितेति भक्त-विजयादावन्वेषणीयम् ॥

ओव्या

आतां देशी संगीतहि फलप्रद । हे येथूनि निरोपू शुद्ध । सज्जनी होवोनि सावध । कीर्तनार्थ ऐकावे ॥१८५॥ देशी संगीत माते । सप्राज्ञ दिले भगवंते । परी स्नेहें निमित्तता येथे । नामदेव-व्यंकटरावादींची ॥१८६॥ प्रथम गुरु सार्धैक मास । द्वितीये शिकविले पक्षविशेष । आतां मी विशेष न मानी अन्य गायकास । ते द्वेषिती धर्मास म्हणोनिया ॥१८७॥ यालागीं धरीच्या घरीं । माहिती मिळवित यथास्वरीं । त्यांत नामदेव गुरु प्रशंसा करी । माझिया रागोद्धाराची ॥१८८॥ इष्येनें गातां लवकरी यावे । म्हणोनी व्यंकटराव प्रांजळ न बोले स्वभावे । एरवीं मजवरी प्रेम बरवे । आहोचि तयाचे ॥१८९॥ आतां इतर जे गायक । ते स्वभावे परिवर्तक । षाडवादि मेल कल्पक । उपाक्षिले ॥१९०॥ यद्यपि मजजवळील दोघासहि । संगीतशास्त्र येतचि नाहीं । तथापि ते मज फणीशार्ड । पूर्वींची दाता ॥१९१॥

परी साग्र केले पक्ष मास । म्हणोनी नमिले दोघांस । कीं वाखाणिल्यानांचून
विशेष । साग्रकर्तृऋण न फिटेचि ॥१९२॥ आतां ऐकावे फल । माय
निजवी पाळणां बाळ । स्वर गाये अतिकोमळ । निजनिज बाळा म्हणोनी
॥१९३॥ ते मार्गीसंगीत नोहे । हे तंव प्रसिद्ध आहे । स्त्रिया गाती
लवलाहे । पाहतोचि आपण ॥१९४॥ परी त्या मायेच्या देशी संगीतें । सुख
निद्रा मिळे बाळाते ।

देशिना मातृगीतेन बालो हर्ष प्रपद्यते ।

देशिना व्याधगीतेन मृगोऽप्यर्पयतीत्यसून् ॥१५॥

देशिनैव प्रगीतेन द्वेषं सर्पोऽपि मुंचति ।

वृंदावने मुकुंदेन मुरलीवादनं कृतम् ॥१६॥

क्वचिन्मार्गी क्वचिद्देशी गोपालत्वादितिर्यते ।

ततोऽत्र बहुलत्वेन देशी सम्यक् निरूप्यते ॥१७॥

टीका— देशीसंगीतस्य कंठमाधुर्यादिजन्यानपि प्रभावानाह । मानस-
मैकाग्र्यमपि कंठमाधुर्यजन्यम् । शिष्टाद्रुतत्वमप्याह । वृंदावन इत्यादिना ।
क्वचित् रासमंडले अलौकिकत्वान्मार्गी । क्वचिद्गोचारणसमयादौ सर्वजन-
प्रत्यक्षत्वात् देशी अपि । कथमेतत् । भगवतो गोपालत्वात् । अबलाबाल
गोपालै रित्यादिमातंगोक्तिः स्मर्तव्या । तस्मादत्र बाहुल्येन देश्येव मया
निरूप्यते । अधुना व्यवहार्यत्वात् ।

ओव्या

किंवा गीत ऐकोनि हर्षाते । पावेचि बाळ ॥१९५॥ निद्राप्राप्ति
रोगनाश । हे देशी संगीतेंहि होय विशेष । भगवद्भक्तियुक्त एकाग्र मानस ।
स्वरावरीं जें होय ॥१९६॥ जयदेवाचार्ये गीतगोविंद गावोनी । उठविली
पद्मावती आपुली रमणी । त्यांत देशी रागाची उभवणी । आहेचि कीरू
॥१९७॥ गुर्जरी वसंत देस वराळी । गौड मालवादि सकळीं । देशीराग-
रूपें मिसळी । पावले आथी ॥१९८॥ तेणें देशीरागेंकरून । परतोनी

आला पद्मावतीप्राण । म्हणोनी देशी संगीतेंहि नारायण । रिझतु असे भक्तिमंता ॥१९९॥ यद्यपि भक्तीसी कांहीं । कशाचीही अपेक्षा नाही । तथापि गतिगोविंदादि नवाई । पाहातो आरण ॥२००॥ आणि फावे तेणें कौशल्यें । पूजितां देवराव भलें । मीरा महारादिक निर्माण झाले । येणेंचि मानें ॥२०१॥ दासबोधान्त रामदास आरण । सांगती कीं कीर्तनी असावे तानमान । येणेंहि प्रमाणें देशी गान । आळविता नारायण सामतुल्य ॥२०२॥ अहो देशीगीतहि स्वाभाविक । व्याध काय जागे मार्ग संगीत सुरेख । परी देशीगीतें हरणें सकळिक । लुब्ध होवोनि अग्रहि त्यजिती ॥२०३॥ पुंगी शिंगीचे गीत ऐकुनी । द्वेष सोडोनी नाचे फणी । आतां दैवी प्रमाणी । तेहि सांगू ॥२०४॥ छयाळग मिश्रसंगीत । जंव आहेचि शिवशक्ति प्रणीत । तरी तेणें आळवितां भगवंत । तें सामतुल्य कां न होय ॥२०५॥ आणि विषयी जे होती । ते गीत तंव न सोडिती । मग तेणेंचि गीते आळविता रमापति । कवण अपराधू ॥२०६॥ शिव दुर्गा नारद तुंबर । सरस्वती आणि हनुमंतादि मुनिवर । संगीतरत समग्र । मार्गी आणि देशीहि गाती ॥२०७॥ मुरली वाजवी वनमाळी । युवती मोही गोकुळी । मार्ग देशी मिसळी । गावोनिया ॥२०८॥

स्मृतौ गीतनिषेधस्तु भक्तिहीनपरो भवेत् ।

देशिनापि समाधिः स्याज्जयदेवादिवक्त्रतः ॥१८॥

स्मृतौ यो गीतनिषेधः स तु भक्तिरहितगीत विषय एव ज्ञेयः । “ आचारहीनं व पुनंति वेदा ” इत्यादि वेदनिषेधवत् जयदेवादिवक्त्रात् देशिनापि गीतेन समाधिर्भवेत् । देशवराडीरागे इत्यादिना स्पष्टं देशी-गीतं जयदेवस्य.

ओव्या—स्मृतींत गीतनिषेध । तो भक्तिहीनगीताचा बोलिजे प्रसिद्ध । राग चुकालिया अनर्थ सिद्ध । तुकाराम जे सांगती ॥२०९॥ तो मार्गी-संगीताचा नियम । आणि प्रेमाविण जे देशीगानकर्म । ते निषेधिती

तुकाराम । भक्तिहीन गीत ॥२१०॥ एरवी टाळवीणामृदंगे । गुण गावे
म्हणती तुकारामहि प्रसंगे । ते पहावे अभंगे । गाथ्यांत शोधुनी ॥२११॥

कणयंतामुभौ वीणां गायेतामिति च श्रुतिः ॥

देशीगीते प्रमाणान्युक्त्वा मार्गगीते श्रुतिप्रमाणमाह । कणयंतामिति ।
“कणयंतामुभौ वीणां गायेतामिति” श्रुति । प्रमाण आहे मार्गसंगीती ।
तैशीच याज्ञवल्क्य स्मृति । प्रमाण आहे ॥२१२॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः स्वरजातिविशारदः ॥१९॥

ताळज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥

इत्यादीनि प्रमाणानि मार्गगीते स्फुटान्यथ ॥२०॥

तत्रैव याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रमाणमाह । विणावादनतत्त्वज्ञ इति । एतानि हरि-
भक्तियुते देशीगीते प्रमाणानि भवंति । समाधिकलजनकहेतुत्वात् । मोक्षमार्ग-
जनकहेतुत्वाच्चेति रहस्यम् ।

वीणा वाजविण्याच्चे तत्त्व जाणे । श्रुति जाति ओळखी प्रमाणें । ताळ-
कळालयगाणें । जाणे तो पावे मोक्षमार्गी ॥२१३॥ रागार्णवकाराचें मत ।
तेंहि ऐकावे सावचित्त । कीं गीतेंचि भगवंत । सहज मिळे ॥२१४॥

यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती ॥

नथा नयति कैलासं न गंगा न सरस्वती ॥

गानविद्या सुलभरीति । जैसी पाववी कैलास पर्वती । तैसी गंगा किंवा
सरस्वती । न पाववी म्हणती हें अर्थवादे ॥२१५॥ येणें गानें कैलास
मिळे यथार्थ । परी गंगागौणत्व अर्थवाद समस्त । आणिकहि श्लोक
प्रमाणार्थ । ऐकावा श्रोतीं ॥२१६॥

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमां गतिम् ॥

शिवस्थानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते ॥

गाणें न पावे मोक्ष जरी । वृत्ति वावरे भलत्यापरी । तरी तो मेलियावरी ।
शिवदूत होवोनि शिवासह खेळे ॥२१७॥ इत्यादि सकळ महिमा ।

मार्गसंगीताची गरिमा । देशी संगीत महात्मा । जरी बांधी ॥२१८॥ तरी
तो कलिमार्ग होय । तो हेचि फळ दे संप्रदाय । यावत्कलियुग सदुगाय ।
गायनाचा हा ॥२१९॥

नारदादेरगम्यत्वं गीते प्रोक्तं पुराणके ॥
तदीश्वरवरिष्ठत्वहेतवे नच निंदने ॥२१॥
चांडालगानतस्तुष्टो देवो पौराणवाक्यतः ।
संगीतं देश्यपि प्रोक्तं कृष्णभाक्तिमयं शुचिः ॥२२॥

टीका— यत्तु नारदादीनामपि न्यूनत्वं पुराणे दृश्यते तदीश्वरस्य
गानवेत्तुः स्तुत्यर्थं नतु नारदनिंदार्थमिति बोध्यम् । एवं स्वर भ्रंशेनानर्थो
भवतीति तुकारामवचनमपि तत्परैव । चांडालगानतो भगवान् तुष्टः इति
पुराणेतिहासदर्शनात् हरिभक्तियुतस्य देशीगीतस्यापि महात्म्यं मार्गसममिति
न संशयः । सकाम मार्गगीतापेक्षया तु देशी गीतं निष्काम भगवत्प्रेमयुतं
ततोऽप्यधिकम् । वैदिक सकाम कर्मापेक्षया हरिप्रेम युतान्दोलनादि लौकिक
कर्माधिक्यवत् ।

ओव्या— कोणी ऐसेंहि म्हणती । कीं मार्ग गीतहि अपभ्रष्टचि
निश्चिती । गीत शुद्ध न म्हणता ये नारदाप्रती । पुराणांतरी कथा हे
॥२२०॥ परी ईश्वर वरिष्ठ सर्वांत । इतर नाही तेवढा समर्थ । ऐसा
अर्थवाद घेऊन प्रवृत्त । जाहली हे कथा ॥२२१॥ एक्या रायानें माझ्या
राज्यांत । गाणें म्हणूं नये ऐसी घातली शपथ । केवळ वेदचि म्हणावे
समस्त । ऐसी आज्ञा ॥२२२॥ तो राव दुर्गतीस गेला । एक चांडाल गानें
तरला । तेथ देशी संगीतासांचि आला । महिमा बरा ॥२२३॥ (कथा बराह
पुराणांत पाहणें) ऐसी पुराणांतरी कथा । कोणी म्हणेल कीं पूर्व देशी आणि
हे देशी वेगळे तत्वता । यास उत्तर कीं देशीची अनंतता । सर्व ग्रंथा
पाहिलोचि मान्य ॥२२४॥

देशी गीतमपि द्वेधा प्रागर्वाचीन भेदतः॥
 प्राग्गीतं संस्कृतं तस्य प्रणालिर्नाद्य दृश्यते ॥२३॥
 अर्वाचीनं प्राकृतं स्यात् संकीर्णं बहुदेशजम् ॥
 गृहीतं सुरदासाद्यैरतस्तदिह चोच्यते ॥२४॥
 तुकारामकृतोपेक्षा मार्गगीते हि संभवेत् ॥
 देशीगीते भक्तिहीने न रामप्रेमसंयुते ॥२५॥
 बहुधा प्राकृतं देशी संस्कृतं चापि वै क्वचित् ॥
 प्राकृतं च पुनर्द्वेधा आर्यभूयश्च यावनम् ॥२६॥
 यावनं च पुनर्द्वेधा राजसं तामसं तथा ॥
 आद्यं पारशिकाद्युक्तं गुरुंडाद्युक्तमंतिमम् ॥२७॥
 प्रायो देशी क्वचिन्मार्गी क्वचित् पारशिकं ह्यपि ॥
 भाषासंस्कृतभेदेन गद्यमद्यविभेदतः ॥२८॥
 बालानां सुखबोधाय गुरोरादेशनादपि ॥
 ज्ञाननार्थं गुरुं नत्वा वक्ष्यतेऽत्र यथामति ॥२९॥

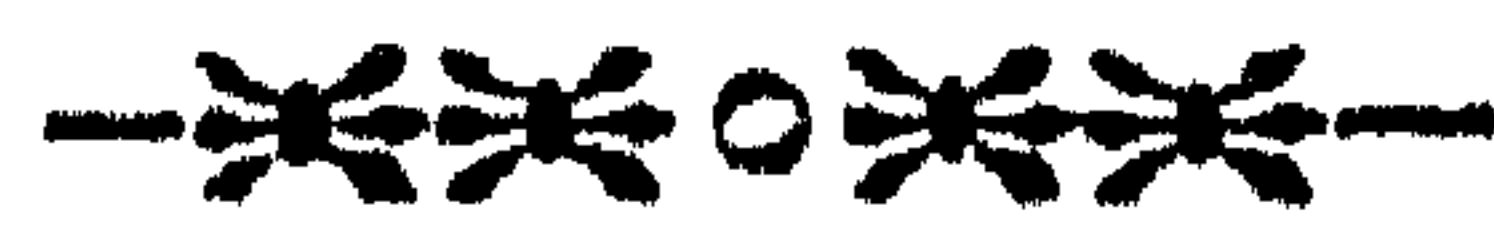
—टीका—

देशी गीतं विभजते देशीत्यादिना । संस्कृतं संगीतं रत्नाकरादौ निब-
 द्धम् । तस्य प्रणालिरद्य सम्यक्तया न दृश्यते । क्वचित् क्वचित्तु दृश्यते ।
 अर्वाचीनं तु भाषानिबद्धं मारुविलावलरागादि । तत्तु सुरसागरादौ स्फुटं
 दृश्यते । यत्तु तुकारामेण स्वरत्यागात् रागस्यानर्थकरत्वमुक्तं तन्मार्गगीतपरम्
 यथैन्द्रशत्रुः स्वरितोपराधादिति वाक्यात् । स्वरसहायकवर्णार्थो काम्यकर्ममंत्रे
 समासादावेव ज्ञेयः । न तु सर्वत्रोपनिषदादौ । ब्राह्मणेषु स्वरादर्शनात् ।
 आचार्यैरपि हुंफडादिवत् नोपनिषदा इत्युक्तत्वात् । यत्तु विभत्सवचनेन
 गीतानिदा कृता सा भक्तिहीनदेशीगीतपरा । देशीगीतं बहुधा प्राकृतं क्वचित्
 संस्कृतमप्यधुना चर्पटपंजरीगंगालहर्यादौ गानदर्शनात् । प्राकृतं गीतमपि
 द्वेधा । आर्यभूयः भूयस्त्वेनार्यपरिपाटिमिश्रं केदारछायानटादि । यावनं

पारशिकादिकं गजलकादि इति विभागः । यावनं विभजते । गीतमित्यु-
पलक्षणमात्रम् । तेन वाद्यनर्तनयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अत्रास्मिन् ग्रंथे
कचिन्मार्गः वक्ष्यते । प्रायोदेशी आर्यभूय इत्यर्थः । काचित् पारशिकमपि
हरिभजने उपयुक्तम् । पारशिकं गौरंडादेरप्युपलक्षणम् । तदपि त्यागवि-
वेकार्थं वक्ष्यते एव । केनविधिना भाषासंस्कृतमिश्रणेन । मार्गी आर्यभूयो
देशीच संस्कृतेन वक्ष्यते । पारशिकादिकं च भाषया वक्ष्यते । कक्षपुत्र्य -
दितंत्रवत् भाषासंकरो गुणार्थैव भवेदित्याशयः । कस्मै प्रयोजनाय बाला-
नामनधीतगानशास्त्राणां बोधाय व्युत्पत्तये । गुरोः पूर्वोक्तस्यादेशात् ।
ज्ञाननाथं सर्वसद्गुरुसमुच्चयं आलंदिवल्लभं नत्वेति । प्रकरणसमाप्तिपरं
नमस्काररूपं मंगलम् ।

ओव्या— आतां देशीगीता वे प्रकार दोन । प्राचीन आणि अर्वाचीन ।
संस्कृत ग्रंथी लिहिले प्राचीन । अर्वाचीन व्यवहारी ॥२२५॥ संस्कृत ग्रंथासी
संलग्न । जितुका व्यवहार जुळेल पूर्ण । तितुका संपूर्ण घेऊन । अर्वाचीन
संगीत सांगेन येथे ॥२२६॥ कचित् प्राचीनहि सांगीन । अत्यंत प्राचीन
विरुद्ध अर्वाचीन उपेक्षीन । जे राजस तामस म्हणोन । यावन गुरुंड
॥२२७॥ तुरुष्कतोड्यादि संस्कृतगृहीत । तैसे मीहि घेईन किंचित । जरी
सांगितले आहे यथार्थ । कीं लक्ष्यानुसार शास्त्र लावावे ॥२२८॥ तरी राव
लोकांचे करतां रंजन । लक्ष्यानुसारी करावे ग्रंथनिरूपण । आणि देवाचे
करता प्रशंसन । कलीमार्ग व्हावया ग्रंथानुसार लक्ष्यगान करावे ॥२२९॥
संपूर्ण न मिळतां । तरी मिळेल तितुकेचि ध्यावे तत्त्वता । सार वेचुनी
घेता । दोषु न घडे ॥२३०॥ मार्ग देशी मान्य वचन । विशेष भेद नसतां
जाण । लक्ष्यगीतोपयोगी लक्षण । ग्रंथांतून कां न ध्यावे ॥२३१॥
गुरुंडयवनतांबुलोच्छिष्ट । भक्षोनी ब्राह्मण्य मागती स्पष्ट । ऐसे कांहीं क्रिया-
नष्ट । निषेधिती ग्रंथाते ॥२३२॥ धर्मावरी विश्वास नाही । तथा ब्राह्मण्य
मिळेल कार्या । अनार्यस्तुति ऋषिनिंदा कहीं । होईल काय गायत्री

॥२३३॥ क्वचित् संस्कृत क्वचित् प्राकृत । त्या गावया पाराशिकादि समस्त ।
 निरूपीन मी येथ । गद्यपद्यभाषाप्रबंधे ॥२३४॥ सद्गुरु माझा ज्ञानराजा ।
 जो त्रिभुवनीं सुख दे सहजा । त्या कृपावंत महाराजा । नमन केले
 ॥२३५॥ माझी वेडी वाकडी गीतें । प्रीति पावोत ज्ञाननाथातें । ज्ञानराज
 माउली या नामातें । सदा संगीते गायी मना ॥२३६॥ ॐ तत्सत्
 श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे संस्कृतप्राकृतान्विते गानसोपाने
 संगीतरंगोत्सवे गानप्रशंसादिनिरूपणं नाम प्रथमो विलासः

द्वितीय विलास

आलंदिवल्लभं वंदे सच्चिदानंदविग्रहम् ।

प्रवक्ष्ये बालबोधाय श्रुतिस्वरविवेचनम् ॥१॥

ग्रंथनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं मंगलमाचरति । आलंदीति । तथाच रत्नाकरे
 प्रथमाध्याये द्वितीयप्रकरणे ॥

“चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना ।

नादब्रह्म तदानंदमद्वितीयमुपास्महे ॥

ओव्या— जे सर्व भूतांच्या ठायीं । आत्माख्या चेतना ही । ते
 जगद्रूपें दृश्य लवलाही । विवर्त झाले ॥१॥ ते सच्चिद्रूपें जग नादरूपें
 आनंद चांग । जे नादामार्जींचि अव्यंग । वृत्तिलय म्हणोनी ॥२॥ हठयोग-
 प्रदीपिकेंत नाथ । आणि योगतारावलींत भगवत्पूज्यपादसमर्थ । वृत्तिलय
 सांगती समस्त । नादानुसंधानें ॥३॥ कोणी स्फोट यास नाद म्हणती ।
 त्याची आकाशगुणरूपें विवृति । कोणी कदंबगोलकन्यायें नादोत्पत्ति ।
 म्हणती तेथ विवृति । वायुरूपें ॥४॥ परी व्याकरणन्यायभेदें । वेदान्त
 सारिखाचि बोधे । आता नादशब्दे —। सी भेदू घडे ॥५॥ “वर्णा एव
 शब्दा” इति । भगवान् उपवर्णाचार्य म्हणती । अक्चट्त्तपापि निश्चिती ।

वर्णमाला ॥६॥ वर्णाच्या ठायीं । अनित्यता कदा नाही । यावन्माया स्थायी ।
वर्ण सकळ ॥७॥ हे वेदान्ताचें मत । परी उदात्त अनुदात्त स्वरित । आणि
प्रड्जादि समस्त । भेद ध्वनीचे ॥८॥ म्हणोनी ध्वनि आणि वर्ण । असती
भिन्न भिन्न । याचा ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यांत संक्षेप पूर्ण । मियां लिहिले
विस्तरण सुरतरुमार्जी ॥९॥ परी वर्णाचा येथ कांहीं । विशिष्ट संबंध नाही ।
तथापि संगीताच्या ठायीं । हें ऐसें घडे ॥१०॥

वेदान्तमर्थः सर्वेषां काव्याद्रसविभावना ॥

छंदात्तु ताललालित्यं स्वराद्धृदयरंजनम् ॥२॥

एतत्सर्वं हि संगीते भक्तिसौख्यप्रदं भवेत् ॥

रागतालरसो मोक्ष इति तेषां प्रयोजनम् ॥३॥

छंदशास्त्रांतील मात्रारचना । जेणें प्रबंध ताल मिळे अनुमाना । काव्य-
शास्त्रांतील रसभावना । आणि अर्थ वेदान्त भक्तिशास्त्री ॥११॥ तेथ स्वरें
हृदय आकर्षिजे । छंदतालें पुनः पुनः तेथचि स्थापिजे । रसें द्रवत्व
आणिजे । अर्थें मिळिजे भगवंतीं ॥१२॥ एवं संगीतशास्त्री । चतुष्टयाची
एकतंत्री । भगवत्कीर्तन स्वतंत्री । एकता पावे ॥१३॥ तो वेदान्त येथचि
निरूपिला । पुढेंहि स्थळीं स्थळीं जाईल बोलिला । प्रबंध-निरूपणीं बोलेल बहिला ।
छंद समुदावो ॥१४॥ राग सांगता सांगेन रस । परी स्वर आधीं निरूपिजे
यास । मूळ सकळ स्वरास । नाद हा एकू ॥१५॥ तथा नादाच्या उपास्ती ।
मणिप्रभान्यायें ब्रह्मप्राप्ती । ऐसी कलिनाथाची उक्ति । रत्नाकरटिकेंत
॥१६॥ एवं निर्गुणपरब्रह्म नादोपासन । तें अनाहत नादाचें खेळण ।
आतां आहतनादें सगुणोपासन । तेंहि बोलिले रत्नाकरीं ॥१७॥

“नादोपासनया देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मकाः” ॥२॥ (अ. १ प्र. ३)

आतां नादाच्याचि उपासनें । ब्रह्माविष्णुउमारमणें । देव उपासिल्या जाती
सगुणें । ते प्रणवनादरूप म्हणोनी ॥१८॥ आहत नादाची अनुचार्य मात्रा ।

तेहि होय निर्गुणतंत्रा । मार्गदेशीसंगीतीं नादमुद्रा । समानाचि आहे ॥१९॥

“नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ॥

जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते” ॥६॥ (अ. १ प्र.) ३

नकारवाच्य प्राण । दकारवाच्य अग्नि जाण । दोघांच्या संयोगें जाहला म्हणून । नाद बोलिजे त्याते ॥२०॥ यद्यपि शब्दगुण आकाशाचा । तरी तो तन्मात्ररूप साचा । अनाहत किंवा वाद्यांत ज्याचा । समभाव होय ॥२१॥ परी प्राणाग्निसंयोगानिमित्त । आकाशाधिकरणक आहत । नाद उत्पन्न होय हा येथ । समन्वयो ॥२२॥

नादः सर्वपदार्थेषु पिंडस्थस्तु प्रधानकः ॥

पिंडोत्पत्तिर्विस्तरेण शार्ङ्गदेवेन वर्णिता ॥७॥

तत्रैवान्वेषणीया सा वेदान्ते वाथ योगके ॥

न ग्रंथविस्तरेभीरुत्र संवर्णयाम्यहम् ॥

सर्व पदार्थांचे ठायीं । नाद असे हा निश्चयो पाही । नादाधीनचि लवलाही । अवघे जग ॥२३॥ परी जड पदार्थें वाद्यादि घटे । तथापि मुख्य नाद तो । पिंडीं थाटे । आववे गीतादि घटे । पिंडींची म्हणोनी ॥२४॥ परी पिंडाची उत्पत्ति । सविस्तर बोलिली संगीतरत्नाकरग्रंथीं । ते गमयां नाहीं निरूपिली ये प्रांतीं । ग्रंथविस्तार भयें ॥२५॥ तथाच शिक्षायाम्: —

आत्माबुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयाति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरासे चरन् मंद्रं जनयते स्वरम् ।

टीका—यथा परमात्मनो नादोत्पत्तिः पुरा प्रोक्ता तथा जीवात्मनोऽपि पिंडविषये आह आत्मेति । स्पष्टमन्यत् । —

आत्मध्यानं तथा नादो मनो विलयकारणे

आत्मध्यानादपि श्रेष्ठं नादं नादविदो विदुः ॥

ओव्या—अध्यात्मध्यान आणि नाद । ही मनोलयार्ची कारणें प्रसिद्ध ।
अध्यात्मध्यानाहूनि नाद । श्रेष्ठ म्हणती नादवेत्ते ॥२६॥ नादवेत्ते येणें नावें ।
वेदान्ताचें मत हे नोहे । परी समन्वय पावे । श्रेष्ठत्व सुलभ म्हणोनी ॥२७॥

आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ।

सोऽयं प्रकाशते पिंडे इति रत्नाकरे स्फुटम् ॥

या श्लोकाचे तीन चरण । रत्नाकरांतील श्लोकाचे जाण । अनाहत आहत हे
दोन । नाद पिंडीं प्रकाशती ॥२८॥ शरीरीं जो स्वाभाविक । नादे चाले तो
अनाहत सुरेख । आणि वचनगीतादिसमयीं जो मुखादिस्थानचोतक ।
तो आहत बोलिजे ॥२९॥ केवळसूक्ष्मप्राणनिर्घोषे । अनाहत नाद उपजतु
असे । तातहि बोलती ऐसे । भावार्थदीपिकेंत ॥३०॥ स्थूलशरीरमारुतें ।
नाद उपजे आहते । गीत वचनादि संज्ञेते । पावोनिया ॥३१॥ प्रणवाची
अर्धमात्रा । अनाहत बोलिजे तिये पवित्रा । आणि अकारादि तीन मात्रा ।
आहत नादें उपजती ॥३२॥ सर्वापरीस श्रेष्ठ ज्ञान । ते न साधतां करावे ध्यान ।
एवं निर्गुणज्ञानध्यान । भेद पावे ॥३३॥ परंतु ध्यानहि दुस्तर । म्हणोनी
अनाहत नाद ऐकणें सुकर । गुरूपदिष्टयोगप्रकार । जाणता कळे ॥३४॥
परी अनाहत नादाच्या ठायीं । रंजकता सर्वथा नाहीं । म्हणोनी गीतादि-
आहत नाद श्रेष्ठ पाही । रत्नाकरीं श्लोक ऐसे ॥३५॥

ध्यानमेकाग्रचित्तैकसाध्यं न सुकरं नृणाम् ।

तस्मादत्र सुखोपायं श्रीमन्नादमनाहतम् ॥

गुरूपदिष्टमार्गेण मुनयःसमुपासते ।

सोऽपि रक्तिविहीनत्वान्न मनोरंजको नृणाम् ॥

तस्मादाहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतोऽखिलम् ।

गेयं वितन्वतो लोकरंजनं भवभंजनम् ॥१६७॥ प्र. २ अ. १.

ओव्या— भावार्थ आतांचे बोलिला । कांहीं पाहिजे सांगितला ।

तेथ अनाहत नाहीं बोलिला । रंजक श्लोकीं ॥३६॥ हंसनादाद्युपनिषदीं ।

दशनादांची प्रसिद्धि । कोटी अजपाजप झालिया सिद्धि । सांगितली आहे
 ॥३७॥ त्यांत सातवा वेणुनाद । तो रंजक हे तंव प्रसिद्ध । तथापि दहावा
 मेघनाद । आत्मदर्शनकारण बोलिला ॥३८॥ नव नादाचा परित्याग
 करून । मेघ नादीं ठेवावे मन । ऐसें तेथेचि सांगितलें म्हणून । रंजक नाद
 तो नव्हे ॥३९॥ यद्यपि रंजक तो नाही । तथापि भयंकरहि नव्हे कांहीं ।
 शांतरसे लवलाही । उदासीनप्रद ॥४०॥ तो अदृष्टे स्थिर करी मना ।
 जैसा वीरा उल्हाटयंत्रनाद आवडे जाणा । तैसा अभ्यासें योगी जना ।
 हा मेघनादू आवडे ॥४१॥ परी अभ्यासाविण रंजक । अज्ञानाहि सुख-
 दायक । आहतनाद गीतसंज्ञक । श्रुतिस्वरादिरूपजो ॥४२॥ आहतनादें
 नामस्मरण । सगुणध्यानसहित गायन । देशी तथापि कारण । होय मुक्तीते
 ॥४३॥ आहत नादाहि द्विविध । रंजकारंजक हे त्याचे भेद । उल्हाट-
 यंत्रादिकांचे नाद । अरंजक बोलिजती ॥४४॥ वीणा मृदंग ताल ध्वनी ।
 घागुरयाची नाचणी । रंजक वाटे जनीं । ठाउके सकळां ॥४५॥ आतां
 आहत रंजक नादाच्या ठायीं । श्रुतिस्वर हे दोन विभेद पाही । यद्यपि
 प्रत्यभिज्ञाशास्त्री स्पंदनेंहि । नाद भेद होती अनंत ॥४६॥ “कंपनात्”
 येणें सूत्रें । परमात्मा प्राणतंत्रे । नादभेदाहि विचित्रे । सांगितले आथी
 ॥४७॥ म्हणोनी नादाचे भेद पाही । रंजक होतील हा नियम नाही ।
 यालागीं रंजक तेवढेहि सोयी । वेचोनि घेतले आचार्यांनीं ॥४८॥ म्हणोनी
 रंजकनादोत्पादक त्या श्रुती । आणि स्वतः जे रंजन करिती । ते स्वर
 गा म्हणिजेती । शास्त्रव्याख्या हे ॥४९॥ येथ कवणाचें ऐसें मत । रंजकत्व
 हे अभ्यासाधीन समस्त । तरी ते नास्तिक निश्चित । चुकती झाले ॥५०॥
 रंजकत्व अभ्यासाधीन । तरी बालक कां दचके कठीण ऐकून । धुत् धुत्
 राजाकारण । काय म्हणून आवडे ॥५१॥ कांहीं नादविशिष्टभेदें । मृगसर्पही
 होती स्तब्धे । आणिक मधुर कठोर शब्दें । प्रसंगीहि होती ॥५२॥
 समाजांत गर्दभ श्वान । काय न झुकती निशिदिन । तरी त्यांचा शब्द

रंजक म्हणोन । कोणी घेतला अभ्यास ॥५३॥ सनयादिकांचे नाद । गोड कां वाटती प्रसिद्ध । श्रानाचा गोड नाही नाद । म्हणोनी शिक्षण कोणी दीधले ॥५४॥ जयाचा मृदु आणि मधुर शब्द । त्यासी येतां क्रोध । तरी विकट होय तो शब्द । गोड न वाटे ॥५५॥ जयाचा आवाज योगरा । तो क्रोधांचि दिसे साजरा । विनंति करता श्रोत्रा । परम कटु भासे ॥५६॥ म्हणोनी स्वाभाविक नाद । गणीतें होती नियमबद्ध । तथापि रंजकत्व त्यांत विशद । करणें लागे ॥५७॥ तरी त्या नादाचे । सूक्ष्मादि भेद रत्नाकरें सांगितले साचे । तथापि श्रुतिस्वराचे । प्रयोजन येथें ॥५८॥ त्यांतहि देशीसंगीतीं जाण । विशेषें स्वरांचेचि प्रयोजन । तेचि आतां सप्रमाण । सांगू येथें ॥५९॥

नादोऽति सूक्ष्मः सूक्ष्मच्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ॥

इति पंचाभिधां धत्ते पंचस्थानस्थितः क्रमात् ॥ अ १ प्र. ३ श्लो ५

टीका—नाभ्यादिस्थानेष्वविर्भूतस्य नादस्य क्रमेण व्यपदेशभेदमाह । स्पष्टमेतत् ।

ओव्या—कदंबगोलकन्यायें ध्वन्युत्पत्ति । मानिलीया नियतसंस्थान गणिती । नादांत सांपडे परी तेथ निश्चिती । रंजकत्व मिलेना ॥६०॥ मंत्रशास्त्र आणि गीतशास्त्र । हे दोन्ही बोलिजती नादतंत्र । त्यांत रंजकारंजक प्रकार । नसोनी विशिष्ट परिणामकारक मंत्रु ॥६१॥ पाणी मृदु हात जाय एवढे । परी बळें करी लोहाचे चुराडे । तैसा ध्वनि जरी पातळ पडे । तरी विशेष परिणामें कार्यकारी ॥६२॥ मंत्रात्मकचि दैवते । हें मेरुतंत्री बोलिले उमानाथें । मंत्रोच्चारदृष्टे भेटती दैवते । हाहि पक्ष कवणाचा ॥६३॥ परी मंत्रशास्त्र कांहीं । येथें आम्हा सांगणें नाही । त्याचा विचार सर्वही । सुरतरुमाजी पहावा ॥६४॥ सूक्ष्मादि नादाचें स्वरूप । तेथ श्रुतित्व नुमटे अमुप । नाडी भेद नाही म्हणोनि भिन्नकल्प । श्रुतींचा नोहे ॥६५॥

यालागीं व्यवहारीं तीन । नादाचे भेद घेऊन । श्रुतिस्वराचे निरूपण ।
तेथेचि घटे ॥६६॥

तथाच कल्लिनाथः—प्राणनामानं प्राणेति नाम यस्यासौ प्राणनामा
तम् । एतेन मंत्रशास्त्रानुसारतो बीजाक्षराणां तत्तद्देवताताद्रूप्यायत्याऽत्र
नकारदकारौ प्राणाग्नीइत्युक्तं भवति । विदुर्मोत्रिका इतिशेषः । जातो-
विदितोऽभिव्यक्त इति यावत् । उक्तपंचविधनादस्याप्याविशेषेण गीतोपयोगित्वे
प्राप्ते हृत्कंठमूर्धस्थानेष्वेव श्रुतिपदनाडीसद्भावात्तत्रत्यस्यैव नादत्रयस्य
गीतोपयोगित्वम् । नामान्तराणि स्वरूपभेदो वा । (अ. १ प्र. ३ श्लोक ६ टीका)
हृदय कंठादिस्थानीं । गीतोपयोगी नाद ये प्रमाणी । यद्यपि मंत्रोच्चारणीं ।
मुखहि पडे ॥६७॥ तथापि विशेष रंजकत्वाकडे । मंत्रशास्त्रीं दृष्टी ना पडे ।
गानशास्त्रीं रोकडे । पाहिजे रंजकत्व ॥६८॥ रंजक आणि मंत्रभरित ।
ते जाणावे मार्ग संगीत । केवळ रंजक मंत्ररहित । देशीसंगीत म्हणावे ॥६९॥
तथापि देशी संगीताच्या ठायीं । भगवद्भावनादीर्विशेषे मंत्रसमता राही ।
आतां गीतोपयोगी नाद तोही । त्रिविधबोलिला शार्ङ्गदेवे ॥७०॥
तथा च संगीतरत्नाकरेः—

व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मंद्रोऽभिधीयते ।

कंठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥७॥

टीकाः—व्यवहारेतिवति । व्यवहृत्यत इति व्यवहारो तस्मिन् ।
तुपक्षंव्यावर्तयति । नाभ्यास्वस्थानयोर्नैवमित्यर्थः । द्विगुणश्चोत्तरोत्तर इति ।
उत्तरोत्तरो मंद्रादुत्तरो मध्यो मध्यादुत्तरस्तार इति यावत् । द्विगुणः गुण
उच्चारणप्रयत्नः द्वौगुणौ यस्येति द्विगुणः अयमर्थः । मंद्रस्थानस्थितात्
षड्जादिव्यपदेशवतो नादान्मध्यस्थानस्थितः स एव षड्जादिव्यपदेशवान् ।
ततो द्विगुणप्रयत्नसाध्यत्वाद्द्विगुण इति । पूर्वस्थानस्थितात्क्रमेणाऽऽरोहे
सत्यष्टमस्वर इति यावत् । अत्रासाविति । नामसाम्यानिर्देशोऽपि व्यवहारा-

नुपयोगात्स्वररूपनादाद् द्वैगुण्यं विवक्षितम् । श्रुतिरूपनादाविवक्षायां तु त्रयोविंशः

ओव्या—दश एकादश पंचदश । अनाहत आहत विशेष । परमार्थी अशेष । नाद भेद होती ॥७१॥ तरी व्यवहारीं तयाचे । तीनाचे प्रकार साचे । मंद्र मध्यम तार वाचे । म्हणती मुनी ॥७२॥ हृदयीं निघे तो मंद्रस्वर । कंठीं निघे तो मध्यम स्वर । मूर्ध्नि निघे तो तार स्वर । आणि मुख सकळांचे अभिव्यंजक ॥७३॥ पाणिनीशिक्षेत वर्णस्थानें सांगतां । म्हटले आहे कीं “ उरःकंठशिरस्तथा ” । येणेंहि हृदयापासून मंद्रोत्पन्नता । सिद्ध जाहली ॥७४॥ यद्यपि वर्ण नित्य म्हणोन । ध्वनीहूनि तो आहे भिन्न । अकरादि वर्ण स्वर जाण । षड्जादि ते ध्वनि स्वर ॥७५॥ अकारादि वर्ण स्वरांचा । ककारादि वर्ण व्यंजनांचा । पदामार्जी उपयोग साचा । आणि ध्वनीचा उपयोग गीतांत ॥७६॥ नादापासोनी वर्ण शुद्ध । वर्णापासोनी पद । ऐसे जरी रत्नाकरादौ प्रसिद्ध । तरी उपवर्शविरोध न साहूं आम्ही ॥७७॥ अथवा ध्वनिसंयुक्तवाणीविषयीं । रत्नाकरादि बोलिले पाही । उक्तगतिचिंतनन्यायें दाहि । विरोध परिहारू ॥७८॥ उक्तस्य गतिश्चितनीय इतिन्यायः सज्जनोक्तस्येति नियमः, दुर्जनोक्तं तु परिहरणीयमेव । वायुप्रेरणादि प्रयत्न । होय द्विगुण द्विगुण । म्हणजे मंद्रस्थानांतीळ षड्जापासोन । द्विगुणप्रयत्नें मध्य षड्ज उपजे ॥७९॥ मांद्रर्षभादिकापासोनी । मध्यर्षभादि येणेंचि मानी । मध्य सप्तकाहूनि द्विगुणी । तारसप्तक प्रयत्नें पावे ॥८०॥ मांद्रसप्तकाहून चतुर्गुण । तैसे विकृतत्व पावे त्रिगुण । एवं एकादि विषमगुण । ओळखावे ॥८१॥ दीर्घ न्हस्व प्लुतादिक । स्वरांचे भेद हे कालिक । उदात्त अनुदात्त स्वरितादिक । स्वरांचे भेद श्रुतिजन्य ॥८२॥ उदात्त षड्जस्वर ऐसा । वेदसाचे वरी अंक आपैसा । परी तेथ विवादी ठसा । उपजूं नये ॥८३॥

म्हणोनी कवणिया स्वरा । उदात्त अनुदात्त बोलिजे पुरा । षड्ज अनुगत
 करुनी मात्रा । उदात्ताची चावी हें पुढें सांगूं ॥८४॥ परी आधीं श्रुति ।
 निरूपी यथा निगुती । तियाची मार्गसंगीतीं । विशेषोपयोगू ॥८५॥ देशी
 संगीतीं विशेष कांहीं । श्रुतीचा सत्य उपयोग नाही । हे हनुमन्मतान्वये
 सर्वही । पूर्व विलासीं बोलिले मियां ॥८६॥ आणि विष्णुधर्मोत्तरपुराणीं ।
 स्वर सातचि सांगितलें श्रुतिवांचोनी । तथापि मार्ग अनुगमावा लक्ष्याध्वनीं ।
 सांगू म्हणूनी श्रुति येथ ॥८७॥ यद्यपि श्रुतींचा कांहीं । देशी संगीतीं
 विशेष नाही । मार्ग संगीताच्या ठायीं । वैधस्वरास्तव श्रुतिमहिमा ॥८८॥
 तथापि देशीसंगीतोपयोगी । प्राचीन प्रमाण पाहिजे जर्गी । म्हणोनी ते
 संगीतरंगीं । आश्रवू येथ ॥८९॥ ऋषींचा मतभेद सांपडे । तरी घेयावा
 जो आपणा आवडे । यद्यपि वेदोक्तचि बरवा घडे । धर्मात घेणें ॥९०॥
 जैसे सांख्यपतंजली सोडावे । आणि वेदसाधक म्हणोनी व्यासवचनाचि
 जोडावे । परी श्रौत वेदान्तासाठींच बरवें । निरूपिले हें ॥९१॥ ब्रह्मसूत्रींच
 स्मार्तगति । दक्षिणायनमृता धूममार्गरीति । सांगितली तेथ ती स्थिति ।
 खांडिली नाही सूत्रभाष्यकारी ॥९२॥ तैसें दृष्टफलप्रधान देशी संगीत ।
 रंजक म्हणोनी येथ । आवडेल त्या ऋषीचें मत । घेतां येईल आपणातें
 ॥९३॥ तरी श्रुतीविषयीं ऋषींचीं मते । मतंगें बोलिली समस्ते । ती
 रत्नाकरटीकेंत कल्लिनाथें । सांगितलीं आहाती ॥९४॥ ते टीका दाखवुनी
 आधीं । मग निवडू मत संवादी । श्रोतीं सावधान बुद्धि । ठेवुनी असावे
 ॥९५॥ येथ लक्ष्यसंगीतकारें । आगळिक केली तोंडाधारें । कीं ते अनार्य-
 वीर्यानुकारें । दिसतु आहे ॥९६॥ त्याचे म्हणणें ऐसे जनीं । तंतुदैर्घ्यादिकें
 करुनी । पूर्वाचार्यां श्रुति मोजुनी । दाविल्या नाहीत कीं ॥९७॥ तरी
 विमानादिक जे पुराणीं । वर्णिले आहेत मुनीनीं । त्याचे लक्षण दिधले
 नाही म्हणोनी । तेहि अप्रमाण होतील ॥९८॥ आणि लक्ष्यसंगीतांत तरी ।
 कोठें योग्य आहे रागाची कुसरी । प्रमाद झाले नानापरी । तरी ते जनीं

कां सहावे ॥१९॥ अनुक्त व्यवस्था कराया कारण । आम्हा ग्रंथेंचि
 आज्ञापिले म्हणून । कोणी आतां दाखवितां श्रुति मोजून । तरी काय
 चुके ॥१००॥ लक्ष्यसंगीतकाराचा डाव । कीं आपुले लपवुनी नांव ।
 ग्रंथांचें प्रामाण्य अपूर्व । चालावे हा आहे ॥१०१॥ परी ऋषीस शिव्या
 दिधल्या जेणें । त्याचे कोण मानेल बोलणें । जो आपल्या बापास
 जारिणीचा म्हणे । तो काय शुद्ध होईल ॥१०२॥ वंशस्थें पितृकुल नांवा
 चढविजे । तरीच त्या कुळीचे म्हणिजे । स्वपितया शिव्या देउनी स्वकीर्ति
 वाणीजे । हें तो अशुद्धबीजफळ ॥१०३॥ हा म्हणे ऋषींनीं ऐकूनि लिहिले ।
 तरी लक्ष्यसंगीत काय गर्भातूनि काढिले । सकळ रीति मोडुनि आपलेसे
 केले । तरी ते कोण मानी ॥१०४॥ जयाची अति प्रसिद्धि असते । ते
 लिहित नाहींत ग्रंथकर्ते । म्हणोनिच श्रुतिमान येथें । अतिप्रसंगें लिहिले
 नाहीं ॥१०५॥ वैद्यकग्रंथीं पाकशास्त्र आहे । तेथ तरी कर्तृयुक्ति बोलिली
 पाहे । आणि या गुरुंडदग्धमातृवरा तरी लाहे । गुरुंडीं मार्जी सर्व लेख
 कोठें ॥१०६॥ लक्ष्यसंगीतकाराचे म्हणणें । श्रद्धा ठेवो नये सकळाकारणें ।
 परी आपल्या स्वरावरी तेणें । श्रद्धा ठेवाया सांगितली ॥१०७॥ लक्ष्य
 संगीतकाराची जिभली । इतिहास सांगत नाहींत म्हणुनी प्राचीननिंदे
 धावली । परी स्वनाम भायबापें लपविली । काय म्हणुनी कळेना ॥१०८॥
 पुढें त्याचें खंडन । स्थळीं स्थळीं येईल म्हणोन । आतांचि सर्व शिव्या
 देऊन । संपावित नाही ॥१०९॥ श्रुति म्हणजे श्रवण योग्य नादु । परी
 तो गीतोपयोगी असावा सिद्धु । श्रवणयोग्य उल्हाटयंत्रनादु । परी
 गीतोपयोगी नव्हे ॥११०॥ म्हणवोनी माझे श्रुतीचे लक्षण । ऐसें मनीं
 धरोत सज्जन । कीं गीतोपयोगीस्वरस्वरूपयोग्यतावच्छिन्न नाद श्रुति
 म्हणोन । वाखाणिजे ॥१११॥ उल्हाटयंत्रनादाचें ठायीं । स्वरस्वरूप
 योग्यता नाहीं । एवंश्रुतिस्वरभेदपक्षीं पाही । विषयो ऐसा ॥११२॥ आतां
 श्रुतिस्वर भिन्न । तैसे तें अभिन्न । ऐसे पक्ष दोन । असतीं जर्गी ॥११३॥

परी येथ माझिया मनीं । श्रुतिस्वराभिन्नपक्ष समंजस देशी संगीतीं ।
 श्रुतिस्वरभिन्नपक्षमार्गसंगीतीं । विशेष होय ॥११४॥ म्हणवोनी आधीं
 श्रुतिविषयीं मते । सांगूं मतंगमुनिदर्शिते । जीं निरुपिली काळिनाथें ।
 रत्नाकरटीकेमार्जी ॥११५॥ मग त्यांतूनि जे योग्य मत । जेणें पोखेळ
 देशी संगीत । तें सांगूं यथार्थ । मतंगमतान्वये ॥११६॥

“एवं कृते तास्तन्व्योऽधराधरास्तीत्रा उच्चोच्चध्वनयो भवन्ति । यथा
 शरीरे श्रुतय उत्तरोत्तरोच्चा उत्पद्यन्ते तथा वीणायामधरोच्चाउत्पद्यन्त इति
 स्वारस्यम् । तजस्तासुतन्त्रीष्वाहत्योत्पन्नो नादः श्रुतिरिति मतः । अत्र
 श्रुतिशब्द निरुक्तिपूर्वकं श्रुत्येकत्वादिविषयविकल्पे मतङ्गो मतभेदानदर्श-
 यत् । तद्यथा—

‘श्रवणार्थस्य धातोः क्तिप्रत्यये च सुसंश्रिते ।

श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्दज्ञैः कर्मसाधनैः’ ॥

श्रूयन्त इति श्रुतयः । सा चैकाऽनेका वा एकैवश्रुतिरिति । तद्यथातत्रादौ
 तावदिहाऽऽकाशपवनसंयोगात्पुरुषप्रयत्नप्रेरितो ध्वनिर्नाभेरुर्ध्वमाकाशदेशमा-
 क्रामतधू (मन्धूः ?) मवत्सोपानपदावस्थानं पवनेच्छयाऽऽरोहन्नन्तर्भूतंपूरण
 प्रत्ययार्थतया चतुःश्रुत्यादिभेदभिन्नः प्रतिभासत इति मामकीयं मतम् ।
 चतुर्थ (?) श्रुत्यादिभेद भिन्न इत्यर्थः । अन्ये तु पुनर्द्विप्रकारांश्रुतिं मन्यन्ते ।
 कथं स्वरान्तर्विभागान् । तथा चाह विश्वावसुः—

‘श्रवणेन्द्रियप्राप्तत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।

सा चैका द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥

नियतश्रुतिसंस्थानाद्गीयते सप्तगीतिषु ।

तस्मात्स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिबोदीभिः’ ॥

शुद्धस्वररूपेत्यर्थः ।

‘अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः’ ।

विकृतस्वररूपेत्यर्थः । प्रयोगबहुत्वापेक्षया श्रुतय इति बहुवचननिर्देशः ।

‘एतासामपि वैस्वर्यं क्रियाक्रमविभागतः’

केचित्स्थानत्रये योगात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । अन्ये त्विन्द्रियवैगुण्यात् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । इन्द्रियवैगुण्यं च त्रिविधम् । सहजं दोषजमभिघातजं चेति । अत्रेन्द्रियं मनः । तत्र सत्वगुणयुक्तं सहजम् । रजस्तमोयुक्तं दोषजम् । आम्लादिरसोपहतमभिघातजमित्यर्थः । अपरे तु वातपित्तकफ-संनिपातभेदभिन्नां चतुर्विधां श्रुतिं प्रतिपेदिरे । तथा चाह तुम्बरुः—

‘उच्चैस्तरो ध्वनी रूक्षो विज्ञेयो वातजो बुधैः ।

गम्भीरो घनलीनस्तु ज्ञेयोऽसौ पित्तजो बुधैः ॥

स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुरः कफजो ध्वनिः ।

त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेयः संनिपातजः’ ॥

एते तु शब्दभेदत्वेन वक्ष्यन्ते । अपरे तु वेणादयो मुनयो नवविधां श्रुतिं मन्यन्ते । तथा हि—

‘द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्चैव चतुःश्रुतिक एव च ।

स्वरप्रयोगः कर्तव्यो वंशच्छिद्रगतो बुधैः’ ॥

भरतेनाप्युक्तम्—

‘द्विकत्रिकश्चतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।

कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वराः ॥’

इति तावन्मया प्रोक्ताः समीच्य श्रुतयो नव इति ॥ एतानि षण्मतानि स्वरश्रुत्योरभेदमङ्गीकृत्य प्रवर्तितानीति मन्तव्यम् । तानि त्वभिव्यङ्ग्या-भिव्यञ्जकत्वाभ्यां साक्षाद्भिन्नरूपायाः (पयोः) स्वरश्रुत्योर्भेदापह्नवान्न

सर्माचीनानि । अत्र केचिन्मीमांसाधिमांसलितधियो धीरा द्वाविंशतिं श्रुती-
र्मन्यन्ते । केचन पुनः षट्षाष्टिभेदभिन्नाः श्रुतय इति वदन्ति । अन्ये
पुनरानन्त्यं वर्णयन्ति श्रुतीनाम् । तथा चाह कोहलः—

‘द्वाविंशतिं केचिदुदाहरन्ति श्रुतीः श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः

षट्षाष्टिभिन्नाः खलु केचिदासामानन्त्यमेव प्रतिपादयन्ति’ इति ।

तत्र- ‘आनन्त्यं हि श्रुतीनां च सूचयन्ति विपश्चितः ।

यथा ध्वनिविशेषाणाममानं गगनोदरे ॥

उत्तालपवनोद्वेहजलराशिसमुद्भवाः ।

इत्यतः प्रतिपद्यन्ते न तरङ्गपरम्पराः’ ॥

इति श्रुतीनामानन्त्यं दर्शितमिति । अस्मिन् पक्षे रणनानुरणनात्मकयोः
श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारेऽप्यनुरणनरूपाणामपि ध्वनीनां श्रुतित्वमभिधायोभये-
षामपि वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पद्यमानानां तेषामतिसूक्ष्मभागकल्पनया प्रतिध्व-
न्यवयवभूतध्वनिबहुत्वविवक्षयाऽऽनन्त्यं दर्शितम् । तदनुपपन्नमिति मन्तव्यम् ।
यद्यपि श्रवणयोग्यस्य ध्वनेरिन्द्रियग्राह्यत्वाक्षितसावयवत्वेन त्रसरेणुवदवयवाः
सन्तु तथापि तेषां श्रोत्रप्रत्यक्षमूलेनानुमानेनार्थापत्त्या वान्यतरेणैव त्रसरेणुगत-
परमाणुवद्गम्यतया श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात् । स्वतः स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वा-
भावेनाश्रुतित्वादिति । द्वाविंशति श्रुतिपक्षे षट्षाष्टिश्रुतिपक्षे च यद्यपि
श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारः समान एव तथापि द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे द्वाविंशतिः
श्रुतय एव मन्द्रस्थाः स्थानान्तरयोरपि द्विगुणाद्विगुणत्वेनाऽऽवर्त्यन्त इति ।
षट्षाष्टिश्रुतिपक्षे तु तावत्य एव श्रुतयः स्थानत्रयेऽप्यनावृत्ताः परस्परं भिन्ना
इति च वैषम्यम् । तत्रानावृत्तिपक्षस्वीकारे षड्जादीनामपि स्वराणामावृत्त्य-
भावान्मध्यतारस्थाश्चतुर्दशस्वराः पृथग्व्यपदेशभाजो भवेयुः । नैव तथा
व्यवहारः । अत एव मतङ्गादिदर्शितेषु नवसु पक्षेषु द्वाविंशति श्रुतिपक्ष-
मेव रणनानुरणनात्मना साक्षादनुभूयमानश्रुतिस्वरभेदानपह्नवेनाऽऽवृत्त्या

रुप्तानामेव स्वराणां गुणभिन्नानां व्यवहारोपयोगित्वसिद्धेश्च सारतमं निश्चित्य
निःशङ्को वीणयोर्निर्दिष्टितानां तासां द्वाविंशति श्रुतीनां मध्ये चतुर्थीप्रभृतिषु
शास्त्रानुसारेण पूर्वोत्तरावाधिप्रदर्शनपूर्वकं षड्जादिसप्तस्वरस्थापनं विदधाति
वीणाद्वय इत्यादिना । चतुःश्रुतिरिति । स्वाभिव्यक्तिकरणत्वेन चतस्रः
श्रुतयो यस्येति स तथोक्तः । एवं त्रिश्रुतिरित्यादौ द्रष्टव्यम् ॥१३-१६॥”

(संगीतरत्नाकर स्वराध्याय श्लोक १३-१६ वरील कल्लिनाथ टीका).
येथ पूर्वमीमांसामते । श्रुति म्हणती निरपेक्षोपरवाते । आणि तैसे वेदाते ।
श्रुति म्हणती ॥११७॥ तिया दोन्ही श्रुतींच्या ठायीं । अतिव्याप्ति न व्हावी
कांहीं । म्हणोनी गांधर्व परिभाषा ही । श्रुति सांगू ॥११८॥ श्रु धातूचा
अर्थ ऐकणें । तथा ‘क्ति’ प्रत्यय लावोनी नामकरणें । म्हणोनी ऐकू ये
जो श्रवणें । तो नाद श्रुति म्हणिजे ॥११९॥ यद्यपि वीचितरंगन्यायें ।
शब्द स्वभावे अवयवी होयें । शब्दाचे परमाणु उपाये । अनुमितौ येती
॥१२०॥ तथापि प्रत्यक्षश्रवणयोग्यता । नाही शब्दावयवभूता । म्हणोनी
अवयवानंता । न म्हणिजे श्रुति ॥१२१॥ ऐसेहि एक म्हणती । आतां
श्रवणयोग्य या पदाची रीती । श्रुतिकटुत्वनादीं अति व्याप्ति । निवारितु
॥१२२॥ उल्हाटयंत्रादिकांचे नाद । ते श्रुतिकटु बोलिजती प्रसिद्ध । ते
श्रवणाती अयोग्य म्हणोनी श्रुतिशब्द । वाचक नोहे त्याचा ॥१२३॥
यालागीं गीतस्वरस्वरूपयोग्यतावच्छिन्न । आम्ही जें केलें श्रुतीचें लक्षण ।
ते मतंगमतासहि जाण । विरोधी नाही ॥१२४॥ असो एवं साधोनी
व्युत्पत्ति । व्याकरणें साधिला शब्द श्रुति । येणेंचि लक्षणनिरुक्ति । हाता
आली ॥१२५॥ शब्दलक्षणाच्या ठायीं । निरुक्तीवांचूनि मार्ग नाही ।
आतां सप्रकाशहि । निरूपण सांगू ॥१२६॥ ती श्रुति एक कीं अनेक । ऐसा
संदेह स्वाभाविक । दोन्ही पक्षीं नैष्ठिक । दिसती मते ॥१२७॥ दृष्टि-
सृष्टिवादें पाहतां । भासे तो नोहे अन्यथा । म्हणवोनी ब्रह्मावांचोनी इतर

पदार्था । उचित मतभेदु ॥१२८॥ निद्राकल्पित स्वप्नाचें ठार्यो । रज्जु
 देखिलिया कहीं । विवाद माजला तियेठार्यो । आपसांतचि ॥१२९॥ एक
 म्हणती हा द्विखंड । एक म्हणती एक खंड । एक म्हणती अनेक खंड ।
 रज्जु असे हा ॥१३०॥ जैसे स्वप्न तैसा वाद । तितुके रज्जूचे भेदाभेद ।
 मायाकल्पित पदार्थ अशुद्ध । नानामतें नाना होती ॥१३१॥ कोणी
 मृगजलासी म्हणें समुद्र । कोणी म्हणे गंगेचा पूर । कोणी म्हणे मेघडंबर ।
 परी तिघेही भ्रांतिष्ठ ॥१३२॥ तिघामध्ये उत्तम कोण । हें सिद्ध करणें
 व्यर्थ प्रयत्न । तिघेही भ्रांतिवश म्हणोन । जे बोलती ते बोलोत सुखें
 ॥१३३॥ तैसें परब्रह्म न जाणतां । मायामार्गीं चावळता । अनेक आभास
 होती वृथा । मग मतभिन्नता त्यावरी ॥१३४॥ एक जगाचें अनंत भाग ।
 करोनी परमाणु म्हणे चांग । जगाचे एक जगाचे दोन भाग । करोनी प्रकृति
 पुरुष सांगे ॥१३५॥ जगाचे पांच भाग करोनी एक । भूतवाद सांगे
 नास्तिक । एवं आपुलाले मतें समस्त । विभाग सांगती अज्ञाने ॥१४०॥
 तैसे शब्द एक कीं अनेक । मतभेदहि भ्रमद्योतक । परब्रह्माविणें सकळिक ।
 भ्रांतिबद्ध ॥१४१॥ म्हणोनी एक चांगला एक खोय । ऐसें म्हणो नये
 चोहटा । भलत्या मार्गे ईश्वर वाटा । मता आगिजे ॥१४२॥ याचि वेदान्त-
 ज्ञानेंकरुनी । परमता साहत होते मुनि । जैसें भांडण जुंपता स्वप्नीं । मरण
 जनन दोन्ही मिथ्या ॥१४३॥ कां भानुमतीचा खेळ । व्याघ्र भांडोनी मरती
 सकळ । तेथ कौतुक वाटे केवळ । देखातियाते ॥१४४॥ तैसे एक अथवा
 अनेक । विश्व साक्षिभास्य सकळिक । या लागीं मतभेद सुरेख । भूषणचि
 आहे ॥१४५॥ आतां तिया मतभेतांतून । साधका उचित तो द्यावा
 निवडून । जेणें उगे राहे शिशूचें रोदन । तो मिथ्या उपाय रचावा ॥१४६॥
 म्हणवोनी श्रुतिसिद्ध मुनी । मतभेद सांगती प्रसर्गेकरुनी । त्यांत आपुले
 मत प्रथमस्थानीं । मतंगमुनी वर्णितु ॥१४७॥ एकाचि असे श्रुति । नाभी
 पासोनी आकाशवायुसंगतीं । जो नादउत्पन्न होय निश्चिती । तो श्रुति

म्हणावा ॥१४८॥ तो सर्वथा एकचि आहे । परी चार श्रुति तीन श्रुति
 ऐसा भास मात्र होय । हा माझा स्वपक्ष होय । मतंग म्हणे ॥१४९॥
 इया मतंग मुर्नाच्या मता । मीहि मान्य करी सर्वथा । एक नादचि
 अनेकावस्था । पावतु असे ॥१५०॥ म्हणोनी लक्ष्यसंगीतकारें मूर्खें ।
 आपुलिया शिष्याच्या हस्तकें । प्रश्न करविला आपणा विशेषे । सर्वज्ञ
 मानोनी ॥१५१॥ कीं पड्ज स्वराची उत्पत्ति । प्रथम श्रुतीच्या ठायीं
 निश्चिती । हा प्रकार ऋषीप्रती । टाउक होता कीं नाहीं ॥१५२॥ तरी
 हा उद्धट प्रश्न । एक श्रुतिचि जेथ प्रमाण । तेथ श्रुति आणि स्वर अभिन्न ।
 महजचि झालें ॥१५३॥ मग प्रथम श्रुतीवरी पड्ज म्हणतां । तरी बाध
 काय येतो चित्ता । परी या लक्ष्यसंगीतकारा तत्वता । मीचि विचारिते
 ॥१५४॥ श्रुतिगण तूतें मान्य नाहीं । मग प्रथम श्रुति तरी कल्पिली
 कायी । उगाचि वाक्दंभ करोनी लवळाही । सर्वज्ञता कां दाविली ॥१५५॥
 चतुःश्रुत्यादि भेद । एकाचि श्रुतीचें होती प्रसिद्ध । करता येती विशद ।
 आपुलाल्या मत्यन्वये ॥१५६॥ परी ते आववे औपाधिक । त्याची उदाहरणें
 कांहीं एक । सांगू गा निष्कलंक । उमजे जेणें ॥१५७॥ वायुनिमित्तक
 खगुण शब्द । तरी तो बोलिजे एकाचि नाद । कोणी नाडी उपाधि घेऊनि
 विशद । बावीस श्रुति त्यास म्हणती ॥१५८॥ कोणी शब्दाची प्रकृति-
 विकृति । उपाधि घेऊनिया निश्चिती । दोनचि सांगती श्रुति । निज मताने
 ॥१५९॥ कोणी त्रिदोष उपाधि घेवोन । चार श्रुति सांगती आपण ।
 ऐसेचि मते ओळखून । घेयावे सज्जनी ॥१६०॥ म्हणोनि हा एकश्रुतिवाद ।
 देशी संगीतीं उपयोगी शुद्ध । बारा स्वर बारा श्रुति प्रसिद्ध । याचा आभास
 म्हणता दोष न ये ॥१६१॥ आतां कांहीं ऋषी पुढती । दोन श्रुति
 मानिती । तयांचें मतहि यथामती । अनुवादूं ऐका ॥१६२॥

“श्रवणेंद्रियग्राह्यत्वात् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत्” ।

तेथ विश्वावसु गंधर्वाचार्य । जे बोलिले तें प्रमाण होय । श्रवणेंद्रियकरोनी

ग्राह्य । ती श्रुति म्हणावी ॥१६३॥ ते एकचि परी द्विधा भासे । मूळीं
 “ साचैका ” हें पद असे । या वरुनि ऐसे दिसे । कीं मूळ मतंगमत
 प्रमाण येथ ॥१६४॥ मतंगमताची एक श्रुति । घेवोनि प्रकार सांगितले
 विश्वावसुमतीं । स्वर आणि अंतर श्रुति । ऐसे दोन ॥१६५॥ शुद्ध स्वर
 म्हणजे स्वरश्रुति । विकृतस्वर म्हणजे अंतर श्रुति । येणेचि गायिल्या जाती ।
 गीति सप्त ॥१६६॥ बहुप्रयोग करणें म्हणोन । मूळीं घातले आहे
 बहुवचन । परी मुख्यतः श्रुति दोन । स्वरांतर स्वरूपें ॥१६७॥ येथ
 एक उपजे विवाद । कोणते स्वर विकृत कोणते स्वर शुद्ध । दक्षिणोत्तर
 आर्यरीतिभेद । दिसतु आहे ॥१६८॥ षड्ज पंचम दोन्ही । दोहीकडे
 सारख्या स्थानीं । शुद्ध म्हणती निर्वाणीं । दोघेहि तया ॥१६९॥ तैसा
 कोमल मध्यम । दोन्हीकडे सारखा शुद्ध म । आतां दक्षिणेकडे जो शुद्ध
 रि परम । तो उत्तरेकडचा कोमल ऋषभ ॥१७०॥ दक्षिणेकडे जो शुद्ध
 धैवत । तो उत्तरेकडचा कोमल धैवत । दक्षिणेकडे साधारण गांधार ख्यात ।
 कोमल गांधार तो उत्तरेचा ॥१७१॥ दक्षिणेकडे अंतर गांधार । तो
 उत्तरेचा तीव्र गांधार । दक्षिणेचा कैशिकी निषाद सुंदर । तो कोमल
 निषाद उत्तरेचा ॥१७२॥ दक्षिणेचा काकली निषाद । तो उत्तरेचा तीव्र
 निषाद । सानुनासिक उच्चारता विषद । काकली म्हणिजे ॥१७३॥
 दक्षिणेकडे कांहीं ग्रंथांत । वराळी मध्यम म्हटले निश्चित । तिकडेचि कांहीं
 ग्रंथांत । मृदु पंचम म्हटले असे ॥१७४॥ उत्तरेस यातें निश्चिती । तीव्र
 मध्यम ऐसे म्हणती । प्रतिमध्यमहि म्हणती । कांहीं दक्षिणेकडील ग्रंथ ॥१७५॥

रागावेबोध

यद्यपि देशीरागा देशे देशेऽन्यत्रेलाख्याः ॥५॥
 पूर्णौडवखाडवता स्वंशन्यासग्रहेषु चानियताः ।
 तदपि ग्रहादिपूर्णत्वादि च बहुमतजमनुसृत्य ॥६॥
 मेले प्रसंगत इहोद्दिष्टानां लक्षणं ससंक्षेपम् ।
 तेषां पूर्वं वक्ष्यामि गानवेत्तासमायुक्तम् ॥७॥

स्वरमेलकलानिधि

ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृताः स्वराः ।
 द्वादशोक्ताः कथं तेतु सतैव कथितास्त्वया ॥
 सत्यं लक्षणतो भेदो द्वादशानामपीष्यते ।
 शुद्धेभ्यस्तत्र भेदस्तु सप्तानामेव लक्षितः ॥
 आधारश्रुतिसंत्यागात् ध्वनिभेदः प्रकीर्तितः ।
 पंचानां परिशिष्टानां स्वराणां विकृतात्मनाम् ॥
 पूर्वस्वरश्रुतिग्राहाद्वा पूर्वश्रुतिवर्जनात् ।
 अविलक्षणतो भेदे पूर्वोक्तस्वरसंहतेः ॥
 आधारश्रुतिनिष्ठत्वाल्लक्ष्यभेदो न विद्यते ।

उत्तरेकडील शुद्ध ऋषभ । तथा दक्षिणेकडे शुद्ध गांधार म्हणती
 स्वयंभ । शुद्ध धैवत उत्तरेकडे सुशोभ । दक्षिणेकडे शुद्ध निषाद
 तो ॥१७६॥ आतां चतुर्दडीप्रकाशिकादि ग्रंथांतून । विशेष संज्ञा सांगूं
 कथन । उत्तरेकडे जो शुद्ध रि पूर्ण । तो चतुर्दडीप्रकाशिका ग्रंथीं पंच-
 श्रुतिक म्हटला ॥१७७॥ उत्तरेकडे जो शुद्ध धैवत । तो पंच श्रुतिक
 धैवत । चतुर्दडीप्रकाशिका ग्रंथांत । दक्षिणेकडे म्हटला आहे ॥१७८॥
 पुनरुक्ति जरी जाहली । तरी ग्रंथगतस्वरसंख्या पाहिजे निरूपिली । यालागीं
 रत्नाकराची बोली । सांगू आधीं ॥१७९॥ शुद्ध षड्ज सगळीकडे ।
 समानाचि दिसे पाहतां फुडे । रत्नाकरांतहि रोकडे । अच्युत षड्ज दुसरें
 हें नांव ॥१८०॥ कोमल ऋषभ षड्जामधीं । कोमलतर कोमलतम
 ऋषभाची मांदी । रत्नाकरीं चिन्ह भेदी । दर्शविली आहे ॥१८१॥
 उत्तरेकडचा कोमल ऋषभ । जो दक्षिणेकडे शुद्ध ऋषभ । रत्नाकरांत
 विकृत ऋषभ । हेहि नांव त्याते ॥१८२॥ उत्तरेचा शुद्ध ऋषभ ।
 रत्नाकरांत शुद्ध गांधार स्वयंभ । आतां उत्तरेचा कोमल गांधार सुशोभ ।
 तो साधारण गांधार रत्नाकराचा ॥१८३॥ उत्तरेच्या शुद्ध ऋषभ कोमल

ऋषभामधी । दृढ कोमल ऋषभाची मांदी । रत्नाकरीं चिन्हभेदीं ।
 निरूपिली आहे ॥१८४॥ आतां उत्तरेचा तीव्र गांधार । तो रत्नाकरोक्त
 अंतर गांधार । दक्षिण पंडितमुखें समग्र । प्रमा ये याची ॥१८५॥ तीव्र
 गांधाराचे वस्ती । शुद्ध मध्यमाच्या खालती । च्युत मध्यम स्वर निश्चिती ।
 एक नांदे ॥१८६॥ तो आतां कोणी गात नाही । परी गातां येईल
 लवंगी । प्रचार केलिया टायीं । सुखाचे पडे ॥१८७॥ जो उत्तरेकडे
 शुद्ध मध्यम । आणि आतांचि जया म्हणती कोमल मध्यम । त्या रत्ना-
 करांत शुद्ध मध्यम । आणि अच्युत मध्यमहि म्हटले ॥१८८॥ आतां
 उत्तरेकडे जो तोव मध्यम । त्या रत्नाकरांत विकृत पंचम । आणि
 कैशिक पंचम । म्हटले आहे ॥१८९॥ आतां उत्तरेचा जो शुद्ध पंचम ।
 तो रत्नाकराचा शुद्ध पंचम । कोमल धैवत उत्तरेचा परम । रत्नाकराचा
 शुद्ध आणि विकृत धैवत तो ॥१९०॥ शुद्ध पंचम आणि कोमल धैवताचे-
 मधीं । कोमलतर कोमलतम धैवताची मांदी । रत्नाकरीं चिन्हभेदीं ।
 दर्शविली मात्र ॥१९१॥ उत्तरेचा शुद्ध धैवत । त्या निषाद म्हणती
 रत्नाकरांत । कोमल धैवत आणि शुद्ध धैवत मध्ये दृढ कोमल धैवत ।
 एक आहे ॥१९२॥ तो रत्नाकरीं चिन्हिला । परी अद्यापि न जाय गायिला ।
 रत्नाकरोक्त बहु विकृत चिन्हित स्वरांचा झाला । प्रकार ऐसाचि ॥१९३॥
 उत्तरेकडे जो कोमल निषाद । रत्नाकरांत तो कैशिक निषाद । उत्तरेकडे
 तीव्र निषाद । काकली निषाद रत्नाकरीं ॥१९४॥ काकली निषादाच्या-
 वरुती । शुद्ध षड्जाचे खलती । च्युत षड्ज एक म्हणती । रत्नाकरकार
 ॥१९५॥ यद्यपि रत्नाकराचे विकृत स्वर । बारा असती मणारिकर । सात
 शुद्ध मिळोनी साचार । एकोणीस होती ॥१९६॥ तथापि याचे समाधान ।
 स्वरमेलकलानिधींत सांगितले रामामात्यानं । तेचि श्लोक प्रमाण ।
 वेऊं येथे ॥१९७॥

ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृताः स्वराः

द्वादशोक्ताः कथं ते सप्तैव काथितास्त्वया

(स्वरमेलकलानिधि पान ११)

एवं रत्नाकराच्चा स्वरनिर्णय । सांगितल्या हा होय । आतां स्वरसंज्ञानिर्णय ।
कलानिधीच्चा पै सांगूं ॥१९८॥ उत्तरेकडे शुद्ध षड्ज । कलानिधीच्चा
तो शुद्ध षड्ज । उत्तरेचा कोमल ऋषभ सज । शुद्ध ऋषभ कलानिधीच्चा
॥१९९॥ उत्तरेकडचा शुद्ध ऋषभ । उत्तरेसचि जया म्हणती तीव्र ऋषभ ।
शुद्ध गांधार आणि पंचश्रुतिक ऋषभ । कलानिधींत म्हटलें तया ॥२००॥
उत्तरेचा कोमल गांधार । तया षड्श्रुतिक ऋषभ आणि साधारण गांधार ।
ही दोन नावें सुंदर । स्वर मेलकलानिधीमार्जी ॥२०१॥ उत्तरेचा शुद्ध
गांधार । जया उत्तरीयाचि म्हणती तीव्र गांधार । कलानिधींत आंतर
गांधार । म्हटलें तया ॥२०२॥ कोमल मध्यम आणि तीव्र गांधार ।
यामध्ये एक विकृत स्वर । आतां गात नाहींत ऐसा च्युत मध्यम गांधार ।
कलानिधींत बोलिला ॥२०३॥ उत्तरेचा शुद्ध मध्यम । जया उत्तरीयाचि
म्हणती कोमल मध्यम । तो कलानिधिकारें शुद्ध मध्यम । म्हणोनी
म्हटला ॥२०४॥ आतां उत्तरेचा तीव्र मध्यम । तो कलानिधींतील च्युत
पंचम मध्यम । उत्तरेचा शुद्ध पंचम । कलानिधींत तेचि नांव ॥२०५॥
उत्तरेचा कोमल धैवत । तोचि कलानिधीच्चा शुद्ध धैवत । उत्तरीय
म्हणती ज्या शुद्ध अथवा तीव्र धैवत । तया कलानिधीकार पंचश्रुतिक
धैवत आणि शुद्ध निषाद म्हणे ॥२०६॥ उत्तरेचा कोमल निषाद । तोचि
कलानिधीच्चा कैशिक निनाद । आणि षट्श्रुतिक ध । कलानिधिकार म्हणे
॥२०७॥ उत्तरीय म्हणती शुद्ध निषाद किंवा तीव्र निषाद । कलानिधीच्चा
तो काकली निषाद । शुद्ध षड्ज आणि काकली निषाद । या दोहोमध्ये
च्युत षड्ज निषाद स्वरकलानिधीच्चा ॥२०८॥ एवं कलानिधीच्या
स्वरसंज्ञा समस्त । सांगितल्या यथार्थ । ज्या रत्नाकरासी अनुगत । भासतु

आहाती ॥२०९॥ आतां सोमनाथें रागविबोधांत । ज्या स्वरसंज्ञा सांगितल्या
 स्वानुगत । त्याही ऐकोत समस्त । सजन श्रोते ॥२१०॥ रागविबोध
 आणि उत्तरेकडे । शुद्ध षड्ज संज्ञा सारखी पडे । कोमल ऋषभ जो
 उत्तरेकडे । शुद्ध ऋषभ तो रागविबोधीं ॥२११॥ उत्तरेकडचा शुद्ध
 ऋषभ । तो रागविबोधीं तीव्रतर ऋषभ । शुद्ध गांधारहि यथा लाभ ।
 सोमनाथ म्हणे ॥२१२॥ उत्तरेच्या तीव्र कोमल ऋषभांत । एक तीव्र
 ऋषभ सांगे सोमनाथ । तो कोणीच नाही गात । आतां येवेळीं ॥२१३॥
 उत्तरेचा कोमल गांधार । तो रागविबोधीचा तीव्रतम ऋषभ आणि
 साधारण गांधार । उत्तरेस म्हणती ज्या तीव्र किंवा शुद्ध गांधार । तो
 आंतर गांधार रागविबोधीचा ॥२१४॥ उत्तरेचा शुद्ध वा कोमल मध्यम ।
 रागविबोधीं तोचि शुद्ध मध्यम । शुद्ध मध्यम आणि आंतर गांधारांत
 मृदुमध्यम । सोमनाथ सांगे परी तो कोणी न गाती ॥२१५॥ शुद्ध
 मध्यमासी । तीव्रतम गांधारहि सोमनाथ म्हणे समयेसी । उत्तरेकडील तीव्र
 मध्यमासी । मृदुपंचम सोमनाथ म्हणे ॥२१६॥ मृदु पंचम आणि
 शुद्ध मध्यम । या दोहोमध्ये सोमनाथाचा तीव्रतम मध्यम । आहे परी
 प्रचार परम । नाही त्याचा येकाळीं ॥२१७॥ उत्तरेकडे शुद्ध पंचम ।
 रागविबोधीं तो शुद्ध पंचम । उत्तरेचा कोमल धैवत परम । शुद्ध धैवत
 तो रागविबोधीं ॥२१८॥ उत्तरेचा शुद्ध धैवत वा तीव्र धैवत । तो
 सोमनाथाचा तीव्रतर धैवत । उत्तरेच्या कोमल शुद्ध धैवतामध्ये तीव्र
 धैवत । सांगितला परी आज कोणी न गाती ॥२१९॥ उत्तरेच्या शुद्ध
 वा तीव्र धैवताते । रागविबोधांत शुद्ध निषादहि म्हटलें सोमनाथें ।
 उत्तरेच्या कोमल निषादांते । कैशिक निषाद आणि तीव्रतम धैवत
 नामें रागविबोधीं ॥२२०॥ उत्तरेचा शुद्ध वा तीव्र निषाद । तो राग-
 विबोधीं काकली निषाद । शुद्ध षड्ज आणि काकली निषाद । यामध्ये
 मृदुषड्ज म्हणे परी कोणी न गाये ॥२२१॥ आतां पुंडरिकविहलविराचित ।

सद्रागचंद्रोदय आणि रागमाला ग्रंथ । मृदुतें लघुशब्द त्यांत । विशेष
बोलिला आहे ॥२२२॥ षड्ज मध्यम पंचम । सद्रागचंद्रोदयीं उत्तरेच्या
सम । उत्तरेचे कोमल ऋषभ धैवत परम । ते सद्रागचंद्रोदयीं शुद्ध रि ध
॥२२३॥ उत्तरेचे शुद्ध ऋषभ धैवत । ते चंद्रोदयकाराचे शुद्ध गांधार
शुद्ध निषादख्यात । उत्तरेचे तीव्र गांधारा चंद्रोदयांत । लघु म हे बोलिजे
॥२२४॥ उत्तरेच्या तीव्र निषादाते । रागचंद्रोदयकारें लघु सा बोलिजे ते ।
उत्तरेच्या कोमल गांधार कोमल निषादातें । साधारण गांधार कैश्चिक
निषाद तो म्हणे ॥२२५॥ हा पुंडलिकविट्ठल चंद्रोदयकार । त्रिश्रुतिक
नि त्रिश्रुतिक गांधार । ऐसेंहि म्हणे साचार । कोमल ग नी ते ॥२२६॥
उत्तरेचा तीव्र मध्यम । तो पुंडलिकविट्ठलाचा लघुपंचम । चतुःश्रुतिक रि
ध परम । श्रीरागीं सांगे पुंडरिक ॥२२७॥ उत्तरेच्या रि ध मानें । पंचम-
श्रुतिकप्रमाणे । जरी पुंडरिकाचे रि ध उणें । एक श्रुति भासती ॥२२८॥
तरी दक्षिणेकडे लक्ष्यसंगिती । उत्तर रि ध समान चतुःश्रुतिक रि ध गाती ।
दक्षिणेउत्तरेचा पाहतां संगती । प्रायो बाराचे असती विणेवरी स्वरा ॥२२९॥
आतां अहोबलकृत पारिजातोक्त । स्वर संज्ञा सांगू निश्चित । उत्तरेचा शुद्ध
षड्ज प्रख्यात । पारिजातांत शुद्ध षड्ज तो ॥२३०॥ शुद्ध षड्जाच्या
वरती । कोमल ऋषभाच्या खालती । पूर्व ऋषभ पारिजाती । वर्णिला आहे
॥२३१॥ उत्तरेचा कोमल ऋषभ । तोचि पारिजातीं कोमल ऋषभ । उत्तरेचा
तीव्र वा शुद्ध ऋषभ । पारिजातीं शुद्ध रिषभ वा पूर्व गांधार तो ॥२३२॥
पूर्व गांधाराच्या वरती । उत्तरेकडील कोमल गांधाराचे खालती । तीव्र रिषभ
कोमलगांधार पारिजातीं । वर्णिला आहे ॥२३३॥ उत्तरेकडील कोमल
गांधार । तो पारिजाती शुद्ध गांधार । आणि तीव्रतर रिषभ साचार । संज्ञा
तया ॥२३४॥ उत्तरेकडील तीव्र वा शुद्ध गांधार । पारिजातीं तो तीव्र
गांधार । उत्तरेकडील शुद्ध मध्यम सुंदर । पारिजातांत शुद्ध मध्यम तो
॥२३५॥ शुद्ध मध्यमाच्या खालती । तीव्र गांधाराच्या वरती । तीव्रतर

गांधार आणि तीव्रतम गांधार पारिजातीं । हे दोन स्वर बोळिले ॥२३६॥ उत्तरेच्या शुद्ध मध्यमावरुती । अतितीव्रतम गांधारहि म्हणले पारिजातीं । उत्तरेच्या तीव्र मध्यमा प्रती । तीव्रतम मध्यम अहोबल म्हणे ॥२३७॥ उत्तरेच्या शुद्ध मध्यमावरुती । आणि अहोबलाच्या तीव्रतर मध्यमाखालती । एक तीव्र मध्यम मध्यमावरुती । आणि अहोबलाच्या तीव्रतर मध्यमाखालती । एक तीव्र मध्यम पारिजातीं । बोळिला आहे ॥२३८॥ तीव्रतर मध्यमाच्या वरुती । आणि शुद्ध पंचमाच्या खालती । तीव्रतम मध्यम पारिजातीं । अहोबल सांगे ॥२३९॥ उत्तरेकडील शुद्ध पंचम । तोचि पारिजाताचा शुद्ध पंचम । त्याच्यावरी परम । पूर्व धैवत असे ॥२४०॥ त्यावरी उत्तरेचा कोमल धैवत । तो पारिजाताचाहि कोमल धैवत । उत्तरेचा शुद्ध धैवत । पारिजातीं शुद्ध धैवत आणि पूर्व निषाद तो ॥२४१॥ उत्तरेचा कोमल निषाद । तो पारिजाताचा शुद्ध निषाद । किंवा तीव्रतर धैवत । अहोबल म्हणे ॥२४२॥ अहोबलाच्या शुद्ध निषादाखालती । आणि पूर्व निषादाच्या वरुती । कोमल निषाद किंवा तीव्र धैवत पारिजातीं । सांगितला आहे ॥२४३॥ उत्तरेचा शुद्ध वा तीव्र निषाद । तो अहोबलाचा तीव्र निषाद । यावरी तीव्रतर तीव्रतम निषाद । हे दोन स्वर अहोबल सांगे षड्जातळीं ॥२४४॥ एवं स्वरसंज्ञा नाना रीति । स्वरस्थानें मानिली बहुती । परी अधुना लक्ष्यसंगीतीं । बाराचि गाती वाजविती सर्वोक्तडे ॥२४५॥ नाममात्र भेद । रीतीचाहि किंचिन् भेद । ग्रंथीं विकृति प्रसिद्ध । उच्चोच्च करणें ॥२४६॥ आणि लक्ष्यसंगीतीं ।।.....। म्हणोनी शुद्धस्थिति ते एक जाहली ॥२४७॥ अद्यापि संगीत दक्षिणेकडे । ग्रंथगताचि बहुधा उघडे । लक्षण विरोध उत्तरेकडे । जाहला आहे ॥२४८॥ परी तोहि ग्रंथानुरोधें समन्वयें । रंजकत्वे समान होय । भविष्य पुराणोक्त दानसेनादि कविकार्य । अन्यथा नोहे सर्वथा ॥२४९॥ एवं बारावा आणिक स्वर । एका श्रुतिचोचि प्रकार ।

किंवा शुद्ध अथवा अंतर । मिळोनी दोन श्रुतीचे ते ॥२५०॥ मतंग मुनीचा एक श्रुति वाद । तो लक्ष्यसंगीतास्तव उत्तम प्रसिद्ध । मुनी-मुनीत असता विरोध । योग्य तो वेचून आपण घ्यावा ॥२५१॥ वेदाधारी मुनिवचन । तेथ तेचि घ्यावे वेचून । वेद जेथ आहे उदासीन । ऐसे मुनिवचन विरोधी जरी ॥२५२॥ तरी युक्तीसी परवडे । आणि लक्ष्य न मोडे । ऐसे वचन फुडे । वेचोनी घ्यावे ॥२५३॥ आतां तथा एकाचि श्रुतीचा । मुख्य स्वर आंतरस्वर विभाग साचा । केलिया विश्वावसूचा । द्वय श्रुतिवाद मिळे ॥२५४॥ एक श्रुतिवादी मतंग मुनि । म्हणती चतुःश्रुत्यादि भेदे भासे म्हणुनी । द्वादश स्वर द्वादश श्रुतिस्थानी । घेतां लक्ष्य-संगीतप्रमाणीं दोष नये ॥२५५॥ आतां हृदय कंठ आणि मूर्धनी । इया स्थानभेदे करुनी । श्रुति मानिती तिन्ही । कोणी वेत्ते ॥२५६॥ तिया सप्तकगणजातिविवक्षा । करूं येती पै साच परीक्षा । जे तीन सप्तके स्वर-शिक्षा । जाहली आहे ॥२५७॥ यालागीं कोमल तीव्र आदि भेद । विकृत बोलिजती प्रसिद्ध । तो श्रुतिद्वयवाद । निरूपिला मागा ॥२५८॥ रागमाला ग्रंथी । स्वराध्ययीं पुंडरिकोक्ति । तोचि श्लोक प्रमाणार्थी । सांगूं येथ ॥२५९॥

न्यूनाधिकैकगतिका मंद्रतारस्वरा यदि ।

न रागहानिकाः सर्वे स्पष्टता मध्यसप्तके ॥

स्वरांचे कोमल तीव्रादि विकार । धरुनिया मुख्य स्वर । वर्ज्यावर्ज्यादि-भेदे विचित्र । राग होती पै ॥२६०॥ स्वरा उदात्त अनुदात्त करणें । म्हणजे उच्च नीच म्हणणें । कोमल तीव्र होणें । येणेंचि लागे ॥२६१॥ वैदिकोदात्तादि संज्ञा भिन्न । हे लौकिकोदात्तादिसंज्ञाकरण । संगीतसौकर्या-लागून । ओळखावे ॥२६२॥ मांद्र किंवा तार सप्तकीं । स्वर लागतां न्यूनाधिकीं । तरी रागहानि विशेषी । होऊं न पावे ॥२६३॥ यद्यपि

कुशलाचिया लोचनीं । चुकलिया देखे अनुसंधानी । तरी नोहे रागहानि ।
विशेषे करोनी पंडित म्हणती ॥२६४॥ मध्यसप्तकीं मात्र स्पष्टता ।
रागतालाचीं विशेषता । म्हणवोनी तेथे न्यूनाधिक स्वर होता । रागहानि
निश्चये ॥२६५॥ मध्यसप्तक स्वाभाविक । तेथे शक्तिनाश नोहे सम्यक ।
म्हणवूनि बुद्धिकौशल न दाखवितां देख । आळसाचे घडे ॥२६६॥
तार आणि मांद्र सप्तकाचे ठायीं । शक्तिव्यय अधिक होय पार्हा । यालागीं
तेथे चुकलियाहि । रागहानि न मानिती साधु ॥२६७॥ म्हणवोनी राग-
प्रबंध स्थायी आववा । मध्यसप्तकामार्जी गावा । अंतरा विशेषे म्हणावा ।
तार सप्तकीं ॥२६८॥ आभोग मेलापक । इत्यादि गीतावयव अनेक ।
तयाचे करण सम्यक । लक्ष्यसंगीतीं आज नाहीं ॥२६९॥ परि हा
प्रपंच समस्त । प्रबंध प्रकरणीं सांगू यथार्थ । स्वरशिक्षा मात्र येथे ।
निरूपिजेल ॥२७०॥ विशेष लक्ष्यमते । मांद्र पंचमापासूनि मध्यनिषादा-
वधि ते । स्थायी स्वरूप गाणें होते । प्रबंधाचे ॥२७१॥ मध्य पंचमापासोनी
तार पंचमावधि । गावी पै अंतःस्थाची मांदी । शक्ति असळिया इतर
स्वरसंधि । कौशल्य मात्र दाखविणें ॥२७२॥ आतां रुद्रविणेवरी अणुमांद्र
सप्तक । आणि तार तार सप्तक । स्थापिता ये परी ते सम्यक । पुरुषकंठीं
न निवेचि ॥२७३॥ म्हणवोनी द्वाविंश श्रुति निरोधु पावे । परी योग-
शास्त्रान्वये ठावे । त्रिसप्तकीं पुरुषा पावे । स्वरसमुदायो ॥२७४॥ अति
तिखट नादीं नाहीं रक्ति । ऐसी रागविवोधीं उक्ति । कुशल तरी आवडेल
तो नादभेद निश्चिती । घ्यावा हे रागविवोधचि म्हणे ॥२७५॥ परी
शिक्षणाचिया ठायीं । नैपुण्यप्रपंच योग्य नाहीं । यालागीं मांद्र पंचमादि
मध्यनिषादान्त स्थायी । सुखें गावा ॥२७६॥ मध्य पंचमतस्तारपंचमान्त ।
अंतरा म्हणणें शोभिवंत । आतां त्रिश्रुतिवादीमत । सांगती येथे औपाधिक
॥२७७॥ इंद्रियप्राकृतविकृत भेदे । त्रिश्रुतित्व घेईजे नादें । सहज दोषज

अभिघातज इया शब्दे । भेदू तियांचा ॥२७८॥ सहज म्हणजे सत्वगुणयुक्त ।
 स्वाभाविक स्वर कंठगत । रजस्तमोगुणयुक्त तो दोषज म्हणजे ॥२७९॥
 अतिरससेवने वातादिकोपे । अभिघातज शब्दु आरोपे । श्रम न करतां
 सशक्त सोपे । तेणे अभिघातज शब्दु होय ॥२८०॥ शिवहरिपूजनं करोनी ।
 जयाचा कंठ मधुर स्थानी । सामान्य शब्द ऐकताहि क्षणीं । आकर्षण
 होय चित्ताचें ॥२८१॥ तो म्हज म्हणावा सत्वगुणयुक्त । आतां विकारें
 रजस्तमोयुक्त । कामक्रोधें करुनी निश्चित । उगाचि शब्द कापे
 ॥२८२॥ स्वरावरी न करतां एकाग्र मन । आवडी चापत्यें करून ।
 राग न दाखवुनी द्रुत तान । घेणें तो रजोगुणमय शब्दु
 ॥२८३॥ अंतन्यामाजीं स्थायीचे स्वरूप । दाखविणें हा तमोगुणारोप ।
 स्वस्थ मन नसतांहि सपडप । नाना शब्द निघती ऐसे ॥२८४॥ तेणेंहि
 नाश पावे रक्ति । आणिक एक पै प्रतीति । जे रजस्तमोगुणाचिया हातीं ।
 सांगडे शब्द ॥२८५॥ द्रुत प्रबंध गाणें जया । विलंब गाणें न साधे तया ।
 ताना घेती विपायी या । राजसचि तो ॥२८६॥ तैसा अग्रम रागाच्या
 आरंभीं । माडादि स्थायी करी विलंबीं । तेणें तामस प्रलंबीं । आळसचि
 दिसे ॥२८७॥ उत्तममध्यमाधमगाननिरूपण । राग प्रकरणीं बोळिजेळ पूर्ण ।
 एवं दोषज श्रुतिनिरूपण । त्यागार्थ बोलिले ॥२८८॥ आतां पूर्वकर्म
 करुनी । विकृतदेही जो निर्वाणी । तो गानाविकारविवर्जित म्हणुनी । वाळिला
 पाहिजे ॥२८९॥ तथापि मध्य सप्तकीं फुडा । तयाहि स्थायी कळे रोकडा ।
 एरवीं अभिघात जो पुढा । जाहला आहे ॥२९०॥ वातपित्तश्लेष्मवर्शें ।
 स्वर सोडी प्रकृतिदशे । तो स्वरभंग चिकित्साविशेषें । शुद्धता लाहे
 ॥२९१॥ स्वरभंगाचिकित्साविस्तर । निरुपी आयुर्वेदशास्त्र । त्यांतील
 उपयोगी तंत्र । सांगिजेळ पुढें ॥२९२॥ परी शक्तिबाध श्रम करिती ।
 तेहि अभिघातीं सांपडती । कौशल्य दावावया पाहती । मग करिती

रागहानि ॥२९३॥ लेकुरें आणि नारी । मांद्रसप्तकीं श्रम करितां निर्धारी ।
 कंठनाश होय तरी । अभिघातज शब्दें ॥२९४॥ तैसा वृद्ध अशक्त किंवा
 रोगी । तार सप्तकीं गाय प्रसंगीं । तेणेंहि अभिघातज वैगुण्य आंगीं ।
 तोहि पावे ॥२९५॥ म्हणवुनी बाल वा स्त्रियांचा । अंतरा सम्यक उमटे
 साचा । तरुण आणि वृद्धांचा । स्थायीचि उमटे ॥२९६॥ तथापि
 स्थायीमार्जीं. राग । दाखविणें कौशल्य चांग । येथ शाङ्गदेव रत्नाकर
 प्रसंग । संमत दावी ॥२९७॥

अपूर्ण

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

योगांगयमलक्षण

(१) अहिंसा, (२) सत्य (३) अचौर्य (४) आर्जव (५) क्षमा (६) धृति (७) शौच (८) ब्रह्मचर्य (९) मिताहार (१०) दीन-जनांवर दया या दहा गोष्टीस यम म्हणतात.

आतां पृथक् सांगतो. पहिले अहिंसालक्षण.

अहिंसा—कायेनें, वाचेनें अथवा मनानें जो कधींहि दुसऱ्यास पीडा देत नाही व सर्वांवर प्रेमदृष्टि ठेवतो त्यास अहिंसा म्हणतात. ही साधली म्हणजे सर्प व्याघ्रादि प्राणि क्रूर होत नाहीत. म्हणून कायेनें कोणास त्रास देऊं नये. वाईट शब्दानें केव्हांहि कोणास दुखवूं नये, व मनानें कोणत्याहि सजीवनिर्जीव प्राण्याविषयीं नुकसान चिंतूं नये.

सत्य—प्रत्यक्ष डोळ्यानें पाहिलेले किंवा पंडित जनानीं सांगितलेले तेच बोलावे. दुसरे भलतेच कांहीं बोलूं नये. त्यांत दोन भेद आहेत. सत्य जें बोलावे तें सर्वांस प्रिय असावे. जें कोणास अप्रिय असेल व ज्यानें कोणाचें मन दुःखेल असें सत्य देखील बोलूं नये. कदाचित् बोलले तर दुसऱ्याचें मन दुखल्यामुळें हिंसा घडते. मग हिंसा कोठें राहिली. म्हणून प्रिय जें असेल तेंच बोलावे. अप्रिय जें आहे तें सत्याहि बोलूं नये. तसेंच प्रिय जरी असले तरी खोटें बोलूं नये. असा रगड प्रसंग आलाच तर निघून जावे अथवा अंगावर चपेटे सोपून मौन धरावे. हाहि सनातन धर्म आहे असें मनुस्मृतींत सांगितलें आहे. हा सत्य धर्म पूर्ण साधला म्हणजे वाचा सिद्धि होते. न साधल्यास नाश होतो.

अचौर्य—कायेनें, वाचेनें व मनानें सर्वथा परद्रव्याचा त्याग करणें याला अचौर्य म्हणतात. म्हणजे कायेनें कोणाचे द्रव्य बळेंच हरण

करूं नये. वाचनें कोणालाहि मागूं नये, व मनानें तें उत्तम आहे म्हणून तें मिळाले पाहिजे असें चिंतूं नये. परंतु द्रव्य जें म्हटलें तें पैशासच म्हटलें असें नाही. तर मातीच्या भांड्यापासून तर सुवर्णापर्यंत जे काहीं सामान तें द्रव्यच आहे. या सर्वांचाच कायावाचामनानें त्याग करावा. हा अचौर्यधर्म पूर्ण साधला म्हणजे पृथ्वीतील निधानें रात्री किरावयास निघाली म्हणजे दृष्टीस पडतात व त्यांतील कित्येक शरण येऊं पाहतात परंतु योगियानें तेथे दृष्टि देऊं नये व कदाचित् दृष्टि दिली तर मागचे व पुढचे सर्व सुकृत नाश पावून योगसिद्धिहि होत नाही.

आर्जव— कायावाचामनानें नित्य श्रीगुरुसेवा करून योग विचारावा. त्यांत काहीं सिद्धि दिसो कीं न दिसो. परंतु अभ्यास सोडूं नये. सिद्धीची तातडी झाली तर वासना वाढल्यामुळें जन्ममरण भोगावे लागतात व योगसिद्धि होत नाही. तुकाराम महाराज एके ठिकाणीं म्हणतात. “तुका म्हणे नाहीं चालत तातडी । प्राप्त काळ बडी आल्याविण ” असें असतांहि साधकानें अभ्यास सोडूं नये.

क्षमा— कोणी प्रिय बोलो अथवा अप्रिय बोलो, दंड मारो अथवा मान करो, चंदन लावो अथवा नकें टाको परंतु तें सहन करून घ्यावे. इतकेंच नव्हे तर मनानें देखील त्याचें नुकसान चिंतूं नये. वरवर सहन केले आणि मनानें नुकसान चिंतिळे तर पूर्वी सांगितलेल्या अहिंसेचा भंग होईल. आणि योगसिद्धि होगार नाही. या सार्थीं मनानें देखील त्याचें वाईट चिंतूं नये. ही क्षमा पूर्ण साधली म्हणजे त्रिभुवनांत कोणी शत्रु राहत नाही. मृत्यु लोकांतील व्याघ्र सर्प मनुष्यादि शत्रु वश होतात. स्वर्गांतील यम, काल देवादि शत्रु वश होतात. पातालांतील भूतप्रेतवेताळादि शत्रु वश होतात. परंतु या सिद्धींत गुंतूं नये. गुंतले असता ते पुनः बदलून नाश करितात. न गुंतले असतां शरण येतात. क्षमा ही निर्बलाचें बल होय. आणि बलवंतास त्रिभुवनावर छाप ठेवणारें मोठें भूषण होय.

धृति—मागे जी लक्षणे सांगितली त्यांत जें दुःख आहे तें सर्व सहन करून न घाबरतां मोठ्या धैर्यानें अभ्यासाचा एक एक पाय पुढें टाकणें याला धृति म्हणतात. ही पूर्ण साधली म्हणजे योगी एकाच जन्मांत योगाची पूर्णता करण्यास महासमर्थ होतो. न साधली तर योग्याला मागचे पुढचे कांहींच साधन होत नाही. मग योगसिद्धि कोठली होणार.

शौचः—शौच या शब्दाचा अर्थ शुद्धता आहे. ती शुद्धता दोन प्रकारची आहे. बाह्य शुद्धता व आंतर शुद्धता. त्यांत मातीनें आणि पाण्यानें अथवा भस्मानें जी देहाची शुद्धि ती बाह्य शुद्धि होय. आणि मनांतील सर्व कृत्रिम भाव काढून टाकणें व वाईट वासनेचा त्याग करणें ही आंतर शुद्धि होय. ही साधली म्हणजे योगी पातकापासून मुक्त होतो.

ब्रह्मचर्यः—कायेनें, वाचेनें व मनानें जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति इत्यादि सर्व अवस्थेमध्ये सर्वच मैथुनाचा त्याग करणें याला ब्रह्मचर्य म्हणतात. मैथुन आठ प्रकारचें आहे. स्त्रीच्या स्वरूपाचा विचार करणें, पूर्वी पाहिलेल्या स्त्रीची आठवण करणें, तिचेच नांव मुखानें घेणें, लोकाजवळ कीर्ति सांगणे, स्त्रीस पाहून गालांतले गालांत हंसणें व हावभाव दाखविणें, एकांती नेऊन गोष्टी सांगणें, मनामध्ये स्त्रीभोगाची इच्छा करणें, भोग केलाच पाहिजे असा निश्चय करणें, आणि प्रत्यक्ष जाऊन स्त्रीसंभोग करणें. ह्या आठही प्रकारच्या मैथुनाचा त्याग करणें याचें नांव ब्रह्मचर्य. म्हणून ब्रह्मचारी पुरुषानें स्त्रीपासून दूर असावे. त्याशीं भाषण देखील करूं नये, आणि करावयाचा प्रसंग आला तर माय, बहिण कन्या असें मानून करावे. स्वस्त्रीभोग एक महिन्याच्या नियमानें करावा. हें ब्रह्मचर्य साधलें म्हणजे सर्व मुनी येऊन आशीर्वाद देतात व योगाभ्यास सांगतात. ब्रह्मचर्या-सारखे तप नाही.

मिताहार—आहार करावयाचा तो नियमानें करावा. वाईट, कडक असा आहार असूं नये. केवळ स्निग्ध, मधुर, पुष्टिकर, व बुद्धिवर्धक असा

आहार घ्यावा. तोहि पण नियमित. म्हणजे दोन भाग अन्न, एक भाग पाणी, इतके ग्रहण करावे व एक भाग वायु खेळण्याकरितां रिकामा ठेवावा. नेमानें चोवीस घांस ग्रहण करावे. ते घांस कुक्कुटांडा एवढे असावे. अथवा मुखांत प्रवेश होईल एवढा घांस घ्यावा. ते चोवीस घास एकत्र करून जितके तोळे गुरुत्व (वजन) येईल त्याच्या अर्धाभाग जळ घ्यावे. शास्त्रामध्ये असेंहि सांगितले आहे कीं संन्याशानें आठ घास घ्यावे. वानप्रस्थानें सोळा घ्यावे. गृहस्थाश्रमी असणाऱ्यानें बत्तीस घ्यावेत. योगामध्ये ब्रह्मचर्य साधावे लागते म्हणून येथें आपण चोवीसच ग्रहण करूं. ह्याहून योग्यानें अधिक भोजन करूं नये. हा मिताहार साधला असतां सर्व वात पित्त, कफादि व्याधि नाश पावतात, व योगाभ्यासाची शक्ति येते.

दया—सर्वाभूतीं दया असावी. कोणाचाहि द्वेष नसावा. ज्याप्रमाणें आपला प्राण आपल्यास अत्यंत प्रिय आहे त्याप्रमाणेंच सर्व जीवाला आप- आपला प्राण प्रिय आहे. म्हणूनच कोणाचाहि द्रोह व घात करूं नये. व्याघ्र सर्प विंचु इत्यादिकांचा वध करूं नये. मनांत देखील त्यांच्या नाशविषयीं इच्छा करूं नये. कदाचित् उठलीच तर मार्गें केलेल्या अहिंसेचा भंग होतो व मग योगसिद्धि होत नाही. महासंकटांतून शत्रुलाहि सोडवावे. मग तो आपला नाश करो वा न करो. ही भूतदया साधली म्हणजेच ईश्वरानुग्रह झाला. दानाहून दया विशेष आहे. काया- वाचामनें करून सर्व प्राण्यांच्या रक्षणाचा उपाय करावा. म्हणजे कायेनें कोणास कांहीं नसले तें यथाशक्ति पुरवावे. कांहीं जवळ नसले तर हात जोडून वंन तरी करावे. सर्व प्राण्यांना आपले शरीर झिजवून संकटांतून रक्षावे. दयेच्या ठिकाणीं जाति वर्ण पाहूं नये. दुष्टसुष्ट पाहूं नये. लहान मोठा पाहूं नये. शत्रु मित्र पाहूं नये. आपले परावे पाहूं नये. ज्या प्रमाणें गंगेवर गाय व व्याघ्र दोघेहि जातात व त्यादोघांचीहि गंगा सारखी तृप्ति

करिते त्याप्रमाणें सर्वाभूतीं समान दया असावी. हीच दया ज्ञानमार्गीतहि सांगितली आहे. इतर कर्मांचा ज्ञानार्शी व योगार्शी विरोध आहे परंतु दयेचा विरोध नाही. अर्थात दया ही श्रेष्ठ आहे. दयेपेक्षां श्रेष्ठ धर्म नाही. दया हीच साधारण लोकांस समाधि आहे. “सर्वभूतेषु दया ब्रह्म । एतद्ब्राह्मणलक्षणम्” असे श्रुतीचें वचन आहे. सर्वाभूतीं एक ब्रह्म आहे असें जाणून जो सर्व भूतांवर दया करितो तो कोणत्याहि जातीचा असला तरी खरोखर ब्राह्मण आहे असें सामवेदांत सांगितले आहे. यास आणखी पुष्कळ श्रुति प्रमाण आहेत. दया हें मुक्तीचें मूळ आहे. याविषयीं तुलसीदास एके ठिकाणी म्हणतात “दया मुक्तका मूल है । नरकमूल अभिमान । तुलसी दया न छांडिये । जबलग घटमों प्राण” तसेंच दया भक्तीचेहि मूळ आहे. एकनाथ महाराज म्हणतात— “ज्याचे अंगीं दया शांति । तथा न लगे ईश्वरभाक्ती” दया हें संताचें मुख्य ठेवणें आहे. याविषयीं तुकाराम महाराज म्हणतात— “भूतां नी दया हें मांडवल संता । आपल्याला ममता नाही देहीं ॥” “तुका म्हणे सुख पराचिया सुखें । अमृत हें मुखें स्वतसे ॥” याप्रमाणें दया हें योगाचें मूळ आहे याविषयीं रामदास महाराज म्हणतात.

दया ज्याचे अंगीं बाणें । योग करूं नये तेणें ।

जेथें दयेचा ओलावा । तेथें योग काय व्हावा ॥

दया ज्याचे अंतरीं । त्याला दूर नाही हरी ।

हारवोनि सर्व धन । करा दया हे साधन ॥

रामी रामदास म्हणे । दया सर्वत्र ठेवणें ॥ (करुणा शतक)

फार काय सांगावे. श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं तर दयेस ब्रह्मच करून ठेविले आहे. ज्ञानेश्वरींत एके ठिकाणीं ते म्हणतात— गाईची तृषा हरूं । व्याघ्रा विष होवोनि मारूं । हे नेणेचि गा करूं । तोय जैसे ॥ घरीचिया उजेड करावा । पराविया अंधार पाडावा । हे नेणें गा पांडवा । दिपु जैसा ॥ जो सर्व भूतांचे

ठार्यो । द्वेषाते नेणेचि कांहीं । आपपर जया नाही । चैतन्य जैसे” सज्जनहो । या दयेची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच. खरोखर दया नसती तर ईश्वराने आम्हाला दुःखांतून कधी सोडविले नसते. यावरून दयेनेच ईश्वराला ईश्वरत्व आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. एवढे वाक्य जरी माझ्या पदरीचे आहे तरी संत प्रमाण करतील अशी आशा जाणून मी हें त्रिहि-
ण्याचें धाडस केले. असो सर्वाभूती दया साधावी अशी मी प्रार्थना करतो. साधकाला योगाभ्यास करणें असल्यास या दहा लक्षणांतील एकहि लक्षण सोडतां कामा नये. इतकेच नव्हे तर एका तासाची किंवा एका मिनिटाची जर चूक झाली तर मार्ग केलेले व पुढें करावयाचे ते कांहींच सिद्ध होत नाही. मग पुनः पहिल्या अर्हिसा लक्षणापासून चढावे लागते. म्हणून योगाचा अभ्यास करणे असेल तर साधकानें क्षणभरहि चुकीचा अंश देखील लागूं देऊं नये. ही दहा लक्षणे आंगीं परिपूर्ण ठसली म्हणजे साधक योगाची एक पायरी चढला. या पायरीसच यम म्हणतात. हें योगाचें प्रथम अंग आहे. आणखी जी नियमादि अंगे आहेत ती पुढें सांगू.

हरिः ॐ तत्सत् इति योगभाषायां यमस्य दशप्रकारनिवेदनं नाम
प्रथमः समासः

स्वपूर्ण

श्रीज्ञानेश्वर माऊली समर्थ

दुर्मतहृदयभंजन

ॐ नमो ज्ञानेश्वर पवित्रा । स्वामी सदगुरु राजीवनेत्रा । करीं
घरुनि निगमांतशस्त्रा । दुर्मतगात्रा छेरावे ॥१॥ जिहीं वेदविरुद्ध केले बंड ।
उभारिले कुतर्कपाखंड । मोडोनि तयांचें वित्तंड । करावा दंड योग्यसा ॥२॥
महापुरुषाची दंडगारिपाटी । ती खलनिग्रहासाठी । आणि तो निग्रहाचे
शेवटी । अनुग्रह होय खलाहि ॥३॥ म्हणूनी तुमचें चरण । आश्रय
घरिले पूर्ण । कीं स्फूर्तिदाता तुम्हावांचून । दुसरा नाही ॥४॥ ती स्फूर्तिच
प्रसाद मानोनी । प्रवर्तले दुर्मतहृदयभंजनी । तरी कुमेनें साग्र देवोनी ।
यश आपण स्वीकारा ॥५॥ जैसे राजपुत्र सेनापती । जिकुनी दुर्जन
नरपति । निजपितृराया यश देती । तैसीच स्थिति येथीची ॥६॥ यास्तव
पुढती करोनी नमस्कार । ज्ञानेश्वरनामें शोभवोनी वकूत्र । स्फूर्ति प्रसादाज्ञा
मानोनी पवित्र । युक्तिशस्त्रें दुर्मत छेदी ॥७॥ जें दुर्मत छेदणें । तयांचा
जिज्ञासूप्रति उपयोग होणें । यास्तव गुरुशिष्यपणें । संवाद तोचि ॥८॥
म्हणूनी जिज्ञासु सखिस्थानी । आणि ज्ञानेश्वरकन्या उत्तरदाणी । ऐसा
संवाद कल्पोनी । यश ज्ञानेश्वरचरणीं वाहूं ॥९॥

सखी—“ दुर्मतहृदयभंजन ” या वाक्यांतील “ दुर्मत ” या
शब्दाचा स्पष्ट अर्थ काय ?

उत्तर—शांकरवेदान्तविरोधी जेवढीं मते असतील तेवढ्यांचा समुदाय.

प्रश्न— शांकरवेदान्तविरोधी नास्तिक मत आहे म्हणून या ग्रंथाचें
नाव नास्तिकमतभंजन असें ठेवण्याचें ऐवजीं दुर्मतहृदयभंजन असें
ठेवण्याचें कारण काय ?

उत्तर— हे सखि “नास्तिकमतभंजन” एवढ्या शब्दानें निर्वाह होत नाही, कारण सांख्य, नैयायिक व मीमांसादिक आपल्याला आस्तिक मानून घेतात. परंतु त्यांचीं मते शांकरवेदान्तविरोधी आहेत. म्हणून ती खंडनीय आहेत. नास्तिकमत एवढ्या शब्दांत त्यांचा समावेश झाला नसता. यास्तव अद्वैतमतविरोधी दुर्मतहृदयभंजन असा शब्द घालणें भाग पडले. हृदयभंजन या शब्दाची योजना अशी आहे कीं, शीर तोडण्यापेक्षां हृदय फोडण्याला जोर अधिक लागतो, आणि शीर तोडले तरी कबंध युद्ध करीत असतात, पण हृदयछेद झाला असता तत्कालच मृत्यु होतो. तद्वत् दुर्मतांचे सिद्धान्त खंडन केले असता त्यांचा नाश होतो. तथापि ते आपल्या कुतर्कांनी जिज्ञासूला संशय उत्पन्न करीत असतात. म्हणून प्रतर्कासहित सिद्धान्त हे त्यांचें हृदय छिन्न भिन्न केलें असता पुनः त्यांत शक्ति उत्पन्न होत नाही, आणि ते अर्थशून्य शशशृंगवत् शब्दमात्र राहतात. यास्तव त्यांचें योग्य रितीनें खंडन करणें अवश्य आहे. अनपेक्षित विस्तार किंवा अनपेक्षित संक्षेप न करणें हा “योग्य रीति” शब्दाचा अर्थ आहे.

प्रश्न— या दुर्मतांत नास्तिक आणि आस्तिक म्हणवून घेणारीं दोन्हीं मते येतात. त्यांची उत्पत्ति किमर्थ झाली आहे. कारण सर्वांना सुखाची इच्छा आहे; आणि अखंड सुखप्राप्ति हें मोक्षाचें लक्षण अद्वैतवादी सांगतात.

उत्तर— यद्यपि अद्वैतवादी आणि दुर्मतवादी ह्यामध्ये सुखेच्छा-सामान्यें करून एकताप्रसंग आहे तथापि सुखाचें साधन जें अद्वैत ज्ञान तें स्वीकारल्यामुळें आणि वैराग्य मालिन असल्यामुळें किंवा मुळीच नसल्यामुळें दुर्मतांची उत्पत्ति झाली आहे.

प्रश्न— या दुर्मतांची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय क्रमानें कसे होतात तें कृपा करून निवेदन करा.

उत्तर— ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितांच दुर्मतहृदयभंजन ग्रंथ मी रचित आहे तो श्रवण कर.

प्रश्न— स्वतःच्या युक्तीनेच हा दुर्मतहृदयभंजन ग्रंथ तुम्हाला करणें आहे किंवा दुसऱ्या ग्रंथकारांच्या युक्ति घेऊन करावयाचा आहे.

उत्तर:— मनन स्वतःच्या बुद्धीच्या तर्काने केलेले जितके चांगले तसें दुर्मतभंजन करण्यामध्ये अंतःकरण स्वतःच तर्करूप करणें चांगलें नाहीं. कारण एकवेळ शुष्कतर्कचिकित्सेचे खडक अंतःकरण बनले म्हणजे परमतखंडनाचीच त्याला संवय अधिक लागून स्वमतप्रतिष्ठापन करणें आणि निदिध्यासन करणें संभवत नाहीं, म्हणून पूर्वाचार्यांनी ज्या युक्ती परमतखंडनार्थ बोलिल्या त्यांचा संग्रह करून अपेक्षित स्थळीं स्वबुद्धीनें केलेले तर्कहि निवेशित करून दुर्मत निराकरणेंच योग्य आहे.

प्रश्न:— पूर्वाचार्यांनी पूर्वी केलेले असल्यामुळें आता त्याचे प्रयोजन काय ?

उत्तर:— पूर्वाचार्यांनी केवळ कुतर्कखंडनरूप संग्रह असा फार केलेला नाहीं. यद्यपि चित्सुखीकार, उदयनाचार्य इत्यादिकांनी कुतर्कखंडन-पर ग्रंथ लिहिले आहेत आणि भाष्यादिकांतहि कुतर्कखंडनपर तर्कवचनें पुष्कळ आहेत तथापि ते प्रसंगानुसार असल्यामुळें पंक्तिसंग्रहीत नाहींत आणि ते सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेंत असल्यामुळें प्राकृततर्कनिष्ठ जिज्ञासूंना शब्दाचाहि बोध करून घेणें अशक्य आहे म्हणून प्राकृतजनबोधार्थ ग्रंथारंभ सफल आहे.

प्रश्न— दुर्मतभंजन वाचून आत्मानुभवापर्यंत त्याचा उपयोग आहे किंवा नाहीं ?

उत्तर— राजाजवळ शस्त्रें ज्याप्रमाणें शत्रुनाशाकरितांच असतात, स्वतःचे दुसरें कार्य कोणतेच ती करीत नाहींत त्याप्रमाणें दुर्मतभंजना-

करितांच तर्काचा उपायोग आहे. ब्रह्मानुभवाला त्याची आवश्यकता नाही.
“तर्काऽप्रतिष्ठानादपि” इत्यादि सूत्रांत हाच अर्थ निरूपण केला आहे.

प्रश्न—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ग्रंथश्रवण करण्याची माझी अभिलाषा आहे.

उत्तर—श्रवण कर. वैराग्याचा अंश ज्याच्या मनांत कांहींच नाही.

अपूर्ण

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

सिद्धिसार

नमस्ते करुणामूर्ते ज्ञानेश्वर जगद्गुरो ॥

हृदिस्थित्वा महाराज योगस्फूर्तिमयो भव ॥

ज्या आपल्या तळीं आधार, व वर झांकण अशा विश्वमंदिर मालेंतील विवक्षित रेषासूत्रानें गोवल्या जाण्याच्या शृंखला संबंधाचा सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थ हा एक दूवा आहे, असें उघडपणानें वाटतें.

कारण प्रत्येक पदार्थ जेव्हां मूलरूपां असतो, म्हणजे आपले अर्भकत्वच त्याला परिस्थिती असते, तेव्हा तो आपल्या खालच्याशीं विवक्षित समांतरानें असतो आणि जेव्हां त्याची उन्नत स्थिती होत जाते; तेव्हां तो आपल्या वरच्या पदार्थाशीं समांतर पावत जातो. अशी ही शृंखला कोठून सुरूं झाली ? आणि तिचा अंत कोठें होणार ? ह्या गोष्टीचा थांग लावणें, शृंखलेला चिकटून राहणाऱ्यांच्या हातून कधीहीं होणें शक्यच दिसत नाहीं, असें आजपर्यंतच्या शोधांती कळून आले आहे. अर्वाचीन उत्क्रांतवादी, त्यांनी अमीबापासून तो मनुष्यापर्यंत, साम्य दाखवीत आपल्या उत्क्रांति वादाची कशीबशी समाप्ती केली आहे, परंतु ती केवळ वरवर दिसणाऱ्या भेदसाम्यावरून असल्यामुळे नित्य अशी टिकणारी नव्हे. कारण पदार्थांचें बाह्य भेद सादृश्य, त्यांच्या अंतर भेद सादृश्यांचे निश्चायक होईल किंवा नाहीं हा सिद्धांत मोठा वादग्रस्त आहे. आणि त्याचा निकाल कोणत्या बाजूनीं लाविला तरीही, जोपर्यंत पदार्थांच्या आंतरस्थितीचा शोध करण्याचे स्ततंत्र साधन मिळणार नाहीं, तोपर्यंत बाह्य भेद साम्यावरून

तो लागणें अशक्य आहे. अर्वाचीन उत्क्रांतीवादी अमीबाची एक सर्व साधारण परिस्थिती घेत असतात. तथापि त्या प्राण्यांच्या परमाणूंत, जी एक मनःप्रेरणा दृष्टीस पडते आणि तिच्या योगानें, जी एक संव शक्ती बनते ती ज्ञानावांचून असणें शक्य नाहीं. म्हणून त्या आमीबाच्या पूर्वी, कोणत्यातरी एका स्थितींत ज्ञान मानिलें पाहिजे असें एका साहेबाचें म्हणणें आहे. तो म्हणतो. 'ज्ञानावांचूनच प्राण्युत्पत्ति मानली तर, त्याला आपली गती काय हें कळणें शक्यच नाहीं, आणि तसें एकवेळ कबूल केले म्हणजे उत्क्रांतीच्या शृंखलेंत येणारा प्रत्येक प्राणि ज्ञानशून्यच झाला पाहिजे; म्हणून, बायशरीरादि भेदसाम्यावरून पदार्थांतील अतितर भेदसाम्याचा शोध लागणें अत्यंत कठीण आहे. तथापि ह्या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण उत्क्रांतीवादाशिवाय आपापल्यापरी पुष्कळांनीं केलें आहे. दुसरें असें नाहीं म्हणतात कीं, मेंदू जसा मोठा होत जातो तस तसे, मनुष्यांतील मनोविचार ज्या प्रबल स्थितींत येत असतात त्या मेंदूचे न्यून असणें. इतर खालच्या प्राण्यांतील विचार नसण्याला कारण होईल. जस जसा विचार अधिक वाढतो, तसतसें शरीर हें दुर्बल होत जातें म्हणूनच सृष्टीआरंभी मनुष्ये अतिशय सुदृढ धिप्पाड व पाशवी वृत्तीचें असून, त्यांचा विचार वाढल्यामुळे, हल्लीं तें मनानें सुदृढ व शरीरानें नाजुकसे बनले आहेत.

परंतु विद्युन्मानसशास्त्रवेत्ते पुरुष असें प्रतिपादन करतात कीं, अशा प्रकारचें शरीर दौर्बल्य मानून विचारवृद्धी मानली तर, पुढें मोठाच अडथळा येतो. कारण त्यांच्या मतें, धन विद्युत् व ऋण विद्युत् हिच्या द्वारे मन शरीराशीं संबंध ठेवीत असून त्याचें मेंदूत मुख्य स्थान आहे. आणि मेंदूच्या इच्छित व अनीच्छित ज्ञान तंतुशीं, जाल समांतरानें एक परिस्थिती आहे. म्हणून अनिच्छित शक्तीवर, इच्छित शक्तीचा तीस सोसेलसा पगडा बसवून, विचारवृद्धी झाली असतां, शरीर अधिक सुदृढ होईल, असें अनुमान त्यांच्या म्हणण्यावरून काढणें अगदीं सुलभ आहे. तें आणखी

असें म्हणतात कीं ' पिंडीं ते ब्रह्मांडीं ' ह्या म्हणीप्रमाणे, प्रत्येक मनुष्याच्या शरीरांत सृष्टींतील प्रत्येक वस्तूचा अंश आहे, म्हणून त्याचाच विचार चांगला केला म्हणजे सर्व ब्रह्मांडाचा विचार होणें अवघड नाही.

ह्या वांचून इतर रितीनें सृष्ट पदार्थ विश्वशृंखलेतील कोणता दुवा आहे, असें सांगणें अति कठीण आहे. व त्या प्रमाणें सर्व शास्त्रांचीं तारंबळ उडाली आहे. हें त्यांचे म्हणणें मानसिक विचारी पुरुषास तरी निदान अकिंचितकर वाटणें शक्य नाही कारण साधारणानुभविक विचारानें, आढळून येणारा सृष्टींतील पदार्थाचा शृंखला संबंध ज्या दुव्याशीं येतो, त्याच्यावरील कीतीतरी दुवे सोडून एखाद्या दुव्याशी, पदार्थाचा संबंध विशेषानुभविक विचारानें दृग्गोचर होत नाही असें नाही. उदाहरणः—कांही वनस्पतीचा संबंध आकारानें व गुणानें बीजावस्थेंत जसा खनिज पदार्थाशीं असतो, तसाच व तेवढाच संबंध त्या वनस्पतीचा विकास झाल्यावर, प्राणीगणाशीही दृष्टीम पडतो. हें अर्वाचीन शास्त्रानेंही चांगलें सिद्ध झालें आहे. प्राणीगणांतीर हें जे मध्यस्थानीय पशू व पक्षी, जरी ज्ञानप्रचुर आहेत, तथापि तें बाल्यावस्थेंत, आपल्या खालच्या प्राण्याशीं बरेंच साम्य पावत असतात, आणि त्यांचा वयोविकास झाल्यावर कोणत्या तरी वरच्या प्राण्याशी मानसगुणानें साम्य पावत असतात. सृष्टींतील, उत्क्रांतिवाद्यांनी मानलेला, जो शेवटला दुवा मनुष्य, त्यांचीही अवस्था अशीच. मनुष्य आपल्या बाल्यदर्शेंत ज्या कांहीं चेष्टा करितो, त्या पशूशीं साम्य पावतात हें कोणालाही कळून येण्यासारखें आहे. परंतु वयोविकासावस्थेंत आला म्हणजे त्याचें पशुसाम्य दिसत नाही. ही साधारण विचाराची गोष्ट झाली. यांत मनुष्य हा अगदी शेवटचा दुवा व खनिज पदार्थ खालचा दुवा हा सिद्धांत आयतांच सांपडतो; म्हणजे मनुष्यांच्या अप्रबुद्ध मनांतील संबंध जरी असला तरी तो उत्क्रांतिवादाप्रमाणें, आपल्या खालच्या दुव्याशींच साम्य पावणें योग्य आहे अतिशय खालचा पदार्थ जो खनिज पदार्थ,

तत्साम्य पावणें योग्य नाही आणि तद्वतच, प्रवृद्धावस्थेत, खनिज पदार्थही आपल्या वरच्या पदार्थाशी समसंबंधी होणें युक्त आहे. मनुष्यापर्यंत समसंबंधी होणें युक्त नाही.

ह्या सिद्धांताच्या विद्युन्मानसशास्त्रवेत्ते चांगले विरुद्ध आहेत. त्याचा मुख्य प्रणेता जो डॉक्टर डाप्स, त्यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे, कीं, “मनुष्य शरीराचा ब्रम्हांडातील प्रत्येक वस्तूशीं अगदी समांतर संबंध आहे. तसें नसतें तर, मनुष्याच्या सवयीनें, मनुष्याच्या विरुद्ध पदार्थ कधींही शरीराला पोषक झाले नसते.” जो मनुष्य थोडी थोडी आफू सेवन करून वाढवितो तो बारा मनुष्यास पाहिजे आहे इतकी सुद्धां भक्षण करूं शकेल. आमच्याकडील सोमलकल्पादिकांची उदाहरणें अशाविषयीं पुष्कळ आहेत. सवय केल्यावर चाकू भक्षण करून पचविणाऱ्या एका माणसाची गोष्ट, केरळ कोकिलमध्ये आलेली ती झाला चांगली साधक आहे. आमच्याकडेही कांहीं औषधी घेऊन मनाची दुर्बलता दूर करून, त्याला विचारबल देण्याचे उपाय, ग्रंथांत पुष्कळ लिहीले आहेत. खरोखर अशा रीतीनें पाहिलें असतां, दुर्बल मनाच्या खनिज पदार्थांतील औषधीच्या योगानें, सुमनस्कपूर्ण अशा मनुष्य प्राण्यांतील मनाला विचार बल यावे, हें उत्क्रांतिवादाच्या रीतीनें मोठें गूढ आहे; परंतु ह्याचा अनुभव कोणास नाही असें नाही. खनिज पदार्थांत, मनाला तरतरी देण्याची शक्ति असल्याशिवाय, त्याचे औषधरूपानें सेवन करून, मनुष्य प्राण्यांत तीं येणें अगदीं अशक्य आहे. संयोगाचें कार्य मानाल तर अनुकूल कार्यसाधक शक्तिमान पदार्थांचाच संयोग कार्यकारी होतो. उष्णता व थंडी प्रमाणें, परस्परनाशक शक्तीमान पदार्थांचा संयोग कार्यकारी होत नाही. म्हणून अशांशी रूपानें तरी मनुष्य प्राण्याशीं, ब्रम्हांडातील प्रत्येक पदार्थांचा असलेला संबंध, अदृश्य समांतरानें आहे. हें विद्युन्मानसशास्त्राचें शिकविणें पुष्कळ अंशीं सत्य व हितावह असूं शकते. मनुष्य हा सद्य सृष्टींत पूर्ण आहे. ही

गोष्ट आम्हांलाही कबूल नाही, असें नाही. परंतु, पुष्कळ मनुष्य जातींत, सध्या बीजभूत असलेल्या विपरीत वाटणाऱ्या कल्पना पुढें विकास पावल्यावर त्यांचें रूपांतर झाले म्हणजे उत्तम वाटतात.

असें नीतीतत्त्वानें सिद्ध होत असल्यामुळें मनुष्याला वरची स्थिति आहे हें अनुमान सहज निघते. उदाहरण, सामान्य मनुष्यांत असलेली मानाची कल्पना, जी आपल्या अर्भकदर्शेंत पुष्कळांच्या घातपातास कारण होऊन, हा जड देहच प्रिय वाटल्यामुळें, अत्यंत निंद्य अशी मानल्या जाते; तीच मानाची कल्पना विकास पावल्यावर, विश्वकुटुंबी होऊन, सर्व लोकांकडून, परोपकार बुद्धीपणाचा किताब मिळविल्याशिवाय राहत नाही. अशा एक का दोन कितीतरी कल्पना विकास पावून रूपांतर झाल्यावर, आपला निंद्यपणा टाकून, अलौकिक स्तुतीला पात्र होऊन, जगदनुकरणीय होतात. परंतु अशा स्थितींत देखील सृष्ट्यदार्थ मनुष्याला कमी साध- करितात असें नाही. एका सुभाषितकारानें असें म्हटलें आहे कीं, योग्य वेळीं जाणणें हें कोंबड्यापासून शिकलें पाहिजे. शूरत्व हें सिंहापासून, ईमानीपणा कुत्र्यापासून आणि कितीही निच स्थितींत पडलें असतां संतोष न भंगूं देणें, हें मातींत लोळणाऱ्या गाढवा पासून शिकलें पाहिजे. म्हणजे त्या त्या कल्पना या प्राण्यांना जशा स्वाभाविक आहेत, तशाच आपले ज्ञान कायम राखून, मनुष्यांनीं त्या कल्पना आपल्यांत सांठविल्या पाहिजेत. कारण स्वाभाविक कल्पनांच्या मार्गे लागून, मनुष्यानें आपल्या ज्ञानाचा न्हास केला तर तो पाशव कोटींत जाईल. परंतु मनुष्यपणाचें ज्ञान कायम राखून, पशूंतीं कांहीं स्वाभाविक कल्पना आपल्यांत प्रविष्ट होउं दिल्यास मनुष्य देव कोटींत जाईल असें म्हणणें वावगें होत नाही. सारांश, पशूंत नैतिक कल्पना जरी स्वाभाविक असल्या, आणि मनुष्यादिकांना त्या सारख्याच हितावह असल्या, तरी पशूंमध्ये नीतीविरुद्ध जें वर्तन त्याचा त्याग करण्याचें ज्ञान पशूंस नाही आणि मनुष्यांत ते स्वाभाविकपणें

नांति आहे. म्हणूनच ज्ञानयुक्त नैतिक बनणें हें मनुष्याला मुख्य भूषणावह होय. अनैतिक त्यागाचें ज्ञान पशूस नसल्यामुळें, त्यांच्यांतील नीति जशी भूषणास्पद होत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञान प्रचुर मनुष्यांत ही नीति नसली तर भूषणास्पद होत नाही. हे भूषण म्हणजे अलौकिक समाधन होय. ज्ञानपूर्वक नीति वृद्धी झाली असतां, मनुष्य अलौकिक होतो. आणि परोपकाराची कृत्यें त्याच्या हांतून पुढें पुढें तर ईश्वरासारखीच होऊं लागतात. एवं सृष्ट पदार्थांतील अतिक्षुल्लक पदार्थांपासून तर अति उंच ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व पदार्थांत, परस्पर कोणता तरी समांतर संबंध असतो; म्हणूनच परमेश्वरानें हें जगत् माद्विभूतीमय आहे असें सांगितले. ह्या विभूतींत सर्व प्राण्यापेक्षां, मनुष्य प्राणी वरिष्ठ आहे असें जे म्हटले, तें ज्ञानपूर्वक नीतीमुळेंच. ह्या नीतीच्या कल्पना मनुष्यामध्ये नैमित्तिक संबंधानें जरी पशूपासून येत असल्या, तरी उपादान संबंधानें त्या बीजभूत मनुष्यांतच आहेत. मनुष्यांतील परिवृत्त आणि स्वाभाविक असें कल्पनांचे दोन वर्ग केले तर, परिवृत्त कल्पना पुष्कळच सांपडून, स्वाभाविक कल्पना फारच थोड्या सांपडतात आणि त्या कल्पनाला आश्रय जे आपलें मन, तें स्वाभाविक वर्गांतील कल्पना कालीं एकाग्र, व परिवृत्त कल्पना कालीं चंचल असें असतें. परंतु विचारानें परिवृत्त कल्पनेला स्वाभाविक रूप देतां येते, आणि स्वाभाविक कल्पनेला परिवृत्त-स्वरूप देतां येते. ज्याप्रमाणें आपल्या स्वाभाविक कल्पना असतील, त्याप्रमाणें आपलें शरीरही बनत असतें. मनाच्या तापानें शरीराचा ताप, आणि शरीराच्या तापानें मनाचा ताप असें सर्वांगसुंदराकार प्रथम श्लोकाच्या टीकेत म्हणतात.

काम, शोक व भीति, ह्या पासून वायु व क्रोधापासून पित्त होते, असें आर्य वैद्यकांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. मनाच्या विकाराप्रमाणें शरीर रोगी किंवा निरोगी होत असतें असें अनंताशीं साधर्म्य नांवाच्या पुस्तकांत वारंवार म्हटलें आहे, व मनुष्याची लाळ किंवा घाम घेऊन

त्याचें पृथःकरण केलें असता, त्या मनुष्याचें चित्त कोणत्या विकारानें व्याप्त होते, हें अचुक सांगता येणें आतां अर्वाचिन शास्त्रानें सिद्ध झालें आहे असें ट्राईन साहेब म्हणतात. संकल्पाप्रमाणेंच अगदी शरीर असतें, याविषयीं वेदांतांतील दृष्टिसृष्टिवाद, अर्वाचिन शास्त्राप्रमाणें प्रत्यक्ष प्रमाण होऊन बसला आहे. त्याचें निरूपण योगवासिष्ठांत सम्यक् प्रकारें केले आहे. परंतु दृष्टिसृष्टिवाद इतक्यावरच थांबत नाही. तो म्हणतो कीं मनाच्या ताब्यांत शरीर जसें पूर्णपणें येऊं शकते, आणि त्यावर मन जशा सत्ता चालवूं शकते, तितकीच सत्ता ब्रह्मांडांतील सर्व पदार्थांवरही मनाला चालविणें अगदीं शक्य आहे. कांहीं पक्षी व जनावरें, प्रेम केलें असतां लवकर वश होतात, हें ट्राईन साहेबांचेच म्हणणें झाला उत्तम उदाहरण आहे. परंतु अशा प्रकारची सत्ता परिवृत्त कल्पनेंत मनाला कधींही चालवितां येणार नाही. म्हणून विचारानें स्वाभाविक नैतिक कल्पनेवर मनाची स्थिरता केली पाहिजे. आपल्यांतच बीजभूत व परिवृत्त असलेल्या नीतीच्या कल्पना, विचारानें एकाग्र मनावर स्थापन करून, त्यांना स्वाभाविक वर्गांत आणिलें पाहिजे व तशाच आपल्या मनुष्यपणाचा उपयोग न होऊं देतां पाशव वृत्ति दृढ करणाऱ्या ज्या कल्पना पूर्वीच्या स्वाभाविक असतील त्यांना विचारानें परिवृत्त केलें पाहिजे. असें झाल्यानें मनुष्य ज्ञानपूर्वक नैतिक होऊं लागला म्हणजे सृष्टीवर त्याला चांगली सत्ता चालवितां येते. ह्या सत्ता चालविणाऱ्यालाच, खालच्या कोटींतील मनुष्यें अलौकिक चमत्कार असें म्हणतात आणि योगी झालाच सिद्धी, असें पारिभाषिक नांव देतात. योगी आणखी असें प्रतिपादन करतात कीं, ह्या सिद्धी खालचे लोक म्हणतात तशा अद्भुत नसून स्वाभाविक आहेत व त्या सर्व लोकांत बीजभूतही आहेत.

परंतु त्यांना अनुकूल आपल्या परिवृत्त कल्पना अभ्यासानें स्वाभाविक केल्या म्हणजे, मनुष्याला त्यांची प्राप्ति होणें अगदी साहाजिक आहे. त्यांचा

(स्वाभाविक कल्पनांचा) यथायोग्य विकास झाला म्हणजे सिद्धी कशा प्राप्त होतात हे दाखविण्याकरिताच ह्या सिद्धिसार नामक ग्रंथाचा आरंभ आहे. शम्—

ज्ञानेश्वर माउली

ज्ञानेश्वर चरणीं प्रणाम करून, विषयारंभ करितो. उपोद्धातांत सांगितल्या प्रमाणें परिवृत्त आणि स्वाभाविक असें कल्पनांचे दोन वर्ग करून त्यांचें निरीक्षण केलें तर मनुष्यांच्या प्रवृत्तीचा बराच भाग आवडत्या कल्पनांना स्वाभाविक वर्णयाकडे असतो. परंतु त्याविषयी एक मार्ग असा ठरलेला नाही. एखादी कल्पना कोणत्या मार्गानें स्वाभाविक होऊन एखादी कल्पना कोणत्या मार्गानें परिवृत्त होईल हे आज सांगणें जरी कठीण आहे, तरी कल्पना धरून ठेवण्याचे जे आपल्याला स्वप्न म्हणून मार्ग दिसतात, त्या मार्गांनीं कित्येक कल्पना स्वाभाविक होऊं शकतात, असें म्हणण्याला विलकुळ प्रत्यवाय नाही. आतां ते मार्ग काय आहेत हे आपण पाहूं:— प्रत्येक गोष्टीचें ज्ञान वाग्र पदार्थाकडून आलें असतां आपल्या जवळ तें कल्पनारूपच होऊन वहातें. एखादा इंद्रियगोचर असा आपण पदार्थ पाहिला म्हणजे त्या पदार्थाचें ज्ञान आपल्याला कल्पनारूपच होऊन बसतें. पदार्थाचा ज्ञानमय तरंगाकार प्रवाह जेव्हां आपल्या इंद्रियज्ञानांतून ज्ञानतंतूच्या द्वारानें मेंदूंत संस्काररूपानें स्थिर झाल्यावर त्या पदार्थाची आपल्याला चांगली कल्पना येते. पदार्थाचा ज्ञानमय तरंगाकार प्रवाह कसा उत्पन्न होतो, हे गूढ अजून जड शास्त्रांना चांगलें सुटलेसें दिसत नाही. कारण, पदार्थाचें ज्ञान होतांना त्या पदार्थापासून निघणाऱ्या तरंगप्रवाहानें इंद्रियज्ञानापर्यंत येऊन ज्ञानतंतूत संचार केल्यावर त्याला ज्ञानमयत्व येतें, किंवा पदार्थापासून प्रवाह ज्ञानरूपानेंच निघतो ? पाहिल्या पक्षीं, विजातीय पदार्थाला ज्ञानमय करून टाकण्याची

शक्ति दुसऱ्या एका जड पदार्थाला आहे असें मानावें लागेल. आणि दुसऱ्या पक्षां जेवढें सारें पदार्थ तेवढें ज्ञानरूप आहेत असा निष्कर्ष निघूं पाहातो. परंतु विजातीय पदार्थाला ज्ञानरूप करून टाकण्याची शक्ति एखाद्या जड-पदार्थाच्या आंगां मानण्यापेक्षां सर्व पदार्थ ज्ञानरूप आहेत असा निष्कर्ष काढून देणारा दुसरा पक्ष निव्वळ चुकीचाच होईल असें आपणास आज तरी म्हणतां येणार नाही. मला तर असें वाटतें कीं, जड शास्त्रांना टिकाऊ करून, त्यांचा चैतन्य शास्त्रांत प्रवेश करून देण्याला हा दुसरा पक्ष कमी मदत करणारा नव्हे. मी आणखी आपल्या मनाच्या खात्रीनें असेंही सांगूं शकतो कीं, ही जड शास्त्ररूपी इमारत नित्य व बदलणाऱ्या पायावर जरी उभारलेली आहे तरी पूर्ण कळसाला येण्याच्या शेवटील वेळी, तिला भक्कम करून सोडण्याचें पूर्णपणें सामर्थ्य, दुसऱ्या पक्षाचें आंगां आहे. आर्य वेदांताची पाया घालण्याची जागा हा दुसरा पक्ष जेथें पूर्ण होत असेल तेथें आहे; म्हणूनच वर फेकलेला दगड जसा पृथ्वीच्या आकर्षणानें खालीं आलाच पाहिजे, तद्वत् आपल्या उत्क्रांतिदर्शेंत वेदांतावांचून गति नसण्यासारखी आज जडशास्त्राची स्थिती झाली आहे. वेदांताच्या विरोधी, आणि धर्मावर धाड घालणारें असें त्याचें स्वरूप आज आमन्नमरण झालें आहे. ह्याला कारण मनुष्याची आत्मप्रवृत्तीच होय. वर्तुल पृथ्वी समोवतीं प्रदक्षिणा केली असतां मनुष्याचें येणें जसें अचुक त्याच ठिकाणीं घडते तद्वत् जड शास्त्रांत मनुष्याची प्रवृत्ति कितीही गढून गेली असली तरी ही जिवंतपणीं आणि मृत्यु पावल्यावर आपली गति काय होईल आणि कोणत्याहि स्थितींत ही जडशास्त्रे आपल्याला साद्य करूं शकतील कीं नाही हा एक प्रश्न चोहोंकडून दाब दिला असतां एखाद्या स्थलाहून जागा सांपडून जोरानें उसळी मारणाऱ्या पाण्याप्रमाणें तिच्यानें थांबवून धरवत नाही. मीठ तीखः घालून भाजी कशी तयार करावी ह्या स्वयंपाकांतील संयुक्त ज्ञानाप्रमाणें केवळ संयोगमय प्रयोगदर्शेंत असणारें जें जडशास्त्र त्याला

अनुमानादि तर्कांनीं मानसशास्त्रादि द्वारा उच्च प्रतीच्या स्वरूपाप्रत जाण्या-विषयीं आपल्यातील उत्क्रमण सामर्थ्यानें तयार व्हावें लागतें, हा मनुष्याच्या प्रवृत्तिंत असणाऱ्या वरील प्रश्नाचाच प्रताप होय. स्पष्ट अथवा अस्पष्ट व्यक्त केल्याप्रमाणें माझ्या मनांत आली आहे अशा प्रकारची जडशास्त्ररूपी भव्य इमारत आपल्या उत्क्रमण सामर्थ्यानें बाहूं लागली असतां, जो वेदांत आज आम्हांला स्वप्नासारखा वाटत आहे त्याला जागृत करून आपल्या मध्य बिंदुस्थानीं बसण्यास जागा खर्चीत देईल, अशा प्रकारचा खात्रीलायक लेख आजच देण्यास मी नाहीं म्हणत नाहीं. परंतु चित्रकारांनीं आपले डोळे ह्या इमारतीला मातीने रंगविण्याऐवजी, तेजानें रंगविण्याकडे लावले पाहिजेत. म्हणजे माझ्या म्हणण्याची साक्ष आतांच पटेल. आणि हें फारसें कठीण आहे असेही नाहीं. कारण प्रत्येक पदार्थाच्या संस्काराला ज्ञानरूपी तेजोमय रंग देणें, नव्हे रंगाचे बनविणेंच कां म्हणाना आपण करीतच आलों आहोत. म्हणून पदार्थांचें कल्पनारूपानें आपण ग्रहण केले म्हणजे त्या पदार्थाविषयींचा स्वाभाविकपणा स्पष्ट व्यक्त होतो. इंद्रियासमोर पदार्थ असला म्हणजे, पदार्थाचा तरंगाकार प्रवाह इंद्रिय ज्ञानापर्यंत येऊन ज्ञानतंतूच्या द्वारानें मेंदूत संचय झाल्यावर मनाच्याद्वारे त्याला एकत्र जुळवून पदार्थाचे अथवा पदार्थ कल्पनेचें स्वरूप आपणच देत असतो. मन हे जर दुसरीकडे लागून राहिले असेल तर पदार्थाचा तरंगाकार प्रवाह स्वाभाविक आकृष्ट गतीनें, मेंदूपर्यंत येऊन पोहोचला असतांही, पदार्थाचें ज्ञान आपणास होत नाहीं, असें विवेकानंद स्वामींनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे तें आपल्यावरील सिद्धांताला पुष्टिप्रद आहे. एवं, मनाच्या द्वारानें मेंदूतील पदार्थ तरंग प्रवाह संचयाला जुळवून आपण पदार्थाचें ग्रहण करीत असतो, म्हणजे त्याचें ज्ञान कल्पनारूपानें सांठवून ठेवितो, ही गोष्ट आर्य वेदांताकडूनही कबूल केल्या जाते. पण भेद इतकाच कीं, पदार्थाचा

तरंगाकार प्रवाह मनापर्यंत जाऊन पोहोचल्यावर त्याचा आपणांस ज्ञानमय संस्कार होतो, असें जडशास्त्र म्हणतें; आणि मन आपला तरंगाकार प्रवाह पदार्थापर्यंत पाठवून त्या पदार्थाचा आकार ग्रहण केल्यावर परत येऊन ज्ञानमय संस्कार करून देतें, असें वेदांत म्हणतो. तथापि, दोघांच्या सांगण्यांत फारसा भेद नाही. जसें नदीमध्ये मेषाचें पाणी पडत असतां कांहीं लोक नदीचें पाणी वरचें आहे असें म्हणतात, आणि पृथ्वीतील झऱ्यांतून येणारें पाणी पाहून कांहीं लोक नदीविषयीं तसेंच सांगतात. ह्या दोघां म्हणणाऱ्यांतील जितक्या प्रमाणानें आपणांस सत्यत्व निवडून घेतां येत असेल तितक्याच वरील निरुपणांतून निवडून घेतां येणें साहजिक आहे. अशा प्रमाणें पदार्थ कल्पनारूपांत आल्यावर कल्पना आणि तें एकच असतात. ही इंद्रियसन्निध पदार्थांची गोष्ट झाली. तेंच पदार्थ कांहीं जागामध्ये राकून अंतरावर असलें म्हणजे आपण त्यांचे ग्रहण अनुमानानें करूं लागतो. इतकेंच नाही तर ह्या अनुमानासून निर्माण झालेली एक तर्कपद्धति, तिच्या द्वारे, प्रत्येक पदार्थाची तुलना आपण क्षणोक्षणीं करीत असतो. परंतु ही तर्कपद्धति म्हणजे तरां काय ? तर अनुमानाचेंच एक उत्क्रमणरेषात्मक स्वरूप आहे. अकस्मात् झालेलें ज्ञान, आपल्या अंतःकरणांत दड करून टिकाऊपणाचें त्याला स्वरूप देण्यास, ती नेहमी पूर्णपणें मदत करीत असते. पण प्रत्यक्ष ज्ञानास आपणांस तिची विशेष मदत लागत नाही; असें यद्यपि आहे, तथापि भ्रम, संशय, इत्यादिस्थानीं प्रत्यक्ष ज्ञानांत तिची मदत घेतल्यावांचून आपणांस कल्पनारूपाप्रत पोहोचलेल्या ज्ञानाला, टिकाऊं करून सोडण्याविषयी, श्रद्धेपेक्षां ह्या तर्कपद्धतीची कुशलता अधिक आहे. तर्क पद्धतीनें टिकाऊ केलेल्या कल्पनेंविषयीं श्रद्धेला अनुमोदन द्यावेंच लागतें. काचित् प्रसंगी श्रद्धेनें तर्कपद्धतीला अनुमोदन न दिल्यास श्रद्धेला आग्रहाचें स्वरूप येऊन, सर्वतोपरी तिरस्कार्य व्हावें लागते. ह्या प्रमाणें कडक व्यवहार जरी चालला असतो तरी भ्रम नसतानां पदार्थांचें प्रत्यक्ष ज्ञान, किंवा

एखाद्या सत्य वस्त्याने सांगितलेल्या गोष्टींचे ज्ञान आणि तर्कपद्धतीकडून टिकाऊ झालेले ज्ञान, ह्या तीर्हिचेही शेवटी निश्चित दर्शित आल्यावर श्रद्धेच्याच हातून रक्षण होत असते. ह्या श्रद्धेनीं रक्षिलेल्या कल्पनांचेच पुनः पुनः आपल्या पुढेच मांडून ठेवीत जाणे, म्हणजे कल्पनांचा विस्मृतिरूप लय न होऊं देतां स्मृतिरूपाने त्यांना उद्बुद्ध करीत करीत दृढ करीत असणे, ह्या क्रियेलाच अभ्यास असें म्हणतात. हा अभ्यासच, पदार्थ बाह्य आहेत, अशा समजूतरूप कल्पनेला साद्य घेऊन बाह्य पदार्थांत फेरबदल करून आपल्यास उपयोग करून देण्याविषयी जेव्हां प्रवृत्त होतो, तेव्हा तो शारिरीक क्रियारूपाने प्रकट होतो. त्यावेळीं ह्या अभ्यामाला विचारसाध असला आणि उत्साहहि साद्य असला तर नाना प्रकारचीं जडशास्त्रे तो आपणांस उपयोग करून देण्याकरीता निर्माण करितो. परंतु तशाप्रकारच्या अभ्यासाचा आपणांस तादृश उपयोग नसल्यामुळे वर्णन वाढवून ग्रंथ विस्तार करीत बसण्यापेक्षा ज्या प्रकारच्या अभ्यासाचा येथे आपणांस उपयोग करावा लागतो, त्याचेंच वर्णन करणे योग्य असल्यामुळे तो अभ्यास कोणता, व आपले कार्य त्याच्या हातून कसे होते हे आतां पाहूं. पण ते पाहण्यापूर्वी कांहीं गोष्टी ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. जगांतील पदार्थांचे कर्ता आणि क्रिया असे दोन वर्ग केले तर पहिला चेतन आणि दुसरा जड असा व्यवहार निष्पन्न होतो. हा कर्ता क्रियेपासून भिन्न आहे अशा समजुतीनेच वेदकालापासून तो आजपर्यंत कायमचे वाद सुरू झाले आहेत. ह्या वादांचा आपआपल्यापरी निकाल लावण्याविषयी पुष्कळ तत्ववेत्त्यांनीं खटपटही केली आहे. परंतु वादीजनांच्या आप्रहामुळे म्हणा किंवा त्यांच्या पद्धतींत कांहीं चूक असेल म्हणून म्हणा पूर्णपणे यश अजून एकाहि तत्ववेत्त्याला आलेले दिसत नाही. म्हणून आम्हीं आतां त्या वादांत शिरण्यांत काही अर्थ नाही, हें जरी घटकाभर खरे धरले तरी, पूर्वी सांगितलेल्या स्वाभाविक कल्पनाविषयी यौक्तिक

साथ देण्याला हा वाद कांहीं मागे घेणारा नव्हे. ह्याची शहानिशा न केली तर आमच्या विचारशृंखलेतील एक मधलाच दुवा तुटल्यासारखा होतो की काय अशी निती पडून आम्हीं आतां त्या वादांत शिरत आहो.

आस्तिक व नास्तिक लोकांचा कडाक्याचा वाद आजपर्यंत जरी अनेक वर्षे चालत आहे, आणि त्याचीं कारणें जरी अनेक असलीं, तथापि त्या दोन्ही वादांचे मूल आपल्या अगदीं हातांतलें आहे. कर्तृप्रधानचेतन स्वें धरून आस्तिक आपली प्रमाणें पुढें आणीत असतात आणि क्रिया-प्रधान जडवर्ग स्वरा धरून नास्तिकवादी आपली प्रमाणें पुढें आणीत असतात. ह्या दोघांमध्ये परस्परावर जोराचा प्रहार चालत असतो. सांप्रत शतकांत सुद्धां अशा एकाही वादाचा विजय झालेला नाही. जडवादाचा विजय होईल यावरून नास्तिकवाद्यांची जितकी खात्री झाली होती अथवा झाली असेल, त्याच वादावरून चेतन वादाच्या विजयाविषयी तितकीच तत् प्रतिपक्षीयांची झाली आहे. ह्या वादाचा कायमचा निकाल लावण्याकरितां पाश्चात्य बांधव वर्गांनीं देखील थोडी थोडकी खटपट केली आहे असें नाही. ह्या वादांत सामान्य सिद्धांत किती आहेत आणि त्यांचा मेळ कसा पडतो ह्या विषयीं स्पेन्सर साहेबांनीं आपली बुद्धी होईल तितकी खर्ची घातली आहे. श्रीहर्ष मिश्रांच्या पद्धती सारखीच ह्याची कांहीं अंशी पद्धति जुळत आहे. स्पेन्सर साहेबांनीं सर्व शास्त्रावरून जगाच्या मुळार्शी कांहीं तरी अज्ञेय तत्व आहे आणि तें तत्वच कर्तृ क्रिया दोन्ही रूपानें प्रगट झालें आहे असें म्हटलें आहे. पण तें अज्ञेय तत्व काय आहे, ह्या विषयींचा खुलासा त्यांनीं पूर्वीं सत्तारूपानें कबूल केल्यामुळे जरी केला नव्हता, तरी आपल्या शेवटल्या ग्रंथांत त्यांचें चेत्येत्व त्यांनीं थोडें कबूल केलें आहे. स्पेन्सर साहेबांची पद्धति मोठी वजनदार आहे. त्यांनीं आपल्या पद्धतीनें ह्या अज्ञेय तत्वाची सत्ता कबूल केली आहे. स्पेन्सर साहेबांच्या पद्धतींत मनाला अनाकलनीय गोष्टींचा

मुळींच स्वीकार करावयाचा नाही, असा खडतर खाडा दिसतो. त्यांनी धर्म व शास्त्रे ज्याच्या पायावर रचली आहेत असे, सामान्य सिद्धांत ग्रहण करून ते अज्ञेय तत्व आहे असे काढले. आणि आपले ज्ञान सापेक्ष असल्यामुळे त्यांचे ज्ञान होणे आपल्याला शक्यच नाही असे सांगितले. विश्व स्वयंभू असेल, ते स्वतः निर्माण झाले असेल, त्यांस कोणी निर्माण केले असेल, विश्वाचे अधिकरण स्वतंत्र किंवा परतंत्र, ईश्वर दयाळू अथवा न्यायी, इत्यादि धर्मांची मूलतत्वे अगदी अगम्य ठरवून, द्रव्य, गति, शक्ति, मन आणि अहं इत्यादि शास्त्रांची मूलतत्वे ही अगदी अगम्य ठरविली आहेत. व ह्या अगम्य मूलतत्वावरच सर्वांची एकवाक्यता केली आहे. स्पेन्सर साहेब म्हणतात, ह्या अगम्य तत्वांचे ज्ञान आपणांस जरी होत नसले तरी, ते नकारात्मक नसून, होकारात्मक आहे. पण त्याचे मनाने आकलन होणे मुळींच शक्य नाही. पण ज्यांचे मनाने आकलन होतें, ते तरी काय आहे ? तर अज्ञेय तत्वांचाच नानाविधरूपाने प्रादुर्भाव. परंतु स्पेन्सर साहेबांनीं मन व अहं हे अज्ञेयच ठरविल्यामुळे, अज्ञेयाने अज्ञेयाचे आकलन कसे काय करावयाचे ? म्हणून स्पेन्सर साहेब मनाने आकलन होत नाही, असे म्हणतात हे खरे. परंतु मनाने आकलन होणे म्हणजे काय ? मनाने आकलन होणे हे होकारात्मक आपल्याजवळ कांही तरी असल्याशिवाय, दुसऱ्या ठिकाणी त्याची नकारात्मक साक्ष देणे, असे. अज्ञापासून तो सर्वज्ञपर्यंत कोणाचेच मन सांगत नाही, ही माझी खात्री आहे; म्हणून ह्या प्रश्नाचा निकाल लावणे अगदी जरूरीचे होतें. परंतु तो लाविला आहे ह्या विषयी स्पेन्सर साहेबांचे वाक्य माझ्या वावण्यांत तरी निदान अजून आले नाही, व ते कोठे असेल ह्याविषयी मला कोणी बातमीही दिली नाही, म्हणून, तशा वाक्याचा शोध लागेपर्यंत तरी, आम्ही आपला मुद्दा घेऊन चालतो. शोध लागल्यावर आम्ही माघार घेण्यास कांही मार्गे पाहणार नाही. गृहीत धरण्यासारख्या खुळचट

पद्धति स्पेन्सर साहेबाला पसंत नाहींत. तरी, तर्कपद्धतीसारख्या ज्ञानाला टिकाऊ करून सोडणाऱ्या पद्धति स्पेन्सर साहेबाला पसंत आहेत. परंतु त्यांत तरी, “मनानें आकलन होणें म्हणजे काय ?” ह्या प्रश्नाचा निकाल कोठें लागतो ? पण ह्यालाही अज्ञेयत्वच जर उत्तर आलें, तर मीमांसा करावयाचें संपलें. प्रत्येक मनुष्याचा विचार लंगडा पडला. पण स्पेन्सर साहेबानेच “प्रश्नाला कांहीं तरी उत्तर आल्यावांचून समाधानच होत नाहीं” असें जें म्हणून ठेविलें आहे, त्या वाक्याचा प्रयोग येथें कां लागूं पडूं नये ? सर्व शास्त्रांचा सामान्य सिद्धांताचा जसा विचार केला आहे, त्याप्रमाणें हांही प्रश्न सर्व शास्त्रांत अगदी सामान्य असल्यामुळें त्याचा निकाल लावणें अगदीं जरूरीचें होते. ह्याचा निकाल तर्कपद्धतीनें लागतो किंवा नाहीं, हा प्रश्न मध्ये उद्भूत होईल हें आम्हीं जाणून आहोत. परंतु अशाप्रकारचें ज्ञान आपणांस होऊं शकते, अशा प्रकारचें ज्ञान आपणांस होऊं शकत नाहीं या उभय नियमावर तर्क पद्धतीवाचून या उभय नियमाचें मनानें कसें काय आकलन होतें ? ह्या प्रश्नाचा जोपर्यंत निकाल लागणार नाहीं, तोपर्यंत एतत् जातीयवरील प्रश्नाचा निकाल लावणें तिच्याकडून होणें संभवनीय नाहीं, असें आमचें स्पष्ट मत आहे. आतां तर्कपद्धतीचे नियमही अनाकलनीय आहेत, तर सर्व तर्क पद्धतीच अनाकलनीय ठरली. मग शून्याची बेरीज जशी शून्यच येते, तद्वत् अनाकलनीयापासून अनाकलनीयच जर उत्तर निघालें तर त्यांत मीमांसा ती कशी झाली ? अमुक गोष्टीचें मनानें आकलन होत नाहीं, असें जेव्हां आपण म्हणतो, तेव्हा ज्या गोष्टीचे मनानें आकलन होते, त्या गोष्टीशी तुलना करून पाहतो आणि तशा तुलेमध्ये बरोबर न उतरले म्हणजे त्याला आपण अनाकलनीय किंवा अज्ञेय असें नांव देतो. पण ही अनाकलनीयता तर्कपद्धतीच्याच द्वारानें निष्पन्न झाली असल्यामुळें आकलनीय वाटणाऱ्या व्यवहाराकडून तर्कपद्धतीला आपल्या विषयीं

कायमची तिलांजली घेण्याचा प्रसंग येतो. अज्ञेय शक्तीही ज्ञेय दर्शेत कशी काय येते, या प्रश्नाचे उत्तर आपणांकडून देतां न आलें तर अज्ञेयाच्याच कोटींत त्याला ढकलण्यासारखे होत असल्यामुळे तर्क पद्धतीनें आपल्याला कळत नाही, असें एकवेळ ठरल्यावर कारणकार्यात्मक सर्व व्यवहार आपल्याला आंधळ्यासारखा करण्याची पाळी येते. म्हणून वरील प्रश्नाचा निकाल लागल्याशिवाय अशा प्रकारचा तात्त्विक सिद्धांत बांधणें, हें दुर्धट पणाचें खरें. तथापि कर्ता आणि क्रिया हें एकाच शक्तीचे परिणाम स्पेन्सर साहेबांनी सिद्ध करून दिले आहेत, ही गोष्ट त्यांच्या महत्तेला शोभा आणणारी होय. परंतु अज्ञेयत्वामुळे व्यक्तिशः एकत्व किंवा अनेकत्व सांगता येत नाही, म्हणून अज्ञेयता जातीमुळेच एकत्व ग्रहण करून अशा प्रकारचें निरूपण स्पेन्सर साहेबांनीं निर्धास्तपणें पुढें आणिलें आहे. परंतु छायाचित्रयंत्रांत (कॅमेरा) उलट आकृतीरूप छाया आली नाही तर सुलट आकृति आपणाला पत्रावर काढतांच येत नाही. तद्वत् कोणत्याही रीतीनें कां म्हणाना, परंतु मनावर एक परिणामात्मक दशा आणतां आल्या-शिवाय ती गोष्ट मनापुढें आणून निरूपण करतां येत नाही. ज्याची ती परिणामात्मक दशा तेंच मनाला अनाकलनीय, असें आपणाला म्हणतां येईल. म्हणून काय झालें ? वरील प्रश्न जशाचा तसाच राहतो. मेंदूत आलेले तरंगाकार प्रवाह, एवढ्यापुरतेंच मनाचे आकलन ठरविले, तरी देखील मोठा घोटाळा होण्याचा संभव आहे, कारण, गृहीत धरण्यानें, किंवा भीति आदिक मनोविकारानें, अथवा इंद्रियाच्या बाह्य तरंगग्राहक ज्ञानानें, मेंदूत ठसे उमटू शकतात. अशा प्रकारचें मनाला आकलनीय म्हणून विश्वास ठेविला तर तर्कपद्धतीला बऱ्याच ठिकाणीं फाटा घावा लागेल. सारांश, वरील प्रश्नाचा निकाल लावणें हें वरेंचसें अवघड आहे. तरी त्याच्या विषयी अगदी उदासीन राहणें उपयोगाचें नाही. पदार्थांच्या जीवित क्रमांतील ज्या ज्या गोष्टीचें सामर्थ्य मनामध्ये आहे त्याच्या योगानेंच

तशा प्रकारच्या गोष्टीवर अवलंबून असणाऱ्या वस्तूचें मनाला आकलन होऊं शकते. मग त्या गोष्टी स्थूल असोत अथवा सूक्ष्म असोत. जगांत जेवढ्या कांहीं संस्कार्ये गोष्टी असतील, तेवढ्या संस्कर्तृ सामर्थ्यातील कोणत्याना कोणत्या तरी अंशामध्ये गुरफटलेल्याच आहेत. पण हें सामर्थ्य म्हणजे तरी तशा प्रकारच्या दर्शेत येतां येणें, यांवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. शक्ति आणि सामर्थ्य हे पर्याय आहेत. अमुक कार्य आपल्याला विद्युतच्या सामर्थ्यानें करतां येतें, म्हणजे काय ? तर पूर्वीं असलेल्या स्थितींतून तिला एका विवक्षित परिस्थितींत आणतां येतें हेंच होय. हाच नियम मनासही अगदीं तंतोतंत लागू आहे. तुमचें मन ज्यावेळीं विकाराचें बनलें असेल, त्या परिस्थित्यनुरूप जडशास्त्राप्रमाणें वाहेरून आलेल्या तरंगप्रवाहानें म्हणा, किंवा वेदांताप्रमाणें आंतून आलेल्या तरंगप्रवाहानें म्हणा, एखाद्या वस्तूची ओळख करून घेणें, हेंच त्याचें आकलन करणें होय. ही ओळख दुसऱ्या एखाद्या ओळखीनें नाहींशी होणारी असली, किंवा तुच्छ दर्शेत जाणारी असली, म्हणजे ती आपल्याला निरुपयोगी अशी ठरली, तर त्या झालेल्या ओळखीला आपण भ्रांति म्हणतो व ती तशी नसली तर “ज्ञान” म्हणतो. बहुतेक ज्ञान हें टिकाऊ असते. मग ते आपल्यास अनुकूल असलें, तर प्रियपणानें टिकाऊ होऊन राहाते. व प्रतिकूल असले तर तिरस्कार्य, पण टिकाऊ होऊन राहते. अशी ओळख ज्याची पटते त्यालाच आपण ज्ञेय म्हणतो. ही ज्ञेय ज्ञानाची निवड करण्यास देखील आपल्यास एक पद्धति पाहिजे असते. पण त्या पद्धतीला ज्ञेयाच्या कोटींत घालावें कीं, ज्ञानाच्या कोटींत घालावें ही बाब बरीच संशयाची आहे. तथापि हिला ज्ञानाच्या कोटींत घातलें असतां, घालणारी पद्धति पुनः कोणत्या कोटींत घालावयाची, अशा प्रकारानें परंपरा येऊन अनवस्था येते. आणि ज्ञेयाच्या कोटींत घातलें तर सर्वच पद्धति ज्ञेय झाल्यामुळे ज्ञानाची ओळख होण्यास कठीण पडेल, कारण पद्धति, मग ती, मनोवृत्तीरूपाच्या एकत्वामुळे आपल्या सजातीयासह

स्वकोटीतच समावेश करणार. तथापि, पहिल्या प्रश्नापैकीं दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तराला थोडीशी जागा आहे. ज्ञानाला शोधून काढण्याचें काम ज्ञेयाचा आश्रय करून होणें शक्य दिसत नाहीं, कारण ज्ञेय म्हणजे तें ज्ञानाच्या आटोक्यांत आले पाहिजे. म्हणून ज्ञानाचा शोध करून काढण्यास जी जी आपण पद्धति तयार करूं तिचा तिचा यत्न ज्ञानाला ज्ञेय ठरविण्याकडेच होणार आहे, म्हणून सर्व पद्धति ज्ञेयाच्या कोटींत घालून, ज्ञानाविषयींचा शोध केला पाहिजे. पण अशा शोधांतीं ज्ञान हें केवळ ज्ञेयाला प्रकाशक रीतीनेच उरतें. परंतु ज्ञेयाचा अभाव असतांही ज्ञानाचें अस्तित्व सिद्ध आहे, येथूनच आर्यतत्व पद्धतीला सुरवात होते. ज्ञेयाच्या भाव कालीं आणि अभाव कालीं ज्ञानाजें जे अविकार्य असणें, ह्यालाच आर्य वेदांतांत कूटस्थ किंवा आत्मा म्हणतात. तथापि, आर्य वेदांताच्या मतानें हा संपूर्ण आत्मपरिचय नव्हे. वरील ज्ञानच जेव्हां ज्ञेयानुसार आपले एकत्व सोडून नानात्व ग्रहण करिते, तेव्हा त्याला तें मन म्हणतात. सांख्य तत्ववेत्ते ज्ञेय ज्याअर्थी जाणल्या जातें, त्या अर्थी ज्ञान आहे असें आपल्याला अनुमानानेंच ग्रहण करावें लागतें; त्यांत ज्ञानाचा प्रत्यक्ष शोध लागणें अगदीं अशक्य आहे असें प्रतिपादन करितात. वेदांततत्ववेत्ते यांची पद्धति सांख्यासारखीच असून थोडीसी निराळी आहे. ते म्हणतात. कीं, ज्ञेयावरून ज्ञानाचें अनुमान करण्यापेक्षां विवेचन चांगलें होत नाहीं. कारण, ही अनुमापक पद्धति ध्यानाच्या आटोक्यांत येत असल्यामुळें ज्ञेयाच्या कोटींत जाऊं पाहतें. म्हणून त्या पद्धतीपूर्वीं ज्ञान आपल्याला स्वीकारले पाहिजे; आणि मग ज्ञेयाच्या अनुमानावरून ज्ञान काढावयाचे हा पक्षच उत्पन्न होणें संभवत नाहीं. येवढ्याकरितां, ज्ञेय सर्व काढून टाकून जे उरत असेल, तेंच ज्ञान असें तें प्रतिपादन करतात. हें ज्ञान सर्व ज्ञेय काढल्यामुळें आपल्या स्वरूपावांचून दुसरें कोणत्याच रीतीनें राहात नाहीं व राहणें शक्यही नाहीं. कारण भाव व अभाव हे दोन्ही ज्ञेयाच्या कोटींत

असल्यामुळे ज्ञेय काढतांना ते दोन्ही निघून जातात. परंतु आपण आपणाला काढून टाकणें अशक्य असल्यामुळे, तें ज्ञान आपल्याहून भिन्न राहात नाहीं. ही गोष्ट गृहीत धरण्यासारखी कित्येकांना वाटेल, परंतु गृहीत धरलेली गोष्ट ज्ञेयाच्या कोटींत अपून ती काल्पनिक असतें म्हणजे जशी गृहीत धरतां येते तशा ती सोडवल्याही जाते. परंतु हा नियम ज्ञानास लागू नसल्यामुळे, तें गृहीत नाहीं, अशी कोणत्याही विचारी मनुष्याची खात्री होईल. ही दृश्यांतून ज्ञान निराळें काढण्याविषयींची पद्धति झाली. पण द्रष्टा म्हणजे अहम् ह्यांतून देखील हें ज्ञान निराळें काढतां येतें असें त्यांचें मत आहे, “मी अमुक आहे” अशा शब्दाच्या अर्थरूप प्रत्ययाला जेव्हां आपण ग्रहण करितो, तेव्हां ह्यांतील अमुकपणा सोडून देऊन बाकी राहिलेली आपली स्थिति व वरील दृश्यांतून काढलेलें ज्ञान, हें दोन्ही एकच आहेत. पण ह्या गोष्टी कल्पनेनें मात्र सिद्ध होत नसून ज्या ज्या कल्पना आपणांस येत असतील, त्या द्रष्टादृश्यात्मक औपाधिक कल्पनांचें तटस्थपणानें निरिक्षण केलें म्हणजे वरील सिद्धान्त कोणाच्याही ध्यानांत एकदम सहज येण्यासारखा आहे. आपलें व्यक्तीत्व तें हेंच. हें सांपडल्याशिवाय मरणानंतर आपण कसे राहतो हें समजणें शक्यच नाहीं. जिवंतपणीं शरीराहून निराळे राहण्याचा मार्ग हा आहे. मरणानंतर आपणांस राहतां येते किंवा नाहीं, या प्रश्नापेक्षां आपणाला शरीराहून निराळे राहतां येते किंवा नाहीं, हा प्रश्न अधिक व्यापक व महत्वाचा आहे. हा प्रश्न सुटला म्हणजे पहिल्या प्रश्नाविषयीं वादही उपस्थित होत नाहीं. म्हणून तशी एक पद्धति वेदांतियांनी ग्रहण केली आहे. परंतु ती तर्कपद्धतीच्याच तोडीची अपून आपलें स्वत्वनिश्चय करण्याची तिच्यांत सुधारणा असल्यामुळे कोणत्याही विचारी मनुष्याला ती योग्य वाटणें साहजिक आहे. आणि ज्ञान वेगळे काढण्यास तिचीच बहुशः मदत होते. ज्ञेय आपल्याला जेव्हां स्पष्ट दिसूं लागते, तेव्हां आणि तें दिसत नाहीं तेव्हां,

ज्ञान हें प्रकाशक आहे, अशी खात्री करून देण्यास या पद्धतीचा हातखंडा आहे. जडशास्त्रवादी थोड्या बहुत प्रमाणानें या पद्धतीचेंच अनुसरण करितात. तरी, त्यांच्या हाताखातून ही महत्वाची गोष्ट सुटून जाते. संस्कार व विचार ह्या दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानांत ज्ञेयाशिवाय दुसरें कांहींच भरलेले नसतें. हें आपल्याला जडवादाच्या रीतीनें सिद्ध करण्यास देखील कठीण पडत नाहीं. शब्दार्थप्रत्ययानें संस्कार किंवा विचार जेव्हां पुढें येतो, तेव्हां आपल्याला लक्षण किंवा स्वरूप असें काढतां येते. पैकीं, लक्षण हे आश्रित आणि स्वरूप हें आश्रय असतें. कसें आणि काय या प्रश्नार्थक दोन शब्दांच्या अर्थरूप उत्तरांत त्यांचें असणें निश्चित सांपडतें. हें लक्षण आणि स्वरूप, आश्रितआश्रयगणानें एकत्र होऊन ज्या नांवा-खालीं मोडतें, तेच त्याला पदार्थत्व येते. अशा पदार्थाचें तरंगाकार प्रवाह ज्ञानतंतुद्वारा मेंदूत जाऊन ठशाच्या रूपानें पुढें येऊन राहिले म्हणजे संस्कारात्मक ज्ञान होते, आणि त्यालाच कांहीं विशेष चळवळ मिळून योग्य वाटेल तो ठसा मजबूत करून घेणें ह्याच विचारात्मक ज्ञान म्हणतां येईल.

(अपूर्ण)

श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

ईशावास्योपनिषत्

(भाषाविवरण-स्फूट)

ईश्वरें आच्छादिले समस्त । जगतीवरी जे जगत ।

यालार्गी न इच्छूनि कवणाचे वित्त । होऊनि विरक्त ब्रह्म रक्षण ॥१॥

भगवान् भाष्यकार म्हणतात, ईश धातु ऐश्वर्याविषयी आहे. ह्याच्या क्तिप् प्रत्ययाचा लोप झाल्यामुळे कृदंतिक रूप इट् असें झाले. त्याची तृतीया ईशा म्हणजे ईश्वरानें अशी होते. कोणी शंका करील कीं ईश्वर सर्वांचा नियामक म्हणजे स्वामी, ईशिता कसा होऊं शकेल ? कारण नियमन करणें हा धर्म शुद्ध ब्रह्माचे ठिकाणीं संभवत नाही, व क्तिप् प्रत्यय तर कर्तरि म्हणजे कर्त्याला ग्रहण करून होतो. त्याचा वास्तविक असा अर्थ आहे कीं, हा क्तिप् प्रत्यय जेथें यत्नवान् क्रियेचे ग्रहण आहे तेथे होतो. अयत्नवान् क्रियेच्या ठिकाणीं होत नाही. उदाहरणार्थ, बीजापासून झाड होते पण येथे बीजाचे ठिकाणीं झाड उत्पन्न करण्याची यत्नवान् क्रिया नसल्यामुळे क्तिप् प्रत्यय होत नाही. पण मनुष्य पश्चादिकांचे ठिकाणीं हा प्रयत्न असल्यामुळे त्याचें ठिकाणीं क्तिप् प्रत्यय लावतात. पैकीं पश्चादिकांपेक्षां मनुष्याचें ठिकाणींच त्याचा जास्त उपयोग करतात. सारांश यत्नवान क्रिया आहे तेथेच क्तिप् प्रत्यय होतो. शुद्ध ब्रह्माचें ठिकाणीं तर यत्न संभवत नाही. कारण जेथें निर्मातुरिच्छा संभवते तेथेच यत्नहि संभवतो व शुद्ध ब्रह्माचे ठिकाणीं तर इच्छा संभवत नाही, म्हणून त्याचें ठिकाणीं क्तिप् प्रत्यय होत नाही; दुसरें कित्येक ब्रह्माचें ठिकाणीं स्पंद मानतात. त्यांचा स्पंद

प्रदीपिका नामक उत्पलाचार्यकृत ग्रंथ आहे त्यात ब्रह्म कंपनमात्र आहे असें सांगितलें आहे. थिऑसोफिस्ट (पारकीय) ब्रह्माचे ठिकाणी थरथराट (Vibrations) मानतात. वरप्रमाणें हें ब्रह्म जर संकल्परूप किंवा कंपन मात्र मानलें तर समीचीन होणार नाही. कारण असें मानणाऱ्यांना आम्ही असा प्रश्न करितो कीं, ब्रह्म संकल्परूप आहे असें कोण जाणतो? त्याचें ठिकाणी असणारा चलविचलपणा जाणतो? कीं स्थिरपणा जाणतो? प्रथम पक्षी, चंचलपणाला जाणणारा दुसरा चंचलपणा मानला तर त्या दुसऱ्या चंचलपणाला जाणणारा तिसरा चंचलपणा मानावा लागेल व तिसऱ्यास जाणणारा चवथा मानावा लागेल. याप्रमाणें अनवस्था प्रसंग येतो. दुसऱ्यापक्षी, चंचलपणाला जाणणारा स्थिरपणा मानला तर एक चंचलपणा व दुसरा स्थिरपणा असें दोन ब्रह्म मानावें लागल्यामुळें गौरव दोष येतो. ब्रह्म संकल्परूप नसून अक्रिय आहे. ज्याचें ठिकाणी संकल्प नाही, तेथें क्रिया संभवत नाही. आतां कोणी असें म्हणतील कीं, चेतनाचें ठिकाणी इच्छा वगैरे अवश्य असली पाहिजे; तर हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण सुषुप्तीत चेतन अस- तेंच पण तेथें इच्छा वगैरे कांहींच रहात नाही. इच्छा असली तर तेथें चेतन असूं शकेल. पण चेतनाचे ठिकाणी इच्छा संभवत नाही. चेतन म्हणजे प्रकाशमात्र. जड हे प्रकाश्य आहे. जे स्वतःला किंवा दुसऱ्याला प्रकाशित करूं शकत नाही; तें चेतन होऊं शकत नाही. चेतन संकल्परूप नसल्यामुळें त्याचें ठिकाणी इच्छा संभवत नाही; पण जेथे जेथे इच्छा आहे तेथे तेथे चेतनाचा आश्रय असला पाहिजे. हे अनुमान बहुतेक वेदांतियांना माहित नाही; हें अनुमान लक्षांत नसलें तर प्रस्थान-त्रयपढलेल्या पुरुषास पुष्कळ प्रश्नांचा उलगडा करितां येत नाही.

ब्रह्मसूत्र अध्याय १, पाद १, सूत्र ५.

या सूत्राच्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात कीं, इच्छा वगैरे चेतनांतच होतात, जडांत होत नाहींत. आतां वरील अनुमान माहित नाही,

असैंच बहुतेक सर्व वेदांती सांपडतात. त्यांना मी असा प्रश्न करितो कीं, सर्व वासनांचा ज्याच्या योगानें क्षय होतो, अशा चेतनाचें ठिकाणीं इच्छा संभवतात हैं कसे ? कारण सर्व वासनाचा क्षय झाल्याशिवाय मुक्ति होत नाही, व चेतनाचें ठिकाणीं इच्छा मानल्यास कोणीच मुक्त होऊं शकणार नाही; व जीवेश्वर ऐक्य होणार नाही, या प्रश्नांचें उत्तर हैं वेदांती देऊं शकत नाहींत. सारांश जेथे चेतन आहे तेथे इच्छा नाही पण इच्छा मात्र चेतनाचा आश्रय करून असते. पुनः चेतन हेंच इच्छामय आहे, असें मानल्यास हेहि बरोबर नाही; कारण, जेव्हां आपणांस एखाद्या पदार्थाची इच्छा होते, तेव्हां मन त्या पदार्थाच्या आकाराचें होतें. उदा. आपल्याला साखर खावयाची इच्छा होते, तेव्हां साखर आपल्या मनांत येते, म्हणजे मन त्या साखरेच्या आकाराचें होते. तेथें ही मानसिक साखर खावी असे आपण इच्छित नाही; यावरून साखरेला जाणणारा पृथक् आहे. तो जाणणारा इच्छास्वरूप असता तर त्यानें इच्छेला जाणलें नसतें, याचा स्पष्टार्थ असा. इच्छा इदंप्रत्ययगोचर असून त्या इच्छेला जाणणारा अहं प्रत्ययगोचर आहे. अहं व इदं हे एक होऊं शकत नाहींत. म्हणून इच्छा चैतन्यरूप नाही. यामुळें ब्रह्म हें अक्रिय आहे हें सिद्ध आहे; व म्हणूनच त्याचें ठिकाणीं क्विप् प्रत्यय होऊं शकत नाही. कारण हा प्रत्यय कर्त्तेपणाला घेऊन असतो, हें मागें सांगितलें आहे. पण या शंकेचा आम्ही अंगीकार व तिरस्कार करतो. उदाहरणार्थः— एखाद्यानें स्त्रीसंगाचा अनुभव सांगितल्यास तो आम्ही खरा मानूं. लहान पांच वर्षांनीं स्त्रीसंगाचा अनुभव सांगितल्यास त्याचा आम्ही तिरस्कार करून, त्याला आम्ही दोन थोबाडीत देऊन विचारूं कीं, कारे बेट्या ! इतक्या अल्पवयांत तूं स्त्रीसूख कसें अनुभवलेस ? पण तोच अनुभव मोठ्या मनुष्यानें सांगितल्यास आम्ही त्याचा अंगीकार करूं. त्याप्रमाणें ब्रह्म अक्रिय आहे, असें जर एखाद्या सिंह पुरुषानें सांगितले तर त्याचें

म्हणणें अंगिकार्य आहे; कारण हा खरा सिद्धांतच आहे. व हाच सिद्धांत वेदांतशास्त्र शिकून काढावा लागतो. पण हाच सिद्धांत जर एखादा साधक प्रतिपादन करूं लागला तर त्याच्या म्हणण्याचा आम्ही तिरस्कार करूं. कारण स्वप्नांतील रोगाला स्वप्नांतील औषध देऊनच बरा करावा लागतो, त्याप्रमाणें जो पर्यंत अज्ञान आहे तो पर्यंत शुद्ध सत्वोपहित ईश्वरप्रणीत वेद ज्ञानानेंच त्या अज्ञानाची निवृत्ति करावी लागते; किंवा मिथ्या बंधन मिथ्या गुरु, वेदापासूनच निवृत्त होणें इष्ट आहे. शुद्ध चैतन्याचें ठिकाणीं व अत्यंत जडाचे ठिकाणीं इच्छा नाही, पण जेथें चैतन्याचा व जडाचा अभेद संभवतो तेथेंच इच्छा संभवतात, म्हणजे मनाचे ठिकाणींच इच्छा संभवते. योगवासिष्ठकार म्हणतात कीं, मन हें धड जडही नाही व चेतनही नाही. हा जडाचा व चेतनाचा मिश्रणरूप अध्यास आहे. उदाहरणार्थः—तापाच्या मनुष्याला साखर कडू लागते. वास्तविक साखर कांहीं कडू नसतें. तर पित्तदोषामुळें तापाच्या माणसाला त्या साखरेवर कडूपणाचा अध्यास होतो. दुसरें उदा० कावीळ झालेल्या माणसाला उन पिळ्ळी दिसतें. त्याप्रमाणें चैतन्याच्या ठिकाणीं जडाच्या संसर्गामुळें अध्यास होतो. कारण चेतन स्वरूपतः उत्तम होत नाही. तर हा अध्यास अविद्या आणि आत्मा यांच्या संयोगानें संभवतो. 'ईक्षतेर्नाशब्दात्' या सूत्रांत चैतन्याचें ठिकाणीं इच्छा संभवतें असें जे भाष्यकारानें म्हटलें आहे, ते सिद्धाकरितां म्हटलें नसून जडकारणवादी जें सांख्यादिक त्यांच्या करितां म्हटलें आहे; वास्तविक चेतनाचे ठिकाणीं इच्छा संभवत नाही असा या सूत्राचा अभिप्राय आहे. मायोपहित चैतन्याचे ठायीं कर्तृत्वादि संभवत असल्यामुळें त्याचें ठिकाणींच स्वामीपणा, इच्छा वगैरे संभवतात. याविषयी "कंपनात्" अध्या० १ पाद० ३, सूत्र ३९ यांत सांगितलें आहे. सूत्रार्थः— ज्याच्या योगानें हे जगत् थरथर हालत असते तें चेतनच असलें पाहिजे. हा स्पंद (कंप) मायावी चेतनांतच घेतला

आहे. कंपवादी ईश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रवादी मायावी चेतनापर्यंतच गेलेले आहेत. शुद्ध चेतन त्यांना समजलें नाहीं. ते मायावी प्रभूच स्वामी होणें संभवनीय आहे. आतां कोणी शंका करतील कीं प्रभू स्वामी झाल्यावर सेवक जो जीव त्यांचें ईश्वरासी ऐक्य होणार नाहीं; तर ईश्वर व जीव यांचा नित्य भेद संभवेल. ही शंका बरोबर नाहीं. या ठिकाणीं पुष्कळ टिकाकारांना आनंदगिरीच्या म्हणण्याचा अर्थ बरोबर समजला नाहीं. आनंदगिरीची टिका मलाही संमत आहे. कारण त्यांनीं जीवेश्वराविषयीं बिंबप्रतिबिंबवाद स्विकारला आहे. जसे दर्पणांत पडलेल्या प्रतिबिंबाच्या अपेक्षेनें आपल्या मुखाकडे बिंबत्व येते. पण वास्तविक बिंबत्व शब्दानें आपल्या मुखांत कांहीं एक फरक होत नाही. दर्पणांतील प्रतिबिंब आपल्या बिंबत्वारोपावच्छिन्न मुखाच्या स्वाधीन आहे. आपण जसें तोंड हालवूं तसे दर्पणांतील प्रतिबिंबही हालते. आरशाप्रमाणें तें जडासारखें परतंत्र आहे. तात अमृतानुभवांत म्हणतात.

कां बिंब प्रतीबिंबा द्योतक । प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक ।

तैसै द्वैत मिषे एक । बरवत असे ॥ अध्याय १ ओवी २५

अर्थ:— बिंब प्रतिबिंबाचे प्रकाशक आहे, व प्रतिबिंब बिंबाचे अनुमापक आहे. असें द्वैतमिषानें एकच ब्रह्मस्वरूप सर्वत्र विलसत आहे. या ठिकाणीं आनंदगिरीनें नानाजीववाद स्वीकारला आहे. व ओवींत एकवचन असल्यामुळे तातांनीं एकजीववाद घेतला आहे. अविद्येंत पडलेलें प्रतिबिंब तो जीव; व त्याच्या अपेक्षेनें ब्रह्मावर ईश्वरत्व आलें आहे. ते ईश्वरत्व चेतनमय असल्यामुळेच ब्रह्म हे नियमनकर्ते होऊं शकते हा जीवेश्वरभेद अविद्या कल्पित आहे. कल्पित भेदानें स्वामी सेवक संबंध जाणतो. आतां जीवाच्या अपेक्षेनें ब्रह्मावर ईश्वरत्व आलें आहे. पण ईश्वर ब्रह्मच आहे. बिंबत्व त्याच्यावर शब्दमात्र मिथ्यारोप आहे. कारण प्रतिबिंबाला

जशी मिथ्यासत्ता आहे तितकीही आपल्या ठिकाणी नाही. आपल्या ठिकाणी शब्दमात्र आरोप आहे. त्या प्रमाणे ईश्वरत्व जीवाच्या अपेक्षेने शब्दमात्र आरोपित आहे; वास्तविक ते ब्रह्मच आहे व तो ईश्वरत्व धर्म मिथ्या आहे. कारण त्या ठिकाणी जीवाच्या अपेक्षेने आलेला जो कल्पित धर्म त्याचा अभ्यास आहे. ते ब्रह्म कल्पित धर्माने ईशिता होऊ शकते. या ठिकाणी भाष्यकार, आनंदगिरी व श्री ज्ञानेश्वर महाराज प्रतिबिंबवाद स्वीकारतात. आनंदगिरी नानाजीववाद स्वीकारतात व तात एकजीववाद घेतात. नानाजीववादानेही कांहीं हानी होत नाही. कारण ईश्वर एकच आहे. स्वामीविद्यारण्य ईश्वर व जीव दोन्ही प्रतिबिंबच मानतात. असे म्हणणे मात्र बरोबर नाही; कारण येथे ईश्वराच्या व जीवाच्या अशा दोन उपाधीचा बाध करावा लागतो; आणि ईश्वराला प्रतिबिंब मानल्यास त्याला दुसऱ्या विंबाच्या स्वाधीन राहावे लागेल. म्हणजे एक स्वतंत्र परमेश्वर मानावा लागेल. पण असे मानण्याची येथे गरज नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे ब्रह्म ईशिता म्हणजे स्वामी होऊ शकते. म्हणूनच आचार्यांनी भाष्यांत 'ईशिता' शब्द घातला आहे. तरी तो ईशिता जीवरूपी प्रतिबिंबापेक्षा विंबत्वारोपावच्छिन्न आहे; म्हणजे वाच्यांश मात्र आहे. पण सिद्धेष्टीने म्हणजे लक्षांशाने पाहिले असता सर्व एकच आहे. म्हणजे तो ईशिता अक्रियच आहे. म्हणूनच भाष्यांत परमात्मा शब्द घातला आहे. तोच नियमनकर्ता असून सर्वांचा आत्मा आहे. त्याने आपल्या लक्षांशरूपी ब्रह्मस्वरूपाने हे जग आच्छादिले आहे; म्हणजे हे जगत, जगत् रूपाने नसून ब्रह्मच आहे, असा भाव.

॥ श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

(अपूर्ण)

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

अथ वेदान्तप्रक्रिया समुच्चय

ॐ नमः श्री आळंदीपति । त्रैलोक्यव्यापी तुझी दीप्ती । आत्मा
देऊनी दैवी संपत्ती । स्वपद प्रेमार्ती वाहवावी ॥१॥ तरी तुज जाणावया ।
ज्या ज्या उपयोगी प्रक्रिया । त्या वेदांतमात्राश्रवोनिया । प्रकटलिया
कीं ॥२॥ तिया समस्तांचा । एकोपा करोनी साचा । यथानुभव यथावाचा ।
प्रकाशू इच्छी ॥३॥ तरी तिया इच्छेचे फळ । माझीये मुखीं घालोनि
तत्काळ । माउलीपणाचें यश सकळ । स्वीकारावें स्वामी ॥४॥ लोकांसी
बोधू होवावा । ऐसा उत्तम ग्रंथ निफजावा । हा आडसू आववा । चित्ती
नाहीं ॥५॥ की होवावी आपुली ख्याति । यदर्थ नोहे ग्रंथप्रवृत्ती ।
स्वबोधशुद्धीची आर्ती । अत्यंत मनीं ॥६॥ म्हणोनी ब्रह्मविन्निकपाश्म ।
त्यांचें चरणी धरोनि प्रेम । स्वज्ञानशुद्धी परम । ज्ञातुंमिच्छी ॥७॥
अथवा जागृती पासूनी सुषुप्तीवरी । कीं जन्मलीयापासून मरणापूर्वी ।
वेदांतचितनी कुसरी । घालावा काळ ॥८॥ ब्रह्मचितन ब्रह्मभावन । परस्पर
ब्रह्मबोधकरण । ऐसें ब्रह्मपरत्व तें वेदांतचितन । बहुत प्रमाण येविषयी
॥९॥ “आसूसेरामृतेः कालं नयेद्वेदांतचितया । तच्चितनं तत्कथनं तदन्योन्य-
प्रबोधनं । एतदेकपरत्वंच ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः” ॥१०॥ एवं परोक्षब्रह्म-
वेदांतचितन । श्रुति सांगे तच्छ्रद्धेकरून । आतां अपरोक्षब्रह्मवेदांतचितन ।
कांतवचन प्रमाण येविषयी ॥११॥

मच्चित्ता मदतः प्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयंतश्चमान्नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

ऐसें जे अपरोक्षज्ञान । त्याचे एकपरत्वचितन । ते नोहे निष्प्रयोजन ।

सफलता आपण हरीचि करी ॥१२॥ भेदबाधक आणि अभेदसाधक ।
 ऐसिया उपपत्तींनीं देख । जयांचे चित्त सम्यक । माझ्याचि ठायीं ॥१३॥
 इया दृढ होवावया उपपत्ती । जयांनी धरीली जीवीतास्थिती । एवं तयांचें
 मजप्रती । आले प्राण ॥१४॥ सद्गुरुंचा निश्चयो जैसा । ब्रह्मनिश्चय
 करीती तैसा । पुढें तोचि निश्चयठसा । न सांडिती ॥१५॥ अज्ञानकालीं
 हाकां मारितां । मी मनुष्य ऐसी ओ दे तत्त्वतां । तयाहोनी ही अधिक सरता ।
 “ ब्रह्माहमस्मि ” चित्ता बोधू जया ॥१६॥ आहे हे ऐसे भाषण । परस्पर
 करिती जेवी जन । तेवी मी परमात्मा ऐसें बोधन । परस्पर चाले
 जयांचे ॥१७॥ अगा अर्जुना एवढा प्रसिद्ध । मज विषयीं जयांचा बोध ।
 न जाणोनी कांहीं भेद । परस्पर शुद्ध उजळला ॥१८॥

अभंग

ऐसि माझी वाचा मज उद्देशी । आणिक लोकांशी हेंच सांगे ॥१॥
 तुकारामवाणी श्रुतिसिद्ध साची । प्रमाणपणाची आकरतां ॥२॥
 सफल संताचा एवं सदाचार । प्रभूज्ञानेश्वरमुखें कळें ॥३॥
 एवं जयाची बुद्धी । मजसंगे झाली निरवधी । आणि वाणीची ही मिद्धी ।
 तैसिच जया ॥१९॥ कीं मायबापाचे कुळीं जन्में । पतिकुळीं पडे येउनि
 प्रेमें । मग कवणें आडणांव पुसतां संभ्रमें । तरी पतिकूळ सांगें ॥२०॥
 तरी जयाच्या वाचें आंतू । वास करी अद्वैतग्रंथू । ब्रह्माहमस्मि
 हा सिद्धांतु । अनुभवें डोले ॥२१॥ कीं शुक्ति उकळोनि बाहेरी । मुक्त
 निघे जियापरी । तेवीं अनुभवची विश्वभरी । शब्दद्वारी पघळें ज्यांचा
 ॥२२॥ कामुकासी कामिनी । दिसे जागृतिस्वप्नी । तिजसाठी ओ देवोनि
 मरो मरो जाय ॥२३॥ तेवी जागृत्स्वप्नसुषुप्ती । जे ब्रह्माहमस्मि ऐसे ओस-
 णती । किंबहुना तूयास्थिती । तेहि आणिती शब्दवाटे ॥२४॥ कीं
 कुलीनांगनेची लाज वाढे । तंव तंव पातिव्रत्य जोडे । तेवीं दृढ व्हावया
 ब्रह्मत्व गाढें । शब्द सुरवाडे जयांचा ॥२५॥ नदी समुद्री जातां । खळाळ

राहे मागौता । तेवीं ब्रह्मीं मिळोनि शब्दवार्ता । लोकोपयोगार्थी जयांची ॥२६॥
समुद्रीं मिळालीं तरी । नदीपणा आहे जोंवरी । खळाळपणाची कुसरी
चालेचि तंव ॥२७॥ तैसें मिळाले परब्रह्मीं । तथापि ब्रह्माहमस्मि । इया
गंभीर शब्दोर्भि । जीवनवरी उठताती ॥२८॥ विदेहमुक्त जालियाहीवरी ।
मागें जें कोणी अधिकारी । त्यासाठी भरोवरी । शब्द जयांचे ॥२९॥
ऐसे माझे नित्यकथन । माझे शब्द जे वेद जाण । तत्तुल्यता वचन । पावे
जयांचे ॥३०॥ त्या गंभीरवचननादे । मिळालेचि मिळती अनुभवानंदे ।
जेथ मी नाही हे भेदे । स्वये सांगिजे ॥३१॥ ऐसी अनुपम सांगोनि तुष्टि ।
वरी मद्धक्ती प्रेमपुष्टी । तेथे आंतर बाध मजावेण गोष्टी । दुसरी नाही
॥३२॥ मग मनो वाक्कर्म । पतिव्रता पतिचोनि प्रेमें । राहे तेवी माझेनी
रमे । स्वत्व जयांचे ॥३३॥ तें रमण येवढें प्रकट । मी आणि तें
एकचि स्पष्ट । एवढें ऐक्य जर्गी सुघट । दुसरें नाही ॥३४॥ शरीरी
ऐक्यत्वे वतें प्राण । परी उर्ध्वाधोगतित्वें भिन्न । हे मजसि अत्यंत अभिन्न
तें अनिर्वचन जाणणें ॥३५॥ एरव्ही वर्णितां त्या प्रेमळा । शब्द केवी
पावेल कळा । येथ उदाहरण गोपवाळा । सर्वोशेसी ॥३६॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ गीता ॥

तरी समुद्रीं मिळालिया गंगा । कधीं करी न ओघत्यागा । तेवि
माझीया अंगसंगा । कांटाळणें जया नोहे ॥३७॥ जीमेंने जिमेंचें नांव
सांगता । अभेदू न भंगे सर्वथा । तेवीं मज सौंदर्ये भजतां । ऐक्यचित्सत्ता-
सुखरूप ॥३८॥ समुद्रगत गंगापूर्ती । जलमेघत्वे वर्षोनि करी पुरती ।
तेवीं निज प्रेम देउनी रती । मी त्यांची पोशी ॥३९॥ त्या प्रेमाचेनि
पाडिभरें । बुद्धीसी प्रेम बावरे । भरोनि ती मुरे । मज आत्मया आंत ॥४०॥
तो मी आत्मा आणि त्या । मीपणेंची नांदवी आत्मया । शपथ वाहोनी
धनंजया । निवटे भेदू ॥४१॥ एवं कांतवचन एकांती । तें आविष्करोनि

निजकीर्ती । होवावया तिमिरशांती । प्रमाणा आणिली ॥४२॥ की पती
तो पती स्वांग भोगिता । अन्नादिपोषणे तोचि पिता । यः पातीति व्याकरण-
सिद्धता । अन्नदाता पिता स्मृती ही वदे ॥४३॥ तेवीं गोपिकापती कांत ।
तोचि आलंदीश ज्ञानेश्वरतात । तुम्ही म्हणोनि विनवीत । येवढे स्वामी
॥४४॥ परोक्षवेदांतचिंतन । ते साक्षात्काराआधीं करणें जाण । तेंचि
अपरोक्षवेदांतचिंतन । जीवन्मुक्ति रक्षण करी ॥४५॥ अतः श्रीस्वामी
सद्गुरुनाथा । स्ववेदांत चिंतनार्था । आविष्करोनि ममकरवी ग्रंथा ।
यशसमर्था तुम्हां असो ॥४६॥ तरी आपण होवोनी सद्गुरुनाथ । मज
उपदेशिला परमार्थ । तेवीं होवोनी गणनाथ । निर्विघ्न आपण निरुपावा
॥४७॥ स्वामी आपण होवोनि शारदा । जिह्वा स्थापावी ब्रह्मबोधा ।
सद्गुरुत्वे प्रकटोनि परमानंदा । आत्महित शब्दा सांगावे ॥४८॥ न्यूनाचें
करावया पूर्ण । जवळी आपणची होवाचें सज्जन । गोपिसम प्रेम पातिव्रत्य-
पूर्ण । आपण होऊन रक्षावे ॥४९॥ वर्ग माउलीपणाची गोडी । असो
प्रेम पान्हा प्यावया आवडी । आणि अनंत जन्म मम सेवाकावडी । निज
चरणचावडी स्थापाया ॥५०॥ एवं स्तवीत करीतां ध्यान । प्रसादू मिळाले
आज्ञा वचन । तरी आज्ञानुसार सेवानिधान । यथामर्ती वाहतें चरणीं
॥५१॥ आतां होवावया सद्य बोधू । वेवोनि गुरुशिष्यसंवादू । गद्यपद्या-
न्वित प्रेम विनोदू । परब्रह्मवादू ऐसा हा ॥५२॥ साधनचतुष्टयसंपन्न ।
सद्गुरुसेवे अधिष्ठान । जयासि सद्गुरु कृपाळ होवोन । करी प्रश्न बोलिलें
॥५३॥ एवं कोणी सच्छिष्य केसरी । सप्रेम परिप्रश्न कूसरी । गुरुभक्तीची
पावोनी सरी । गुरुपद शिरी वेवोनि करितसे ॥५४॥

मत् शिष्य उवाचः—सभ्यग्रह्याविदे स्वामिन् दुःखनिवृत्तिहेतवे ।

श्रेयस्तद् व्यूहरूपेण कथ्यतां वदतां वर ॥५४॥

टीकाः— वदतां वर म्हणजे बोलणान्यामध्ये वरिष्ठ, हे स्वामिन्,
अज्ञ जीव शिष्यत्वेकरून प्राप्त सर्व सद्गुरुत्वाधिष्ठानरूप, कारण सहित

त्रिविध दुःखांची निवृत्ती होण्याकरितां, आणि अखंड परमानंदरूप ब्रह्मज्ञान-प्राप्ती होण्याकरितां, जे कल्याणरूप असेल ते व्यूहरूपानें आपण मज दीनाप्रत कथन करा- इति सरलार्थ. (सद्गुरूत्वाधिष्ठानरूप या शब्दावर टीप:- ईश्वरत्व व गुरूत्व इत्यादि उपास्यभाव जीवानेंच कल्पिले आहेत. ह्या विषयाचें निरूपण दृष्टिसृष्टिवाद निरूपण करितांना पुन्हा संपूर्ण येईल. परंतु येथें इतकेंच ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, जीवकल्पित जे ईश्वराद्युपास्य-भाव ते कल्पनेचा परिणाम नसून ब्रह्माचा विवर्तमात्र आहे. उदा:- जसें सुवर्णाचे अलंकार हे सुवर्णाचा विवर्त मात्र आहेत. परंतु कोणाच्याही कल्पनेचा परिणाम नाही. यद्यपि बाळी, बुगडी, इत्यादि नामरूपे अलंकारे-च्छूच्याच बुद्धित राहतात, सुवर्णात राहत नाहींत. तथापि संकल्पाप्रमाणें सुवर्णाचा आकार देणें, म्हणजे आपल्या कल्पित अलंकाराचें लक्षण सुवर्णाचा लागू करणें आणि सुवर्णाचे त्याच आकारानें ग्रहण करणें हेंच अलंकाराचें लक्षण आहे. तद्वत्-सुखेच्छादि प्रवृत्तिप्रवाहामुळें, विवक्षित म्हणजे बोळण्याला योग्य जे 'सत्यसंकल्पादिक गुण,' ते ब्रह्माचेंच ठिकाणीं संभवनीय आहेत. "विवक्षित गुणोपपत्तेश्च" ह्या उपपत्तीनें ते गुण ब्रह्मास लागू करून, त्या बुद्धिस्थ गुणासहित ब्रह्माचें ग्रहण म्हणजे भावनेंत अवधारण करणें, हेंच उपास्याचें लक्षण आहे. परंतु हें उपास्य अदृश्यादि-धर्मविविष्ट म्हणजे निराकार मानून उपासना करतात. कोणी मूर्तिमत्त्वादि साकार मानून उपासना करतात. परंतु ज्याप्रमाणें अलंकारलक्षण जरी सुवर्णाच्या ठिकाणीं आरोपित केलें तरी सुवर्णाचा लोप होत नाहीं; आणि सुवर्णज्ञानानेंहि अलंकाराचा लोप होत नाही, तसेंच अलंकारत्व हें सुवर्ण-ज्ञानाच्या आडही येत नाहीं. तद्वत् हें उपास्यही ब्रह्मविवर्त आहे. वरील दृष्टांतवत् ह्याचे ठिकाणीं ब्रह्माचा लोप झाला नाहीं, व ब्रह्मावर हें आरोपित असले तरी ब्रह्माशी ह्याचा विरोध नाहीं. आणि हे ब्रह्म-ज्ञानाच्या आड येत नाहीं. इतकेंच नाहीं तर हें उलटें साधकच आहे. म्हणून

सुवर्णज्ञानानें जशी अलंकाराची निवृत्ति होत नाही, तशीच ब्रह्मज्ञानानें ह्या उपास्याची निवृत्ति होत नाही. संसार ही जीवकल्पित आहे, परंतु रज्जुस्थ सर्पाची ज्याप्रमाणें रज्जुज्ञानानें निवृत्ति होते, तद्वत् ब्रह्मज्ञानानें त्याची निवृत्ति होते असा आहे. म्हणून उपास्य हे कल्पनेचा परिणाम नाही. किंतु कल्पनाकृत आरोप आहे. आणि संसार हा कल्पनेचा परिणाम आहे. म्हणून उपास्य हे कल्पनेचा आरोप व ब्रह्माचा अनध्यस्त विवर्त आहे. रूपांत विकार न पावून, दुसरें रूप होण्याला विवर्त म्हणतात. ह्याचें संपूर्ण लक्षण 'वेदांतपदार्थोद्देशदीर्घिकेत' केले आहे तें पहावे.

अलंकार सोन्याचे आहेत असें सांगितल्यावरून त्याचें ठिकाणीं जी विश्वासानें प्रीति उत्पन्न होते, तद्वत् उपास्य हें ब्रह्म आहे अशा आप्तकल्पित शब्दानें जी त्याचें ठायीं प्रीति उत्पन्न होणें तिलाच उपासना म्हणतात, आणि सुवर्णास कसोटी लावून आपली खात्री झाल्यावर कधींहि संशय उत्पन्न होण्याचा जो असंभवरूप दृढ निश्चय, त्याच्या योगानें अलंकाराच्या ठिकाणीं प्रीति होऊन जसें अंगभूषण करीतात, तद्वत् श्रवण, मनन, निदिध्यासनरूप कसोटी लावून, पुन्हा संशय, विपर्यय उत्पन्न होण्याचा जो असंभवरूप ज्ञाननिश्चय, त्याच्या योगानें अपरोक्षब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यामुळे उपास्याच्या ठायीं जी निष्काम प्रीति उत्पन्न होते तिलाच भक्ति म्हणतात. सुवर्ण कसून पाहात असतां जसा अलंकाराचा तिरस्कार करण्याचें कारण नाही त्या प्रमाणेंच अपरोक्षब्रह्मज्ञानकालीं ही उपास्याचा तिरस्कार करण्याचें कारण नाही. सुवर्ण कसून पाहात असतांना जसें ते त्या कसोटीचा, अलंकाराचा व भूषण घालणाऱ्याच्या आवडीचा विषय होऊन राहतें, तद्वत् श्रवण, मनन, निदिध्यासन करितांना बुद्धिवृत्तीचा, तत्स्थध्येयरूप उपास्याचा व भक्तीचा आश्रय होऊन ब्रह्म राहतें. परंतु अलंकार असून, सुवर्णज्ञान जसें स्पष्ट होऊं शकतें, तसें उपास्य अनूनही ब्रह्मज्ञान स्पष्ट होऊं शकतें. सुवर्णज्ञान झाल्यावर जशी

अलंकार घालण्याची आवडी नष्ट होत नाही, तद्वत् ब्रह्मज्ञान झाल्यावर ही भगवद्भक्ती नष्ट होत नाही. उलट अधिकच राहते. आणि अपरोक्ष हेतूमुळे जीव ब्रह्मैक्यता भंग होत नाही; म्हणून दृष्टांतांतील ग्राह्य ग्राहक कल्पना घेऊन कोणी शंका करू नये. कारण दृष्टांत कांहीं अंशानेच लागू पडत असतो. सर्व अंशाने लागू करतो म्हटलें तर, दृष्टांतच सिद्धांत होत असल्यामुळे त्याच्या सिद्धीला दुसऱ्या दृष्टांताची व दुसऱ्याला तिसऱ्या दृष्टांताची अपेक्षा लागून आत्माश्रय अथवा अन्योन्याश्रय अथवा चाक्रिकापत्ती अथवा अनवस्था या पैकीं कोणता तरी एक दोष निश्चयाने येईल. म्हणून ज्ञानियालाही भक्ती होऊ शकते हा सिद्धांत अबाधित आहे परंतु भेद इतकाच की, शुद्ध ब्रह्म हें ज्ञानाचा विषय असून, चिदाभास त्याचा आश्रय आहे; व सगुण ब्रह्म हें भक्तीचा विषय असून, शुद्ध ब्रह्म हें तिचा आश्रय आहे. “आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं च संति धर्मा ब्रह्मणोऽग्रपृथक्त्वेपि पृथगिवावभासंते. ” या वाक्याप्रमाणें हा विषयाश्रयादि भेद, ब्रह्म हें ज्ञानाचा विषयेत्यादि होत नसूनही जीवन्मुक्तिदर्शेत बाधितानुरूप अंतःकरणवृत्तीमुळे असल्यासारखा वाटतो. विदेहमुक्तिदर्शेत तो भासत नाही. परंतु हे भेदाचें भासणें व न भासणें सोडून दिले म्हणून तरी, जीवन्मुक्तिदर्शेत तो असतो असें नाही, असल्यासारखा वाटतो मात्र. परंतु मृगजलापासून जशी सूर्याची हानी नाही, तद्वत् ह्या मिथ्या भेदापासूनही स्वरूपाची हानी नाही. आणि ह्याच्यामध्ये ब्रह्माचा अन्वय स्पष्ट असल्यामुळे “भेद तंव तंव दुणे अमेदासी ” ह्या श्रीगुरुवाक्यानुसारें भक्तीची व मुक्तीची हानी होत नाही. इतकेंच नाही तर श्री गुरु म्हणतात “अहो ऐक्याचे मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे ।

मग स्वतरंगाचें मुकुळें । तुरंबूका पाणी ॥१॥

देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरुनि डोंगरुं ।

तैसा भक्तीचा व्यवहारु । कां न व्हावा ॥२॥

हेंच भक्तीचें मोठे रहस्य आहे. मग ती देवावर अथवा गुरुवर कोणा-
वरहि असो.

“ गुरु अथवा देव । कोणेहि स्थळीं राहो भाव ॥ ”

असें दासबोधांत रामदासस्वामी स्पष्ट म्हणतात. हें निरूपण संक्षेपानें व
विस्तारानें पुढें बऱ्याच ठिकाणीं येईल.

टिकाः—प्रश्नाभिप्राय—हे भगवान् ! वैद्यशास्त्रांत, रोगी, वैद्य, औषध
आणि शुश्रूषक असा ज्याप्रमाणें व्यूह म्हणजे समूह सांगितला आहे, तद्वत्
येथे ही जो व्यूह असेल तो कथन करावा. कारण आयुर्वेदीय व्यूह
जसा दुःखनिवृत्तिहेतु आहे तसा येथेही असला पाहिजे.

श्रीगुरुस्वाचः—हेयं दुःखं हेयहेतुरविद्या परिकीर्तिता ॥

हानं मोक्षस्तदुपायो ज्ञानं व्यूहोऽयमुच्यते ॥५५॥

हे शिष्य, आयुर्वेदाप्रमाणें, वेदांत शास्त्रांतही व्यूह आहेत. हेय, हेयहेतु,
हान, हानोपाय अशा स्वरूपानें तो प्रतित होतो. त्रिविध दुःख ते हेय समजावे,
कारण, हेय म्हणजे त्याग करण्याला योग्य असें एक दुःखच आहे.
निमिलिकागामून ब्रह्मदेवापर्यंत जेवढे जीव आहेत, तेवढे सर्व दुःख-
निवृत्तीची इच्छा करितात ते स्पष्ट करून सागतो. कीटकांच्या विरुद्ध
क्रिया झाली असतां ते पळून जातात व हातांत दंड पाहून पशूही मारण्याच्या
भीतीनें पळून जातात. तसेंच बलवत्पक्षी ससाणा इत्यादिकांच्या योगानें
काक इत्यादि पळून जातात. यावरून मनुष्येतर तिर्यक् प्राण्यांना दुःख-
निवृत्ति इष्ट आहे हे अनुमान होते. मनुष्यांना दुःखनिवृत्तीची इच्छा
प्रत्यक्ष आहे. दैत्यांनी आपल्यावर धाड घालूं नये म्हणून देवांनी केलेली
प्रार्थना पुराणांत आढळते, आणि हिरण्यगर्भाला भूक लागली असतां, तो
विराट पुरुषाला खाण्याकरितां धांवला व नंतर क्षणमात्र विचारानें त्याला
ब्रह्मज्ञान झालें, इत्यादि श्रुतिसिद्धांतावरून, तसेंच विष भक्षण करून
सर्व जगाचा ईश्वर जो शंकर, त्याचा कंठ निळा झाला म्हणून त्यानें

श्रीविष्णुचें स्मरण केलें आणि विष्णुही शंकराचे पाय पाहावयाला गेला असतां दुःखित होऊन शेवटीं शरण आल्यावर, शिवानें त्यास ब्रह्मज्ञान सांगितलें. ब्रह्मदेव दुःखित झाल्यावर हंस रूपानें ब्रह्मदेवाला बोध केला, तसेंच विष्णुनेंहि शिवाला ब्रह्मज्ञान सांगितलें इत्यादि पुराण वाक्यावरूनही, ब्रह्मा विष्णु महेशादि देवांना सुद्धां दुःख निवृत्तीची अपेक्षा आहे. तशीच जड पदार्थांतून विद्युत्छक्तीचे आकर्षण करीत असतां जड पदार्थांच्या आतून प्रतिक्रिया सुरू होते. अनुकूल ज्ञानावाचून प्रवृत्ति होत नाही, म्हणून पाषाणादि जड पदार्थांतही चैतन्य आहे असें जगदीशचंद्र म्हणतात. तस्मात् खनिज कोटींतील पदार्थांनाही दुःखनिवृत्तीची अपेक्षा आहे. परंतु खालच्या कोटींतील प्राण्यांना मनुष्यत्व आल्यावांचून वेदांत श्रवणाचा अधिकार येत नसल्यामुळे बहुशः* दुःख निवृत्ति उपाय मात्र समजत नाही.

* (टीपः— “पशवो हनुमत्प्रभृतयः” असें योगवासिष्ठाच्या टिकेंत म्हटलें असल्यामुळे आणि “अदेहा दा सदेहापि ते मुक्ता नात्र संशयः ॥ प्राप्ता ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोपि ये ” असें मूळांतही म्हटलें असल्यावरून आणि वृक्ष पाषाणादिकांना श्रवणाचा अधिकार “तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः” इत्यादि श्लोकांनी महाभारतमोक्षपर्वत सांगितले आहे म्हणून, क्वचिदुःख निवृत्त्युपाय त्यांनाही कळण्याचा संभव आहे म्हणून, बहुशः हें पद ठेविलें आहे.)

आणि देवांनाही मृत्युलोकांत आल्यावांचून दुःख निवृत्त्युपायाचे ज्ञान होत नाही. ब्रह्मसूत्रांत जो देवतांना ज्ञानाचा अधिकार सांगितला आहे, तो उपासना करीत असतां प्राप्त झालेल्या पारिक्षिताविषयींचा आहे. अथवा देवलोकीं ज्यांना पूर्ण वैराग्य आहे, अशांचा आहे असें समजावें, आणि ब्रह्माविष्णुमहेश ह्यांना तर गुरुची अपेक्षा नसतानाच ज्ञानप्राप्ति आहे म्हणून त्यांच्याविषयीं प्रतिबंध नाही. परंतु देवलोकांचे ठायीं, ज्यांची चित्तशुद्धि झाली नाही अशा जीवांना मृत्युलोकांत येऊन कर्म-उपासना करून मलविक्षेपादिदोषनिवृत्ति झाल्यावर ज्ञानाचा अधिकार

यैतो. म्हणून येथील मुमुक्षूंनीं मनुष्यलोकांतच ज्ञान संपादन केलें पाहिजे. अन्य लोकांत जाण्याची इच्छा करूं नये. एतदर्थच अधोगतीस नेणारे जे तिर्यगादिशरीरफलदायी पापरूप अदृष्ट तदुत्पादक निषिद्ध कर्मांचा त्याग करावा; आणि देवयोनीस नेणारें पुण्यरूप जें अदृष्ट तदुत्पादक विहित कर्म, खडकावर बीज पेरल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धीनें करून उपासना सिद्ध होण्याकरितां भगवदर्पण करीत जावीत. त्यायोगानें उत्पन्न झालेली जीं भगवत्प्रीति तिच्या योगानें मलविक्षेप निवृत्त झाल्यावर, दुःखनिवृत्त्यर्थ आणि परमानंदप्राप्त्यर्थ ब्रह्माजिज्ञासा करावी. हे दुःख तीन प्रकारचें आहे:- आध्यात्मिक आधिभौतिक आणि आधिदैविक. स्वतःपासून उत्पन्न झालेलें आध्यात्मिक दुःख म्हणावें. दुसऱ्या भूतांपासून उत्पन्न झालेलें आधिभौतिक दुःख म्हणावें आणि देवांपासून उत्पन्न झालेलें आधिदैविक दुःख म्हणावें. त्यांत आध्यात्मिक दोन प्रकारचें आहे. शारीरिक आणि मानसिक. वात पित्त कफ यांच्या योगानें झालेली प्रतिकूल वेदना तें शारिरिक दुःख आणि अप्रियसंयोग व प्रियवियोगादिकांच्या योगानें झालेली प्रतिकूल वेदना तें मानसिक दुःख होय. चोर व्याघ्र सर्पादिकांपासून झालेलें आधिभौतिक दुःख आणि जिवंतपर्णी अशनिपातादिक व मेल्यावर नरकादिक आधिदैविक दुःख समजावें. तसेंच आध्यात्मिक आधिभौतिक व आधिदैविक हे आदि अंती दुःखमय असल्यामुळें दुःखरूपच समजावे. ह्याविषयीं पतंजलीचें सूत्र प्रमाण आहे.

“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः

सूत्रार्थः—यद्यपि आपल्या कर्मानेंच तीन्ही प्रकारचें दुःख उत्पन्न होत असल्यामुळें एक कर्मिक दुःखच संभवते, त्रिविध दुःख संभवत नाही, कारण

“सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा । अहंकरोमीति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ।”

एवं आध्यात्मरामायणांत म्हटलें आहे; तथापि स्वकर्मानुसार दुःख देण्याला आधिदैव आदिक निमित्त आहेत, असें स्थूलदृष्टीनें प्रतीत होत असल्यामुळें, स्थूलदृष्टीनेंच तीन प्रकारचे दुःख सांगितले, आणि वस्तुतः तर आधिदैवही दुःखदात्रे नाहीं आणि कर्मही दुःखदात्रे नाहीं. कारण, कारण कार्य कर्तृत्वादि असल्यावांचून भेद उत्पन्न होत नाहीं. म्हणून भेदच दुःखदाता आहे. तो भेद पांच प्रकारचा आहे. जीवेश्वरभेद जीवजीव भेद जीवजडभेद जडेश्वरभेद जडजडभेद. ईश्वर सर्वज्ञ आहे आणि जीव अल्पज्ञ आहे हा जीवेश्वर भेद होय. जीव ज्ञाता आहे आणि जड जाणत नाहीं हा जीवजडभेद होय. चैत्रशरीरस्थ जीव मैत्रशरीरस्थ जीवाहून भिन्न आहे हा जीवजीवभेद म्हणावा. पाप्माण वृक्ष मत्तिका पाणी इत्यादिस्थानीं जडजडभेद म्हणावा. जड जाणत नाही आणि ईश्वर सर्वज्ञ आहे हा जडेश्वर भेद होय. ह्याप्रमाणें अर्वाचीन भेदवादी भेदपंचक मानतात. वृक्षांच्या शाखापत्रामध्ये असणारा स्वगत भेद. दोन वृक्षांमध्ये असणारा सजातीय भेद आणि वृक्षपाषाणादिकांमध्ये असणारा विजातीय भेद असें त्रिक प्राचीन भेदवादी मानतात. हा भेदच परम दुःखदायी आहे. “द्वितीयाद्वै भयं भवति” “अनीशश्चात्मा बद्धयते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” “भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्” इत्यादि श्रुति-स्मृति असें सांगतात. म्हणून हा भेदच निवृत्त करण्यास योग्य आहे. परंतु त्या भेदाचे कारण काय? भेद हा कार्यरूप असल्यामुळें त्याला कारण असलें पाहिजे. ते कारण अविद्या आहे. म्हणून तिलाच हेयहेतू असें म्हणतात.

॥ श्रीमत् सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

वृत्तिक्षीरसागर

प्रणम्य परमानंदं पूर्णमेकं सनातनम् ।

जगतोऽनुग्रहार्थाय यदलंघ्यां विराजते ॥१॥

दोहा:-प्रणमुनि ब्रजपतिपाऊलें प्राकृतजनउपकार ॥

करण्यासाठीं सुगम रचूं सुंदर वृत्तिविचार ॥२॥

ब्रह्मैवास्मीति सद्ब्रूत्या सकार्याऽज्ञानसंहतिः ।

परमानंदप्राप्तिश्च राद्धांतोऽयं हरेर्गिराम् ॥३॥

ज्याप्रमाणें घटपटादिक व्यावहारिक पदार्थांना पाहण्यांकरितां दिवा आणि डोळा पाहिजेत, परंतु दिवाच पाहण्याचा असल्यास एक डोळा असला म्हणजे पुरें, दुसऱ्या दिव्याची कांहीं आवश्यकता नाही; त्याप्रमाणें प्रपंच जाणण्याकरितां अंतःकरणाची वृत्ति व तिच्यामध्ये पडलेले प्रतिबिंब जो चिदाभास, या दोघांचीही अपेक्षा आहे. परंतु ब्रह्म स्वप्रकाश असल्यामुळे तें जाणण्याकरितां दुसऱ्या चैतन्याची आवश्यकता नाही. वृत्ति असली म्हणजे पुरें. म्हणून “मी ब्रह्म आहे” या वृत्तीनें कार्यसहित अज्ञानाचा नाश आणि अखंड परमानंदाची प्राप्ति होते, हा वेदांचा सिद्धांत आहे. त्या वृत्तीचें कारण स्वरूप आणि प्रयोजन जाणण्याची इच्छा मनुष्याला होणें साहजिक आहे. म्हणून महाराष्ट्रभाषेंत हा वृत्तिक्षीरसागर नांवाचा ग्रंथ रचतों.

यद्यपि तत्त्वानुसंधान अद्वैत कौस्तुभ वेदांत परिभाषा शिखा-मणि आदि संस्कृत भाषेंत ग्रंथ आहेत तथापि ते अत्यंत कठीण आहेत.

आणि त्यामध्ये दृष्टिसृष्टिवादानुसार आणि सृष्टिदृष्टिवादानुसार संपूर्ण वृत्तीचे निरूपण नाही. स्वामी निश्चलदासांनी उत्तर आर्यभाषेत जो वृत्तिप्रभाकर नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे, तो वरील संस्कृत ग्रंथापेक्षाही गंभीर आहे आणि उत्तम आहे. तथापि त्यांत दादूपंथी सिद्धांतांचे कांहीं कांहीं मिश्रण झाले आहे, आणि वेदांत सिद्धांताचा संकोच झाला आहे. तदपि स्वामी निश्चलदासासारखा वृत्तीवर ग्रंथ अजून कोणत्याही भाषेत नाही हे खरे असले तरी, तो ग्रंथ भाषेने अत्यंत कठीण आहे आणि त्याची भाषा उत्तर आर्य असल्यामुळे संस्कृत वेत्त्यांनाही तो समजत नाही; व संस्कृत ज्ञान पूर्ण नसल्यामुळे उत्तर आर्यवेत्त्यांनाही तो समजत नाही. पंडित पीतांबरजींनी वृत्तिप्रभाकर समजण्यांकरिता वृत्तिरत्नावली नावाची जी पुस्तिका लिहिली आहे, तींत वृत्तीविषयीचे संपूर्ण निरूपण आलेले नाही. याप्रमाणे वर दिलेल्या कारणांमुळे आणि विशेष हा की वर नामनिर्देश केलेल्या सर्व ग्रंथांत सृष्टिदृष्टिवादानुसारच विचार केलेला आहे, दृष्टि-सृष्टिवादानुसार विचार केलेला नाही म्हणून महाराष्ट्रभाषेत ग्रंथ करण्या-विषयी माझी प्रतिज्ञा महत्कूपेने सफल होवो.

यद्यपि वेद सूत्रकार आणि भाष्यकार प्रमाणादिकांना अनात्मपदार्थ समजून त्याविषयी ते उदासीन राहिले आहेत, तथापि “व्यवहारे भाट्ट-नयो ह्यस्माकमपि संमतः” इत्यादि प्राचीनाचार्यांची वचने आहेत. “मन-सैवेदमातव्यम्” अशी श्रुति आहे. “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” असे सूत्र आहे, आणि (ब्रह्मज्ञान शब्दप्रमाणजन्य आहे असे अनेक ठिकाणी प्रतिपादन करणाऱ्या आचार्यभाष्याचाही आशय आहे) म्हणून हे वृत्ति-निरूपण अनवश्यक किंवा अप्रमाण नाही.

शिष्यः— भगवन् ! वृत्तीचे लक्षण काय ? कारण “कामःसंकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” ह्या

श्रुतीने जेवढें मनाचें लक्षण केलें आहे, तेवढ्या सर्वोना आपण वृत्तिच म्हणणार काय ? तसें असेल तर मनोमयकोशाचें निराकारण झालें म्हणजे ह्या सर्व वृत्तीचें निराकारण होणार.

श्रीगुरुः— वत्सा ! सम्यक् विचारलेंत. श्रुतींत जरी सर्वोना मनो-
रूपत्व सांगितलें आहे आणि ज्या ज्या कोशांचे निराकारण होते त्या त्या
संपूर्ण कोशाचा परित्याग होतो हे खरें आहे तथापि विवेकाचे ठिकाणीं
जो अंश ज्ञानाला विरुद्ध आहे त्याचाच परित्याग होऊं शकतो. जो अंश
ज्ञानाला विरुद्ध नाही, त्याचा परित्याग होत नाही; आणि त्याचा परित्याग
करण्याची आवश्यकता नसते. प्रकाशाला प्रतिबंध करणाऱ्या कपाटादिकांची
जशी प्रातःकाली दूर करण्याची आवश्यकता असते, तशी प्रकाशाकरितांच
म्हणून कांचाना दूर करण्याची आवश्यकता नसते. कारण काच प्रकाशाला
प्रतिबंध करीत नाही. पुनः तत्वानुसंधान अद्वैतकौस्तुभादि ग्रंथांत वृत्तिचें
असें लक्षण केलें आहे. “विषयचैतन्याभिव्यंजकोऽतःकरणाऽज्ञानयोः
परिणामविशेषो वृत्तिः” प्रत्येक पदार्थाचे ठिकाणीं अस्ति भाति व प्रिय
ह्या तीन रितीनें ब्रह्माची अभिव्यक्ति असल्यामुळें आणि “यस्य भासा-
सर्वमिदं विभाति” अशी प्रत्यक्ष श्रुति गर्जत असल्यामुळें, सर्व पदार्थांच्या
ठिकाणीं असणाऱ्या भाति प्रत्ययाला अर्थातच चैतन्याचें स्वरूप म्हणावें
लागतें. ज्याप्रमाणें उपाधीनें आकाशाचें घटाकाश मटाकाश महाकाश
हृदयाकाश इत्यादि भेद झाले आहेत, त्याप्रमाणें चैतन्याचें प्रमातृचैतन्य
प्रमाणचैतन्य प्रमेयचैतन्य प्रमाचैतन्य असे भेद झाले आहेत. प्रमेय ज्याला
कळतें तो प्रमाता. तो चेतन असूनहि उपाधीनें संकोच पावला आहे. म्हणून
त्याला प्रमातृचैतन्य म्हणतात. जड पदार्थ अत्यंत अलीक असल्यामुळें, व्यव-
हारांत त्याजकडून अर्थक्रियाकारित्व होत नाही. यद्यपि अचल अशा ब्रह्माचे
ठिकाणींही अर्थक्रियाकारित्व मानणें उचित नाही; तथापि अज्ञानोपहित
अशा त्याचे ठिकाणीं व्यावहारिक सत्तेनें अर्थक्रियाकारित्व मानल्यानें बाध

येत नाही, व पारमार्थिक सत्तेत तर ब्रह्माचें ठिकाणें अर्थक्रियाकारित्व नाहीच. परंतु अनुभवगोचर असल्यामुळे त्याचा बाध कल्पितां येत नाही व अनुभवविरुद्ध अशा जडाची सिद्धि अनुभवावरच अवलंबून असल्यामुळे परमार्थतः व व्यवहारतः जड अत्यंत अलीक आहे. म्हणून व्यवहारांत देखील जडाला स्वतंत्र अर्थक्रियाकारित्व नाही, असा वेदांताचा अति गूढ सिद्धांत आहे.

शिष्यः— महाराज ! अशानें बौद्धांचा विज्ञानवाद होतो कीं नाही ?

गुरुः— नाही. कारण बौद्ध विज्ञानावांचून दुसरा पदार्थच मानित नाहीत, आणि तें विज्ञानही क्षणिक मानतात. आम्ही तसें म्हणत नाही. आमचें म्हणणें असें आहेः—

चैतन्याचा आश्रय न घेतां अज्ञानाचें जर कार्य झालें असतें तर तद्विरुद्ध ज्ञानाला त्याची प्रतीतिच झाली नसती. म्हणून चैतन्याच्या आश्रयानेंच प्रवृत्त झालेल्या अज्ञानाचें कार्य प्रपंच विलसत आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्ये विषय व अंतःकरणाच्या वृत्ती सर्व आत्मचैतन्यानें प्रकाशित असतात, त्याप्रमाणें जागृतींतही प्रमाता प्रमाण प्रमेय व प्रमा सर्व चैतन्याच्या आश्रित व चैतन्यानें प्रकाशित आहे. प्रमाण म्हणजे नेत्रादिक व प्रमेय म्हणजे विषय व विषयांचें ज्ञान म्हणजे प्रमा. प्रमाण चैतन्याचा व विषय चैतन्याचा जो अभेद त्याच्याच योगानें विषयाचें ज्ञान होतें, व त्याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणतात. इत्यादि लक्षणे पुढें येतील म्हणूनच त्या लक्षणांत “विषयचैतन्याभिव्यंजक” असें पद घातलें आहे. अभिव्यंजकत्व म्हणजे अपरोक्षव्यवहारजनकत्व असें कोणी लक्षण करतात. पण तें बरोबर नाही. कारण प्रत्यक्ष प्रमा ह्याच्या ठिकाणीं ज्याप्रमाणें विषय चैतन्याचा अपरोक्ष व्यवहार होतो, तसा अनुमानादिकांनीं झालेल्या ज्ञानाचें ठिकाणें होत नाही; म्हणून आवरणभंगत्व विषयचैतन्याभिव्यंजकाचें स्वरूप आहे असें

कोणी म्हणतात; आणि हें लक्षण जीवाश्रित प्रमेयाविषयीं बरोबर आहे; कारण आवरण दोन प्रकारचें आहे. १ असत्वापादक २ अभानापादक. पदार्थ असून तो नाही असें वाटणें हे असत्वापादक व पदार्थ आहे परंतु तो भासत नाही असें वाटणें हें अभानापादक. पैकीं अभानापादक आवरण यद्यपि प्रत्यक्ष प्रमाणांवांचून निवृत्त होत नाही, तथापि असत्वापादक आवरण तर अनुमानादि परोक्ष ज्ञानानेहि निवृत्त होतें, म्हणून या लक्षणांत अतिव्याप्ति नाही.

शिष्यः— महाराज ! मायावृत्तीच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या ईश्वराच्या ज्ञानाचें ठिकाणीं या लक्षणाची अव्याप्ति आहे किंवा नाही ?

गुरुः— या विषयींचा उहापोह असा आहे कीं, ज्यांच्या मतांत परमेश्वराचें ज्ञान अप्रमा आहे, त्यांच्या मतांत प्रमेचें लक्षणाची अव्याप्ति नाही. आणि ज्यांच्या मतांत ईश्वराचें ज्ञान प्रमा आहे, त्यांच्या मतांत लक्षण अव्याप्त असल्यामुळे “अस्तित्वव्यवहारजनकत्वं विषयाभिव्यंजकत्वम्” असें तें दुसरें लक्षण करितात. परमेश्वराचें ठिकाणीं कोणतेंही आवरण नसल्यामुळे त्याचें ठिकाणीं आवरणभंगाची अपेक्षा नाही. परंतु अस्तित्व मात्र आहे. हें लक्षण निर्दोष आहे. तात्पर्य मायासंज्ञक शुद्ध सात्विक अज्ञानाचा विषयाभिव्यंजक परिणाम ईश्वराश्रित वृत्ति व अंतःकरणाचा आणि आदिद्येचा विषयाभिव्यंजक परिणामाविशेष जीवाश्रित वृत्ति आहे, हा निष्कर्ष आहे. यद्यपि वरील दाखविलेल्या श्रुतींत कामादिक अंतःकरणाचे परिणाम आहेत, आणखी दुसऱ्या श्रुत्यादि वचनांवरून आकाशादि अज्ञानाचे परिणाम आहेत, तथापि त्याचें ठिकाणीं प्रकाशकत्व नाही; म्हणून वृत्ति शब्दानें त्यांचे ग्रहण आम्ही करीत नाही.

शिष्यः— महाराज ! पण वृत्तीमध्ये असलेल्या प्रमाण चैतन्याचा तुम्ही स्वीकार करीत असल्यामुळे, अंतःकरणाच्या परिणामाबरोबर त्या

चैतन्याचाही परिणाम होतो किंवा नाही ? होतो असें म्हणाल तर वेदांतांत परिणामवादाचा किंवा आरंभवादाचा स्वीकार नसून विवर्तवादाचा स्वीकार असल्यामुळे तुमचें हें म्हणणे वेदांतविरुद्ध ठरणार ?

गुरुः—तसें मुळीच नाही. “तन्मनोऽकुरुत” या श्रुतीने अंतःकरणाला कार्यत्व सांगितले असल्यामुळे, अर्थातच ते सावयव आहे. म्हणजे दुधापासून जसें दही होते, तसा त्या अंतःकरणाचा परिणाम होणें शक्य आहे. न्यायमतांत मन निरवयव असल्यामुळे, त्यांच्या मतांत मात्र तो परिणाम होणें शक्य नाही. आतां चैतन्याचा आम्हांला परिणाम मानण्याची आवश्यकता नाही. कारण चेतनदृष्टीने आम्ही वृत्तीला विवर्त समजतो. आत्म्याचें ठिकाणीं मी जाणतो हा अंतःकरणधर्माचा व अंतःकरणाचे ठिकाणीं मी चेतन आहे हा आत्मधर्माचा परस्पर अध्यास असल्यामुळे, आत्म्याला प्रमातृ-चैतन्यत्वादि संज्ञा प्राप्त होतात. मीपणावांचून कोणत्याहि वृत्तीचा त्याग किंवा ग्रहण होत नाही. म्हणून विवेकाचें ठिकाणींही मीपणाचा स्वीकार करावा लागतो. एवढ्यावरून अहंकार हा अध्यस्त नाही, असें मात्र कोणी म्हणूं नये. कारण अहंकाराचा प्रत्यय ज्ञेयाला जाणतांना विशेषकालीं येत असतो. पण साक्षीचा प्रत्यय तर विषेष्ट व सामान्य कालीं सर्वत्र येत असतो. किंवा अहंमध्ये जे शुद्ध ज्ञान आहे, तें चैतन्याचें असून ज्ञातृत्वविशिष्ट जो अहंचा वाच्यार्थ, तो अंतःकरणधर्माच्या अध्यासानेंच चैतन्याचे ठिकाणीं आला आहे असे लक्षण सुलभ रितीनें करण्यासारखें आहे. याप्रमाणें चैतन्याचा विवर्त व अंतःकरण अज्ञानाचा विषयामिव्यंजक परिणामविशेष वृत्ति आहे. ईश्वराश्रित जशी मायेची वृत्ति आहे, तशी जीवाश्रित ही अज्ञानाची वृत्ति आहे. तिचें निरूपण भ्रमवृत्तींचीं लक्षणे सांगतांना करीन.

ही वृत्ति दोन प्रकारची आहे. प्रमा व अप्रमा. प्रमाणांनीं उत्पन्न होणारी वृत्ति प्रमा असून दोषजन्य वृत्तीला अप्रमा म्हणतात. व्यवहारदर्शेत

जिचा बाध होत नाही ती प्रमा होय, आणि ब्रह्मज्ञानावांचून जिचा व्यवहारदर्शेत बाध होतो ती अप्रमा. प्रत्यक्ष अनुमान शब्द उपमान अर्थापत्ति व अनुपलब्धि या भेदानें सहा प्रकारची प्रमा आहे असें वेदांती म्हणतात. प्रमावृत्ति यथार्थ असते. अप्रमावृत्ति दोन प्रकारची आहे. यथार्थ त्याणि अयथार्थ. ईश्वरज्ञान व सुखदुःखाचें ज्ञान ही यथार्थ अप्रमा होय. आणि संशयज्ञान व भ्रमज्ञान अयथार्थ अप्रमा होय. ईश्वरज्ञानाला प्रमावृत्तींत प्राचीन तत्ववेत्ते घालतात, आणि निश्चलदासस्वामींनी त्याला अप्रमावृत्तींत घातले आहे. तरी प्राचीन मतच अधिक रुचिर आहे. अर्वाचिन मतांतही कांहीं हानि नाही. परंतु स्वामी निश्चलदास असें म्हणतात कीं, परमेश्वराचें ज्ञान इच्छा व प्रयत्न न्यायमतांत तर नित्य आहेत, आणि वेदांतमतांत जीवांच्या कर्मानुसार सर्गाच्या आदि त्यांची उत्पत्ति होते. त्यांत परमेश्वराचें ज्ञान इच्छा व प्रयत्न एक एक व्यक्ति असून प्रलयपर्यंत स्थायी आहेत. तें नाना व्यक्ती नाहींत. आतां अशी कोणी शंका करील कीं, परमेश्वराचें ज्ञान इच्छा प्रयत्न एक एक व्यक्ति असून स्थायी आहेत तर हीं व ऊन पाऊस हे प्रलयपर्यंत समानच राहावेत. हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण या कल्पांत इतक्या वर्षीं इतकें उन पडावे, इतका पाऊस पडावा, इतकें हीं व पडावें, हें परमेश्वराच्या ज्ञानादिकांनीं एकदमच विषय केले आहेत. म्हणून ऊन पाऊस हीं व त्यांचे सांकर्य किंवा अनियतता उत्पन्न होणें शक्य नाही. जर परमेश्वराचें ज्ञानादिक नाना व्यक्ति असते, तर मात्र तुम्ही म्हणतां तसे दोष आले असते खरे. हे परमेश्वराचे ज्ञानादिक जीवांच्या कर्मानुसार उत्पन्न होतात. अद्वैत कौस्तुभकारांनींही ‘तदैक्षत् बहु स्यां प्रजायेय’ “ ते इच्छा करते झालें मी बहुत होईल ” ही श्रुति प्रमाण घेऊन परमेश्वराचे ज्ञान इच्छादिक सर्गारंभी जीव कर्मानुसार उत्पन्न होतात, असें म्हटलें आहे. पण “तदैक्षत्” ही श्रुति इच्छे-विषयीं लागू केली असतां, जीवांच्या कर्मानुसार परमेश्वराला इच्छा होते

पिचारिकपणें स्वीकारतां येईल. पण ज्ञान जीवाच्या कर्मानुसार सें मुळींच स्वीकारतां येणार नाही. कारण महाप्रलयाचें वेळीं-
शालेले ज्ञान नष्ट होते, असें स्वीकारावें लागेल व तसें मानले
प्रलयाची जी कालगणना सांगितली आहे ती गणना करणारें
ज्ञानच राहात नसल्यामुळें प्रलयामधील कालगणना सांगणारें शास्त्र
होईल. बरें श्रुतींत तरी ज्ञान उत्पन्न होते असा स्पष्ट शब्द नाही.
हुत होईल असा संकल्प मात्र तें ब्रह्म करितें झालें ” येवढाच
त्या श्रुतीचा अर्थ आहे. प्रलयांतील कालगणना जागृच्छ्रुतीनें
ही आहे.

सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोगत्रविदो जनाः ॥ गीता: अ. ८ श्लो. १७

सहस्र युग अरून प्रलयकाल सहस्र युगें पर्यंतच असतो, असें
वेत्ते म्हणतात. आतां या प्रलयवचनांत मायेमध्ये जगत् लीन
हीं असें मात्र कोणी म्हणूं नये. कारण म्हटलें आहे कों—

अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाऽव्यक्तसंज्ञके ॥ गीता. अ. ८ श्लो. १८

परमेश्वराचें ज्ञान नित्य आहे असें म्हणावे लागतें. आतां एक वृत्ति
शाली असतांना दुसऱ्या वृत्तीचा नाश होतो म्हणून प्रलयकालीन
होणाऱ्या ज्ञान इच्छादिकांच्या योगानें सर्गकालीन ज्ञान इच्छादि-
नाश मानला पाहिजे, हें म्हणणें समीचीन नाही. कारण जीव कर्मा-
रमेश्वराला ज्ञान इच्छादिक उत्पन्न होतात, असें म्हणणाऱ्या तुमच्या
णें प्रलयकालीन जीवांचें कर्म उद्भुत नसल्यामुळें त्या कालाची
करणारें परमेश्वराचें ज्ञानेच्छादिक जीवकर्मानुसार उत्पन्नच होणार
दुसरें, आरूढ पुरुषाच्याच एका वृत्तीनें दुसऱ्या वृत्तीचा नाश

होतो. साक्षी तर जी वृत्ति उठेळ तिअ समान पाहूं शकतो. म्हणून परमेश्वराचें ज्ञानेच्छादिक नित्य आहेत, असें म्हटलें पाहिजें. विवरण-कारांच्या मताप्रमाणें विंबभूत परमेश्वराची प्राप्ति शुद्धाचीच प्राप्ति आहे, म्हणून प्रतिविंबभूत जीवाचा विंबभूत परमेश्वराशीच मुक्तीमध्ये अभेद होतो. यावरून ज्ञान झालें असतां जीवनिवृत्तीनें ईश्वरनिवृत्तीची अपेक्षा नसतांही परमेश्वराच्या ज्ञानेच्छादिकांना नित्यच म्हणावे लागते.

शिष्यः—महाराज ! पण आपण दृष्टिसृष्टिवादी असल्यामुळें व दृष्टिसृष्टिवाद निरूपण करणाऱ्या सिद्धांतमुक्तावधिकारांनी प्रमाणांचें खंडण केले असल्यामुळें, ह्या वृत्तीचें निरूपण दृष्टिसृष्टिवादानुसार योग्य कसें ठरेल ?

गुरुः—वत्सा ! हे सर्व स्वप्नाप्रमाणें साक्षीभास्य आहे. तरी पण स्वप्नांतील पदार्थ स्वप्नांतील बागानें दिसत नाहींत, चक्षूनेच दिसतात. ही नियतीही साक्षीभास्य आहे, तथापि स्वप्नाची ज्ञातसत्ता असल्यामुळें तिच्याबरोबरच त्या नियतिचीही ज्ञातसत्ता आहे. त्याचप्रमाणें प्रमाणादिकांचीही ज्ञातसत्ता आहे व तशीच विषयांची ज्ञातसत्ता आहे. कांहीं विषयांची प्रत्यक्ष ज्ञातसत्ता आहे, कांहीं विषयांची इतरथा ज्ञातसत्ता आहे.

शिष्यः—मग ब्रह्माचीच कां ज्ञातसत्ता नाहीं ?

गुरुः—ब्रह्म स्वतः सिद्ध असल्यामुळें दुसरा कोणी त्याला जाणणारा नाहीं, म्हणून स्वतः ते ज्ञेय कोटींत प्रविष्ट होऊं शकत नाहीं व त्याचा स्वप्नांत जागृतीचा जसा बाध होतो, तसा कोणत्याही अवस्थेंत बाध होत नाहीं व प्रतिषेधही करतां येत नाहीं. म्हणून त्याचें ठिकाणीं दृष्टिसृष्टि स्वीकार नाहीं. आतां यद्यपि सर्व पदार्थ साक्षीभास्य आहेत, त्याठिकाणीं प्रमाणभेदादिव्यवहार योग्य नाहीं. तथापि मूढ पुरुषांना ब्रह्म प्रत्यक्ष-प्रमाणगम्य आहे किंवा अनुमानादिकानीं गम्य आहे किंवा श्रुतिप्रमाण गम्य आहे असा स्वप्नस्थवंचकपुरुषांनीं भ्रमविल्याप्रमाणें भेदवादी वंचकांच्या वचनावरून भ्रम होणें शक्य आहे. म्हणून विषयचैतन्याचे

व प्रमाणचैतन्याचें जें एकीकरण तीच प्रत्यक्ष प्रमा म्हणतात. विषय व प्रमाता हें चैतन्याचें विवर्तच आहेत. अर्थातच त्यांची साक्षीभास्यत्वास्तव ज्ञातसत्ता आहे, इत्यादि सर्व प्रमाणांना साक्षीभास्यता सिद्ध करून श्रुति-प्रमाण मात्र यावद्बोध स्थायी आहे. ज्याप्रमाणें अनादि षट् पदार्थीच्या ठिकाणीं दृष्टिसृष्टिवादाचा अद्वैतसिद्धीत मधुसूदनस्वामींनीं स्वीकार केला नाही, त्याप्रमाणें वेदांचे ठिकाणींही दृष्टिसृष्टिवादाचा स्वीकार यावद्बोध नाही आणि शिष्यसुकृतानें कृपानिष्ठ झालेले ब्रह्मनिष्ठांचे भगवदधिष्ठान गुरुरूप शरीर ध्यानगम्याचे ठिकाणींही दृष्टिसृष्टिस्वीकार नाही. या रहस्याचें उद्घाटन (उद्घाटन) पुढें करीन. याप्रमाणे ईश्वराश्रित वृत्तीचें निरूपण झालें. आतां सुखदुःखाचें ज्ञानही अप्रमां आहे. कारण तें इंद्रियार्थ सन्निकर्षजन्य नाही म्हणून प्रत्यक्ष नाही. कारण ज्ञानाचे जे साक्षात् अर्थ सुख व दुःख ते इंद्रियाला गोचर होत नसल्यामुळे अर्थातच सुखदुःखाचें ज्ञान इंद्रियजन्य नाही व म्हणूनच प्रत्यक्ष नाही. अतिशय नैकट्यास्तव अनुमान नाही व अपरोक्षत्वास्तव शाब्द नाही. आतां सुखदुःखाचें ज्ञान भ्रम आहे म्हणावे तर तसेंहि नाही. कारण भ्रमदोषजन्य असावा लागतो, आणि सुखदुःखांच्या ज्ञानाचा व्यवहारदर्शेत ब्रह्मज्ञानांवाचून बाध होत नाही; म्हणून ते यथार्थ आहे. परंतु प्रमाणजन्य नसल्यामुळे त्याला अप्रमा म्हणतात. आतां याचेच विशेष निरूपण करतो. विषय कठीण असल्यामुळे अभ्यासार्थ ग्रंथांतील पुनरुक्ति सूज्ञांनीं सहन कराव्यात.

बंदु आलंदि सुपीठ निवासी । यत्पद निजजनमानसकाशी ॥

कडिये वेउनि मज गुरु आई । ठेवि कृपाकर शिरिं लवठाही ॥१॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते देशभाषया

विरचिते वृत्तिक्षीरसागरे प्रथमोच्छोले उपोद्धातो नाम प्रथमस्तरंगः ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमत् सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

सुखपर्व (नाटक)

सर्वभूतगूहाध्यक्षमखंडानंदीचेन्मयम् ।

आलंदिवल्लभं वंदे सद्गुरुं दासमानसम् ॥१॥

आख्यायिकाविनिर्मातुः सुखं प्रोक्तं भाविष्यके ।

तस्मात्साधूपरागाय कुर्वे प्रकरणं शुभम् ॥२॥

शाकुंतले भारतोक्ते कल्पिता मुद्रिका यथा ।

कालिदासेन तद्वद्वि कल्पयामि सुभारतम् ॥३॥

अभिधानमतोऽस्यैतत् सुखपर्वमिति स्थितम् ।

भारताश्रयरूपेण क्रियते सुखबुद्धये ॥४॥

न कथा कल्पिता चात्र विषयोऽपि न कल्पितः ।

शास्त्रीयत्वात्किंतु चात्र कार्यमात्रं हि कल्पितम् ॥५॥

संस्कृतैः प्राकृतैः पद्यैः गद्येन च समान्वितम् ।

इदं चंपुमयं काव्यं विमृशंतु महाधियः ॥६॥

काव्यनाटकसाहित्यसंमिश्रं नूतनं हितम् ।

रंजकं मोक्षदं शुद्धं नित्यमेतदुपास्यताम् ॥७॥

गणेशं शारदां चैव गुरुमालंदिवल्लभम् ।

उमां सांबं हरिं गोप्यो प्रणमामि पुनः पुनः ॥८॥

अथ कस्मिंश्चित् समये कलंकितस्यापि शशांकस्य छायायैव निर्मली-
करणकारणे कालभयादभिसरणसंतारणे वैदूर्यादिमण्युपरंजिते सकलदेव
गंधर्वमुनिपन्नागादिसेविते कोकिलकलरवकूजितमिव मानसमानविभावन
घोषविरचिते कैलासशिखरे हिमनगजामातं सकललोककृपास्पदं विलोकयितुं
वीणाधारी सुरर्षिर्भगवान् ब्रह्मनंदनः समागच्छति स्म । इदं पद्यमनुगायन्
भगवंतं भवं स्तौति “ जय शंकर उमानाथ ”

भगवान् उमावल्लभस्तं दृष्ट्वा आसनदानपूजनादिसत्कारं कृत्वा कुशल-
प्रश्नादिनामिनंच च पुनराह—भो ब्रह्मन् ! लोकत्रयगमनशीलेन भवता यदाश्चर्यं
दृष्टं तदखिलमाख्याहि । भवति खलु भवादृशां वचनेनैव सर्वं पावित्र्यं करम् ।
आह सुरर्षिः सर्वान्तर्यामिणि सर्ववेत्तरि त्वयि किं चित्रं करुणानिधान ।
तदप्याज्ञागलनाय यत् दृष्टं तदाख्यास्ये । पृथिव्यामटवानहं भारतयुद्धनिर्गत
कंटकं जगत्सुखरूपदृगपि निखिललोकपतिकृष्णसहायकस्यापि ब्रह्मविन्मणि
भीष्मोपादिष्टस्यापि आचतुःसमुद्रसार्वभौमराज्यप्राप्तस्यापि निखिलधर्मवेत्तुः
युधिष्ठिरस्य भीष्मद्रोणादिमहद्भ्योऽपि राधेयकर्णविषयकं मनस्तापमालोच्यति
विस्मितोऽहमिह समागतः । आह च भगवान् नैतच्चित्रम् । कर्णोऽयं सूतपुत्रः
स्यात् यमपुत्रो युधिष्ठिरः । सूर्यपुत्रो यमस्तेन संबन्धः पूर्वभाग्यम् । वैकृत-
मानुषसंबन्धात् दैवजन्यसंबन्धोऽधिकं पुरुषं कर्षतीति जानास्येव भवान् ।
तेन युधिष्ठिरस्य मनस्तापं यथोपशमेत् तथाचरितव्यम् भवता वीणापाणिना ।
ब्रह्मर्षिराह । स्यात् भगवदाज्ञासाफल्यम् । तत्र च प्रथममवश्यं कलहोत्पादनं
करणीयम् । शंकर उवाच “विकारोऽपि श्लाघ्यो भुवनभयभंगव्यसनिनः ” । ते
तव कलहेऽपि सतां कल्याणमेवेति निश्चयो मम । आह नारदः यथा ज्ञापयति
परमेश्वरः ।

इति प्रथमः प्रवेशः

विष्कंभः— श्रृंगे ! काल तूं कोठें गेला होतास ? मी व महाराजांनीं
तुझी अत्यंत आठवण केली, पण तूं दिसला नाहीस.

श्रृंगीः— मला तिकडून येण्याला वेळ लागला खरा. महाराजांनीं
मला श्रीकृष्णाकडे आपण सांगितल्याप्रमाणें युधिष्ठिराचा मनस्ताप दूर
करण्याकरितां ब्रह्मकुमारास सांगून ठेविले होते, असा निरोप सांगण्यास
सांगितलें होते. राजा युधिष्ठिराचा मनस्ताप दिवसेंदिवस वाढत असून
कर्ण हाच त्याच्या मनाचा विषय झाला आहे. भीष्म द्रोण कृपाचार्य किंवा
हुना साक्षात् कृष्णही शिकवित असतां त्याच्या मनाची समजूत होत नाही.

म्हणून भगवान् श्रीकृष्णानें आपल्या महाराजाकडे गोष्ट काढली होती व त्याविषयीं त्यांनी कालच ब्रह्मकुमारास सांगून व्यवस्था करून ठेवली आहे.

उमा:— तर ती व्यवस्था कलहमूलकच होणार असें वाटतें.

शृंगी:— तसें कांहीं नाहीं; पण त्या व्यवस्थेत प्रथम कलह उत्पन्न करावा लागेल असें ब्रह्मकुमाराचें म्हणणें पडलें व त्याला महाराजांनीं रुकारही दिला.

उमा:— तर मग तूं असें कर. युधिष्ठिराचा मनस्ताप कसा काय दूर करितो हे सर्व मला येऊन सांगत जा व प्रसंगीं ब्रह्मकुमारालाही साद्य करीत जा. पण आगिवाणीचा व पाहण्यासारखा प्रसंग असल्यास मला व महाराजास निमंत्रण करण्यास विसरूं नको हो.

शृंगी:— आज्ञा आई साहेब. (असें म्हणून नमस्कार करून जातो.)

नारायण नारायण जय गोविंद हारि इति गायन् भगवान् ब्रह्मनंदनः प्रविशति स्म । आह च नारदः—काय करावे. या स्वर्गपुरांत सर्व निश्चित बसले आहेत. वैराग्याची यांच्या मनावर झांक सुद्धां येत नाही. हां हां म्हणतां पुण्य संपून गेल्यानंतर यांना मृत्युलोकीं लवकरच जावे लागेल, याची यांना कांहीं तरी काळजी आहे काय ? ब्रह्मज्ञानाकरितां उत्पन्न झालेल्या वेदा-मध्येच चित्तशुद्धीकरितां निर्माण झालेल्या यज्ञामध्ये अनेक प्रकारच्या कामना घुसडून कामुकानींच हा लोक निर्माण केला आहे. एवढ्या तीव्र पुण्याचा समुदाय संपवून आतां लवकरच खाली पडणार. अरेरे ! काय हा विष्णुमायेचा खेळ ! श्रीकृष्णा ! तुझी करणी अगाध आहे ! बरे ते असो या विषयलोलुपस्वर्गामध्ये सहाय्यक कोणी मिळेल काय पहावे. मृतानंतर केवळ आश्रय शरीर घेऊन असणारें, जे लिंग शरीर ही नव्हे व स्थूल शरीरहि नव्हे अशा प्रकारचें एक भूतप्रधानशरीरधारी, देव-तुल्यता वगैरे आपल्या कर्मानुसार पावलेले, याच मंडळींत शिरावे म्हणजे भारती युद्धांत मेलेली वरिच मंडळी आहेत, त्यांत कोणाचें मन कसें आहे

हैं आपणांस पाहतां येईल. त्याकरितां भूताकाशाचा मार्ग सोडून हार्दा-
काशांत गेले पाहिजे. पण तेथला स्वामी माझा पिताच असल्यामुळे तें
कांहीं मोठेसें जड नाहीं. तर जावे तिकडेच.

ब्रह्मलोक

नारदः—हेंच हार्दाकाश. हे माझे तात आपल्या सिंहासनावर
वसले आहेत.

नमः सावित्रिकांताय ब्रह्मणे परमात्मने ॥

नमो वेदस्वरूपाय सर्वदेववराय च ॥१॥

ब्रह्मदेवः—नारदा यावे. आपण भगवद्भक्त असल्यामुळे पुत्र
असला तरी मान देणें इष्ट आहे. “परमार्थी तो न म्हणावा आपुला”
या उक्तीची सत्यता मी नाही केली तर कोण करणार ! आपले काय
मी प्रिय करू.

नारदः—तात, आपल्या प्रसादानें माझें सर्वच प्रिय झाले आहे.
त्रिभुवनांत आतां मला प्रिय व अप्रिय असें कांहींच उरलें नाही. परंतु
शंकराच्या आज्ञेने युधिष्ठिराचा मनस्ताप दूर करण्याकरितां कांहीं उपाय
योजावा म्हणून आपल्या दर्शनाकरितां आलों आहे.

ब्रह्मदेवः—अरे हो ! माझ्या कमलावल्लभ जनकानें देखील
हीच गोष्ट सांगून ठेवली आहे. युधिष्ठिराचा कर्णविषयक मनस्ताप
अधिकच वाढत असून खाणें पिणें यांतून कांहींच त्याला सुखकर वाटत
नाहीं. काय करावे. वत्स ! आपण माझ्या प्रसादानें या हार्दाकाशांत
त्यांचीं एकभूतप्रधान शरीरें पाहून त्यांतून योग्य वाटेल त्यांच्याशीं मंत्र
करावा. राक्षस देव वगैरे, गौणविग्रहरूपानें जे मनुष्य योनींत जातात
त्यांचीं हीं शरीरें बरींच दृढ असतात योग्याप्रमाणें मनोवृत्तीनें तीं दृढ
होऊंही शकतात. तसें इतर योनींतून कर्मफळानें मनुष्ययोनींत जन्म

पावून मेल्यानंतरची त्यांचीं हीं एकभूतप्रधान शरीरें तितकीं दृढ नसतात. कारण त्यांत पारतंत्र्य अधिक असते. तथापि वैकारिक तीव्र वासनांनीं कधीं कधीं तीं दृढ होतात. म्हणून आपणांस वाटेल त्याच्याशीं या हार्दा-काशांत संगनमत करावें.

नारदः— आपली आज्ञा मी शिरसा मान्य करीन. आपल्यास मी साष्टांग नमस्कार करितों. मला निरोप द्यावा.

ब्रह्मदेवः— आपलें सर्वकाल कल्याण असो. यावे.

नारदः— नारायण नारायण जय गोविंद हरे.

प्रवेश चवथा

[हस्तिनापूर, प्रातिकामी, गांधारी आणि धृतराष्ट्र]

प्रातिकामीः— (अभिवादन करून) महाराज ! आपण सर्व मऊ गाद्या, विछाने वगैरे सोडून देऊन खालींच जमीनीवर शयन करिता, असें असे मी ऐकिले आहे; हे ठीक नाही. युधिष्ठिरास हे कळेल तर तो प्राणत्याग देखील करील.

गांधारीः— प्रातिकामे ! मी यांना किती म्हणून सांगते. दुर्योधन आपल्या बुद्धिमांद्यानेच मरण पावला. त्याच्या सल्ल्याने जाऊन यांनी थोरांचे न ऐकिल्यामुळे सर्व कुलाचा फडशा पडला. क्षत्रियकुल बहुतेक नामशेष झाल्यासारखे आहे. आपण आतां जितके जितके शोक करूं तितकें तितकें अकल्याण होणार आहे. मी कितीही विचार करिते, वाटेल तेवढा त्वेष मला भरून येतो, परंतु त्या महात्म्या युधिष्ठिराचा अपराध कोणत्याच तऱ्हेने दिसत नसल्यामुळे, माझा क्रोध चमकणाऱ्या विजेप्रमाणें जागच्या जागींच नाहीसा होतो. युधिष्ठिराचा मनस्ताप राज्य मिळाल्यामुळे उलट तो वाढतच आहे, असें मी ऐकिले आहे.

प्राप्तिकामीः—आई साहेब ! युधिष्ठिराचा मनस्ताप किती वाढत आहे हे कोणालाच सांगतां येणें शक्य नाही. पण आणखी त्याचे भाऊ तरी कांहीं सुखांत नाहींत. रणभूमिवर जाऊन पुत्रशोकाचे वेळीं, आमची एकही काठी शिल्लक ठेविली नाहींस, असें भीमाला आपण म्हणाला. तें वचन तो तापट आहे व खूड घेण्यास पटाईत आहे तरी त्याच्या काळजास फार लागले आहे; व खरोखर आमच्याकडे लक्ष अपणारा एकटा विकर्ण जरी जीवंत ठेवला असता तरी त्यांत गांधारीचे समाधान झालें असते, त्याला मारण्यांत माझ्या हातून मोठी चूक झाली आहे. भीष्म-द्रोणासारख्यांनीं जेथे धर्मनिर्णय केला नाहीं, तेथे बालमहात्म्यानें च धर्मा-र्थाला धरून आमच्या वाजूचें मत सांगितलें. माझ्या तापट बुद्धीमुळें व केलेल्या घोर प्रतिज्ञेमुळें जी ही भयंकर चूक झाली, ती आतां भरून येणार नाहीं असें भीमाला वाटत आहे. त्याप्रमाणें भीष्म व द्रोण यांनाहि आपल्या हातानेंच मरण आल्यामुळें अर्जुनाचेंहि मानस स्वस्थ नाही. भगवंतानें उपदेश करण्यापूर्वी युद्धांतच जो शोक अर्जुनाला उत्पन्न झाला होता, त्यानें आयते वेळीं पुनः अर्जुनांस गांठून टाकले आहे; आणि या तिघांना समजावण्यामध्ये नकुल, सहदेव व कुंति या तिघांचाही मनस्ताप अधिक वाढत आहे. भगवान् श्रीकृष्णानें त्या संबंधानें युधिष्ठिरास म्हटलें असतां धर्मराज त्यांना फिरून म्हणाले, देवा ! कालाच्या नियमान्वयें आपल्या एवढ्या कुलाचा फडशा पडला आहे, तर कालाच्या नियमान्वयेंच मला शोक होत आहे, तो दूर करण्याचे प्रयत्न सर्वांचे फुकट आहेत, असें म्हणून महाराज युधिष्ठिर पुनः शोकमग्न झाले. पांडवांना दिवस आणि रात्र शोकावांचून असा वेळ जात नाहीं. त्यांना सुखानें झोंप येत नाही. सर्व राज्यवैभवाकडे प्रथमच दोषदृष्टि असल्यामुळें व कर्णाच्या शोकानें त्याचें मन व्यग्र असल्यामुळें, राष्ट्रावर हे कृपासंकटच ओढवलें आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

धृतराष्ट्रः- प्रातिकामे ! असें असेल तर हा मी मंचकावर बसलोच पहा. युधिष्ठिराला कोणत्याही प्रकारचा त्रास द्यावा असें माझ्या मनांत नाही. पशुपक्ष्यांकरितां देखील तळि तीळ तुटणारें त्याचें अंतःकरण माझ्याविषयीं कसे आहे हें मी जाणत आहे. पुत्रशोकानें माझें हृदय जाग्याहून उडून जाऊन मला कांहीं बरें वाटत नाहीसे झाल्यामुळें आणि ब्रह्मकुमार महर्षि, विदुर, संजय प्रभृतींनीं मला योग्य सल्ला सांगितला असतां, त्याला न जुमानून मी त्या मूर्ख पौराच्या नादीं लागण्यानें रणांत कालालाही अजिंक्य अशा थोर क्षत्रिय कुलांचा माझ्यामुळें फडशा पडला आहे असें वाटून माझे काळाज चरं होऊन जातें.

विदुरः- राजा धृतराष्ट्र ! प्रातिकामीचें, गांधारीचें तसेंच तुझें भाषण मी संपूर्ण ऐकिले. तूं आयत्या वेळीं आपला शोक आवरला नाहीस तर तुझ्याच अपराधानें पुढें याहीपेक्षां अधिक शोकांत पडावें लागेल. तुझ्या डोळ्यांतून पडलेले अश्रुबिंदु धर्मज्ञ युधिष्ठिराच्या अंतःकरणाला ब्रह्मास्त्रापेक्षां अधिक झोबत आहेत. त्यामुळें त्याची काय दशा होईल इकडे लक्ष दे. कौरवानें जसें आपल्या बुद्धीनें आपल्यावर संकट ओढवून घेतलें, तसें पांडवावर त्याच्या बुद्धीनें येत नसून तुझ्या अतिशोकामुळें येईल कीं काय असा विचार करून खबरदारी घे. हे भाग्यशाली ! तुला युधिष्ठिरच पुत्राचे ठिकाणीं असल्यामुळें, तूं जाऊन त्याचें सतत समाधान करीत जा. युधिष्ठिराच्या मनःस्तापामुळें कुंतीचाही मनस्ताप अधिक वाढत आहे. मी बाळपणापासून व्यर्थ मौन धरल्यामुळें त्रिभुवनाला हालवून सोडणाऱ्या एका मुलाला मी मुकले असें वाटून तिच्या मनांत फार भडभडून येते. भगवान् व्यासांच्या हातून तुम्हां सर्वांना एकवेळ चांगले दिवस दिसणार आहेत असें मी भाकीत सांगतों. माझ्यावर विश्वास ठेवून तुम्ही आपला शोक आवरा. युधिष्ठिराकडे पहा. त्या महात्म्याचें कल्याण चिंतणें हेंच आतां तुमचें कर्तव्य उरलें आहे.

धृतराष्ट्रः— विदुरा ! तूं माझ्यापेक्षां लहान असला तरी बुद्धीनें फार थोर आहेस हें मी जाणत आहे. तुझें हितवचन न ऐकिल्यामुळेच आमचें सर्व कूळ धुळीस मिळालें आहे, हे मी जाणत असून आतां मला प्रत्यक्ष अनुभव येऊनहि तुझें वचन कसें ऐकणार नाही. गांधारी ! विदुराच्या म्हणण्याप्रमाणेंच करणें व त्या महात्म्या युधिष्ठिराचें मन स्थिर करणें आपलें वाडिलाचें काम तूं करावेस, असें मला वाटते.

गांधारीः— आज्ञा महाराज !

प्रवेश पांचवा— द्वारका प्रकरण

सात्यकीः— महाराज ! आपण सर्व शक्तिमान् व सर्वज्ञ असून आपल्या मनाला या लोकीं स्वस्थता कां वाटत नाही ? आपल्याला कोणती गोष्ट ठाऊक नव्हती, किंवा ठाऊक नाही असें नाही. जगांतील कोणत्याही घोर किंवा हर्ष प्रसंगानें आपल्याला मोह उत्पन्न होत नसून स्थीर असणारें आपण परब्रह्म आहा; तर मग आम्हा मानवांना मोह पाडणारी आतां अशी ही माया कां दाखवित आहां ! द्वारकेच्या या झगझगीत वैभवांत आपलें मन आतां लागत नसून पांडवांच्या चिंतेंतच सदा तें गढून राहिलेलें दिसत आहे. पांडवांचे जेवढें कल्याण करावयाला पाहिजे तेवढे आपण केलें आहे. आपल्याच प्रसादानें निर्भय अशा या निष्कंटक पृथ्वीचा उपभोग घेण्यास ते समर्थ झाले आहेत. रणांत भीष्म द्रोण व कर्ण यांच्याशी टक्कर देऊन आपल्याच प्रसादानें सर्व क्षत्रिय कुलाचा फडशा पाडला आहे. तेव्हां आतां पांडवांच्या पक्षाची कसली चिंता आपल्यास लागून राहिली आहे.

भगवान्—सात्यके ! तू म्हणतोस खरें आहे. पांडवांचें पाहिजे तेवढें कल्याण केलें. पण पांडवांच्या दैवाचा नियमानियमच, त्यांनीं राज्य भोगूं नये, असा आहे कीं काय कोण जाणे ! कारण त्या सर्वांनाच शोकानें घेरून टाकलें आहे. आपल्या वाडिल भावाचा आपल्या हातून जाणून बुजून

वध झाला आहे असें वाटून युधिष्ठिर राज्यांत मन घालीत नाही. उद्धट व तापट स्वभावाचा अपून वैज्यांचा सूड घेण्यामध्ये पटाईट असा भीमसेन देखील विकर्णाचा युद्धांत विनाकारण वध झाला आहे असें वाटून बिलकूल विरल्यासारखा झाला आहे. युधिष्ठिराने देखील सत्याचा आभास दाखवून माझ्या प्रिय गुरूला फसवून मारिले त्यावेळीं मी त्याची उपेक्षा केली. तेव्हां श्रीकृष्णाच्या सांगितल्यानें मी घोर पातकच केले असें अर्जुनाला वाटत आहे. तो शोकाकूल होऊन क्षात्र धर्माच्या वृत्तीला झुगारून देण्याकडेच त्याचा कल दिसत असतो. कुंती युधिष्ठिराच्या शोकानेच शोकामध्ये गढलेली असते. हा असा भयंकर शोकसागर उचंबळल्यामुळे, बाळस्वभावामुळे नकुल सहदेव यांना कांहीं समजत नसल्यामुळे, यांच्याकडे पाहून तेही शोकाकूल होत असतात. द्रौपदी व सुभद्रा आपल्या आपल्या मुलांचे गुण आठवून युद्धाच्या गोष्टी काढीत काढीत शोकान्नीत होरपळून जात आहेत. तेव्हा फिरून या क्षात्रकुलाचा कारुण्यप्रलय होणार कीं काय, अशी मला भीति वाटून राहिली आहे, आणि म्हणूनच मला चित्तेनें झोप येत नसते. माझी सर्वांच्या ठिकाणीं समबुद्धि अपून कोणा-विषयीचाच मला मोह नाही. तथापि पांडव मला रात्रंदिवस भजत असल्यामुळे त्यांच्याकडे रात्रंदिवस माझे लक्ष लागून राहिले आहे.

सात्यकीः—महाराज ! आपण नको नको म्हणत असतां भूरिश्रव्याचा मी जो वध केला, त्याबद्दल आतां मलाही पश्चात्ताप होत आहे. तें असो. पांडव आपल्या म्हणण्याच्या बाहेर नाहीत; तेव्हा आपण जाऊन शोकसागरांत बुडलेल्या त्यांना हात देऊन वर काढावे.

भगवान्ः—सात्यके ! तूं फार चांगले बोललास. माझ्याही मनांतून तसें करावयाचे आहे. तर तूंही माझ्याबरोबर निघण्याची तयारी कर. वरें आहे म्हणून नमस्कार करून सात्यकी आपल्या घरीं गेल्यावर तयारी-मध्ये ती रात्र निवून गेली. नंतर उजाडल्यावर भगवान्, सात्यकी, व निवडक शहाणे बरोबर घेऊन हस्तीनापुराकडे निघाले. पांडवाकडे सारखे लक्ष लागून राहिले असल्यामुळे फारसा कोठें मुकाम न करितां हस्तिना-

पुरास येऊन पोहोचले. भगवान् आले आहेत असें ऐकून युधिष्ठिरादि पांडव सर्व साहित्यानिशीं त्यांना सामोरे जाऊन सत्कारानिशीं त्यांना घरी घेऊन आले, आणि सर्व राज्य त्यांच्या पायावर समर्पण करून आपण हात जोडून त्यांच्या समोर उभे राहिले. तेव्हां त्यांना वसावयाला सांगून युधिष्ठिराला म्हणाले, पृथानंदना ! निष्कंटक अशा पृथ्वीचा तुला उपभोग तुझ्या पुण्यकर्मानेच मिळाला आहे. तुझ्या राज्यांत सर्व प्रजा कुशल आहेत ना. ! दीन झालेल्या ह्या प्रजेला तुझ्यावांचून आतां कोणीही आधार नाही. शोकसागरामध्ये बुडालेल्यांना तूच काय ती आतां नौका आहेस. अतिशय शोकाने होरपळून जाऊन तुझे लक्ष राज्याकडे लागत नाही, हे ऐकूनच चार गोष्टी सांगावयाला आलो आहे. तुझ्यासारख्या धर्मज्ञाला असा शोक करणे उचित नव्हे. जगांत कोणतीही गोष्ट शाश्वत अशी राहणारी नाही. परमेश्वर हा कोणाचा मित्र किंवा शत्रु नसून सर्वदा उदासीन आहे व त्याचे स्वरूप असणारा आत्माही तसाच आहे. परमेश्वराचे मायेनें मोहून जाऊन स्थूल देहाशीं जखडून आई बाप वंधु वगैरे माझे असून मी अमुक नामरूपाचा आहे अशा प्रकारचे मूर्ख लोक समजत असतात, व त्यामुळेच त्यांना प्रतिदिवशीं हजारों हर्षाला व हजारो शोकाला कारणे होत असतात. तसेंच सर्व जग नाशिवंत असून विकारी आहे, व आत्मा अविकारी आहे असें जाणणाऱ्या शहाण्याला तीं होत नाहीत. तू सर्व कांहीं जाणत आहेस. म्हणून तू अशा प्रकारचा शोक करीत बसणे अनुचित वाटते.

युधिष्ठिरः—वासुदेवा ! सर्व जगाच्या उत्पत्तिस्थितिलयाचा आधार तू असून पांडवाला गति काय तों तूच आहेस. वेदामध्ये प्रत्यही ज्याची स्तुति होत असते, अशा प्रकारचा भगवान् तूच असून सुक्लुवा इत्यादि-कांतून अग्निला दिल्या जाणाऱ्या आहुतीच्या योगाने प्रसन्न होणारा विष्णु तूच आहेस. तुला कोणी मित्र किंवा शत्रु नसून तुझ्याशीं शत्रूप्रमाणे वागणाऱ्या दैत्या-नाही तू सद्गति दिली आहेस. तू सर्वज्ञ असल्यामुळे तुला कांहीं ठाऊक नाही

असेंहि नाही, व सर्वशक्तिमान् असल्यामुळे तुझ्या हातून एकादी गोष्ट वडणार नाही असेहि नाही. युद्धांत आमचें हातून अनेक प्रकारचीं पातकें झालीं आहेत हें मला ठाऊक आहे. पण तुझ्या आश्रयामुळेच आम्हाला सद्गतीची चिंता वाटत नाही. तरी पण केशवा ! तूं स्वतः कोणाचा शत्रु मित्र नसून कर्माप्रमाणेंच फळ देणारा असल्यामुळे तुझ्याशीं कसें वागावें याविषयीं मला भीति पडली आहे. शिवाय माझे मन स्वतःच दुर्बल आहे म्हणून म्हण, किंवा त्यांत कांहीं दैविक गूढ आहे म्हणून म्हण, न कळून माझा वडील भाऊ कर्ण याचा वध झाला आहे. त्यामुळे माझ्या हृदयाला क्षत पडले असून कोणताही उपदेश त्यांत स्थिरावत नाही. भगवंता ! असें मला कां होत आहे ? सर्वापेक्षां मला कर्णाच्या शोकानें अधिक कां पोळून व्यावे ? तूं सर्वसाक्षी असल्यामुळे कर्ण आमचा भाऊ आहे ही गोष्ट तुला ठाऊक असलीच पाहिजे. परंतु ती तूं युद्धाचे पूर्वीं आम्हांला कां सांगितली नाहीस ? तेव्हां तुझ्याच मनांत या सर्व क्षत्रिय कुलाचा नाश करावयाचा होतां कीं काय असाहि मला संशय येतो. देवा ! मला नाही तर कर्णाला तरी हे आमचे नातें उमगून देऊन त्याचें मन वळवावयाचें होतेस. याप्रमाणें युधिष्ठिराचें भाषण ऐकून भगवान् म्हणाले.—

भगवान्:— अजात शत्रो ! तूं मला ओळखले आहेस एवढ्यानेंच मी तुझ्यावर संतुष्ट आहे. कर्णाच्याच आज्ञेनें मी तुला ही सर्व पृथ्वी मिळवून दिली आहे, असें समज. शिष्टाईसाठीं जाऊन दुर्योधनानें माझें न ऐकिल्यामुळे मी जेव्हां परत आलो, तेव्हा कर्णाला आपल्या रथांत घेऊन कांहीं दूर आल्यावर त्याला मी ही सर्व गोष्ट समजावून दिली; आणि तूं पांडवांचा भाऊ आहेस म्हणून पांडवाला जाऊन मिळ व या मूर्ख दुर्योधनाची संगति सोडून दे असे मी त्याला सांगितलें. परंतु तो सत्यप्रतिज्ञ कर्ण आपल्या निश्चयापासून यत्किंचित्हि ढळला नाही. अनेक प्रकारच्या धर्मप्रचूर भाषणानें मला संतुष्ट करून शेवटीं तो मला म्हणाला कीं, मी

पांडवांचा भाऊ आहे ही गोष्ट युधिष्ठिराला कळवूं नकोस, कारण तसें करशील तर महात्मा युधिष्ठिर राज्य करणार नाही; व कसेहि झगझगीत राज्य मिळाले तरी तें मी दुर्योधनाचे पायावर ठेवणार. तेव्हां मज्जाहि नाही व पांडवांनाही नाही अर्शा राज्याची स्थिती होऊन जाणार आहे. परंतु पांडवांनीच राज्य करावे असें माझ्या मनांत फार आहे. मी पांडवांना व द्रौपदीला जे समेंत बोललों त्याचें मला वाईट वाटत नाही असें कां तूं समजतोस ?

ओव्याः—कर्ण म्हणे भगवंता । जे तुम्ही मज विनविता । तरी तैसी मज योग्यता । साचाचि नाही ॥१॥ साध्वी द्रौपदीची वेणी । दुःशासनादि ओढितां धरुनी । मी बोललो घोर वाणी । उद्देशूनी सतीते ॥२॥ त्याचे होचे कारण । कीं खादले दुर्योधनाचें अन्न । सुमंत्र दाते असतां भीष्म द्रोण । मग म्यां सेवके काय सांगावे ॥३॥ ज्यानें भीष्मद्रोणाचें कांहीं वचन सर्वदा ऐकिलें नाही । तो शठ माझे लवलाही । ऐकेल कैसा ॥४॥ आतां माझे पांडवाकडे मन । दृढ आहे म्हणूनी राज्य करावे युधिष्ठिरान । दुष्ट दुर्योधनास राज्य न मिळावे हे माझेहि मन । ऐसे कर्णवचन स्पष्ट करिती टीकेंत नीलकंठ ॥५॥ मजला त्यागोनि गेली कुंती । सुतपुत्रत्व कलंक लागला देहाप्रति । दुष्टान्न भक्षणें झालो दुर्मति । त्याचे प्रायाश्चित्त पाहिजे मजला मरण ॥६॥ या उद्योग पर्वाच्या गोष्टी । तुज सांगितल्या अशत्रुदृष्टि । तें भाषण ऐकुनिया शेवटीं । युधिष्ठिर जगेजेठीते विनवी ॥७॥

युधिष्ठिर म्हणालाः— गोविंदा ! कर्णविषयीचे सत्यप्रतिज्ञातादि गुण तुलाही मान्य आहेत; परंतु तुम्हीं मला त्याचा यत्किंचित्ही मागमूस लागूं दिला नाही. आतां तरी त्या महात्म्याच्या सत्यसंधतेविषयी कांहीं गोष्टी सांगून माझा शोकपरिहार होईल असें कर.

भगवान् म्हणालेः— राजा ! कर्णाच्या आणखी कांहीं गोष्टी सांगतों. हा तुझा तिसरा भाऊ इंद्रपुत्र-अर्जुन त्याच्या सत्यनिष्ठेविषयीं चांगला

जाणता आहे. एकेवेळीं कर्णाची दानाविषयीं सर्वत्र कीर्ति होऊन सर्व ब्राह्मण व ऋषी त्याची कीर्ति करीत आहेत असें पाहून हा माझा प्रिय सखा अर्जुन म्हणाला, देवा ! आमच्यासारखे इंद्रप्रस्थाचे धर्मानें राज्य करणारे असून, लोक या सूतपुत्राचे काय म्हणून गोडवे गातात. दुसऱ्याच्या दिलेल्या धनावर हात मारून हा कर्ण आपली प्रशंसा करून घेत आहे, हे मला सुळींच आवडत नाही. यानें कांहीं पराक्रम करून कोठें मिळविलेले आहे काय ? दुसऱ्याच्या पैशावर मजा मारणारे लोक जे धर्म करतात तो धर्म त्यांना कधींच मिळत नसतो. शिवाय युधिष्ठिरासारखा सत्यनिष्ठ राजा असतां याची काय म्हणून प्रशंसा व्हावी. आमच्या येथून कोणीही अतिथी विन्मुख गेलेला तुला ठाऊक आहे काय ? तेव्हां मी म्हणालों, पार्था ! सर्वच कर्मे कांहीं सर्वांना करिता येत नाहीत. रागद्वेष सोडून प्रत्येकानें आपल्या अंगीकृत कर्तव्याच्या योगानें माझे यज्ञन केले असतां मी संतुष्ट होत असतो. सर्वच कर्मे प्राधान्यानें सर्वांच्या हातून होत नसून, एक गौण व एक प्रधान अशींच कर्मे बहुधा सर्वांच्या हातून होत असतात. अहिंसा व सत्य हे दोन्ही धर्म पाळावयाचे असतात खरे ! परंतु कित्येकांचें कर्म अहिंसाप्रधान घडत असतें व कित्येकांचें कर्म सत्यप्रधान घडत असतें. याचप्रमाणें कित्येकांचे कर्म त्या त्या रूपानें प्रधान होत असते. महात्मा शिवीराजा आपल्या शरीराच्या दानानेंच ख्याति मिळवितां झाला. श्रीगळानें आपल्या पुत्राचें मांस अतिथीला अर्पून ख्याति मिळविली. प्रल्हाद आपल्या सत्यानेंच स्वपुत्राचे शंभर वर्षे आयुष्य मिळवितां झाला. याप्रमाणें कांहीं मुनि तपानें, कांहीं मुनि योग अध्ययना-देकानें सिद्धीला गेले आहेत. कर्ण दानशूरही आहे व रणशूरही आहे. मी एखादे वेळीं आपल्या भक्ताचा जय किंवा पणजय जरी दाखवित असलों, तरी त्यांना मरण नाही हें जाणूनच दाखवीत असतो. माझा भक्त कधीं नाश पावत नाही हे तूं पक्कें समज. मी जसा तुझ्यावर प्रसन्न आहे,

तसाच त्या कर्णावरही आहे; म्हणून त्या महात्म्यासंबंधाने भलताच समज करून घेऊन उगाच चिडून जाऊं नकोस. प्रसंगी त्याचेसारखे दानामध्ये तुझे धैर्य टिकणार नाही, असेही मला वाटते. हें माझे भाषण तुझ्या शूर प्रकृतीच्या भावाला सहन न होऊन तो म्हणाला; कृष्णा ! आम्हांला तूंच काय तो आधार असून एखादे वेळीं तूहि आम्हांला तुच्छ करतोस हें पाहून आश्चर्य वाटते. तेव्हां मीहि कर्णाचे व्रत घरून तुला संतुष्ट करावे असें वाटते, त्याला तूं अनुमोदन दे. मी म्हणालों—ठीक आहे. प्रतिज्ञा न करितां प्रयत्न मात्र कर व माझ्या म्हणण्याचा प्रत्ययहि मी तुला लपकरच दाखवीन. पुढे या तुझ्या भावाने अघटित दान करणें सुरू केलें, व त्यामुळे याची सर्वत्र कीर्ति होऊं लागली. पुढें नुकताच पावसाळा लागणार अशा वेळीं एक ब्राह्मण येऊन चार महिन्याकरितां काष्ठें मागूं लागला. तेव्हां काष्ठाची आपणालाच चार महिन्याची व्यवस्था नाही, हें पाहून सर्व काष्ठांचा हिशोब त्या ब्राह्मणाला दाखवून अर्जुन त्याला म्हणाला, विप्रर्षे ! हे पहा. माझ्या येथे स्वतःलाच पुरेलशी काष्ठें नाहीत, तेव्हां आपण आणखी काय पाहिजे ते मागा. तेव्हां तो ब्राह्मण म्हणाला मला दुसरे कांही नको. मी कांही तुला संकट घालीत नाही व तुझे सत्वाहि नेत नाही. तुझ्या येथे काष्ठें पुरेल इतकी नाहीत हें मी स्वतः पाहिलें आहे, म्हणून माझा रोष नाही. शिवाय इंधनाचें काम कोणा सामान्यहि मनुष्याकडून होण्यासारखे असल्यामुळे मी तें जुळवून घेईन. आज केलेल्या पूजनानें व भोजनानें मी संतुष्ट झालों आहे, तुझे क्षेम असो. असें म्हणून ब्राह्मणानें अर्जुनाचा निरोप घेतला, व पार्थानेंहि त्याच्या पायावर मस्तक ठेवून बरे आहे, मजवर कृपा असूं या असें म्हणून त्याला निरोप दिला. नंतर तो ब्राह्मण निघून कर्णाकडे चालला. तेव्हां मी अर्जुनाला घेऊन गुप्तरूपानें तेथें गेलों. नंतर कर्णाच्या जवळ येऊन माझ्या प्रेरणेनें तो ब्राह्मण म्हणाला, युधिष्ठिर या जगांत सत्यव्रत म्हणून प्रसिद्ध आहे व तूं दानव्रत म्हणून प्रसिद्ध आहेस. हरिश्चंद्र

सत्यव्रत म्हणून एक राजा होऊन गेला. तपोव्रत विश्वामित्र आपल्या सामर्थ्याने मोठ्या पदास प्राप्त झाले. तेव्हां कर्ण त्यांना अभिवादन करून म्हणाला महाराज ! आपले स्वागत असो. आपले मी काय प्रिय करूं. त्यावेळीं त्या ब्राह्मणानें जी अडचण अर्जुनाला सांगितला होती, तीच कर्णाला सांगितली आणि माझा परिवारहि मोठा आहे असें सांगितलें. त्यावेळीं त्या ब्राह्मणानें अर्जुनाकडे मी गेलों होतों ही गोष्ट लव देखिल उच्चारली नाहीं. ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून संतुष्ट होऊन कर्ण म्हणाला मज गरीबाला आपलें मागणें हें फारच थोडें आहे. तथापि आपली इच्छा. असें म्हणून इंधन देण्यास आपल्या सेवकाला आज्ञा केली. इंधनाचा तुटवडा आहे असें सेवकानें सांगताच कर्ण म्हणाला, माझे राहाण्याचे चंदनी महाल सर्व पाडून टाका, आणि तीं सर्व काष्ठें या ब्राह्मणाला देऊन त्याचे मनोरथ पूर्ण करा. झाडाच्या पानाचें छत्र करून त्याखालीं देखील माझे राहणें होऊं शकतें. ही कर्णाची आज्ञा ऐकून सेवकानें तसेंच करून ब्राह्मणाला पाहिजे होती तेवढीं काष्ठें दिलीं. उरलेल्या शेष मंदिरांत पुनः गोपुरें बांधेपर्यंत कर्णासह मंडळी राहिली. तेव्हां या अर्जुनाला त्याच्या दानशूरत्वाविषयीं खात्री वाटून त्याच्या विषयींचा अमर्ष कमी झाला. हें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून युधिष्ठिराला व कुंतीला अत्यंत शोकाचें भरतें येऊन हे बाळा कर्णा ! म्हणून बेशुद्ध पडली व युधिष्ठिराचीहि आपल्या वडिल भावाच्या विलासानें तीच स्थिति झाली. तेव्हा श्रीकृष्णानें त्या दोघांनाही सावध करून पुनः चार बोधाच्या गोष्टी सांगितल्या. युधिष्ठिर म्हणाला गोविंदा ! तुला हे सर्व माहित असून त्वांच ज्या अर्थी माझ्या हातून त्याचा वध करविला आहेस, त्या अर्थी तुला कोणी व तूं कोणाचा नसून ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें तूंच फल देत असतोस. जो तुला भजतो तोच तुझा व तूं त्याचा हें मी पक्कें समजलों. तूं सर्वज्ञ असल्यामुळें तुला कांहींच अवघड नाहीं; परंतु माझ्या आईनें आजपर्यंत ही गोष्ट झांकून ठेवून मला सांगितली नाहीं; व त्या महात्म्या कर्णाची

भेट घेतली नाही याचेंच मला मोठें आश्चर्य वाटतें. तेव्हा कुंती म्हणाली वत्सा ! तूं मला उगीच दोष देऊं नकोस. तुमचें व त्याचें सख्य व्हावें म्हणून मी कर्णाची भेट घेऊन पुष्कळ प्रयत्न केला पण तो महात्मा सूर्य-पुत्र तीळभर आपल्या सत्यापापून ढळला नाही. जें श्रीकृष्णाला त्यानें उत्तर दिलें तसेंच उत्तर मला दिलें आणि मला तूंच टाकून दिल्यामुळे मला क्षत्रिय संस्कार झाले नाहीत असें तो मला थोडेसें बोललाहि. पुढें म्हणाला, ज्यांना मला मारणें जड नाही अशा अर्जुनाखेरीज करून तुझ्या मुलांना मारणार नाही. शिवाय हे भाग्यशाली ! अर्जुन मिळून पांच किंवा कर्ण मिळून पांच असें पांचच्या पांच मुलें राहतील. असें तो बोलल्यावर मी त्याला प्रेमानें जवळ घेतले व एवढी तरी आठवण ठेव असें म्हणून निघून आले. युधिष्ठिर म्हणाला, म्हणूनच त्या महात्म्यानें मी सांपडलों असतांही जीवंत दुर्योधनाकडे धरून न नेतां मला सोडून दिलें. द्रोणानें देखील मला अर्जुन नसतां धरून देण्याची प्रतिज्ञा केली होती व कर्णाला ती, मी पकडलों गेल्यामुळे सहज साधतां आली असती; परंतु तों आतून, त्यांच्या पक्षाचा नसल्यामुळे मला त्यानें दुर्योधनाकडे धरून नेलें नाही. कृष्णा ! प्राणत्याग करून त्या महात्म्याला भेटल्याशिवाय आतां मला चैन पडत नाही, असें म्हणून तो धर्मात्मा युधिष्ठिर पुनः अतिशय शोकांत मग्न झाला. तेव्हां त्याचें शांतवन करून भगवान् म्हणाले राजा ! तुझे व कर्णाची याच लोकीं सख्य करून देण्याचे मी प्रयत्न करीन; आणि हें तुझें कार्य भगवान् व्यास महामुनि शेवटास नेतील असें मी निश्चयानें सांगतो. धैर्य धरून ऐस. तुझ्याच कार्यासाठीं जाण्याकरितां मला आतां निरोप दे. या भगवंताच्या भाषणानें आनंद होऊन त्याच्या पायावर डोकें ठेऊन योग्य पाहुणचारादि केल्यानंतर आमचे इहपर कल्याण तूंच आहेस असें म्हणून प्रणाम करून युधिष्ठिरानें प्रभूस निरोप दिला.

प्रवेश सहावा

अर्जुन वाग्युद्ध

ऋषि म्हणाले सूता ! याप्रमाणें भगवान् युधिष्ठिराला आश्वासन देऊन निघून गेले असतां पुढें युधिष्ठिराचें वर्तन कशा प्रकारचें होतें ? सूत म्हणाले—या सुखपर्वाला आरंभ झाल्यापासून तुम्ही न विचारताही ज्या मी प्रेमानें कथा सांगितल्या त्याचा अवशेष सांगणें हें माझे कर्तव्यच आहे, म्हणून पुढें तुम्ही अवधान देऊन ऐका. ऋषी हो ! भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या ठिकाणीं निघून गेल्यावर उत्पातसमयींच्या अनिश्चित ग्रहण समुच्चयाप्रमाणें अकाली चंद्र जसा राहू ग्रस्त होऊन निस्तेज होतो तसा तो महात्मा युधिष्ठिर, भगवान् श्रीकृष्णाच्या भाषणाचें विस्मरण होऊन पुनरपि शोकाच्या तडाक्यांत सांपडून निस्तेज झाला. मग तो आपल्याशींच पण मोठ्यानें बोलूं लागला. तो म्हणाला, मला हे काय आश्वासन दिलें आहे, तो परमात्मा असून ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें फल देणारा असल्यामुळें माझ्या चुकीचें परिमार्जन कसें करील, माझे प्रिय श्रीकृष्णाला करावयाचे होते तर तें पूर्वीच करतां आले असते. कर्णाचा व आमचा संबंध त्याला ठाऊक असूनही त्यानें मला कसा कळविला नाहीं. त्या प्रभूला कोण अप्रिय व कोण प्रिय असणार, वरें श्री महर्षी तरी आमच्यावर काय म्हणून अनुग्रह करतील, कारण कौरव व आम्ही यांना सारखेच होतो. आतां कौरवांनी त्यांचे ऐकिले नाही म्हणावे तर मला तरी द्यूत खेळूं नकोस म्हणून त्यांनीं सांगितलें तरी मी त्यांचे कोठें ऐकिले ? म्हणून आपल्याच कर्मानें ठार झालेल्या मला कोणावरही विश्वास कसा टाकतां येईल ? रंभेचें सुंदर रूप पाहूनही घंडाला आनंद न होतां तापच होत असतो, त्याप्रमाणें हे सर्वांग सुंदर राज्य पाहूनहि मला तापच होत आहे; म्हणून आतां कोणाशीं अधिक न बोलावें हेंच वरें. या राज्येच्छू माझ्या

भावांना धोंका देऊन मला कोठें तरी निघून गेलें पाहिजे. असें आपल्याशींच बोलून तो महात्मा धर्मपुत्र कपाळावर हात ठेवून स्वस्थ झाला. परंतु ते त्याचे आपल्याशींच मोठ्याने चाललेलें भाषण ऐकून अर्जुन त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाला, आपण हें काय मांडलें आहे. आपणाला राज्य करावयाचे नव्हते तर मला आज्ञा तरी कां दिली व एवढा कुलक्षय तरी कां करून घेतला ? आपली आज्ञाच नसती तर मी दास होऊन आपल्या मागे वनांतच राहिलों असतो. आम्हांला कितीही क्लेश आले तरी सहन केले असते, व मग एवढा कुलक्षयही झाला नसता. आपल्याला जर प्रायोपवेशनच करावयाचे होतें तर सभापर्वात महर्षींनीं सर्वक्षत्रियनाशाला तूंच कारण आहेस असें सांगितलें, तेव्हांच कां केलें नाहीं. आम्हांला तोंडघशी पाडून आतां आपण गेला म्हणजे शत्रूपक्षां आमचाच घात अधिक केला असें होईल. कर्णाकरितां आपणांला इतकें दुःख कां होते. कर्ण जसा आपला भाऊ आहे तसा तो माझाही आहे. परंतु युद्धांत कोणीही पुढें आला तरी त्याच्या हांतून मरणें किंवा मारणें हा क्षात्रधर्म असल्यामुळें न कळून माझ्या हांतून त्याचा वध झाला आहे. आपल्याला पृथ्वी आणि पुष्कळ पैसा मिळाला आहे. तेव्हां नाना प्रकारचे यज्ञ करून दानें देऊन आपल्या मनाची हुरहुर काढून टाका. जेथें पैसा आहे तेथेंच धर्म आहे. मनुष्य कुलीन असो किंवा नीच असो, गुणज्ञ असो किंवा मूर्ख असो, पैसा ज्याच्याजवळ आहे तोच मोठा ठरतो. पूर्ववयांत काम, मध्यवयांत अर्थ व अंत्यवयांत धर्माचें संपादन करावें असें म्हणतात. तेव्हां आपण शोक सोडून प्रजेचें पालन करा. वनांत जाणें ब्राह्मणाचा अत एव परधर्म आहे. न्यायानें द्रव्य संपादन करून यज्ञ दानें करणें हाच क्षत्रियाचा धर्म होय. याप्रमाणें अर्जुन बोलल्यावर, युधिष्ठिर म्हणाला, सर्व कल्याणाचे मार्ग एकीकडे सारून तूं पैसाच काय रे घेऊन बसला आहेस. तूं शूर व शहाणा आहेस तरी अजून तुझी पोख्वादि गेली नाहीं. न्यायानें पैसा

मिळवून यज्ञ केले असतां क्षत्रियांना उत्तम गति मिळते खरी, परंतु आमच्या हांतून अनेक अधर्म झाले आहेत. तुझ्या डोळ्यावर धुंदी आल्यामुळे तुला कार्याकार्य समजत नाही असें वाटतें. माझा व तुझा कर्ण हा सारखाच भाऊ असतां त्याच्याकरितां तुला यत्किंचित् देखील वाईट कसें वाटत नाही. तेव्हां तुझे हृदय दगडाप्रमाणें कठीण आहे, असें म्हटलें पाहिजे. या युधिष्ठिराच्या बोलण्यानें अर्जुन व्यथित होऊन म्हणाला, अशा वाग्वाणानें मला टोंचण्यानें आपणाला काय पुरुषार्थ मिळत आहे ? त्या अधर्मांनीं द्रौपदीला जेव्हा समेत ओढून आणले तेव्हां आपल्यामुळेच आम्हांला ते सहन करावें लागलें; नाहींतर मत्कुणाप्रमाणें त्या मूढांना केव्हांच चिरडून टाकले असते. शकुनीचे कपटद्यूत ठाऊक असतांही आपण दुसऱ्यांदा द्यूत खेळावयास गेला. तेव्हा आपल्या सारखे भाऊ मिळणें म्हणजे आम्ही पूर्व पापाचेंच फळ समजतो. आपण मोठे धार्मिक म्हणून आपला डंका वाजत असतो. परंतु माझ्या प्रिय गुरुद्रोणार्चायाचा वध करतांना धर्माला झुगारून देऊन राज्याच्या लोभानें खोटे बोलल्यामुळे आकाशांत चालणारा आपला रथ जमीनीवर चालूं लागला हे अकीर्तिकर कर्म आपल्या शरीरास कसें जाळून काढीत नाही ? अहो ! गुरुपेक्षांही भावाचा शोक आपल्याला ज्या अर्थी अधिक होत आहे त्या अर्थी हा आपला धर्मप्रेम आहे कीं मोह आहे समजत नाही. आतां आपल्याला जर राज्य नको अमलें तर मलाहि तें नकोच आहे. मला माझ्या प्रिय गुरुचा वध झाल्यामुळे हें जग शून्य भासत आहे. तेव्हां गुरुपुत्र अश्वत्थामा जेथे असतील तेथें मी निघून जातो. मग ते पाहिजेत तर माझा वध करोत अथवा रक्षण करोत. मला आपलें अनुमोदन असावें. असें म्हणून युधिष्ठिराच्या पायावर डोकें ठेवून त्यांच्या बोलण्याची वाट न पाहतां अर्जुन तेथून वनांत जाण्याच्या तयारीस लागला. याप्रमाणें अर्जुन निघून गेलेला पाहून भीम युधिष्ठिरास म्हणाला, पांच वर्षे तीर्थयात्रा

करीत असतांना झुरून झुरून ज्याच्या करितां आपण शोक करीत होतां तो हा धनंजय वनाला निघून चालला असता, आपण त्याची उपेक्षा करीत आहां. ज्याच्या सहाय्यानें आम्ही सर्व शत्रूंचा काटा उपटून राज्याचे धनी झालो आहो, त्याला टाकून आपलें मन कर्णाकडे कां ओढीत आहे ? आपल्याला राज्य करावयाचें नाहीं असें जर तेव्हांच स्पष्ट सांगितलें असतें तर आम्ही या मानगडीत पडलोंच नसतों. खरें बोलणाऱ्या विकर्णाचा गांधारीचा मुलगा म्हणूनच अधमप्रतिज्ञेमुळे माझ्या हातून जो वध झाला आहे तो मलाहि आतां जाळून काढीत आहे. त्या धैर्यशाली विकर्णाला जर मी मारलें नसते तरी गांधारीचें मनःसमाधान झालें असतें. युद्ध संपल्यावर तिला भेटतांना आमची एकही काठी तूं शिल्लक ठेविली नाहींस असें जे गांधारीनें म्हटलें तें तिचें म्हणणें विकर्णाचांचून इतराविषयीं कांहीं वाटले नाहीं; पण विकर्णानें आमचा कांहींच अपराध केला नसता, भीष्मद्रोणादिक सर्व मुकाट्यानें वसलें असतां, ज्या वाल बहादुरानें समेत मत दिलें, त्या पोरावर प्रतिज्ञेच्या बमंडीत हात टाकून मी आपल्या बळाला कलंक लावून घेतला आहे असें वाटते. युयुत्सूचे जसें आपण रक्षण केलें तसें विकर्णाचे केलें असतें तर कौरवकुळांत आपली अधिकच ख्याति झाली असती. विकर्णाच्या मारण्याबद्दल काका धृतराष्ट्र जर सूड उगाविणार असतील तर मी त्यांच्याकडे जातों व त्यांना तसें करावयास सांगतों. सूत म्हणाले, शौनका ! याप्रमाणें भीम भाषण करून शोकाचा हुंदका आल्यामुळे, तो मटकन् खाली बसला. तेव्हां नकुल सहदेवांनीं त्याला सांवरून धरले आणि ते युधिष्ठिराच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. नंतर धर्मराज भीमाला म्हणाले, महाबाहो ! क्षात्रधर्माच्या दृष्टीनें जरी मी दोषी नाहीं, तरी राज्याच्या लोभानें भीष्मादि चांगल्या वीरांचाही या युद्धांत फडशा पडला. या मूढबुद्धि दुर्योधनाच्या नादीं लागून मोठ्या पुरुषांनींही आपल्या प्राणांची आहुति दिली. यामुळे आश्चर्य, खेद, व

मनस्ताप यांनी मी अगदी गांगरून गेलों आहे. तुमचें समाधान करणें म्हणजे मला टोचल्यासारखे होत आहे. तथापि तुमच्याकडे पाहून मला कसें वसें आवरलें पाहिजे. मला आतां वन काय व राज्य काय सारखेच वाटत आहे. चित्रासारखा मी राज्यावर बसून तुमच्या हातांतील नाचणारें बाहुलें होऊन मी राहीन. तुम्ही माझ्याकरितां इतके श्रम केले आहे हे मी जाणून आहे; परंतु या युद्धांत माराच्याचे नसलेलेहि मारले गेले आहेत, यामुळें कोणीही केलेलें समाधान माझ्या मनाला वळण्याला समर्थ होत नाही. बरे ते असो. पार्थ वनाला चालला आहे म्हणतोस, तर त्याचें समाधान करवून त्याला वळवून आण. तो वीरवर माझी आज्ञा मोडणार नाही. लहानपणापासून त्यांनीं माझ्या आज्ञेचा त्याग केला नाही. हे युधिष्ठिराचें भाषण ऐकून भीम अजुर्नाला शोधण्यास निघणार, इतक्यांत मरणोन्मुखाला अमृत, रातांधळ्याला प्रभात आणि कृपणाला चिंतामणी मिळाल्याप्रमाणें, जटावल्कलें धारण केलेले, दंड कमंडलुच्या योगानें ज्यःच्या अंतरंगांतील विरक्ति स्वर्गीय ऐरावतादि रत्नांना केवळ तुच्छ करित आहे, असे ते भगवान् लौमेश महामुनि युधिष्ठिराच्या स्नेहामुळें अकस्मात् त्याकडे आले. त्यांना पाहून उठून साष्टांग नमस्कार करून योग्य आसनावर बसवून पाद्यअर्घ्यपुष्पनैवेद्यादिकांनीं त्यांची पूजा केल्यावर त्यांनीं बैस म्हटल्यानंतर पांडव खालीं त्यांचेजवळ बसले. नंतर परस्परांची कुशल प्रश्नोत्तरें झाल्यावर भगवान् लौमेश म्हणाले, युधिष्ठिरा ! तुझें हें मुख म्लान कां दिसत आहे ? प्रत्यक्ष इंद्रासारखे तुझें हे चार भाऊ तुझ्या पाठीशी असतां व लक्ष्मीसारखी दासी ही द्रौपदी तुझ्या आज्ञांकित असतां तुला आतां चिंता कशाची आहे. सर्व आतताई बंधूंना मारून तुम्ही हे न्यायानेंच राज्य मिळाविलें आहे. तेव्हां एखादी गोष्ट मनांत धरून शोक करीत बसणें तुला उचित नाही. अरे भीष्म द्रोण कर्णादिकांचा तुला शोक होत आहे; परंतु जेव्हा त्या नीचांनीं भीमाला वीष दिलें, तुम्हांला लाक्षागृहांत

जाळून टाकण्याचा प्रयत्न केला, भर सभेत द्रौपदीची विटंबना केली, वनांत असतांना दुर्वासादिकांकडून नाही नाही तो छळ करविला, उत्तर गोग्रहणाचे वेळीं एकट्या अर्जुनावर आजोबासुद्धां सर्व तुटून पडले, बाळ आमिमन्यूचा, गुरुपणा एकीकडे ठेवून कपट बेत करून द्रोणाचार्यानीं घात करविला, अशा वेळीं त्याचा थोरपणा कोठें गेला होता ? आतां त्यांना त्यांच्या कर्माचें प्रायश्चित्त मिळालें असल्यामुळें तुला अर्थातच शोकाचें कारण उरलें नाही. तुझ्याच अपराधा-मुळें पार्थ वनांत जात आहे आणि आतां तूं त्याला वळवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेस. परंतु माझे ऐकशील तर सध्या त्याला वनांत जाऊं दे. कारण अश्वत्थामे यांची भेट घेऊनच त्याचा शोकाचा वेग शांत होईल. तेव्हा युधिष्ठिर म्हणाला आरली आशा मला शिरसा मान्य आहे. भगवन् माझ्या मनांत एक संशय आहे. त्याचें आपण निराकारण कराल अशी आशा धरून मी विनंती करीत आहे. आपण आतांच उच्चारलेला कौरवांकडून झालेला आमचा आतताईपणा त्यांत दुर्योधनच मुख्य असून भीष्म द्रोणांचे तर त्यांत कांहीं अंगच नव्हते असें माझें मत आहे. कारण युद्धांत त्यांनीं मला माझ्या तफेंचीच सल्ला दिली. त्या कपटपटु शकुनीची व दुर्योधनाची त्यानींच अनेक वेळ कान उघाडणी केली. परंतु त्यांच्या त्या वर्तनाला साजेलसें आमचें वर्तन घडलें नाही हें शक्य माझ्या मनास फार पीडा देत आहे. भीष्मानें मला आपल्या मरणाची सल्ला सांगितली व मी मूढानें ती ऐकून त्याचा वध केला. द्रोणाचार्यांना अश्वत्थामा मेल्याची खोटी बातमी मी सांगितली. यापेक्षां मज मूढाच्या हानून कोणतें पाप व्हावयाचें राहिलें आहे, आणि हजार अश्वमेध केले तरी या महात्म्यांच्या प्रेमळमूर्ती माझ्या डोळ्यापुढें दिसण्याजोग्या आहेत कां ? बरे, परंतु महात्म्या कर्णीला आमच्या विषयीं काय वाटत होतें हें मला चांगलें समजलें नाही. त्यानें सर्वदा दुर्योधनाला चाईट सल्ला दिली असें मी ऐकितों; पण तो केव्हांच

आमचे बाजूचे बोलला नाही काय ? त्या दानरुणपटूच्या हातून द्रौपदीचा व्यर्थ छल खरोखर झाला असेल, असें मला वाटत नाही. कर्ण आमच्याच पक्षाचा असून त्याचें मन आमचेकडे कसें ओढलें नाही ? आपल्याला अज्ञात असें कांहींच नसल्यामुळे, माझ्या प्रश्नाचें निराकारण करावे म्हणून मी आपल्या पायावर मस्तक ठेवितों. लौमेश म्हणाले, वत्सा उठ ! स्वस्थ हो ! तुझें कल्याण असो. कर्णाचें तुमच्या विप्रयीं काय मत होते व त्याची कशी स्थिति झाली हे मी आतां सर्व सांगतो. चांगलें अवधान देऊन ऐक.

(अपूर्ण)

श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

सांख्यसूत्रावर कांहीं विचार

नूतनजलधररुचये गापेवधूटदिकूलचौराय ॥

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहिरुहस्य बीजाय ॥१॥

सूत्र:-१ अथ त्रिविधदुःखांत्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः ॥१॥

भावार्थ:- अथ त्रिविध दुःखांची अत्यंत निवृत्ति, अत्यंत पुरुषार्थ आहे.

भाष्य:- अथ शब्द मंगलवाचक आहे. याविषयी स्मृति प्रमाण असल्यामुळे आणि “अथातो” इत्यादि पदे श्रुतीचे ठायीं दृष्ट असल्यामुळे भगवान् कपिलाचार्य उत्तमाधिकारीनिरीक्षण करतांना अथ हा शब्द शास्त्रारंभी ठेविते झाले.

स्मृति:- “ॐकाश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकाबुभौ ॥ ” अर्थ:- पूर्वी ब्रह्मकंठस्फोट करून ॐ आणि अथ हे दोन शब्द प्रकट झाले म्हणून ते मंगलवाचक आहेत. अथवा ‘अथ’ शब्दाने अधिकारी दर्शविला आहे. पुढे अनुबंधत्रयांचा अध्याहार करावा लागतो. अधिकारी अथवा अध्याहार केलेले अनुबंधत्रय मिळून चतुष्टय होतं. हे अनुबंध चतुष्टय ज्ञात असल्यावांचून जिज्ञासू जनांची शास्त्रांचे ठायीं प्रवृत्ति होत नाही; म्हणून ते सांगणें इष्ट आहे. संसारसुख अनित्य असल्यामुळे त्याचा ज्याला मनांतून वीट आला आहे, आणि संपूर्ण दुःखाचा नाश होऊन खरें सुख मिळावें अशी ज्याला इच्छा आहे, जो सर्व भोगांचा त्याग करून आत्मानात्मविवेक करण्याच्या इच्छेने

एकांतस्थित झाला, तोच या शास्त्राचा अधिकारी आहे. तो अधिकारी प्रापक व मोक्ष पुरुषार्थ प्राप्य असा अधिकारी आणि मोक्षाचा प्राप्यप्रापकभाव संबंध जाणावा. अधिकार्याला जें प्राप्य आहे, तेच त्या शास्त्रानें प्रतिपादन केले म्हणून शास्त्राचा व मोक्षाचा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव संबंध आहे. याप्रमाणें आणखीहि नाना संबंध जोडून ध्यावेत. पुरुष म्हणजे आत्मा, स्वभावानें अथवा कोणत्याहि योगानें बंधन पावला नाही. परंतु जगत्कारणरूप प्रकृतीच्या संनिधानसंबंधानें अविवेक प्राप्त झालेला तो आपणांस बंध मानतो. त्याची विवेकद्वारा निवृत्ति करून पुरुषाला म्हणजे आत्म्याला मुक्तिस्मृति राहिल असें करणें हा त्या शास्त्राचा विषय आहे. अथशब्दवर्णन करून त्या सूत्रांत पुढें प्रयोजनवर्णन केलें आहे. तीन प्रकारच्या दुःखांचा जो अत्यंत नाश तोच अत्यंत पुरुषार्थ अर्थात् मोक्ष आहे. दुःखें तीन प्रकारची आहेत. आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक. त्यांत आध्यात्मिक दोन प्रकारचें आहे—शारीरिक व मानसिक. वात पित्त कफ क्षुब्ध होऊन झालेले अनेक रोगजन्य व क्षुधाजन्य जें दुःख त्यास शारीराध्यात्मिक म्हणतात; आणि काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, भय, राग द्वेष चिंतादि प्रकारानें होणारें जे मनोमय दुःख तें मानसाध्यात्मिक होय. दुसरे आधिभौतिक दुःखही चोर, व्याघ्र, सर्प, कीटक इत्यादि भेदे करून अनंत प्रकारचें आहे. पूर्वजन्मकृतकर्मांनीं कर्माधिष्ठान देवता प्रक्षुब्ध होऊन आकस्मिक दुःखयोजना करतात, तें आधिदैविक दुःख होय. सारांश, स्वशरीरादिकांनी होणारें आध्यात्मिक व सर्वभूतांच्या योगानें होणारें आधिभौतिक आणि स्वकर्मयोगे देवताक्षुब्धतेनें होणारें आधिदैविक. या तीन प्रकारच्या दुःखांचा जो अत्यंत नाश म्हणजे पुनरुद्भव न होणें हाच पुरुषांना साधावयाचा मोक्षरूप मुख्य अर्थ आहे. आधीं प्रयोजन सांगून त्याविषयींच्या पूर्वपक्षांचें पुढें खंडण करतात. ११।

न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

र्थ:-दृष्ट उपायापासून त्याची सिद्धि होत नाही, कारण निवृत्ति ही पुनः अनुवृत्ति दिसते म्हणून.

प्र:-ननु त्रिविध दुःखाची निवृत्ति औषधादि दृष्ट उपायापासून न शास्त्रारंभ निष्पन्न आहे. कारण रोगजन्य दुःख औषधाकरावे व क्षुधादिजन्य दुःख अन्नापासून दूर करावे. तसेंच दुःख प्रिय संयोग आणि अप्रिय वियोगादि उपायें करून निवृत्त जाणें आध्यात्मिक दुःख निवृत्त झालें म्हणजे आधिभौतिक दुःखाहि रक्षणानें निवृत्त होतें. राहिलेलें जिवंतपर्णी येणारें आधिदैविक शांत्यादि मंगल कृत्यें केल्यानें निवृत्त होते. अशी त्रिविध रूप पुरुषार्थासिद्धि दृष्ट उपायेंकरून होत असल्यामुळे, शास्त्रारंभ आहे. या पूर्व पक्षाचें भगवान् कपिलाचार्य खंडण करितात. जे औषधादिक त्यापासून दुःखनिवृत्ति होत नाही. कारण त्यांची दृष्टीस पडतें. म्हणून रोगजन्य दुःखें औषधीनें दूर करीत प्रथम कइम्लादि औषधी घेण्यानेंच दुःख होतें आणि रोगजन्य अत्यंत निवृत्त न होतां औषधाला नष्ट करणारें दुसरें अपथ्यकर झाले म्हणजे त्यांचा पुनः उद्भव होतो. क्षुधाजन्य दुःख तर तत्त व नित्य अनुवृत्त आहे. तसेंच मानसिक दुःखाहि मन चंचल आजचा प्रियसंयोग उद्यां अप्रिय होऊं लागतो व दुसन्या र्थाची चिंता उत्पन्न होते. याप्रमाणें शारीरिक व मानसिक रचनें आध्यात्मिक दुःख दृष्ट उपायें करून निवृत्त होत नाही. क. रक्षणादि उपायही नानाविधनरूप आहेत. म्हणून त्यापासून तेक दुःखांची अत्यंत निवृत्ति होत नाही. तिसरें आधिदैविक त नाही. यद्यपि देवताशांत्यादिशुभकर्में करून दुःख हें निवृत्त खें वाटतें, तथापि तें आकस्मिक असल्यामुळे केव्हा उत्पन्न होईल व नाही. कारण मनुष्य हा प्रमादशील आहे. ग्रहादिकांवर ममता

व देहादिकांवर अहंता ठेवणाऱ्या या मनुष्याकडून कांहीं प्रमाद झाला कीं पुनः देवता क्षुब्ध होऊन दुःख देतात. याप्रमाणें त्रिविध दुःखाची अत्यंत निवृत्ति दृष्ट उपायें करून होत नाहीं म्हणून ते त्याज्य आहेत. आतां अत्यंतदुःखानिवृत्ति न झाली तरी अल्पदुःखानिवृत्तिलाच आम्हीं पुरुषार्थ मानतो, असें म्हणणाऱ्यांचें पुढील सूत्रांत खंडण करतातः—

प्रात्याहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थत्वम् ॥३॥

सूत्रार्थः— प्रत्येक दिवशीं क्षुधाशांतीप्रमाणें त्याची प्रतीकारचेष्टा होते म्हणून पुरुषार्थत्व सिद्ध होत नाहीं.

भाष्यः— सिद्ध होत नाहीं हा भाव पूर्व सूत्रावरून ग्रहण केला जातो. अल्पदुःखानिवृत्तीला अत्यंत पुरुषार्थ म्हणतां येत नाहीं. जशी नित्यक्षुधेची निवृत्ति होते आणि प्राप्ति होते, त्याप्रमाणें कदाचित् दृष्ट उपायें करून दुःखाची निवृत्ति आणि पुनः प्राप्ति मानली तर मंदपुरुषार्थ संभवेला ही शंका योग्य होणार नाहीं. कारण शास्त्राचें प्रयोजन अत्यंत पुरुषार्थ हेंच आहे. शास्त्राचें खंडण न करितां जें आपल्या मनानेंच शंका काढितात तें मर्कटबुद्धिलोक त्याज्य आहेत. मंदपुरुषार्थफलविषयक धनादिकांचें ठिकाणींही प्रवृत्ति करणें इष्ट नाहीं. कारण स्त्री, पुत्र व धन हें अत्यंत दुःखदायक आहेत. त्यांत प्रथम स्त्री दुःख सांगतो. मूत्रपात्र-रूपयोनीचे ठिकाणीं दृष्टि देऊन मनुष्य मोहित होतो. सुंदर स्त्री असली तर तिचें माकड होऊन नाचावें लागतें. वाईट असली तर आगीप्रमाणें ती शब्दानें जाळते. ही स्वस्त्रीची गोष्ट झाली. पर-स्त्रीच्या म्हटल्यानें न ऐकिलें तर ती आपल्या आई बापाजवळ “मला हा एकांती वाईट बोलत होता.” असें सांगून नाश करविते, आणि वेद्येविषयीं वाकडें आलें असतां ती स्वतःच विष देऊन अथवा अन्य उपायानें ठार करिते. हे स्त्रीदुःख झालें. आतां पुत्र दुःख सांगतो. पुत्र

गर्भांत असतां त्याच्या पतनादिकांची चिंता, प्रसूत झालीं मरणादिकांची चिंता, बाल्यावस्थेंत रोगादिकांची चिंता, तरुणावस्थेंत स्नुषादिकांची चिंता व वृद्धावस्थेंत धन मिळेल कीं नाहीं अशी चिंता. येणें करून पुत्रहि दुःख हेतु प्रतीत होतो. तसेंच मिळवून आणतांना, रक्षण करतांना, खर्च करतांना धनहि दुःखमूलक आहे. याप्रमाणें दारा सुत धन दुःखामध्ये तद्भावानव काश असल्यामुळे, त्यापासून क्षुधानिवारणवत् मंद पुरुषार्थही संभवत नाहीं. म्हणून दृष्ट उपायांचे ठायीं प्रवृत्त असणें अयोग्य आहे. क्षुधा निवारणाप्रमाणे किंचितसें समाधान तर वाटतें, आम्हांला तितकेंच पुरें आहे, याप्रश्नाचें पुढील सूत्रानें निराकरण करतातः—

सूत्रः—सर्वासंभवात्संभवेऽपि सत्तासंभवाहेय प्रमाणकुशलैः॥४॥

सूत्रार्थः—सर्व असंभव असूनहि किंचित् संभव भासला तरीहि सत्ताऽसंभव असल्यामुळे प्रमाणकुशलांनी त्याग करण्याला योग्य आहे.

भाष्यः—सूत्रांतील पहिल्या पदानें सिद्धांत सांगून दुसऱ्या पदानें पूर्वपक्ष करितात, आणि पुढील दोन पदांनीं पूर्व पक्षाचा निरास करितात. ननु दृष्टद्वारा पुरुषार्थ कां होत नाहीं ? सर्वथा असंभव आहे म्हणून. दृष्ट उपायद्वारा पुरुषार्थासिद्धि होणें सर्वथा असंभवनीय आहे, अशाबद्दल पूर्वीं दोन सूत्रांनीं प्रतिपादन केलें असल्यामुळे, पुनराक्ति करीत नाहीं. पूर्वपक्षी-ननु दृष्ट उपायद्वारा, पुरुषार्थासिद्धि होत नाहीं असें जें दोन सूत्रानें प्रतिपादन केलें आहे तें दृष्टविषयीं आहे. अदृष्ट पक्षें करून दृष्ट उपायद्वारा पुरुषार्थ सिद्धि प्रतीत होते. योगशास्त्रांत अनागत दुःख निराकरणीय बोलिलें आहे. नष्ट दुःख निराकरणार्थ उपाय बोलिलें नाहींत. वर्तमानदुःख द्वितीय क्षणानंतरानागत नष्ट निश्चयी आहे. तन्निराकरणार्थहि उपाय बोलिलें नाहींत. “ यावश्चित्तसत्ता तावत् दुःखमनुमीयते ” या सांख्यप्रवचनभाष्यकृदभिप्रायांतून असा भाव

निघतो कीं, यद्यपि चित्तसत्ता दुःखानुमापक प्रमाणावस्थायी आहे, तथापि भूतप्राप्त व अनागतनष्टनिश्चयीदुःखानुमापक नसून अनागत दुःखानुमापक आहे. भूतदुःख स्वनाशानंतर दृष्टस्वाभावे करून, अत्यंत निवृत्त आहे. म्हणूनच तन्निवृत्त्यर्थ उपाय संभवत नाहीत. वर्तमानदुःखाचीहि द्वितीय क्षणानंतर अनागत निवृत्ति आहे, म्हणून तेहि दृष्टस्वाभावे करून अत्यंत निवृत्त होईल म्हणूनच तन्निवृत्तीविषयी उपाय बोलिले नाहीत. आतां अनागतदुःखाविषयी जे उपाय कथन केले आहेत, तो भ्रम आहे. कारण अनागत दुःख झालेंच नसल्यामुळे त्याची निवृत्ति झाली असे अनुभवानें कळणार नाही, आणि निवृत्ति मानली तर तीहि अनागताच्या अनागतकाली दृष्टस्वाभावे करून होते. “अनागत दुःख न येणें” हाच जर निवृत्तीचा अर्थ असेल तर तो प्रतिबंधपर्याय असल्यामुळे तत्साधक जे औषधादि दृष्टोपाय त्याहीं करून तन्निवृत्ति होण्यास प्रत्यवाय नाही. अतः अदृष्टयक्षेकरून दृष्टोपायद्वारा अत्यंतदुःखानिवृत्ति संभवते, यांत संशय नाही. या पूर्वपक्षाचें भगवान् सूत्रकार निराकरण करतात.

उत्तर पक्ष (सिद्धान्ती):—हें विमूढधी, तूं गुरुमुखाधीत नाहीस, त्यामुळेच रहस्याज्ञानानें तुझ्या मनांत हा महान् प्रश्न उभा राहिला आहे; तो तूं पुढें मांडलास. आतां तदुत्तर श्रवण कर. सर्वथा असंभव असूनही तुला जो संभवाभास आहे, तो निश्चयेकरून असत् आहे. (सूत्रांत “अपि” शब्द पूर्वपक्षव्यावर्तक समजावा.) कारण दुःखोपायाला दुःखाहून पृथक् सत्ता नाही; आणि दुःखच दुःखनिवर्तक होऊं शकत नाही. औषध घेत असतांना, प्रथम कद्राम्लानें दुःख होतें. तसेंच बाण रक्षणा-शुपायही घनसाध्य असल्यामुळे, तत्प्रवृत्तिचिंतारूप प्रथम दुःख आहे, आणि शांत्यादिकांतहि मंत्रप्रमादभयादिजन्य दुःख आहे; म्हणून सर्व दुःख-उपाय दुःखाहून पृथक्सत्तामंत नसल्यामुळे, तिहींकरून दुःखनिवृत्ति संभवत नाही. हें दृष्ट उपायानें दुःख निवृत्ति न होण्याबद्दलचें अनुमान

आहे. याविषयी प्रत्यक्ष प्रमाण पूर्वसूत्रद्वयांत कथिलें आहे आणि शब्द प्रमाण सिद्ध आहे.

श्रुतिः— न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानयुः ॥

श्रुत्यर्थः— पुत्रादिप्रजेनें, धनानें किंवा यज्ञादि कर्मानें दुःखनिवृत्ति होत नाही, (श्रुतीर्ताळ “धन” शब्दाच्या अजहल्लक्षणेनें दारादिकाचें ग्रहण होते,) तर एका त्यागानेंच मात्र अमृतत्वप्राप्ति होते इत्यादि. म्हणून सर्वथा असंभव असतांही, जो दृष्टउपायविषयक दुःखनिवृत्तिसंभवाभास तो, प्रत्यक्षानुमान शब्द या तीन प्रमाणांमध्ये कुशल आहेत, त्यांनी तो टाकण्या योग्य आहे. आतां अवशिष्ट पूर्वपक्ष जो त्याचें उत्तर सांगतो. भूतदुःख दृष्टस्वाऽभावे करून अत्यंत निवृत्त मानलें तर प्रत्यक्ष चिंता उत्पन्न होते. ती अशी कीं, दृष्टस्वाऽभावे करून दुःखनिवृत्ति म्हणजे दुःखांचे ठायीं असलेला जो दुःखाभाव तो दुःखाला दृष्ट असला म्हणजे दृष्टस्वाऽभाव होईल. आपलें ठिकाणीं आपला अभाव दृष्ट मानणें शशश्रृंगवत् कल्याणागौरव आहे, आणि अन्यत्र जो आपला अभाव तोहि आपण पाहूं शकत नाही. कारण आपला अभाव पाहणारा आपणच नष्ट होतो. म्हणून तव प्रश्न व्याघातदुष्ट आहे, आणि दुःख अचेतन असल्यामुळे त्याला पाहण्याचीहि शक्ति नाही. हठें करून दृष्टस्वाऽभावानें दुःखनिवृत्ति मानित असशील तर, तुला आम्ही असें विचारतो कीं, दृष्टस्वाऽभाव, दुःख असतांना उत्पन्न होऊन दुःखांना नष्ट करितो, किंवा दुःखनाशानंतर उत्पन्न होऊन दुःखाला नष्ट करतो ? अथवा हा अभाव अनादिच असून दुःखाला नष्ट करितो ? किंवा दुःखनिवृत्तिक्षणावच्छिन्नोत्पन्न होऊन दुःखाला निवृत्त करतो ? यांत प्रथम पक्ष घटत नाही. हें आम्ही आतांच व्याघात दोष दाखवून वर सांगितलें, द्वितीयपक्षहि घटत नाही. कारण कर्ता उपादानगोचर असल्याशिवाय

कार्यकरणीं समर्थ होत नाही. जसें मृदगोचर कुलालाचें ठायीं, घटोत्पत्ति-
 करणीं सामर्थ्य दिसत नाही, तद्वत् दुःखनिवृत्त्यनंतरोत्पन्न होणाऱ्या
 अभावाहून प्राक् दुःखनिवृत्ति असल्यामुळे अनंतरोत्पन्न झालेला अभाव
 तत्साधक होत नाही. तृतीय पक्षहि घटत नाही. कारण अनादिच
 दुःखदृष्टस्वाभाव आणि अनादिच दुःख हें दोन्ही एकत्र झाल्यामुळे दुःख
 अनादिच निवृत्त झालें पाहिजे, आणि तसें मानलें तर दुःखाची केव्हांच
 प्रतीति न झाली पाहिजे, परंतु आगणांस विशेषणतासंबंधेकरून वर्तमाना-
 वाच्छिन्नदुःखाभावकालीं भूतदुःखाचा प्रत्यय असतो. म्हणून तसें मानणें
 योग्य नाही. चतुर्थ पक्षहि घटत नाही. कारण दुःखनिवृत्तिकालावच्छिन्न
 अभाव उत्पन्न होऊं शकत नाही. कारण, अभावाची प्रतीति दुःखसत्समर्थी
 संभवतच नाही; आणि दुःखनिवृत्तिकालावच्छिन्नोत्पन्नाऽभाव प्रबल असतो
 आणि दुःख दुर्बल असते. म्हणून दोवे एके कालीं राहूं शकतात, हें म्हणणें
 सम्यक् नाही. कारण अभाव वस्तुविरोधी नसून वस्तुभावविरोधी असतो.
 म्हणून दुःखाभाव दुःखविरोधी नसून दुःस्वभावविरोधी असतो. वस्तु
 दुर्बल अथवा प्रबल कोणत्याहि अवस्थेंत असली, तथापि तद्भाव दुर्बल
 किंवा प्रबल होत नसतो. म्हणून दुःखाभावोत्पत्तिसमर्थी दुःख कितीहि
 दुर्बल असलें तथापि तद्भाव दुर्बल होत नाही; आणि दुःखाभाव प्रबल
 मानला तरी प्रबलाच्या शक्तीनें दुर्बलाचा नाशच झाला पाहिजे; येणें
 करूनही दुःखनिवृत्तिकालावच्छिन्नोत्पन्न दुःखाभाव राहूं शकत नाही.
 प्रबलालाही दुर्बलाचा नाश करण्याला कांहीं क्षण लागतो असें म्हटलें तर,
 त्याक्षणापुरतें तरी तें प्राबल्य दौर्बल्यावच्छिन्न आहे असें मानावें लागतें.
 अशा मानण्यालाच व्याघात म्हणतात. “ नमे जिह्वाऽस्तीति सत्यं वच्मि ”
 “ मम माता बंध्या ” इत्यादि व्याघाताची उदाहरणें आहेत, आणि दुःख
 निवृत्तिकालावच्छिन्नोत्पन्नाभाव मानिला, तथापि तो दुःखनिवृत्ति करूं शकत
 नाही; कारण कीं, दुःखनिवृत्तिकालाहून पूर्वक्षणीं दुःखनिवृत्तीचा आरंभ

झाला आहे म्हणून. असो. दुसऱ्याच्या अभावाने दुःखाची निवृत्ति मानणे हेहि इष्ट नाही. कारण भावपदार्थाचा नाशक अभाव नसतो. ज्यांच्यामध्ये विषमसत्ता असते, त्यांच्यामध्ये साधकबाधकता घटत नाही. “भावाऽभाव” यांचेहिमध्ये विषमसत्ता असल्यामुळे ते परस्पर साधकबाधक नाहीत. जसे घटाचा ध्वंस घटनाशाळा कारण नसून घटसमसत्तावान् जे दंड पाषाणादिक ते कपाळवियोगावच्छिन्नघटध्वंसाळा निमित्त होऊन घटध्वंसावच्छिन्नवद्य-भावाळा उत्पन्न करितात; आणि घटाऽभावेकरून घटाची उत्पत्ति किंवा नाश किंवा घटाऽभावाची उत्पत्ति किंवा नाश ज्याप्रमाणे होऊ शकत नाही, तद्वत् दुसऱ्याच्या अभावे करून दुःखाची उत्पत्ति किंवा नाश किंवा दुःखाभावाची उत्पत्ति किंवा नाश दोन्हीही होऊ शकत नाही. तस्मात् दुःख नाशार्थ दुःखसमानसत्तावान् भावरूपी बाधक अन्य कारण शोधिले पाहिजे. ते एक ज्ञानच आहे, आणि तत्साधने विवेकादिक आहेत. भूतदुःखांच्या निवृत्तीसाठी जे उपाय सांगितले नाहीत, त्यांत हेतु मिराळा आहे. भूतदुःख पुनः उद्भवत नाही असा कोणी त्यांतील हेतु समजू नये. भूतदुःखाविषयी त्याच्या अभावाची प्रतीति असल्यामुळे गेलेल्या दुःखाची निवृत्ति करावी असा व्यर्थ शब्दव्यवहार होईल. आतां वर्तमानदुःखनिवृत्त्यर्थ जे उपाय बोळिले नाहीत ते, दुःखी पुरुषाला तसे साधन करण्याइतकें बल नसल्यामुळे व वर्तमान दुःख हें द्वितीयक्षणानंतर स्वभावानेच नाश पावणारें असल्यामुळे, वर्तमान दुःखाचा नाश करण्याला साधने सांगणेंहि व्यर्थ म्हणून समीचीन आहे. कारण साधनाचें फल भविष्यत् असते, आणि वर्तमान दुःखाची तात्कालिक उपाये करून निवृत्ति केली, तथापि भविष्यत् दुःखाकरितां उपाय शोधावे लागतील, आणि उपाय शोधण्यांत पुनः वर्तमान दुःखच प्राप्त होईल. तस्मात् ते सांगणेंच अयोग्य आहे. आतां भूत वर्तमान दुःख पुनः उठतील असे अनुमान केलें तर त्या दुःखाचा काल अनागत झाला. अनागत दुःखनिवर्तक योगदर्शनादि

शास्त्रांत उपाय सांगितले आहेत. ते उपायही प्रथम आचरितांना दुःख स्वरूप आहेत, म्हणून दुःखाहून त्यांना पृथक् सत्ता नसल्यामुळे, त्यांचा हि त्याग करणे प्रमाणकुशलांना इष्ट आहे, ही शंका सम्यक् नाही. कारण उपाय स्वतः दुःखरूपच नाहीत. दुःखरूप असते तर त्यापासून चित्ताचा नाश झाला नसता. कार्य स्वकारणाचा नाश कधीही करू शकत नाही, आणि चित्तसत्ता आहे तोपर्यंत दुःख आहे या वाक्याने दुःखाचे कारण चित्त असल्यामुळे, त्याचा नाश करण्याला दुःखाहून पृथक् सत्ता नसलेले उपाय समर्थ होणार नाहीत. तसे उपाय आतांना सांगण्याचे कांही कारण नाही. आतांनाही भ्रम झाला असेल, असे म्हणशील तर, हे दुर्बुद्धि ! त्यांच्या भ्रमाची परीक्षा करण्याइतके सामर्थ्य तुझ्या आंगी नाही, आणि सम्रम असणे हे आत्ताचे लक्षणहि नाही. किंतु निर्भ्रम असणे हे आहे. तत्कथित दुःखनिवृत्त्युपाय दुःखरूप नसून दुःखसत्त्वसमानसत्तामंत दुःख-मिन्न असे आहेत. परंतु दुःखमय जे वाटतात त्याचे कारण निराळे आहे. जसे जारिणी झियेठा पत्रितेचे सत्व पाहून ते दुःखरूप वाटते, परंतु ते तसे नसते, तद्वत् अविवेकमूळक प्रकृत्यादि शरीरांत तादात्म्याध्यासे करून पुरुषाचे ठायी असलेली जी भोक्तृप्रतीति आणि तन्मूलक जे ममत्व ते विवेक नसल्यामुळे व रागादि दोषामुळे निवृत्त करणे इष्ट वाटत नाही, आणि आतकथित उपाय तद्विरुद्ध आहेत म्हणून त्यांचे ठिकाणी राग उत्पन्न होत नाही. त्या कारणानेच ते बद्धांना दुःखरूप वाटतात. परंतु मुमुक्षूला वाटत नाहीत. म्हणून त्यांची शास्त्राचे ठिकाणी प्रवृत्ति होते, आणि त्यांनाच आम्ही प्रमाणकुशल म्हणतो. अस्तु. या विवेचनावरून हे सिद्ध झाले की, अनादि सांत जो प्रकृतिपुरुषाऽविवेक तन्मूलक जे दुःख, तत्सा मानाधिकरण्य, दृष्ट उपायांचे ठायी असल्या कारणाने, त्या उपायांना दुःखाहून पृथक् किंवा मुळीच सत्ता नाही. म्हणून तत्साधित जो सर्वथा असंभूत पुरुषार्थसंभवाभाम तो बद्धांना प्राप्त असो, परंतु प्रमाणकुशल जे मुमुक्षू

त्यांनी निश्चये करून त्यागण्या योग्य आहे असा सूत्रकृदभिप्राय सप्रमाण ज्ञानेश्वरोपदिष्ट आहे.

अहो ! दृष्टोपायाचा प्रतिबंध आपण केला आणि दुःखनिवृत्ति ज्ञानाने होते असें सांगितले, त्या ज्ञानासाठी ज्ञानार्थी मुमुक्षूचा जिज्ञासा कर्तव्य असते. तर याठे ऋणी काय जिज्ञासा आहे ? यात्रिषयी सांगतात.

[अपूर्ण]

श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्रयशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

एक निबंध

आर्याः—नारायण नामाने ज्ञाले ज्यांचे सदा पूर्ण वदन ॥

तो नर नारायणची होऊनि करि संसृतिरिपूकदन ॥१॥

सर्वांना मंगलदायक अपून व्यष्टीरूप जीवांच्या समूहाला एक समयावच्छेदेकरून बोध करणारा, निर्मलजलशायी भगवान् नारायणच सर्व वेदांचा दृष्टा आणि वक्ता आहे. “ अंतर्वहिर्जगत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” “ वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ” इत्यादि श्रुति ज्याविषयी प्रसिद्ध आहेत, तो प्रभु व्यष्ट्यंतःकरणोपाधीने गुरुरूप जरी भिन्न भासतो, तथापि त्याचें वैदिक स्वरूप एकच आहे. पुरुषसूक्ताच्या सायणभाष्यांत ” हा नारायणच सर्व वेदांचा द्रष्टा आणि वक्ता आहे ” असें उपलक्षण केले आहे. असो, पण वेदानें प्रतिपाद्य कोण असा प्रश्न उत्पन्न झाला असता, त्याचें उत्तर थोडक्यांत असें आहे. जसा एखादा मनुष्य आपलें नांव आपण उच्चारतो, तसें आपलें स्वरूपच नारायणानें जीवाला बोध होण्याकरितां वेदमय वाणीनें कथन केलें आहे. तें स्वरूप उपासनेमध्ये द्वैतोपलब्ध असून ज्ञानामध्ये अद्वैतोपलब्ध होते. सर्व जगतांना बोध करणारा सद्गुरु-रूप पुराण पुरुष हाच गुरुसेवार्थच या पुरुषरूपाची स्तुति सूक्ते करतात; आणि स्वरूपज्ञानार्थ उपनिषद्भाग ब्रह्मबोध करितो. पण भक्ती-मध्ये उपासना आणि ज्ञान, दोन्ही एक असल्यामुळे पुरुषत्वच वर्णन-योग्य असते. कारण तेथें सगुण निर्गुणाचा भेद नाहींसा होतो. ज्याला नारायण म्हणावयाचें त्यालाच नर म्हणावयाचें. त्या नर शब्दाचाच

पर्याय पुरुष शब्द आहे. या पुरुषाचें ज्ञान आणि ध्यान दोन्ही एकच मार्गानें होते. सांख्य, योग, वेदांत मिळून तो मार्ग तयार होतो. त्या मार्गानें जाणारेही पारमार्थिक मुमुक्षु असतात. त्यांचा हात धरून आपण चालूं लागलो म्हणजे आपले व्यावहारिक तर्काचे पाय अगदीं गळून जातात. डोळ्यांस आंधारी येऊन मूर्छा येऊं पहाते. तदा तें महाजन आपल्या कडेवर घेऊन सरळ पंथानें चालवीत असतां महाघोर षोडश विकाररूप वन दृष्टीस पडतें. त्यांतील पहिला विकार पृथ्वी. हिचें ठिकाणीं शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध असें पांचही गुण राहतात. गंध गुण हा इच्यांत प्रधान असतो, व इतर चार भूतांचे असतात. सुगंध आणि दुर्गंध हे त्या गंध गुणाचे भेद आहेत. आपल्या स्थूल शरीराचा व हिचा अत्यंत संबंध असतो. नैऋत्याधिकही शरीर पार्थीव आहे असें म्हणतात. पृथ्वीवांचून शरीराच्या एक क्षणाहि बाहेर राहतां येत नाहीं. शिवाय स्थूल शरीरांतील जेवढा कठीण भाग आहे तो वेगळा काढून बाहेर टाकला म्हणजे शब्द, स्पर्श, रूप, रस त्याच्याजवळ गेल्यानें कदाचित् कळतील. परंतु दुर्गंध हा फार दूरहून येत असतो. मृत पशूच्या वासानें गृध्रादिक येतात हेही आपण नित्य पहातच आहों. यावरून ही पृथ्वी गंधप्रधान आहे असें सिद्ध झालें. आतां पाषाणादिक पार्थीव विकार असूनही आपल्याला गंध प्रतीति होत नाही, ही शंका सम्यक् नाही. कारण कीं, गुण प्रतीति होण्याला वस्तु, परमाणू आणि इंद्रियें यांचा सामानाधिकरण्यसंयोग झाला पाहिजे, आणि पाषाणादिक पार्थीवाचें चूर्ण केलें असतां जी गंध प्रतीति होते त्यालाहि हाच हेतू आहे. असो. ह्या पृथ्वीपासून पुढेंच गेले म्हणजे “जल” हा दुसरा विकार आहे. त्याचे ठिकाणीं शब्द, स्पर्श, रूप व रस हे चार गुण राहतात. रस हा जलाचा मुख्य गुण असून इतर तीन गुण अन्य भूताचे आहेत. केव्हां केव्हां जलाचे ठिकाणीं गंध प्रतीति होते. तेव्हां ती पृथ्वीच्या सामयिक संबंधानें झाली असें समजावें. कारण

जलाला सर्वत्र सर्वकारी गंध नसतो. म्हणून तो पृथ्वीनिमित्तक आहे. इतर भूतांचे तीन गुण तसे नाहीत. ते गौण पक्षाने नेहमीच जलाचे ठायी राहतात. शरीरासी व जलासी आपला संबंध निकट आहे. ज्यांत द्रवत्व नाही अशा शुष्क पदार्थाने शरीरपोषण कधीही व्हावयाचें नाही; आणि ज्यांत प्रत्यक्ष अथवा मृदुगुणकार्यानुमेयद्रवत्वाधिष्ठित जलांश नाही, त्या वस्तूंत मधुराम्ल लवण कटु कषाय तिक्त या षड्रसांपैकी कोणत्याहि रसाची उपलब्धि होणार नाही. अशा रसाभाववान् वस्तूंचे भक्षणादिक वैद्य शास्त्रांत वर्ज्य केले आहे. तिसरा विकार वह्नि होय. त्याचे ठिकाणी शब्द स्पर्श आणि रूप हे तीनच गुण आहेत. त्यांतील रूप गुण स्वतःचा असून दुसरे दोन गुण आकाश व वायु या भूतांचे आहेत. त्याचा आणि शरीराचाही अत्यंत निकट संबंध आहे. ओज, अन्न, जळ-पाचन, रसादिकांचे विपाक यावरून त्याचें अधिक स्पष्टीकरण होतें. चवथा विकार वायु आहे. त्याचे ठिकाणी शब्द आणि स्पर्श हे दोन गुण आहेत. पैकी स्पर्श स्वतःचा असून शब्द हा आकाशाचा आहे. त्याचाहि शरीरासी निकट संबंध आहे. बाय वायूचा स्पर्श नाडीशी संयुक्त होऊन जातो, आणि आंतरप्राणादि वायु आपापलीं कार्ये करितात. इतक्या उपाधी भेदाने हा एकच वायु शरीराचें पोषण करितो. वायूचें ठिकाणी पुण्यादिसंयोगें करून गंध उत्पन्न होतो तो अकालिक आहे, असें समजावें. पांचवा विकार आकाश होय. त्याचा शब्द एक गुण आहे. यद्यपि शब्द वायूच्या आघाताशिवाय प्रतीत होत नाही, तथापि, त्याची व्यक्तता वायुव्याप्य नसून आकाशावच्छिन्न असतें. तारत्वमंदत्वादिव्यनिव्यक्ततानिमित्तक मात्र वायु असतो. शब्द स्तब्ध वायुंतही निघत नाही, आणि तीव्र वायूचा अंगाला स्पर्श होत असतांहि शब्दाचा सर्वांगाला स्पर्श न होतां कर्ण गुष्कुलीस्थ आकाशांतच मात्र तदाघात होतो. या अनुमानानेहि शब्द आकाशाचा गुण आहे, असें ठरते. हें आकाश चोहोंकडे व्यापलें आहे.

म्हणून शरीराचा व त्याचा अत्यंत निकट संबंध आहे हें निराळें सांगणें नको. याप्रमाणें वेदांतिक भूतांचें निरूपण केलें. ही अशीच भूतें वेतली म्हणजे सांख्यामध्ये तन्मात्रा होतात. पण ती सूक्ष्म मात्र असली पाहिजेत, आणि आतां निरूपणहि सूक्ष्म भूतांचेंच केलें. बालबोधार्थ शरीरसंबंध विषयक जी स्थूल भूतांची उदाहरणें वेतलीं, तीं सर्व पंचीकृत भूतांना लागू होतात, म्हणून प्रौढानें पूर्व निरूपणांत उदाहरण साम्य न पाहतां शरीरसंबंधी सूक्ष्म अपंचीकृत भूतांचें अनुमान करावें. या अपंचीकृतांना वेदांती विकार मानतात, आणि सांख्य प्रकृति विकृति मानतात. एवढाच काय तो दोहोमध्ये भेद आहे. परंतु अपंचीकृताला वेदांतानें विकार मानला म्हणजे पंचीकृतांचे ठायीं अतिव्याप्ति होते, अथवा पंचीकृत भूतें विकारजन्य विकृत आहेत, असा सांख्यागम होतो. सांख्यपंचीकृतांचे ठायी अतिव्याप्ति होत नाही हें विशेष आहे. पण हा देखील सांख्यांचा भेद शांकरवेदांतासी आहे, वैय्यासिक वेदांतासी सर्वथा नाही, असें विज्ञानामृतभाष्यानें कळतें. वेदांतांत इंद्रिये आणि मन भूतकार्यच मानिलें असून सांख्यामध्ये त्यांना विकृति म्हटलें आहे. याचा आतां पंचीकरणपूर्वक विचार करूं. पूर्वकथित पांचाहि भूतांचे अंश न्यूनाधिक प्रकारानें परस्परांत मिश्रित करणें याला पंचीकरण म्हणतात. त्याच्या योगानेंच पिंड आणि ब्रह्मांड बनलें आहे. यद्यपि जगत् वेदांती कल्पित मानतात, तथापि त्याचा कल्पक ईश्वर असल्यामुळें, भूतांचे समष्टि व्याप्ति पंचीकरण यथायोग्य होते. त्याचे सुरेश्वराचार्यानी चांगलें स्पष्टीकरण केलें आहे. प्रत्येक भूतांचे दोन दोन भाग करून त्यांतील एक एक भाग तसाच ठेवून पुनः त्या अर्ध्यांचें चार चार भाग करून प्रत्येक भूताच्या पहिल्या अर्द्यांत मिळाविलें म्हणजे पंचीकरण होते, व त्या पंचीकृत भूतांचें सर्व ब्रह्मांड बनते, आणि तदारूढ जीव विश्व होतो. ही पंचीकृत सामग्री सर्वच दृश्य आहे. म्हणून ती जीवाच्या गमनागमनास कारण होत नाही,

आणि मरण काळीं म्हणूनच जीव स्थूल देहास सोडून सूक्ष्म शरीरानें गमन करितो. तेथे त्याच्या बरोबर इंद्रियेही जातात. तर मग ही इंद्रिये अपंचीकृतभूतांपासूनच झाली असली पाहिजेत. कारण पंचीकृतभूतांपासून झालेल्या पदार्थांचे जीवाबरोबर जाणें संभवत नाही. अशा अनुमितीनें अपंचीकृतभूतकार्य इंद्रिये आहेत असें वेदांती सांगतात, आणि त्यांची उत्पत्ति 'तत्त्वबोधांत' सांगितल्याप्रमाणें सर्व वेदांती देतात. पण निःपक्षपातानें शांकरवेदांताचें चांगलें आलोचन केलें म्हणजे सांख्य सोडून वेदांतानें सृष्टि सांगतां येत नाही, असें स्पष्ट कळतें. कारण आकाशादि पंचभूतांच्या व्यष्टि सत्त्वांशापासून ज्ञानेंद्रिये व समष्टिसत्त्वांशापासून मन आणि व्यष्टिरंजांशापासून पंचकर्मेन्द्रिये व समष्टिरंजांशापासून पंचप्राण, आणि सर्व भूतांच्या तमांशाचें पंचीकरण होते, अशी सृष्टीची वेदांतांत व्यवस्था आहे. या सृष्टीला कारण सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यावस्था मूल प्रकृति म्हणून विद्यारण्यादिक मानतात. शंकराचार्यही विवेकचूडामण्यादि ग्रंथांत सांख्याश्रयानें वेदांताचें विवेचन करितात. यद्यपि भाष्यादिकांत "एतस्माज्जायते श्राणामनः सर्वेन्द्रियाणिच" इत्यादि श्रुतींचा अर्थ करितांना चेतन ब्रह्मापासूनच प्रकृत्यपेक्षारहित सर्व पदार्थांची उत्पत्ति सांगतात. तथापि तेथें सांख्य सुटले असें नाही. कारण चेतनब्रह्माला तटस्थलक्षणें करून जगजन्मादिहेतुता मानल्यामुळें ती सोपाधिक आहे असें सिद्ध होतें. कारण निरुपाधिक ब्रह्म जगत्कारण मानलें म्हणजे मुक्तांनाही बंध होईल आणि तसें झालें म्हणजे वेदांतारंभ निष्फल मानावा लागेल. यदर्थ ब्रह्माचें ठिकाणीं अनादि त्रिगुणात्मक कार्यानुमेयाज्ञानोपाधी आहे असें ते प्रतिपादन करितात. हेंच सांख्यांत प्रकृतीचें लक्षण आहे. "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इत्यादि श्रुति, सांख्य आणि वेदांताच्या मूल कारणाचें ऐक्यच सांगतात. ही प्रकृति सामान्य म्हणजे सर्वदेशव्याप्त आहे, असें सांगितलें आहे, आणि वेदांतांत मायाही तशीच सांगितली आहे. त्या मायेपासून अव्यक्त,

अव्यक्तापासून अहंकार, अहंकारापासून पंचतन्मात्रा, पंचतन्मात्रापासून स्थूल भूतें आणि स्थूल भूतांपासून ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें इत्यादि पदार्थ पूर्वक सांख्यांत सृष्टि प्रपंचित केली आहे. इंद्रियांचे उत्पत्तिस्थान सांख्याचे आणि वेदांताचे किंचित् निराळे दिसल्यासारखें वाटते; पण विचारदृष्ट्या शीघ्र मतद्वयैक्य होते. वेदांतांत माया, अपंचीकृत सूक्ष्मभूतें आणि पंचीकृत स्थूलभूतें असे तीन प्रदेश मानले आहेत. सांख्यांत प्रकृति, प्रकृति विकृति आणि विकृति असें तीनच प्रदेश मानले आहेत. वेदांतांत सूक्ष्म भूतांच्या सात्विकाद्यंशापासून व्यष्टि ज्ञानकर्मेंद्रियें सांगून तत्समष्टयंतःकरणप्राणाचें निरूपण केलें आहे. सांख्यांत अहंकारापर्यंत एकेक पदार्थापासून उद्भव सांगून पुढें अहंकारापासून उत्पन्न झालेल्या पदार्थाचे एकदम तीन भाग केले. त्यांतील सत्व गुणापासून देवता, रजोगुणापासून इंद्रियें आणि तमोगुणापासून स्थूलभूतें असा क्रम सांगितला आहे. यालाच सांख्यांत अध्यात्म अधिभूत आणि अधिदैवत म्हणतात. छांदोग्योपनिषदांत आणि सुरेश्वराचार्यकृत पंचीकरणवार्तिकांत या तिहींचें लक्षण चांगलें केलें आहे.

(अपूर्ण)

ज्ञानेश्वर मा उली

बौद्ध निबंध

ज्ञानेश्वरं कृपामूर्तिं विश्वात्मानं परेश्वरम् ॥

प्रणम्य बालबोधाय मधुरं किं च लिख्यते ॥१॥

प्रश्नः—मनुष्य स्वभावाला भूषणावह अशी गोष्ट कोणती ?

उत्तरः—धर्म. कारण त्याच्या योगाने अंतःकरण विस्तृत होते. सर्व प्राणिगणामध्ये अंतःकरणाच्या प्रगल्भतेमुळेच मनुष्याची वरिष्ठता गणली गेली आहे.

प्रश्न—गिलेडा वगैरे वानरांचे अंतःकरणही मनुष्यासारखे असू शकते ?

उत्तर—आमच्या प्रगल्भता शब्दाचा अर्थ तुला समजला नाही. गिलेडा वगैरेचे अंतःकरण यद्यपि मनुष्यासारखे असते, तथापि आहार विहाराच्या व कांहीं गोष्टींच्या चातूर्यावांचून विशेष नाही. दुसरे असे की, इतर प्राणी आपल्या प्राणीस्वभावाला बदलू शकत नाहीत. परंतु मनुष्याची तर अशी स्थिति आहे की, त्याने आपले अंतःकरण प्रगल्भ करावे, असा निश्चय करून कोणत्याही स्वभावाप्रमाणे स्वभाव करून घेता येतो. किंवा स्वतंत्राहि राहता येते. हे अंतःकरण धर्मावांचून कोणत्याहि साधनाने प्रगल्भ होणे शक्य नाही. कारण धर्म हा मनुष्यामध्ये नैसर्गिक वास करीत असतो.

प्रश्न—धर्म व अधर्म मनुष्याचे ठिकाणी दोन दिसतात, ते काय म्हणून ?

उत्तर—विचार व अविचाराच्या योगाने.

प्रश्न—ते स्पष्ट करून सांगा ?

उत्तर—मनुष्याचें अंतःकरण जसें जसें शरीराचा अभिमान सोडून या जड दृश्य जगाच्या पाठीमागे काय आहे असें पाहाण्याचा झटून प्रयत्न करूं लागतें, तेव्हां तें विचारात्मक बनतें, आणि ह्याच्या उलट तें शरीराला चिकटून दृश्य व जड जगांत जसा जसा प्रवेश करिते, तसें तसें तें अविचारप्रधान बनते.

प्रश्न—ही गोष्ट केवळ गृहीत धरून चालावयाचें किंवा ती कोणत्या नियमानें प्रतिबद्ध आहे ?

उत्तर—दृश्य शास्त्रांत जसें अनंत गोल किंवा नाना सृष्टींतील पदार्थ, ज्या एका नियत्यात्मक नियमानें बद्ध आहेत, त्याच नियमानें ही गोष्ट प्रतिबद्ध आहे. परंतु येथें हा एक विशेष आहे कीं, दृश्य शास्त्रांतील पदार्थघटना पाहिलेल्या वस्तुविषयी खात्री दिल्याप्रमाणें शाबीत करतां येते आणि आमची बरील गोष्ट स्वतःच्या खात्रीप्रमाणें शाबीत करतां येते. प्रत्येक प्राणी आपणाला सृष्टींत असा दिसून येतो कीं, सुखाकरितां ज्याची सर्व धडपड चालली आहे. परंतु त्याचें स्वरूप म्हणजे काय हे कोणत्याच प्राण्याला कळलेलें आपण पाहत नाहीं. परंतु मनुष्य प्राण्याची गोष्ट ह्याच्या अगदीं उलट आहे. कितीही पशूप्रमाणें आचरण करणारा मनुष्य असला तरी त्याच्या दुःखित स्थितींत, “आज माझे मन स्थीर नाही” असें उद्गार काढताना आपण पहातो. ही गोष्ट अज्ञानापासून तो मोठ्या विद्वानापर्यंत सारखीच लागू पडते. हिच्यावरून आपल्याला पक्कें असें अनुमान काढतां येतें कीं, मनाची बेचैन स्थिति म्हणजे दुःख, आणि त्याची शांतता व समाधान स्थिति म्हणजे सुख. “ज्याला समाधान आहे तो देवाच्या बगेवरीचा सुखी” असें सॉक्रेटिसनें म्हटलें आहे. “न संतोषात्परमं सुखम्” असें सॉक्रेटिसच्या पूर्वीही महाभारतकारांनी आमचे कडे सिद्धांतानें म्हणून ठोविले आहे. “संतोषो जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वर पूजनम्” इत्यादि वचनें श्रीमद्भागवतांत प्रसिद्धच आहेत. परंतु हा संतोष म्हणजे

काय ? तर आपल्या मनाची समाधान स्थितीच होय. हें समाधान ह्या दृश्य जगांतच आहे की त्याच्या पलीकडे आहे असा विचार होणें कोणत्या मनुष्य प्राण्यास शक्य नाहीं ? जगाच्या उध्वाधो बाजूकडे अवलोकन केलें असतां निश्चयानें हें कोणासही कळून येण्यासारखें आहे कीं, चिरस्थायी समाधान म्हणून या दृश्य जगांत नाहीं. दृश्य जगांतील कितीही संपन्न पुरुष असला अथवा पालखीपदस्थ महंत असला, आणि तेवढ्यानेच आपलें समाधान मानून घेणारा असला. तरी क्षणेक गोड लागणाऱ्या वचनागाप्रमाणें, त्याचें तें समाधान तुच्छ व भ्रांतिमूलक असतें. उदा० एखाद्या मोठ्या राजाचें वैभव जरी झालें, तरी तें अनंत दुःखी प्राण्यावरच अवलंबून असतें. राजेही ज्यांच्या स्वाधीन राहतात अशा पालखीपदस्थ महंतांची गोष्ट त्याहूनही विचित्र. महंतांनी आपली पालखी सवारली कीं मग माध्यान्हसूर्य तापत असलेला दिवस असो, किंवा अत्यंत रक्त थिजवून टाकणारी शीतकालांतील रात्र असो, खांद्यावर देणाऱ्या पुरुषांना तिच्यांतून गेलेच पाहिजे. महंताला ऊन लागूं नये म्हणून त्यांच्यावर छत्री धरणाऱ्या पुरुषाला छत्री धरून उन्हांत चाललें पाहिजे. अशा व अनेकरीतीनें जें वैभव महंताला सुख देण्याला कारण होतें तें वैभव अनेक अनाथ प्राण्यांच्या दुःखानें बनलेलें असतें. पोंटासाठीं रात्रीं दिवसाची नोकरी पत्करणाऱ्या मनुष्यसमुदायांतील स्वामीवैभवाचीहि स्थिति अशीच. स्वतःच्या इंद्रियाकडे जरी पाहूं लागले तरी हीच गोष्ट आढळून येते. जन्मापासून संपादलेल्या बलांतील वीर्य पातनद्वारा खर्च करून मग स्त्रीसुखापासून क्षणेक कांहीं तरी समाधान मिळवायाचे. एवं दृश्य जगांतील सर्व समाधान केवळ दुसऱ्याच्या असमाधानावरच बनलेलें असतें. हजारो पुरुष जेव्हां भूकेनें काकुळतात, किंवा लाखो मनुष्यांची जेव्हां कत्तल उडते, तेव्हां एखाद्या पुरुषालाच उदारपणाची किंवा शूरपणाची जयश्री माळ घालते. असें क्षणेक समाधान तरी आहे किंवा नाहीं, ह्याचाही निश्चय करतां येत नाही.

कारण अनाथ प्राण्यांचा पोटमारा होऊन, प्राप्त झालेलें क्षणिक समाधान पुरें आहे असें कधीं कोणास वाटलेलें आपण पहात नाहीं. कारण तें समाधान वृद्धि करण्याची प्रत्येकाची तृष्णा वाढतच असते, आणि त्यापासून दुसऱ्या पुष्कळ अनाथ प्राण्यांना इच्छा नसतांही दुःखी होण्याची पाळी येते. पण ईश्वरीसंकेताप्रमाणें असेंच ठरले आहे असें जर कोणी म्हणेल, तर हे स्वार्थी पुरुषास बोलण्यास फार सोपें आहे. परंतु ज्याच्या अंतःकरणांत थोडा तरी दयेचा अंश आहे, अशा परोपकारी पुरुषास हें कसें वाटणार ? म्हणूनच दुसऱ्याच्या दुःखीत्वावरच जडलेलें जें समाधान, त्याची तृष्णा बाळगणाऱ्या मनुष्यास पशूहून उंचपणा देतां येत नाहीं. कारण असें क्षणिक समाधान किंवा आदि अंती दुःख, दुःखरूपच. पशुहि तें संपादन करूं शकतात. कितीहि जगांतील वैभवानें पाशववृत्ती मनुष्य झालेला असला तरी एका अपरिहार्य गोष्टीमुळे, त्याच्या मनांत धडकी भरते. ती अपरिहार्य गोष्ट म्हणजे मृत्यु होय. बरे अशा दुःखरूपी जगतांत पडून, नुसतें उदासिन राहिजे तरी, सुखचिरस्थायित्वाची इच्छा कमी होते असें नाहीं. कारण इच्छेचा स्वभावच असा आहे कीं, निरुपायानें तिला कितीही दाबून राहावे लागले, तरी तिचा नाश न होतां, मला डोके वर करण्याची संधी केव्हां मिळेल असें ती आपणाशीच म्हणत असते. म्हणून कोणत्याहि समजस मनुष्याला समाधान, चिरस्थायित्व हें ह्या दृश्य जगाच्या पाठीमागे असणाऱ्या कोणत्या तरी तत्वांत असलें पाहिजे असें स्वाभाविक वाटते. मग तें क्षणभर वाटो किंवा कोणी जन्मभर तीच गोष्ट आपल्या मनावर स्थापित करीत असो. परंतु सृष्टिनियमानुसार दृश्यशास्त्राप्रमाणेंच मनुष्य प्राण्यांतही ही गोष्ट खात्रीची आहे. ह्या अदृश्य तत्वाकडे मनुष्याच्या अंतःकरणाचा प्रवाह एक वेळ जाऊं लागला म्हणजे त्याच्या अंतःकरणांत दया वृद्धिंगत होऊं लागते. अनेक अन्नावर व अनेक प्राण्यांच्या सुश्रुषेवर निर्माण झालेले शरीरसुद्धां त्याला नकोसें वाटतें. तो ह्या सुखदुःखाचें कारण शोधूं लागतो.

अनेक प्राण्याच्या दुःखःरूपी स्थितितून व तसेच स्वतःच्या दुःखरूपी स्थितीतून वर म्हणजे क्षणिक सुखत्वाच्या स्थितितून वर येऊन, पुनः तेथेच लय पावणारे, जे हे क्षणिक समाधान, ते देखील आपल्या तृष्णेच्या वाढीमुळे जोत धरीत नाही, तर ती आहे तोपर्यंत प्रखर सूर्यासारखे चिरस्थायी समाधान कसे उदय पावणार ? म्हणजे आपली तृष्णा जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत आपल्यासहित सर्व जगाला दुःखवेडीतून, मनुष्य किंवा मनुष्येतर प्राण्यांतून कोणालाहि, मुक्त करतां येणे शक्य नाही, असा सिद्धांत निष्पन्न होतो.

आणि त्याच्या उर्ध्वस्थानी तृष्णेच्या शमनद्वारा समाधानचिरस्थायित्वाचा सिद्धांत आयताच सांपडतो. तर मग ब्रह्मांडाएवढ्या सुखदुःखरूप फळांचीं बीजे तळहातांतील आवळ्याप्रमाणे आपल्याजवळ जर आहेत, तर मग दुसऱ्यांनी तीं फळे जवरीनें मला चारलीं असें म्हणण्यांत तरी अर्थ कोणता ? अप्रिय बीजाचा प्रतिकार व प्रिय बीजाचें ग्रहण, माझे मला जर करतां आले नाही, तर दुसऱ्यावर त्याचा शब्द काय म्हणून ? आतां ह्या प्रियाप्रियात्मक बीजाला मी कारण असल्यामुळे, मीच नाहीसा व्हावा अशी जर मी इच्छा केली, तर ते घडणार कसे ? आणि घडलें तरी त्याचें मला काय होय ? किंवा मी पुन्हा अशा स्थितीत येणार नाही, असें मानण्याला, मी नाहीसा झाल्यावर मला काय अधिकार आहे ? आणि तसा अधिकार नसला तर पुन्हा मी त्या स्थितीत येईन, म्हणून मला क्षणिक, समाधानाहून नाहीसा होण्यांत तरी लाभ कोणता ? अथवा असलेली वस्तू नाहीशी झाल्यावर ती पुन्हा अस्तित्वांत येत नाही, असा मी अस्तित्वकाळीं सिद्धांत बांधल्यामुळे, तो खरा आहे असें मानण्याला मला नास्तित्वकाळीं काय अनुयोगिता आहे. अथवा मी नसलेलाच, ह्या स्थितीत आलो असेन, तर मग दुःखरूपस्थितीला माझे नसणेंच कारण आहे. म्हणून दुःख नसावे अशी इच्छा धरणान्यानें मी, त्या नसण्याची इच्छा काय म्हणून करावी ? आणि ही दुःखानिवृत्ति इच्छा सोडून, नसण्याची इच्छा करावी तर

त्याप्रमाणें असण्याची इच्छा करण्यांत मला काय तोटा ? आणि समाधान चिरस्थायित्वाच्या माझ्या इच्छेचा प्रतिबंध, माझ्याकडून किंवा कोणाकडून होत नाही, तर मग मी असलो पाहिजे ही इच्छा करणें मला उचित नाही काय ? आणि मी न केली तर ती होणार नाही काय ?

कोणतीही वस्तु आपण मिळवीत नाही, किंवा तिचा नाश करीत नाही, ह्या पदार्थ विज्ञानांतील तत्वांप्रमाणें इच्छा ही एक जगांतील शक्ति असल्यामुळें, इतर वस्तूप्रमाणें तीही जर अनादि राहील तर तीही ज्या माझ्यांत आहे किंवा माझी आहे, त्या माझें नसणें कोणत्याच कारणीं नव्हते असें मला स्पष्ट व संप्रमाण विधान करण्याला कोणती अडचण आहे ? मी अपूनच जर मला समाधानचिरस्थायित्व मिळविणें इच्छित आहे, तर मग माझ्या देखतांच उत्पत्ति नाश होताना दिसत असणाऱ्या दृश्य जगांत, अटकून कुजत मला कशाला पडले पाहिजे ? तसेंच सर्व दुःखाचें बीज मजजवळ आहे हें मला कळते, तर तें निःशेष घालवून देण्याचा यत्न करण्याविषयीं मला पूर्णपणें हक्क पोहोचत नाही काय ? आणि तो पोहोचतो असा जर माझा निश्चय आहे, तर अमलवारी न केली तर मी आत्मघातकी होणार नाही काय ? ह्याप्रमाणें विचारी मनुष्याचा निर्धार हा नेहमीं रहात असेल, तर अंतःकरणाच्या विचारकारीस्वभावानें, व मनुष्य जातीच्या प्रतिबद्धत्वानें, कितीही पाशववृत्तींतील मनुष्याच्या अंतःकरणांतहि तो क्षणभरहि येत नसेल, असें मानणें समंजसपणाचें कसें होईल ? म्हणून इतर प्राण्यापेक्षां अंतःकरणप्रभलता मनुष्य प्राण्यांत, धर्म प्राधान्ये करून नैसर्गिक राहते असें आम्ही म्हटले, त्यांत अनुचित कांहीं नाहीं.

“आहार निद्रा भय मैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ॥
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनः पशुभिः समानः” ॥

ही योग्य कव्युक्ति अस्मत्पक्षपुष्टिदात्री आहे.

प्रश्न-आयण केलेल्या विवेचनावरून आध्यात्मविद्या नैसर्गिक पुरुषाचें ठिकाणीं संभवनीय आहे, परंतु धर्म संभवनीय कसा ?

उत्तर- मला वाटले होतेच कीं, तूं अशी कांहीं तरी खुळी कल्पना काढशील. अरे फलाचा विचार मनुष्याच्या मनांत दृढ झाल्यावर साधना-विषयीं विचार दृढ होणार नाही, असा कोण पुरुष आहे ? आणि वर जी आध्यात्मविद्या मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न होणार म्हणून आम्ही सांगितले, त्यांत सर्व धर्मांचे बीज आहे असें तुझ्या ध्यानांत आलें नाहीं. ब्रह्म हे सच्चिदानंदरूप आहे, त्यांतील सत्तांशच सर्वांच्या मनांत विचारानें येणें शक्य आहे; आणि चित् व आनंदांशाचें पूर्ण ज्ञान होण्याकरितां, साधन अवश्य केलें पाहिजे.

(अपूर्ण)

श्रीज्ञानराज माउली समर्थ

महाराजांनीं स्वतः निवेदन केलेले

आत्मचरित्र

मी हें लहानसें पुस्तक अशाकरितां लिहीत आहे कीं, पुस्तकांत पुढें येणाऱ्या हाकिमतीनें माझे आयुष्य जिवंत नरकरूप झालें आहे, व साधूलाहि कशा प्रकारच्या अडचणी येत असतात, हाच या पुस्तकांतून खऱ्या वागणाऱ्यानें बोध घ्यावा. माझी जी प्रकृती बिघडली आहे, त्यांत अर्धी प्रकृति बिघडण्याला पुस्तकांतील पुढील विषय कारण झाला आहे, म्हणूनच मला तो लिहून ठेवावासा वाटतो.

भावार्थदीपिकेची आवडी मला असून त्यासंबंधांत जितके मला श्रद्धायुक्तिपूर्वक सांगतां येईल तितके सांगण्याचा माझा क्रम आहे. त्यामुळे मजजवळ चार लोकहि येत असतात. तसाच धर्माविषयीं ग्रंथ लिहिण्याचा क्रम आहे व त्यामुळे दहा पांच मंडळी मला ठेवावी लागते. पूर्वी जेव्हां मी माधानाहून उमरावतीस आलों तेव्हां मला फार मंडळींची जरूर नव्हती. मी आणि माझी पत्नि असे दोघेच आम्ही होतो. परंतु ग्रंथ लिहिणें सुरू झाल्यापासून मंडळी ठेवणें मला भाग पडले. कांहीं नव जिज्ञासू लोक माझ्या युक्तीला भाळल्यासारखे होऊन मजजवळ येऊन राहूं लागले आणि माझा त्यांचा प्रेमही चांगला जमला. असे जे साधारणतः राहणारे लोक हेच माझे अनुयायी शिष्य, किंवा मंडळी म्हणून लोकांत समजले गेले. यांतील कित्येक लोकांनी मला मंत्र मागितला पण मी शूद्र असल्यामुळे तंत्रांत ब्राह्मणाला शूद्रापासून मंत्र घेण्याचें काम

पडल्यास ब्राह्मणाचें हातून पिंपळाचें पानावर मंत्र लिहून द्यावा. हा जो विधी आहे, तसा मी करूं लागलों. माझ्या निरूपणाचा कोणाच्या मनावर कमी व कोणाच्या मनावर अधिक ठसा वसत चालला व त्यामुळें कांहीं मागसें सतत मजजवळ राहूं लागलों. त्या मंडळीच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था जमविण्याकरितां, आणि माझ्या कात्यायनी, अष्टमी, शिवरात्री, या व्रताकरितां व पुस्तकांकरितां मला जी पैशाची गरज पडली. ते पैसे मिळविण्याकरितां मला थोड्याशा असत्याभासरूपी वाणीचा आश्रय करणें भाग पडले. जेव्हां मी एकटा माधानकडे रहात असे तेव्हा खोटें बोलण्याचें काम मुळींच पडत नसे. परंतु उमरावतीपासूनच एक पक्षी उन्नतीला व द्वितीय पक्षी माझ्या अवनतीला सुरूवात झाली. उमरावतींत केलेल्या निरूपणानें बऱ्याच लोकांत माझ्याविषयी माहिती होऊन माझें लौकिक वैभव साधारणतः वाढत चाललें, आणि माझी विद्या जितकी आहे, त्यामानानें जवळच्या लोकांवर परिणामहि बराच झाला. हा माझ्या उन्नतीचा पाया होय. आतां अवनतीचा पाया असा कीं, पैशाकरितां जो मला असत्याभास करावा लागला त्या आचरणाचाही मंडळीच्या मनावर परिणाम झाला. शाळेंतील विद्या येण्यापूर्वीं तेथील मुलांचे गुण जसे लौकर अंगीं येतात, अशीच कांहीं अंशीं मंडळीची स्थिति झाली. मला मंडळीनें महाराज हें नांव उमरावतीपासूनच दिलें. लोणींत व माधानांत असतांना मला प्रथम गुल्ल्या व मग गुलाबराव म्हणत असत. मी शिरसगांवास असतांना गुलाबराव महाराज म्हणत असत व उमरावतीस आल्यापासून लोक मला केवळ महाराजच म्हणूं लागले. महाराजहि प्रसंगीं असत्याभास करतात, तर मग आपल्याला करावयास काय हरकत आहे, असा मंडळीचा समज माझ्या या दोषामुळेंच झाला व याप्रमाणें उमरावतीपासून माझ्या अवनतीचाहि पाया बसला. माझ्यांत थोडेसे दोष असले तरी, मी मोठा भगवद्भक्त, विद्वान असा मंडळीला वाटू लागल्यामुळें, मला

त्यांना सोडवेना व माझ्या प्रमाणें त्यांच्याच्यानं वागवेहिना, अशी स्थिति होती. तथापि मला धर्मग्रंथ लिहिण्याची अपेक्षा असल्यामुळे, मंडळीला दूर पाठविण्याचें माझेंही धैर्य झालें नाहीं.

प्रकरण दुसरें

उमरावतीस कां आलों ?

उमरावतीच्या पूर्वी एकांतांत राहण्याची मला अत्यंत संवय होती. व अजूनही पुष्कळ लोक मजकडे येऊनहि असेंच माझें वर्तन आहे. आळंदीसारख्या तीर्थांला देखील मी उत्सवाचें वेळीं जात नाहीं. अशा स्थितींत उमरावतीला देण्याला असें वारण झालें कीं, शिरसगांवास मी नारायणजी तडस राशीमाळीं याचें येथें असताना ब्राह्मणाच्या विरुद्ध नारोवा व धर्माजी या दोघा मराठे सत्यशोधकांनी सभा केली, त्याच्यापूर्वी हे दोघे मला सोनोरीस भेटले होते. करजगांवचा अमृतराव माझा नातलग असल्यामुळे तो त्यांच्या मंडळींत होता व त्यामुळेच नारोवा व धर्माजी यांची माझी गांठ पडली. त्यांनीं तुम्ही सत्यशोधक होता काय असें विचारलें. परंतु मी ब्राह्मणाच्या विरुद्ध नाहीं असें सांगितलें. आम्ही खऱ्या ब्राह्मणाच्या विरुद्ध नाहीं पण जे मूर्ख आहेत व आपली सुधारणा करीत नाहींत त्या ब्राह्मणांनी आपली वेद विद्या शिकावी म्हणून आम्ही यत्न करीत असतो, असें त्यांनी मला सांगितलें. तेव्हां धर्मस्थापन व्हावा अशी माझी मूळची वृत्ति असल्यामुळे ठीक आहे असें मी त्यांना म्हणालो. मग त्यांनी आपल्या प्रतिज्ञापत्रावर मला सही करतां येत नाहीं म्हणून आंगठा मागितला, पण तो मात्र मी दिला नाहीं. तथापि “वडोदें वत्सल” या पत्रा-मध्ये पंडित गुलाबराव असें त्यांनी माझें नांव छापून पाठविलें. त्याचे मला विशेषसें वाटले नाहीं. पुढें शिरसगांवास जेव्हां सभा झाली, तेव्हां सरसकट ब्राह्मण जातीच्या विरुद्ध सत्यशोधकांनी प्रतिपादन केलें. हें

प्रतिपादन सर्व कुणव्यामाळ्यांस मानवलें. त्या सभेंत हल्ली उमरावतीस असलेले उद्धवराव बंदे मास्तर, बळवंतराव सहस्रबुद्धे हे हाजर होते. त्या सभेंत मीच एकटा विरुद्ध उठून माझ्याशीं पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणें तुमचे उद्देश नाहींत, असें म्हणून त्यांच्या मतांना खोडून त्यांच्यावर उलट प्रश्न टाकले. परंतु त्यांनी कांहीं उत्तर न देतां, याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेवले आहे, या पोराचें ऐकून आपल्या जातीचे काय पुरे पडणार, इतकें ते दोघे म्हणाले. तेव्हां सर्व मंडळींनी टाळ्या पिटल्या. ही गोष्ट विचारावयाची असल्यास उद्धवराव सध्या उमरावतीस आहेत. मी राजाराम देशमुखाचें येथें शिरसगांवास उतरलों होतो. तोहि मला म्हणाला कीं, या सभा करणाराचें चांगलें चाललें आहे, तें चालू द्यावें. त्यांना अडथळा करणें योग्य नाहीं. तेव्हां मोठ्या शहरांत जाऊन आपल्या वाणीचा परिणाम दाखाविल्याशिवाय या नीच लोकांवर आपलें वजन बसणार नाहीं, असें मला वाटलें. असें न केलें तर फुकट माझें नांव सत्यशोधकांत गणलें जाईल, अशीहि मला भीति वाटली. नंतर मी खराळ्यास येऊन जमनाबाईचे ओळखीनें उमरावतीस आलों. मला योग येतो असें स्पष्ट सांगून गंगाराम व गंगाधरपंत कास्त यांची ओळख करून घेतली. पुढें एक दिवस हायस्कूलमधें जाऊन श्रीनिवास शास्त्री यांचीही भेट घेतली. नंतर हंसस्वरूपानें घातलेल्या योगशाळेचा कार्यक्रम जाऊन पाहिला. शास्त्री महाराजांनी याच वेळीं मला एक घालायला कुडतें दिलें, पण तें मी घेतलें नाहीं. पुढें माधानास तसाच मी निघून आलों. नंतर दुसऱ्यांदा पुन्हा मी उमरावतीस आलों. तेव्हां हरीभाऊची व माझी गांठ पडली. त्यानंतर पुन्हा मी माधानास गेलों. पुढें पाटीळबुवाची व माझी किटाकिट होऊन, माझ्या पत्नीसुद्धा मी घरांतून बाहेर निघालों. इतक्यांत यावलीच्या आकाजीबापूकडून मला नेण्यास गाडी आली. कारण उमरावतीस पूर्वीच त्यांचा माझा परिचय झाला होता. नंतर मी पत्नीसुद्धा यावलीस येऊन जो उमरावतीस आलों

तो पक्काच आलों. पुढें हरीभाऊची व माझी भेट झाली, त्यानंतर माझ्याकडे तळवलकर मास्तर व डोळे येऊं लागले. त्यानंतर शास्त्रीबुवा येऊं लागले. त्यानंतर मुळे मास्तर व माझी हायस्कूलमध्ये भेट झाली. पूर्वी पुस्तकें विकणाऱ्याचें दुकानावर एकदा मुळे मास्तर व माझी भेट झाली होती परंतु ते दिवशीं टिळक-केस पाहण्याची मुळे मास्तरला घाई असल्यामुळे माझे त्यांचें चांगलें बोलणें झालें नाहीं. परंतु हायस्कूलमध्ये बोलणें झाल्यावर पाहतों तो दुसराच प्रकार. आर्गीतून निघून फुफाऱ्यांत पडल्यासारखी स्थिति झाली. सत्यशोधकांच्या भीतीने मी उमरावतीस आलों तर येथें मला लोक थियोसफीचे प्रश्न करूं लागले. त्यामुळे थियोसफीवर ढळढळींत टीका करणें भाग पडले. खापर्डेसाहेब थियोसॉफिस्ट म्हणून अप्रत्यक्षपणें त्यांच्यावरही कधीं कधीं माझा अश्याक होत असे. त्यामुळे उमरावतीस कांहीं मंडळी माझ्या विरुद्ध राहिली, व कांहीं माझ्याकडे येऊं लागली. शास्त्रीबुवा, मुळे, भालेराव वगैरेंचें माझ्यावर विलक्षण प्रेम बसलें. माझ्या भाषणाच्या प्रेमांमुळे शास्त्रीबुवा मजकडे येत असत व नोकरीकरितां त्यांना थियोसफिस्ट लोकांचें ऐकावें लागे. थियोसफिस्ट लोकांचा व शास्त्रीबुवांचा संबंध तुटावा याकरितां शास्त्रीबुवांनी माझी पुस्तकें विहिरींत टाकलीं असें मी भक्ताकडून थियोसफिस्ट लोकांना सांगितलें. तेव्हां शास्त्रीबुवाचें मनावर मी खोटें बोलणारा आहे असा विलक्षण परिणाम झाला. परंतु माझी भावार्थदायिका त्यांना फार आवडत असे. पुढें कांहीं कारणाकरितां माझे पांच रुपये शास्त्रीबुवांनी उसने घेतले. नंतर एकेदिवशीं माझे पुस्तकांचें पार्सल आल्यामुळे शास्त्रीबुवांना न कळता शास्त्रीबुवाच्या पगारांतून भालेरावानी मला काढून दिलें. तेव्हां शास्त्रीबुवाच्या मनावर, हा नुसता साधु नसून याच्यांत व्यवहारिक ढंगहि आहेत असा विचित्र परिणाम झाला. याचवेळीं दहावर्षें थियोसफीचें आयुष्य आहे असें भविष्य मी मुळ्यांना सांगितलें होतें. पुढें रामकृष्णाविषयीं माझा व

मुळेचा विवाद होऊन शेवटीं मुळ्यांचें समाधान झालें व त्यांची थिऑसॉफी शिथील पडली. माझ्याकडे अनेक लोक येत असत, त्यांना मी माझ्या एकांतिक स्वभावामुळे टाळत असे. पुढें डोळ्यांचे येथें जाऊन ग्रंथवाचन करीत असे. परंतु तेथें वैद्यकीचीच विशेष चर्चा होत असे, वेदांत विषयाची होत नसे. यामुळे मला कंटाळा येऊन तेथें न जाण्याची युक्ति केली. त्या मुळे डोळ्याचे व माझ्यामध्ये थोडीशी अढी आली. नंतर कांहीं दिवसांनी ती मी काढून टाकली. भालेराव व गोविंदराव यांच्या मनांत पंचदशीमुळे ज्या निर्गुणविषयक कल्पना होत्या त्या काढून सगुण विषयक कल्पना भरविण्यास प्रथम बराच त्रास पडला. बुद्धीनें पटवून देण्याविषयीं मी बाणा धारण केला होता. थिऑसॉफिक ब्राह्मणांना मी शिव्या देत असल्यामुळे माझ्याकडे येणारे लोक पुढें पुढें कमी झाले. शास्त्रीबुवाचें मनावर माझ्या-विषयीं जो द्विविध परिणाम झाला होता, तो मात्र तसाच राहिला. पुढें किती सांगितलें तरी, महाराज सरळ बोलत नाहींत, असा त्यांचा समज झाला व अजूनही तो तसाच आहे. पुढें तो दूर होईल किंवा नाहीं, सांगवत नाहीं.

प्रकरण तिसरें

मुळ्यांची फूट व जूट

याच वेळीं गंगाधर व भक्त माझ्याजवळ येऊं लागले होते. त्यांनी माझ्या निरूपणामुळे आपल्या शाळेंत जाण्याकडे दुर्लक्ष केलें. त्यामुळे जीजीबाईंच्या मनावर, गंगाधर महाराजांच्यामुळे आमचें ऐकत नाहीं, अशा वृत्ति येऊं लागल्या. अशानें गंगाधर लग्नहि कदाचित् करणार नाहीं, असेंहि त्यांना वाटले आणि मुळेलाहि तसेंच वाटलें. त्यामुळे त्यांनी दादास तेथें बोलावले, परंतु यांचे ज्ञान आपणास पाहिजे, याकरितां मुळ्याकडून किंवा कोणाकडून मला स्पष्ट म्हणाविलें जात नसे. पुढें मुळे नागपूरला गेले

व गंगाधर उमरावतीलाच राहून, मी यावलीला गेलों तेव्हां जीजीबाईनें गंगाधरला माझ्या मार्गेच हरद्याला पाठविलें. पुढें गंगाधरला वरें न वाटून कोठें त्यानी नोकरी धरिली.

प्रकरण चवथें

समजूत

उमरावतीस आल्यावर वर्णाश्रम धर्मावर अतीशय जोर देऊन मी साधारणतः वागूं लागलों. परंतु वेदाचीं उदाहरणें कांहीं कारणाकरितां द्यावीं लागत असत, त्यामुळें कित्येकांच्या मनांत संशय येत असे. यावेळीं मजजवळ फारशीं पुस्तकें नव्हतीं. एक लहानशी पेटी मात्र होती. निरनिराळ्या पुस्तकांतीळ मी उदाहरणें सांगत असे. तेव्हां त्याचा मंडळीना चमत्कार वाटत असे. शेवटीं शास्त्रीबुवांनी व मुळ्यांनी भीड खर्चून मोठ्याकडून मला प्रस्थानत्रयी आणून देवविणी. हे ग्रंथ संस्कृत होते. तथापि भक्त, गंगाधर जो जसा सांपडे तसा त्याकडून मी वाचून घेत असे. पुढें येथें हरीभाऊ मराठे, शिरसगांवा-पैकी माझ्याकडे असलेली बारा रुपये बाकी मागण्याकरितां आले. तेव्हां शिरसगावास हे मला कांहीं ग्रंथ वाचून दाखवीत असत, असें मी मंडळीस सांगितलें. आम्ही नुसते ग्रंथ वाचून दाखवीत होतो, अर्थ मात्र त्यांनी निवडून घ्यावा असें हरीभाऊ म्हणाले. पुढें कांहीं दिवसांनी रामचंद्रा व गणपतराव तेथें आले. हेच मला माधानांत ग्रंथ वाचून दाखविणारे होत, असे मी मंडळीना सांगितले. तुम्हाला जर हे ग्रंथ वाचून दाखवित असत तर ते शिष्य कसे ? असें शास्त्रीबुवांनी मला विचारलें. परंतु त्याचें मी कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. त्यामुळें माझें ज्ञान स्वयंभू आहे कीं वाचून मिळविलेलें आहे याविषयीं सर्वांना संशय राहिला. महाराजांची चागणूक श्रीकृष्णासारखी आहे असा मुळ्याच्या मनावर परिणाम झाला.

महाराज हे अलौकिक बुद्धिमान आहेत, परंतु त्यांच्यांत कांहीं व्यावहारिक दोषहि आहेत असा शास्त्रीबुवांचा समज झाला. तथापि मला वृत्तिविद्या जशी अवगत होती, तशी भाषाविद्या अवगत नव्हती. म्हणून मी शास्त्रीबुवांना गुरु समजून सदैव त्यांची स्तुति करीत असे. ती कांहीं कारणामुळे मुळ्यांना व जीजीबाईंना आवडत नसे. गंगाधरची भर पडल्यामुळे महाराजांकडे मुलें जाऊं देणें वाईट आहे, असें जीजीबाईंच्या मनाला शिवलें. परंतु इतकें झालें तरी, महाराज हे अलौकिक आहेत. असें त्यांना वाटत होतेच, त्यामुळे किती झालें तरी माझ्याकडून प्रेम काढून घेण्याचा त्यांनीं विचार केला नाही. यावेळीं शास्त्रीबुवांचे माझेंच मुळ्यापेक्षां अधिक जुळलेलें होतें.

प्रकरण पांचवें

स्वभाव विवेचन—मुख्य व कृत्रिम स्वभाव

सर्वदा ग्रंथ विवेचन करणें, होईल तितकें युक्तीनें पटवून देण्याची खटपट करणें, वैदिकेतर धर्मांला न जुमानणें, कोणाला रहा म्हणण्याची किंवा जा म्हणण्याची प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति न करणें, रात्रीं जागणें व दिवसा निजणें, लोक आले असतां त्रासानें दुसऱ्या ठिकाणीं निघून जाणें, किंवा त्यांना शिव्या देणें, मी अंधळा असल्यामुळे जवळच्या मंडळीला घरीं जाऊं न देतां रोकून ठेवणें, त्यानें आपण होऊन जातो म्हटल्यास न रोकणें, कोणाला चांगलें वागतां यावें म्हणून भलतेच खेळ करणें आणि बालवृत्तीनें राहणें, कधीं कोणास प्रेमानें मांडीवर घेणें व कधीं अतिशय जोरानें रागावणें, थिऑसफीस्टची सरसकट निंदा करणें, वस्तुतः वैराग्य शिकाविणें आणि पुस्तकें मागण्याकरितां माझ्यामध्ये थोडासा चमत्कार आहे असें सांगणें, असा माझा मुख्य व कृत्रिम उमरावतीस स्वभाव होता.

प्रकरण सहावें

उपद्व्याप व गैरसमज

भालेरावाच्या घरीं कोणी ऐकत नाहीं, म्हणून त्यांना मी एके दिवशीं खाणावळींत पाठाविलें व भालेराव मांत्रिक आहेत असें कांहीं बायाचें सांगण्यावरून भालेरावाच्या घरांत भांडण लागेल तर बरें असें सुचविलें. उमरावतीस झालेल्या शौचे यांच्या पशुयज्ञांत गंगाधरला जाऊं नको असें सांगितलें. कांहीं लोकांचीं बुके पैसे नसल्यामुळे जवळ ठेवलीं. मुळे, भालेराव शास्त्रीबुवा नोकरींत गुंतले असल्यामुळे, भक्त वगैरे जी तरुण मुलें, त्यांच्या हातूनच पुस्तकें वाचून थिऑसफिस्टांमध्ये इकडच्या तिकडे करविलें. मुळ्याजवळ शास्त्रीबुवाची स्तुति करावी, शास्त्रीबुवाजवळ मुळ्याची स्तुति करावी, याचें कारण सर्वोनी माझ्यावर विश्वास ठेवून थिआसॉफीवर फटका झाडावा हे होतें, आणि मला पुस्तकें मिळवून द्यावीं हेंही होतें.

प्रकरण सातवें

परीक्षा

पुढें कुंभारे बुवा नांवाचें एक साधु उमरावतीस आलें. तेव्हां मी मुद्दामच त्यांची सेवा करूं लागलों. त्यामुळे पुष्कळ मंडळीला ते माझ्या पेशां विदेही आहेत असेंहि वाटलें. पुढें कुंभारे बुवांनीं तातांना सोडून द्या असें मला सांगितलें. त्यामुळे मंडळी विथरून कुंभारे बुवांना तेथून निघून जावें लागलें. महाराज ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळे, हे कसेहि वागतात असा या मुळे जवळच्या मंडळीचा समज झाला.

प्रकरण आठवें

बापूची भेट व शास्त्रीबुवांचा संशय

पुढें कात्यायनीव्रतांत बापू मला भेटला. त्यानंतर काहीं दिवसांनीं पुन्हा मला भेटला व तो कांहीं दिवस मजजवळ राहिला. त्याला मी

पाटण्याला शिकावयास जाऊं नको असें म्हटलें. त्यामुलें शास्त्रीबुवांचा समज महाराज मुलांना संसार करूं देत नाहीत, असा झाला. पुढें बापू पाटण्याला गेला. कांहीं दिवसांनी त्याच्या लग्नावदल शास्त्रीबुवांनी मजला विचारले. परंतु मी करूं नका असें सांगितलें. तथापि त्यांनी कोणत्या तरी रीतीनें माझ्या तोंडांतून ठीक आहे असें हणवून घेऊन बापूचें लग्न केलें. पुढें बापू पुन्हा पाटण्याला गेला. लगेच त्याला क्षय झाला, व तो पुढें कांहीं दिवस नागपुरास राहून मजजवळ राहावयास आला. मी त्याला प्रकृती सुधरेपर्यंत राहा असें म्हटलें. पंतु पैशाच्या टंचाईमुलें आणि कोणी कांहीं माझ्या मंडळीस बोलला म्हणजे मी रागावत असे त्यामुलें, बापूचें मन किंचित उद्विग्न होऊं लागलें.

प्रकरण नववें

मुळ्यांची सामाजिक कृपा

गंगाधर प्रकरणांत मुळ्याचें मत चांगले नव्हते, तरी आपल्याला महाराजच आधार आहेत असें वाटून त्यांनी आपले मित्र विठ्ठलराव, भैयासाहेब भगाडे, हळवे, बापुराव जोशी, वगैरेंना माझी माहिती सांगून माझ्या कडे आणले. विठ्ठलरावाच्या ओळखीने विष्णुपंत धामापूरकर माझ्याकडे आले. त्यांनी मला योग सांगा म्हणून म्हटलें. त्यावर मी त्यांना प्राणायाम सांगितला व हा माझा पूर्व जन्मीचा स्नेही आहे असें मी लोकांस सांगितले. विठ्ठलराव, हरिभाऊ वगैरेंनाही योग सांगितले. तसेंच मुळे, बापू शास्त्रीबुवा यांना सांगितले. खापरे व पंडित याच वेळीं मला भेटले. खापऱ्यांना माझें निरूपण आवडून तो मजजवळ येऊं जाऊं लागला. पंडित कांहीं दिवसांनी नंतर आला. परंतु बापू, महाराजामुलें शास्त्रीबुवांचे ऐकत नाही व गंगाधर, महाराजामुळे मुळ्याचें ऐकत नाही, नाना महाराजा मुळे तात्यांचें ऐकत नाही, इत्यादि उद्गार साधारण लोकांत पसरलें. पूर्व

जन्मीचा जो मी संबंध सांगितला तो कांहीं खोटा सांगितला नाही, आणि जोपर्यंत पूर्व जन्माची स्मृति नाही तोपर्यंत तो खोटा वाटणें साहजिक आहे. शिवाय पूर्व जन्मीचा स्नेह असला ह्मणजे तो या जन्मांतही आपल्या अनुरोधानें वागला पाहिजे असा शास्त्रनियम नाही. शिवाय विष्णुवंताचे भीठ, तिखट मी वर्ज्य केलें होते ते त्यांनी सुरू करून प्राणायाम सोडून दिला. याचा परिणाम वाईट होईल हें मी जाणून होतो.

प्रकरण दहावें

आळंदी मुंबई व पुणे

या सुमारास मी एक दोन वेळ आळंदी, पुणे व मुंबईला जाऊन आलो होतो. तेव्हां माझ्याविषयी वन्याच लोकांचा च गला समज झाला होता, परंतु पुण्याच्या लोकांना कांहीं तरी विलक्षण चमत्कार पाहिजे होता. त्याचा मी निषेध करित असे. शिवाय अशावेळी पुण्यांतील एका प्रतिष्ठित ह्मणवणाऱ्यांचें मत मी खोडून काढलें होते. त्यामुळे पेंडशाना एके दिवशीं त्यांनी आणलें. मी त्यांना “बन्धुनि बहुव्रीहौ” हें सूत्र विचारलें. त्यांनी सांगितलें, ते कौमुदीत नाही. परंतु तुम्हाला सर्व ग्रंथ पाठ येतात असें तुम्ही म्हणतां तर आम्हाला भारताचे नऊ पर्व पाठ म्हणून दाखवा असें ते म्हणाले. या पूर्वी उमरावतीस एका स्त्रीनें माझ्याशीं दुर्वर्तन करण्याची खटपट केली होती व ती मी त्याचवेळीं खापरे शास्त्रीबुवा वगैरेच्या समक्ष बाहेर काढली. ही इतकी गोष्ट सत्य घेऊन मी परस्त्रीगामि आहे असें त्या लोकांना सांगून मी पुण्यांतील खटखट टाळली. त्यामुळें महाराज कांहींहि बोलतात असा उमरावतींतील सर्व मंडळींचा समज झाला. इकडे आपली पोरे आपले महाराजामुळें ऐकत नाही, असा कांहीं लोकांनीं माझ्याविषयी गैरसमज करून घेतला. मी जरी पुस्तकें वाचण्याकरितां किंवा लिहिण्याकरितां रहा म्हणून म्हणत असे, तरी घरचा कोणाचा तगादा असला किंवा

त्यांनी आपण होऊन जातो म्हटल्यास मी कोणाला रोकलें नाहीं. गंगाधरला लग्नाला मी स्वतः होऊन संमती दिली. बापूच्याहि लग्नाला किटकिटीमुळें संमती दिली. परंतु त्याचें परिणाम ठीक झाले नाहींत. तथापि हे चमत्कार क्षुल्लक समजून मी बहुधा सरळ बोलतच नाहीं, असा शास्त्रीबुवांचा वगैरे समज झाला. पुढें ही पोर मंडळी घरच्यानी बोलाविलें असतांहि जाईनात व मी जा म्हटले असतांना आपण मला गोटे मारून घालवून दिल्यावांचून आम्ही जाणार नाहीं असें मला म्हणूं लागले. यांत नाना गंगाधर वगैरे पुढें असत. पंडित मजजवळ अजिबातच घर सोडून राहूं लागला. तेव्हां त्याच्याहि बापाचा असाच समज होऊन त्याचाहि हाच परिणाम झाला.

प्रकरण अकरावें

शोक

पुढें माझी पत्नी मरण पावली. त्यामुळे मी बराच शोक केला. शोकांतही वेदांतनिरूपण चालत असे. येथून माझ्या प्रकृतीवर विलक्षण परिणाम होऊं लागला. माझें परस्त्रीवर मन जाऊं नये, परस्त्रीगमन माझ्याकडून घडूं नये हें मला पत्नीच्या मरणामुळें फार वाटूं लागलें, व आपण माधानास असल्याप्रमाणे पूर्वीचा योगाभ्यास धारण करावा असा मी निश्चय केला. त्यामुळें माधानाप्रमाणें निद्रेमध्ये सर्व कांही करण्याचा क्रम ठेवला. मला लहानपणापासून योगाभ्यासाचा नाद होता, परंतु तो कोणास ठाऊक नव्हता. मी लहानपणीं धौती बस्ती पुर्णेवर जाऊन करत असे. हा योगाभ्यास माधानांतील लोकांना ठाऊक आहे. त्रिपुरवारनें मिळविलेल्या माहितीवरून हे विशेष समजले. त्यामुळें लहानपणी जेवण्याचा माझा प्रकार हल्ली सारखाच असे. शारदाताई नेहमी मला पोटपाण्या म्हणत असे. शारदाताई मरण पावल्यावर तर मी एकसांजीच (एक वेळचें) भोजन

सुरू केतें, व पुढें मी आपला योगाभ्यासाची क्रम स्वतः चालविला. मी जरी त्यावेळीं चांगला जेवीत होतो, तरी माझे शरीर रोडच होतें. शिरसगांवास मी असतांना माझे शरीर किती रोड होते हे ताईस ठाऊक आहे. यावेळींहि मला शौचाला तीन तीन तास बस्तीकरितां लागत असत. हें त्रिपुरवारनें लिहिलेल्या माहितीवरून समजेल. एव्हां मी बस्ति अंगुलीनेच करीत असे. परंतु सत्यशोधकांशीं भांडण झाल्यापासून व अमरावतीस आल्यापासून खाण्यापिण्याच्या नियमांकडे फारसे लक्ष दिलें नाहीं. त्यामुळें मध्ये माझे शरीर फारच चांगलें झालें होतें. उमरावतीच्या पूर्वी कोणी मला जेव म्हणणारा नसल्यामुळें, ज्यावेळीं व ज्यादिवशीं मला भूक लागेल तेंव्हां मी जेवीत असे. मी आपला योगाभ्यास मात्र कोणाला कधींच कळूं दिला नाहीं. विष्णुपंताला देखील जो प्राणायाम सांगितला तो ग्रंथाप्रमाणें सांगितला. मी जसा करीत होतो तसा सांगितला नाहीं. या मुळें मला योग येतो हे उमरावती नंतरच्या मंडळीस फारसे माहित नाहीं. मनकर्मिहा संपल्यानंतर शोकाच्या बळानें व माझ्या श्रमानें मला अजीर्ण होऊं लागलें व व्यायामहि वर्ज झाला. पोटांतील पित्त, श्लेष्म मिश्रित होऊं लागलें. त्यामुळें मी पुन्हा भूक नाहीं म्हणून जेवीत नसें. माझ्या वर्तनाचा मंडळीच्या मनावर अधिक परिणाम झाल्यामुळें मी, मुद्दाम जेवीत नाहीं असें नाना वगैरेना वाटून त्यांनी मला वाटेल तसें बोलावें, व कोणी कांहीं बोललें कीं एकदम अन्नाचा त्याग करण्याची मला माधानपासूनच संवय असल्यामुळें, नुसता जेव म्हणणारा मनुष्य मला शत्रु वाटूं लागला. माझा समज आहे, मी आपल्या मताप्रमाणें वागलो म्हणूनच आतांपर्यंत वाचलो व दुसऱ्या वैद्यादिकांच्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागलों असतो तर आतांपर्यंत माझां कित्येक श्राद्धें होऊन गेलीं असतीं. असो. येथून जितक्या मंडळीशीं व माझ्याशीं किटकिटी झाल्या त्या सर्व कोणत्याना कोणत्या तरी जेवणाच्या संबंधानेंच झाल्या. माझ्या जेवणांत ज्यांच्याशीं संबंध नसे त्यांच्याशीं चांगले व जेवणाशीं ज्यांचा संबंध असे त्यांच्याशीं वाईट अशी माझी स्थिति झाली.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माऊली ॥

नविन भाषा—नावंग

१ विभक्तीप्रत्ययखेरीज करून स्वरादि प्रत्यय लावतांना, ज्याला प्रत्यय लावावयाचा असेल, त्याचे अंती स्वर असल्यास त्या स्वराचा लोप होतो. अंज प्रत्यय लावतांना अथवा धातूहून नाभे अथवा विशेषणें साधवितांना धातूचें अंत्य व्यंजनाचा लोप होतो.

२ स्वरान्त नामापुढें ज्या विभक्तीप्रत्ययाच्या आदि अ किंवा आ आहे, असा प्रत्यय लावतांना त्या आदि स्वराचा लोप होतो.

३ नपुंसक नामाची प्रथमा व संबोधन खेरीज करून बाकीच्या विभक्तीचे प्रत्यय लावतांना अंत्य स्वर निघून जातो व लागणाऱ्या प्रत्ययांतील आदि स्वराचा लोप होत नाही. नामास षष्ठीचा प्रत्यय लावून मग शब्दयोगी अव्यय लावावें.

४ कोणत्याहि शब्दाचे अंतीं दोन व्यंजनें असल्यास व यापुढें त्याच शब्दांत स्वर नसल्यास व्यंजनाचा लोप होतो.

५ प्रत्येक अंक व्यंजनान्त समजावा. पण त्याचा कोणत्या दुसऱ्या शब्दार्शी अथवा प्रत्ययाशी संधी न झाल्यास उच्चार करितांना स्वरान्त मानावा.

६ आशार्थ एकवचनांत धातूचें मूळचेंच रूप कायम राहतें व बहुवचनांत धातूला 'ए' प्रत्यय लागतो.

७ विध्यर्थीतील कर्ता तृतीयांत असतो. तसेंच प्रत्ययांतील आदि स्वराचे ठिकाणीं 'ए' आगम होतो.

८ रिती काळांत प्रत्यय लागण्यापूर्वी “ ओ ” आगम होतो.

९ संस्कृतांत ज्या अर्थी “त्तवा” प्रत्यय लागतो त्याच अर्थी येथे “अय” प्रत्यय लागतो.

१० ‘की’ प्रत्यय लागण्यापूर्वी शब्दाचा अन्त्य स्वर ऋस्व होतो.

११ अकारान्त किंवा आकारान्त सर्व नामें पुल्लिङ्गी, इकारान्त किंवा उकारान्त नामें स्त्रीलिङ्गी व त्याच प्रमाणें एकारान्त किंवा ऐकारान्त नामें नपुंसकलिङ्गी असतात. वरील नियमांस नावंगादि सिद्ध शब्द अपवाद आहेत.

१२ पुरुषवाचक नामें पुल्लिङ्गी, स्त्रीवाचक स्त्रीलिङ्गी व निर्जीव पदार्थवाचक नपुंसकलिङ्गी असतात. परंतु ज्या निर्जीव पदार्थाची देवता पुरुष किंवा स्त्री असल ते पदार्थ त्या लिङ्गाचे समजावेत.

१३ इल्लें, इसनीत्, इल्लॅट्, इसर्निट हे प्रत्यय मूळ धातु तशीच ठेवून लावावेत.

१४ आपण “ अना ” ह्यास नेहमी तृतीय पुरुषी बहुवचनी प्रत्यय लावावेत.

नावंगादि सिद्ध शब्द

नावंग-गजानन	मंच-कृष्ण	कांजेयस्-मनुष्य
नावंगा-सरस्वती	मंचा-राधा	कांजेयसी-स्त्री
कंज-शंकर	नांचेनी-गुरु	सोनाची-याति
कंजा-उमा	मांचेनी-शिष्य	

॥ श्री ज्ञानेश्वर माऊठी ॥

शब्द-कोश

मराठी-नावंग

प्रेरणें-वंदन्
प्रेरण-वंदे
प्रेस्क-वंदल
प्रेर्थ-वंदेय
प्रेरित-वंदंज
दिसणें-नस्तन्
दर्शन-नस्ते
द्रष्टा-नस्तल
दृश्य-नस्तेय
दृष्ट-नस्तज
कीर्तणें-व्रजन्
कीर्तन-व्रजे
हरिदास-व्रजल
सद्गुण-व्रजेय
कीर्तित-व्रजंज
जन्मणें-स्पंदन
जन्म-स्पंदे
पिता-स्पंदल

मराठी-नावंग

निवणें, शांत होणें-सनातन् देय-असंबेय
शांतवन-सनाते
होणें-कदंबन्
भवन-कदंबे
भूत-कदंबज
भावी-कदंबंर
भाव-कदंबस्
सोडणें-मुनस्नन्
मोक्ष-मुनस्न
मुमुक्षु-मुनस्नेय
मुक्त-मुनस्वज
दोहणे-यल्लपन्
दोहना-यल्लपे
दोग्धा-यल्लपल
दूध-यल्लपेय
मागणें-तल्लपन्
भिक्षा-तल्लपे
याचक-तल्लपल

मराठी-नावंग

दत्त-असंबेज
घेणें-अरस्तन्
प्रतिग्रह-अरस्ते
घेणाग-अरस्तल
मोजणें-अंचान्
माप-अंचे
मापक, तराजू-अंचाल
माप्य-अंचेय
जेवणें-अनुषन्
भोजन-अनुषे
भोक्ता-अनुषल
भोग्य-अनुषेय
भुक्त-अनुषंज
पिणे-अरव्हन्
पान-अरव्हे
पिणारा-अरव्हल
पाणी खाद्य-अरव्हेय

माता-सपंदली	श्रीमंत-इतलपल	जाणे-अनपूट
गर्भ-संपदेय	देणें-असंबर	गमन-असंटे
ता-हेवाळ-सपंदज	दान-असंबे	खेळणें-अमुवद्
भाऊ-गंसंपदेय	दाता-असंबल	क्रिडा-अमुळी
बाहिण-गंसंपदेयी	दात्री-असंबळी	हासणें-अरावन्
रडणें-अजंतन्	बोळणें-मंचूप	हास्य-अरावे
रूदन-अजंते	उगे राहणें-अरूहेनन्	वादकरणें-जितन्
रडता-अजंतल	मौन-अरूहेने	वाद-जित
शोच्य-अजंतेय	मुनी-अरूहेनल	वादी-जितल
बोळणें-अमेपन्	शत्रु-मोवदेय	वादग्रस्त-जितेय
भापण-अमेपे	वमन करणें-उंदन्	प्रतिवादी-इजितल
वक्ता-अमेषल	वमन-उन्दे	निर्विवाद-इजितेय
माष्य-अमेषेय	चोरणें-उलालन्	व्यापणें-अलंदन्
मरणें-अजीदन्	चोरी-उलोळ	व्यापक-अलंदल
मरण-अजीदे	चोर-उलालल	व्याप्त-अलंदज
मरणारा-अजीदल	पिणे-उलोदन्	मुतणें-ढन्
मृत-अजीदप्न	पान्-उलोदे	लघ्वी-ढे
विसरणें-अनश्नन्	पिणारा-उलोदल	शिरन-ढल
विसर-अनश्ने	पाणी-उलोदेय	मूत्र-ढेय
विसराळू-अनश्नल	मोडणें-उशंदन्	हागणे-ठन्
उपेक्ष्य-अनश्नेय	मोड-उशंदे	शौच-ठे
निजणें-लहोलन्	उमे राहणें-उरंचन्	गांड-ठली
झोंप-लहोले	चढणें-अएरन्	गू-ठेय
झोपाळू-लहोलल	चढ-अएरे	जप करणें-संबोधन्
कपट करणें-अरंचन्	फिरणें-अंकंचन्	जप-संबोध

कपट--अरंचे	फेरी, भ्रम--अंकंचे	जापक--संबोधल
कपटी--अरंची	दुराचरणरण करणें--अरोईपन्	मंत्र--संबोधेय
गारुड--अरंचेय	पाप--अरोईपे	ध्यानकरणे--धेन्
आगटणें--अनुसादन्	पापी--अरोईबल	ध्यान--धे
वर फेंकणें--मुळतल्ल	धरणें--अदस्तन्	ध्याता--धल
खात्री फेकणें--इमुळतल्ल	धारक, खांब-अदस्ते	ध्येय--धेय
उडी घालणें--अरुसन्	धारक--अदस्तल	समाधी लावणे--परोलन्
उडी--अरुसे	आधेय--अदस्तेय	समाधी--परोल
खेळणें--अंचावन्	न्हाणें--ओनंगदन्	योगी--परोलल
क्रोडा--अंचावी	हांक--अपिते	नियमणें--पसंदन्
खेळाडी--अंचावल	रागावणें--उलावस्तन्	नियम--पसंद
खेळ--अंचावेय	बसणें--उंतन्	नियंता--पसंदल
मारणें--मोवदन्	धांवणें--उलोतन्	नियम--पसंदेय
मरण--मोवदे	नसणें--इसनोवन्	प्राणणें--एनन्
मारक--मोवदल	संधी--हिते	सख्य करणें--सुरजन्
प्रीती करणें--पएलन्	अवसान--सिने	फूट--दोभे
वरणें--उप न्	भवन, कर्म--कदंबे	फंदी--दोभल
रचणें--मंतन्	होणे--कदंबन्	युद्ध--नुमट्टेय
व्रत करणे--समाहन्	असणें--सनोवन्	योद्धा--नुमट्टल
तप करणे--सुसमाहन्	गुंफणे--इनोयन्	फूट पाडण्यास योग्य-दोभेय
भजणें--युंजन्	गुफा--इनोये	शोभणे--उजेलन्
अवतरणें--संतरन्	वेणी--इनोयेय	राखणें--करंछन्
रुचणें--सनीदन्	अडसणें--नुसंदन्	रक्षण--करंछे
यात्रा करणें--गंगोलन्	तान--नुसंदे	रक्षक--करंछल
वेडे होणे, म्रष्टणे--कनिष्कन्	विंचरणें--जुसंदन्	रक्ष्य--करंछेय

राहणें--कनोदन्	फणी-जुसंदेल	विचार करणें--उल्लसन्
।जिणें--गंगोलन्	केस--जुसंदेय	विचार-उल्लस
वंचणें--थिंकन्	सुधारणें--मिसंजन्	मन--उल्लसेल
लुचणें, बोकडणें--पुरन्	बागाईतकरणें--निकुंजन्	शास्त्र--उल्लसेय
जिंकणें--कविंदन्	फ्यालसणें किंवा हेत्वाभासणें--दिमाष्टन्	मठ, श्रद्धालु-इसुवृंदल
धर्म करणें--संजिवन्	तर्क करणें--सुवृंदन्	अंधःकार--इचन्दे
अभ्यसणें--संततन्	तर्क--सुवृंदे	राजा क्षत्रिय-उजालावत्
सांपडणें--सुकंचन्	तार्किक-सुवृंदल	राज्ञी--उजालावती
हरपणें--निकंचन	वाटणें--त्रन्	कळणें--स्नदंशन्
उलटणें--कगंजन्	यत्नकरणें--सनोचन्	अनुभव--स्नदंश
घोरणें--इसलूचन्	लढणें--नुमट्टन्	स्नदंशल--अनुभवी
सहानुभूतीने देणे--विसलूचन्	फूट पाडणें	अनुभाव्य--स्नदंशेय
मैथुन करणे--वियानेन्	विद्वेषणें } दोमन्	जाणणें--प्लदूवन्
मैथुन--वियोले	प्रकाशणें--चन्दन्	ज्ञान--प्लदूवे
जार--वियोलल	रमणें--अल्मन्	ज्ञाता--प्लदूवल
मोकळे करणे--मुष्पीदन्	सोडणें--कुलंचन	ज्ञेय--प्लदूवेष
घालणें--नुबेनन्	त्याग--कुलंचे	वाचणें--मिलावन्
गाडणें--मुदेनन्	गाणें--इमोदन्	वाचन--मिलावे
टोचणे--रुदेनन्	गाण--इमोदे	वक्ता--मिलावल
शिकणें--लोलन्	गवई--इमोदल	वाक्य--मिलावेय
जोडणें--हितन्	गेय--इमोदेय	लिहिणें--मियान्
थावणें--सीनन्	प्रकाश--चन्दे	लेखन--मियवे
होणें--कदंबन्	प्रकाशक--चन्दल	लेखक--मियवल
असणें--सनोवन्	प्रकाश्य--चन्देय	लेख--मियवेय
स्तविणें--किजल्कन्	सुखदेणें--नन्दन्	करणें--दिलावन्

स्तुति-किंजल्की
 स्तावक-किंजल्कनवल
 चितणें-उल्लसन्
 मंत्रणें-पनीयन्
 वाहणे-उपनशन्
 नेणें-उलन्दन्
 मुका घेणें-लोलोअन्
 मुका-लोलेए
 ठेवणें-मुनाल्वन्
 ठेव-मुनाल्वे
 कृपण-मुनाल्वल
 लोटणें-असंशन्
 लोट-अशंशे
 ओढणें-करुछन्
 आढ, ताण-करुछे
 फाडणें-मुरोजोएन्
 भोग, चीर-मुरोजे
 गुरगुरणे-मुकंटन्
 गुरगुर-मुकंटे
 धुंगारणे-नश्रन्
 पुजा करणे-कामलन्
 पूजा-कामले
 पूजक-कामलल
 पूज्य-कामलेय
 आळिगन देणें-पिलोयनन्

सुख-नन्दे
 चारुणें-इन्चेरण
 चाल-इन्चरे
 शिजणें-इमन्शन्
 पाक-इमन्शे
 स्वयंपाकी-इमन्शल
 पक्कान्न-इमन्शेय
 सरकरणें-केन्
 सर्प-के
 शिवणें-मेन्
 शिवण-मे
 शिंपी-मेल
 स्पर्शणें-सेन्
 स्पर्श-से
 घुसळणें-सुमन्तन्
 घुसळण-सुमन्ते
 रवी-सुमन्तल
 दही-सुमन्तेय
 तापणें-इपन्नतन्
 ताप-इसन्नते
 तापट-इसन्नतल
 हलणें-बुलन्दन्
 चलन-बुलन्दे
 चंचल, चालक-बुलंदल
 सांगणें-इलादन्

करण-दिलावे
 कर्ता-दिलावठ
 कार्य, काम-दिलावेय
 उगाळ-चिशंते
 वाढणें गिरंनोज
 वाढ-गिरंनवे
 वाढपी-गिरंनवल
 मोकळे करणें-मुषोदन
 झटकरणें-किरंनोन्
 झटका-किरंनवे
 उकरणें-विरंनोन्
 स्मरणें-शिरंनोन्
 स्मरण-शिरंनाने
 नमणें पळकन्
 नमस्कार-पळके
 वंद्य-पलंकेय
 दास्य करणें-ऐनन्
 दास्य-ऐन
 सेवक-ऐनल
 सेख्य-ऐनेय
 अर्पण करणे-सन्तन्
 निवेदन-सन्ते
 नैवेद्य-सन्तेय
 स्वासणें-इंगदन्
 कास-इंगदे

अलिंगन, भेट-पिलोएने कथा-इलादेय

वाजणें-बुएचन्

वाजा-बुएचे

वाजंत्री-बुएचल

कांडणें-ओपन्दन्

तोडणें-किरोईतन्

तोड-किरोईते

आणणें-लेन्

बोलावणें-चक्रन्

हळू बोलणें-मोपन्

लावणें-तुफन्

खलणें-गुरंतन्

लाग-तुफे

खल-गुरंतल

औषध-गुरंतेय

उघडणें-जुरंतन्

उघाड-जुरंते

शिकणें-तुरंदन्

शिक-तुरंदे

नाक-तुरंदल

शेंबुड-तुरंदेय

थुंकणें-इरंदन्

भुलणें, विसरणें-गुनासन्

थुंका-इरंदे

झाडणें-किपन्सन्

फडा-किपन्सले

उगाळणें-चिशन्तन्

छाया करणें-नुनंदन्

छाया-नुनंदे

छत्र-नुनंदले

सार्वभौम-नुनंदेय

अन्याय-इगित

अपराधी-इगितल

अन्याय्य } इगितेय
अयोग्य }

इच्छिणें-कलंदन्

मदन, काम-कलंद

इच्छा-कलंदे

कामी-कलंदल

काम्य-कलंदेय

— — — —

१ - इद्

२ - तद्

३ - तवद्

४ - नुजेद्

५ - संदेद्

६ - इरेद

कल्ला करणें-कदंगन्

कल्ला आरोळी-इदंगे

दळणें-कुरंजन्

दळण-कुरंजे

जात-कुरंजले

धान्य-कुरंजेय

गिळणें-निपंशन्

अजगर-निपंशल

रुळणें-निमंशन्

पोळणें-लुदंशन्

चटका-लुदंशे

जार-लुदंशल

जळणें-नुदंशन्

आग-नुदंशे

अग्नि-नुदंशल

इंधन्-नुदंशेय

वळणें-सदंशन्

वळसा, भोवरा-सदंशे

नदी-सदंशली

गळणें-अदंशन्

गाळण-अदंशे

पातळ-अदंशेय

चळणें-लपंशन्

चंचल-लपंशल

धातु-तुल

भाजणें-पसेरन्	७ - अरंमेद्	मूळरूपभेद-सिकोश
पात्र, भांडे-पसेरे	८ - निवद्	प्रयोजक भेद-तुवस
भरडभुंजा-पसेरल	९ - उद्	शक्य भेद-हेनस
वाळणें-नसेरन्	१० - किम्	स्वार्थ-सन्नद
भिजणें-दरीयन्	११ - किमेद्	विध्यर्थ-मुनद
पाउस-दरीयल	२० - तेम्	आज्ञार्थ-एनद
ऐकणें-मुवोदन्	३० - तवेम्	संशयार्थ-परन्नद
श्रवण-मुवोदे	४० - नुजेन्	संकेतार्थ-जुशन्नद
श्रोता-मुवोदल	५० - संदन्	विशेषण-मतिन्नद
श्राव्य-मुवोदेय	६० - एरन्	अव्यय-चुवर्स
पाहणें-पेशन्	७० - अरम्	गुणविशेषण-लूदस
दर्शन-पेशे	८० - निवेन्	क्रिया विशेषण-नूवन्स
द्रष्टा-पेशल	९० - उन्	कालवाचक
दृश्य-पेशेय	१०० - केम्	क्रिया विशेषण } केनुवन्स
धुणें-लोदन्	२०० - तदकेम्	स्थलवाचक
धुण-लोदे	हजार-कमेम्	क्रिया विशेषण } कोनुवन्स
धोवी-लोदल	लक्ष-तमेम्	उभयान्वयी अव्यय-सिचुवर्स
वस्त्र-लोदेय	कोटी-समेम्	केवलप्रयोगी अव्यय-रिचुवर्स
पिडणें-तोदन्	अब्ज-नुमेम्	शद्वयोगी अव्यय-निचुवर्स
पिडा-तोदे	पहिला-इदाव	शुद्ध शद्वयोगी अव्यय-दिचुवर्स
उपकार करणें-सोदन्	पहिली-इदावी	क्रियापद-रोमर्स
उपकार-सोदे	पहिले-इदावे	एकदां-इदबल
उपकारी-सोदल	दोनदा-तदबल	प्रयोग-कुजन्स
उपकारार्थ-सोदेय	आधिक-नथनी	कर्तरि प्रयोग-कस्कुजन्स
न्याय करणें-गितन्	कमी-इनथनी	कर्मणी प्रयोग-दस् कुजन्स

न्याय-गित	एवढा-दंब	भावी प्रयोग-मत् कुजन्स्
न्यायाधीश-गितल	जेवढा-वंब	कर्ता-कसा
न्याय-गितेल	तेवढा-संब	कर्म-दस्
विष्णु-मुनंत	केवढा-वेंब	काळ-इल
रमा-मुनंती	इतका-दह्ल	वर्तमान काळ-कुलिल
ब्रह्मा-नावन	जितका-वह्ल	भूतकाळ-तलिल
सावित्री-नावनी	तितका-सह्ल	भविष्यकाळ-वेलिल
मुलगा-कांजंत	कितका-वेमह्ल	दर्शक सर्वनाम-वेननोमर्स
मुलगी-कांजंती	किती-वेन्नी	पुरुषवाचक सर्वनाम-हेननोमर्स
गाय-किंदपी	मोठा-तरव	संबंधी सर्वनाम-अनीननोमर्स
बैल-किंदप	लहान-इतरव	आगम-इनस
म्हैस-दिंकानी	अन्य-जम	आदेश-इलिनस
रेडा-दिंकान्	गोड-तोबल	मात्र-हंस
गरुड-कुरंद	कडू-इतोबल	जर-वली
घोडी-कौरंदी	चांगला-सुरंच	तर-सली
घोडा-कौरंद	वाईट-इसुरंच	एव्हां-दतोम्
हरीण-कवान्	तुरट-निरस	जेव्हां-वतोम्
हरणी-कवानी	आंबट-तौरस	तेव्हां-सतोम्
सर्व-नोम	खारट-चौरस	केव्हां-वेन्तोम्
आज-एद	तिखट-विनोन	च-ह
काल-क्रेद	पांढरा-सुकर्म	जवळ-परवल
परवां-पेद	काळा-इसुकर्म	दूर-इपरवल
माहिना-एमर	हिरवा-सेसुकर्म	आणि-लबल
ऋतु-कैमर	लाल-इनेसुकर्म	परंतु-निलन्
अयन-वेमर	निळा-लनीयनकर्म	वर-उदल

वर्ष-पेमर	पिवळा-मोवतकर्म	खाली-इलुदल
युग-मेमर	कोण-ओम्	कडे-सुल
कल्प-तेमर	कोणता-ओम्स	पुढे-एदल
घटका-रस्ते	कोणती-ओम्सी	मागे-इलेदल
प्रहर-केस्ते	कोणते-ओम्से	इकडे-अनुसुल
दिवस-वेस्ते	कसा-वेंक	तिकडे-इलनुसुल
रात्र-पेस्ती	कसी-वेंकी	जिकडे-विसुल
आदि-सिमी	कसें-वेंके	कोठे-ओंछ
अंत-इसिमी	जसा-वक	तेथे-संछ
आपण-अना	जशी-वकी	जेथे-वंछ
तो-स	जसें-वके	येथे-दंछ
ती-सी	पाहिजे-ललित्	होय-एम
तें-से	नको-इललित्	नाही-इलेम
तूं-सू	आहे-सनी	नाही-इसनी
तुम्ही-सुकी	अपि-पनी	आतां-नहून
आम्ही-समकी	वाहवा-छन्छन्	मग-इनेहून
जो-व	अरेरे-इछन्छन्	नये-इलेंत
जी-वी	केवल-सरी	इसनीत
जे-वे	पिवळारंग-मोवतकर्म	नको-इलेंट
मी-स्वयम्	जाती-पाजी	इसनीट
आवश्यक-अलत्	व्यक्ति-इपाजी	कां-म्ना
अनावश्यक-इलंलत्	कोण-सम्	निष्कारण-इलुंज
लिंग-वम	कायवेम्	म्हणून-ललुम्

प्रयोजक भेदांत धातूला लागणारा } शक्य भेदांत धातूला लागणारा }
 प्रत्यय-अवत् } प्रत्यय-अयत् }

भूतकाळीं प्रत्ययांतील स्वराळा } भाविष्यकाळीं प्रत्ययांतील स्वराळा }
आगम-ई } आगम-ऊ }

क्रियापदाला लागणारे वर्तमानादि कालाचे प्रत्यय

ए. व.	ब. व.	
प्र. पु. अन्	अम्	तरप प्रत्यय-य
द्वि. पु. अंस	अंथ	+ करवी-चिन्नी
तृ. पु. अत्	अतान्	तमप प्रत्यय-श
भाववाचक प्रत्यय-अस	भविष्यकाल वाचक धातुसाधित प्रत्यय-अंद	
सारखा—गम	विना—चम	

मतुप प्रत्यय-नम् नामाला लागणारे प्रथमादिचे प्रत्यय—

ए. व.	ब. व.	ए. व.	ब. व.
प्र. ...	की	प. अम्	उम्
द्वि. अद्	एद्	ष. अर	ईर
तृ. अन्	ईन्	स. ई.	ए.
च. ...	...	सं. ची (हे) चावन् (अहो)	

नञ प्रत्यय (व्यंजन पूर्व) इ

नञ प्रत्यय (स्वर पूर्व) इल

विध्यार्थी आगम-ए

पुल्लिंग-परवम

स्त्रीलिंग-परविम

नपुसकलिंग-इपरन्वेम्

नाम-अर्स

विभक्ती-इत

वचन-नून

अंक-अंक

बहु-कुन्

एकवचन-इन्नून (इदनून)

बहुवचन-कुन्नून

सांधि-हिते

स्वर-आम

व्यंजन-कह

विसर्ग-इन्द

अनुस्वार-मुन्द

धातुप्रत्यय-पल्वस

विभक्ती प्रत्यय-पल्वम

समास-मोन्सम

उत्तम पुरुष-सुरंचशपर

मध्यम पुरुष-दंकावपर

प्रथम पुरुष-इदावपर

तत्पुरुष समास-इत्परमोन्सम

नञतत्पुरुष समास-इलेत्परमोन्सम

कर्मधारय समास--दसादस्तमोन्सम	द्विगु समास--गमोनेन्स	
द्वंद्व समास--तदसमोनेन्स	बहुव्रीहि समास--चमोनेन्स	
हा--दा	ही--दी	हैं--दे
रंग--कर्म	पांढरा रंग--सुकर्म	काळा रंग--इसुकर्म
हिरवा रंग--सेसुकर्म	लाल रंग--इनेसुकर्म.	निळा रंग--लनीयनकर्म
पति--मौनेंत	पत्नी--मौनेंती	उपाध्याय--मुनान
गुरुपत्नी--मुनानी	गुरुबंधु--मुनानेय	कारण--लुंज
मध्य--दंक	पृथ्वी--उज्जी	देव--कनुवान्
देवी--कनुवानी	ब्रह्म--चन्नोन	माया--इचनोन
ब्राम्हण--चन्नावन	ब्राम्हणी--चन्नावनी	राजा--उजालावत्
राज्ञी--उजालावती	असा--दक	अशी--दकी
असें--दके	तसा--सक	तशी--सकी
तसें--सके	बहु--कुन	
मध्यम्--दंकाव, दंकावी, दंकावे	अपत्यार्थी प्रत्यय--उस	

उंतन्-बसणें

मी बसतो.....उंतनन्	मी बसलो.....उंतनीन्
मी बसेन.....उंतनून्	मी बसत असतो--उंतनवन्
मी बसत असे--उंतनवीन्	मी बसत असेन--उंतनवून्
मी बसत आहे--उंतनो (सनी) सनोवनन्.	मी बसत होतो--उंतनो
सनोवनीन्.	मी बसत असेन--उंतनो सनोवनून्.
मी बसलो आहे--	उंतनीन् (सनी) सनोवनन् अथवा उंतंनैज (सनी) सनोवनन्
मी बसलो होतो--उंतनीन् सनोवनीन् अथवा उंतंज सनोवनीन्	
मी बसलो असेल--उंतनीन् सनोवनून् अथवा उंतंज सनोवनून्	
मी बसणार आहे--उंतनून् (सनी) सनोवनन् अथवा उंतंद सनोवनन्	
मी बसणार होतो--उंतनून् सनोवनीन् अथवा उंतंद सनोवनीन्	

मी वसणार असेन-उंतनून सनोवनून अथवा उंतंद सनोवनून

मराठी प्रमाणें केलें आहे

- १) समन् अरंचेय लोलनीत् २) समन् अरंचेय लोलनीत् सनोवनत्
३) " " " सनोवनीत् ४) " " " सनोवनूत्

संस्कृताप्रमाणें कर्मणी प्रयोग सर्व काळीं ठेवून त्याला स्वतंत्र प्रत्यय ठेवावा अथवा मराठी प्रमाणें भूत काळींच ठेवून तृतीयांत कर्ता प्रथमान्त कर्म व भूतकाळाचे कर्माप्रमाणें क्रियापद त्या पुरुषी ठेवावे. येथे मराठी प्रमाणें केलें आहे.

शक्य भेदः—

मी	गारुड	शिकू	शक्तो—	सम	अरंचेय	लोलनयतन्
"	"	"	शकलो—	"	"	लोलनयतीन्
"	"	"	शक्तेन—	"	"	लोलनयतून्
"	"	"	शक्त असतो—	"	"	लोलनयतवन्
"	"	"	असे—	"	"	लोलनयतवीन्
"	"	"	असेन—	"	"	लोलनयतवून
"	"	"	आहे—	"	"	लोलनयतो (सनी) सनोवनन्

मी गारुड शिकतो—सम अरंचेय लोलनन

मी गारुड शिकलो सम अरंचेय लोलनीन्

* १) समन् अरंचेय लोलनयतीत्

* २) " " लोलनयतीत् सनोवनत्

* ३) " " " सनोवनीत्

* ४) " " " सनोवनूत्

मी गारुड शिकूं शिकत होतो सम अरंचेय सनोवनीन्

" " " " असेन " " सनोवनून

१)*मी गारुड शिकूं शकणार आहे. सम अरंचेय लोलनयतून (सनी) सनोवनन

” ” ” ” होतो ” ” ” ” सनोवनीन

” ” ” ” असेन ” ” ” ” सनोवनून

लोलनयंद (सनी) सनोवनन्, लोलनयंद (सनी) सनोवनीन् लोलनयंद

(सनी) सनोवनून

२)*मी गारुड शिकूं शकलो आहे. सम अरंचेय लोलनयतीन् (सनी) सनोवनन् । लोलनयंज (सनी) सनोवनन्

३)*मी गारुड शिकूं शकलो होतो. सम अरंचेय लोलनयतीन (सनी) सनोवनीन् । लोलनयंज (सनी) सनोवनीन्

४)*मी गारुड शिकूं शकलो असेन. सम अरंचेय लोलनयतान (सनी) सनोवनून । लोलनयंज (सनी) सनोवनून

प्रयोजक शक्य भेदः—

शिकवूं शकतो-लोलनवतयतन्. शिकवूं शकत असतो-लोलनवतयतवत्

प्रयोजक शक्य विध्यर्थ भेदः—

शिकवूं शकावे-लोलनवतयतेत्. शिकवूं शकत असावे-लोलनवतयतवेत

मी गारुड शिकावे-समन् अरंचेय लोलनेत अरंचेयकी लोलनेतान्

आम्ही ” ” समक्यन् ” ” ” ”

तूं ” ” स्वन् ” ” ” ”

तुम्ही ” ” सुक्यन् ” ” ” ” विध्यर्थ

त्याने ” ” सन् ” ” ” ”

त्यांनी ” ” सक्यन् ” ” ” ”

मी त्याला गारुड शिकवावे-समन् सद अरंचेय लोलनवेतत्

आम्ही ” ” ” समक्यन् ” ” ” ”

तूं ” ” ” स्वन् ” ” ” ”

तुम्ही ” ” ” सुक्यन् ” ” ” ”

त्याने त्याला गारुड शिकवावे-सन् सद अरंचेय लोलनवतेत्

त्यांनी " " " सक्यन् " " "

अरंचेयकी लोलनवतेतान् - प्रयोजक विध्यर्थ

मी शिकत असावे - समन् अरंचेय लोलनवेत	अरंचेयकी	रीती
आम्ही " " समक्यन् " " "	लोलनवतेतान	विध्यर्थ

मी शिकवीत असावे-समन् अरंचेय लोलनवतवेत्

आम्ही " " -समक्यन् " " "	अरंचेयकी	प्रयोजक
	लोलनवतवेतान्	रितीविध्यर्थ

मी त्याला गारुड शिकवितो-सम सद अरंचेय लोलनवतन्

" " " शिकविले- " " " लोलनवतीन्

" " " शिकविन- " " " लोलनवतून्

" " " शिकवित असतो- " " " लोलनवतवन्-प्रयोजक भेद

" " " असे- " " " लोलनवतवीन्

" " " असेन- " " " लोलनवतवून्

" " " आहे- " " " लोलनवतो (सनी)सनोवन्

" " " होतो- " " " लोलनवतो सनोवनीन्

" " " असेन- " " " सनोवनून्

" " " शिकविले आहे- " " " लोलनवतीन् (सनी) सनोवनन्

" " " होते- " " " सनोवनीन्

" " " असेल- " " " सनोवनून्

× २ (लोलनवंज) × ३ (लोलनवंज) × ४ (लोलनवंज)

मी त्याला गारुड शिकविणार आहे-सम सद अरंचेय लोलनवतून्(सनी)सनोवनन्

" " " होतो- " " " सनोवनीन्

" " " असेन- " " " सनोवनून्

लोलन वंद, लोलन वंद, लोलन वंद

१ समन् सद अरंचेय लोलनवतत्

२ " " " लोलनवतीत (सनी) सनोवनत्

३ " " " " सनोवनीत्

४ " " " " सनोवनूत्

मराठी प्रमाणें रूपें वनाविली आहेत. संस्कृत प्रमाणें केल्यास कर्म-
णीचा सर्वकाळीं उपयोग होईल व स्वतंत्र प्रत्यय लागेल.

श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

प्रश्नोत्तरें

श्री गणेशायनमः

ओवी:- ॐ नमः श्रीज्ञानेश्वरा । निर्गुणानिजार्थधृताकारा ॥
रिी ठेवोनि कृपा करा ॥ प्रश्नोत्तरा वदवावे ॥१॥

प्रश्न:- मनुष्यानें काय केले पाहिजे ?

उत्तर:- स्वतःची उन्नति.

प्र० कशाच्या योगाने ?

उ० धर्मच एक उन्नतीचे साधन आहे.

प्र० धर्माचे लक्षण सांगा ?

उ० नीती; गुप्तविद्या, व तत्त्वविद्या इतके अंग मिळून धर्म होतो.

प्र० नीति म्हणजे काय ?

उ० आपल्याला दुःख नको तसें सर्वानांच नको म्हणून ज्या रितीने
ना दुःख हटवितां येईल अशा आचरणाला नीति म्हणतात. परिणामी
त दुःख उत्पन्न होत नाही असे आचरणही नीतीत मोडते. ही नीति
शेका पुरती असली म्हणजे शरीर आहे तो पर्यंतच दुःख. परिणामी
न ब्रह्माची इतकाच त्या नीतीचा जेव्हां संकोच होतो तेव्हां तिच्यातून
राजिक नीति, राजनीति वगैरे उत्पन्न होतात आणि बहूपयोगिता वगैरे
ही इहलोकीच्या नीतीतच उपस्थित होतात. मेल्यावर आपल्याला
व होऊं नये इतका वरील परिणाम शब्दाचा अर्थ केला कीं मग या
माला व परलोकाला उपयोगी पडणारे आचरण करावें लागते. या

आचरणालाच धर्म म्हटले आहे. पुनर्जन्म आणि शरीररहित सुख हे दोन्ही परलोक शब्दाचे अर्थ समजावेत.

प्र० धर्माला आधार काय ?

उ० ईश्वरानें व महात्म्यांनी सांगितलेली वचनें.

प्र० ती कोणती ?

उ० श्रुति व स्मृति.

प्र० ईश्वर कोण ?

उ० जी शक्ती मनुष्य क्रियेला व जड पदार्थाला अपेक्षित आहे. तिचे चालक चैतन्य.

प्र० ईश्वर कसा आहे ?

उ० सर्वज्ञ, सर्वकर्ता व सत्यसंकल्प.

प्र० सर्वज्ञ म्हणजे ?

उ० तिन्ही काळाचे ज्ञान ज्याला वर्तमान असते तो.

प्र० सर्वकर्ता म्हणजे ?

उ० देश, काल, वस्तु ज्याला उत्पन्न करतां येतात तो.

प्र० सत्यसंकल्प म्हणजे ?

उ० इतर सामग्री न लागता ज्याच्या इच्छेनेंच सर्व कांहीं होते.

प्र० महात्म्ये म्हणजे कोण ?

उ० परमेश्वराच्या उपदेशानें सदाचरण करून परमेश्वर कोटींत गेलेले.

प्र० परमेश्वर कोटी म्हणजे काय ?

उ० ज्या स्थितींत संकल्पज्ञान, कर्तृता व भोग ईश्वरावांचून दुसऱ्या कोणत्याच पदार्थावर अवलंबून नसतात ती स्थिती. भोग म्हणजे सुख प्राप्ती.

प्र० ईश्वर कोटींत कसें जाता येतें ?

उ० गुप्त विद्येच्या योगानं.

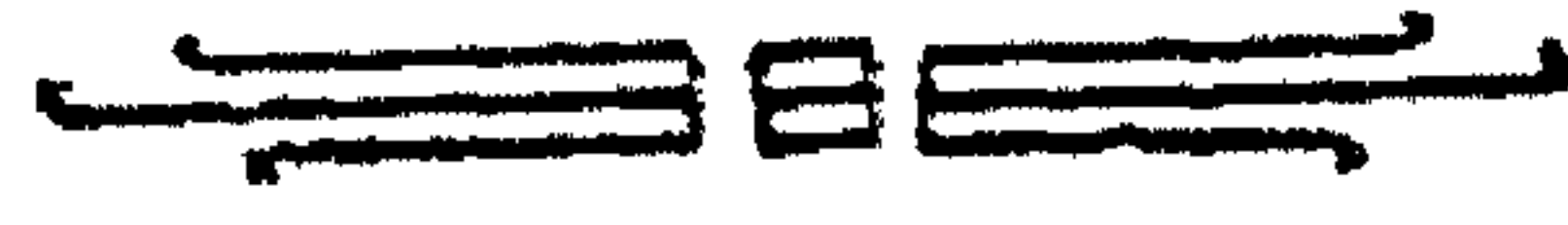
प्र० गुप्तविद्या म्हणजे काय ?

उ० आपल्या इच्छेने शरीराबाहेर निघून शरीर न घेतां राहतां
येऊन शुद्ध सत्वरूप जिच्या योगाने होतां येते ती.

प्र० तिचे दुसरे काही नांव आहे काय ?

उ० होय तिला योग म्हणतात.

[अपूर्ण]

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

श्री भाऊसाहेब खापरे यांस पाठविलेले

पत्र

तीर्थस्वरूप व चिरंजीव रा. रा. खापरे यांस सा. न. व आशीर्वाद. आपले कृपापत्र पावलें. वाचून समाधानापेक्षां खेदच अधिक उत्पन्न झाला; म्हणून मी कांहीं तरी लिहून पाठवीत आहे. हे वाचून मनाची स्थिति कळवावी .

आपलें पत्र वाचून आपल्या मनाविषयीं जो माझा समज झाला आहे तोच माझ्या खेदाचें कारण आहे. आपलें पत्र वाचून आपली Suicidal tendency वाढत चालली असावी असें मला वाटते. पण हें खरें असेल तर असें आपण करूं नये, अशी मी जोरानें आज्ञा करतो; कारण माझ्या संप्रदायासंबंधांत आपण पंडित आदि मंडळीवर माझा भरवंसा आहे. आपण भलतेच केल्यानें माझा विश्वास हिरावून नेल्या सारखे होईल. आपल्या चित्ताविषयीं मी शंका घेतली असेल. पण त्या शंकेनें प्रेम कमी होण्याचें कारण नाही. कारण व्युत्थानवृत्तींत माझ्या-विषयींहि मला शंका येतात. म्हणून आत्मप्रेम कमी झालें आहे काय ? व्युत्थानवृत्ति जो जो आहे त्याविषयीं शंका येणें उचित आहे असें मी समजतो. तथापि तुमच्याविषयीं खरोखर प्रबल शंका आल्या नाहीत. आपण माझ्या विरुद्ध असाल अशी शंका तर कधींच आली नाही. परंतु शंका आली ती एवढीच कीं माझ्या करण्यांतील उद्देश आपणांस समजत नाहीत. दुसरें माझें अनुमान असें झालें कीं आपल्या मनोवृत्तीस मी पापी आहे असें

वाटत असावे. कारण या बाबतीचा विचार केल्यास आपण दोघेहि समदुःखी आहोत. आपल्याला स्त्रीच्या अभावी कामवृत्ति उत्पन्न होत असतील तर त्या मलाहि उत्पन्न होतात. Ford साहेबाने आपल्या Sexual Question मध्ये असे म्हटले आहे की ज्याला स्वप्नामध्ये शुक्रपात होतो किंवा जो स्त्री नसल्यामुळे Onanist (ओन्यानिष्ट) असतो त्याला मी पापी आहे असे वाटत असते व त्यामुळे ते कधी कधी आत्मघातहि करून घेतात. आतां आपण Onanist असाल असा संशयहि नाही. व मी तो कधी घेणारहि नाही. बाकीच्या स्थितीत माझा व आपला सारखेपणा आहे. उत्तर-रामचरित्र समदुःखी म्हणूनच आपण दोघांनीं एकान्तीं वाचले होते. तेव्हां आपण जर पापी असले तर त्या दर्ज्यात मी हि एक आहे यांत कांहीं संशय नाही. आतां पत्नीच्या बाबतीत जो आपणाला झटका बसला आहे तसा मला नसला तरी आईच्या बाबतीत आहे यांत शंका नाही. उमरावतीत एका स्त्रीने माझ्याशी विपरीत वर्तन केले ते आपणाला ठाऊक आहेच. तेव्हां “समानशीले व्यसनेषुसख्यम्” या न्यायाने माझ्यापुढे आपणाला लाजण्याचे हें कांहीं मोठेसे कारण नव्हे. अमुकाने पाप होते व अमुक कर्माने तें दूर होतें या दोनहि गोष्टी अदृष्ट असल्यामुळे याचें प्रकाशक शास्त्र आहे. परंतु कित्येकांचा पापावर विश्वास असतो व पाप दूर करणाऱ्या शास्त्रावर नसतो, अशी मी पुष्कळांची मनोवृत्ति पाहिली आहे. याचें कारण दुर्दैवापेक्षा दुर्बुद्धिच अधिक असते असें मला वाटते. आम्ही जन्माचे पापी तर आमचे भगवन्नामानें काय होणार असें व्यंकट-रावचेहि एके काळीं उद्गार होते. शिव शिव ! जे शास्त्र पाप होते म्हणते त्यावर विश्वास ठेवावयाचा व जे शास्त्र पाप दूर होते म्हणते त्यावर विश्वास ठेवावयाचा नाही. हें वेड नव्हे तर काय ? एखाद्या गोष्टीवर कारणावांचून विश्वास न ठेवणें हें वेड नव्हे काय ? शास्त्रांत भगवन्नामावर किंवा गंगेवर विश्वास न ठेवणारा सर्व पाप्यामध्ये श्रेष्ठ सांगितला आहे.

तेव्हां यावर विश्वास ठेवणें आपल्या हातीं असून न ठेवून दुसरें पाप कां करून घ्यावें ? आतां यावर विश्वास बसत नसेल तर पापशास्त्रांवर तरी विश्वास कां बसावा ? मी आपल्या पापी म्हणणारा मनुष्य Christian व मुसलमान धर्मांतचा चांगला गणला गेला आहे. हिंदु धर्मांत नाही. आमच्या पापापुढें लहानसें प्रायश्चित्त काय करणार असेंहि पुष्कळांना वाटत असतें. पण अशानें विचार्या प्रायश्चित्त शास्त्रालाच वैद्यार्थ्य येईल. कारण प्रायश्चित्त करणाऱ्या-हून शेतकीचे काम करणारे अधिक श्रम करणारे असतात. मरण हेंच जर सर्व पापांचे प्रायश्चित्त असते, तर आत्महत्या नांवाचा जो शास्त्रांत दोष सांगितला आहे, तो सांगितला नसता. आपण स्वतःला “नीच”, “विषयी,” असें पत्रांत लिहिलें आहे व तसें कदाचित् आपण अपालहि. पण आपण माझ्यापेक्षा अधिक दूषित आहा काय असें मी आपणास विचारतो. कारण “प्रभाते स्नातीनां नृपति रमणीनां कुचतटी । गतो यावन्मातर्मिलतितव तोयैर्मृगमदः ॥ मृगास्तावद्वैमानिक शतसहस्रैः परवृताः । विशंति स्वच्छंदं विमलवपुषो नंदनवनम् ॥ एवढी जी समर्थ तिच्या अंकावर आपण विराजमान आहांत. मी मात्र एका खेडेगावांत पडलेलो आहे. आपल्याला विश्वेश्वराचे दर्शन नित्य आहे. तेव्हां असें असूनहि आपण पापी राहिला आहा काय ? आणि इतक्या वरहि आपण स्वतःला पापी वाटत असल्यास त्याचें निराकरण कोण करणार ? आपल्यास पापी म्हणवून घेणारा मनुष्य मोठा चांगलाहि असेल परंतु आपल्यास क्षमा करणारा कोणीतरी आहे असा भरवंसा जर त्याजवळ नसेल तर तो नास्तिक नव्हे काय ? आतां वारंवार पाप करून वारंवार क्षमा मागणें म्हणजे “हम तो तुम्हारेहि है” या कोटींत जाण्यासारखे आहे. तथापि क्षमेचा काळ वाढवीत जाऊन पापाचा काळ कमी करणें हाच याला उत्तम उपाय आहे. असा करणारा प्रथम प्रत्यक्ष केल्यावर क्षमा मागतो. पुढें मनांत आल्यावर देखील मागतो यांतच यमानियमाच्या अभ्यासाचें बीज आहे. “रात्रांदिवम आम्हां युद्धाचा

प्रसंग” अंतर्वाय जग आणि मन” असें तुकाराम महाराजांनीं सुद्धां म्हटलें आहे. मन चाकर करून ठेविल्याशिवाय तें आपलें ऐकत नाही. म्हणून रडत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? मुलें रडत बसतात; परंतु त्यांचा देखील आपल्या आईवर भरंवसा असतो व रडण्याचा ते बलानें प्रयत्न करीत असतात. “बालानां रोदनं बलम्” असें म्हटलें आहे. ज्याच्या मनांत जोम नाही अशा मुळमुळ रडणाऱ्याची आंसु पुसणारे जगांत कोणी नाही. अपय्या दीक्षिताचा व जगन्नाथ पंडिताचा प्रत्यक्ष विरोध इतिहासप्रसिद्ध आहे. लवंगीमुलें जगन्नाथ पंडितास बहिष्कार घालण्यास अपय्या दीक्षित पुढें होते; व चित्रमीमांसा खण्डनांत “अपय्या दीक्षितस्य लंब कर्णस्य” इत्यादि उद्गार जगन्नाथ पंडितानें दीक्षिताविषयीं द्वेष मूलक काढलेले आहेत. परंतु लवंगीला घेऊन एकवेळ जगन्नाथ पंडित गंगेच्या कांठावर उघड्या मैदानांत बेशरम निजले असतां सूर्योदयानंतर दीक्षितांनीं तेथें तसेंच पाहिले तेव्हां “किं निःशंकं शेसे शेषे वयसः समागतो मृत्युः” असें वाक्य उच्चारलें. वाक्य ऐकून पंडितानें तोंड उघडून पाहिल्यावर दीक्षित पुनः म्हणाले “अथवा सुखं शयीथाः निकटे जागर्ति जान्हवी जननी” दीक्षित हे पंडिताचे शत्रु होते तरी पण त्या शत्रुत्वाला आपला गंगेवरील विश्वास हिरावून नेऊं दिला काय ? इतरत्र केलेलें पाप गंगेमध्ये नाश पावते व गंगेमध्ये केलेलें पाप गंगेमध्येच नाश पावते; असें शास्त्र आहे. आतां दुसरें एक वाक्य याच्या विरुद्ध आहे खरें. परंतु तें विस्तृत असल्यामुलें येथें त्याचा विचार करीत नाही. सुरतरुमध्ये अग्निर्ण्यांत केला जाईल. बरें मी पापी आहे असें समजण्यांत तरी तुमची सुधारणा काय होणार ? पुढें जो मजर धरला नाही तर तुम्ही पापी जसेच्या तसेंच राहणार व मी पापी आहे या समजुतीवर तुम्हांला दुसऱ्याला उपदेशहि करतां येणार नाही. म्हणून पुढील वाट न चालतां आपल्यास पापी मानून बसणें शहाणपणास शोभत नाही. विश्वामित्रांना

भूक लागल्यामुळे कुठ्याचें मांस खाण्याकरितां गेले. त्यांना एका चांडालानें म्हटलें कीं आपल्याला हें मांस भक्ष्य नाहीं. तेव्हां त्यांनीं मला हें खावूं तर दे. मग मी आपल्या तपानें हें पाप भस्म करीन अमें त्याला खण-खणीत उत्तर दिले भगवत्स्मृति काय म्हणतें इकडे लक्ष्य द्या.

“ कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ” हेंच माझ्या वर्तनांतील सूत्र आहे. येथें संक्षेप लिहून तुम्हाला फाजील शंका घेण्याला अवकाश देत नाहीं. शंका निराकरणच पाहिजे असल्यास मनुस्मृति अ. २ श्लो. १४ पहावा. विष्णुपंत जेव्हां आळंदीस गेले तेव्हां बापूने असाच एक आक्षेप मजवर केला होता, कीं तो आळंदीस अभिषेक करण्याला अधिकारी नाहीं कदाचित् तसें असेलहि. परंतु तातांच्या पापनिराकरण सामर्थ्यावर मी अविश्वास करावा काय ? आतां तो वाईट असेल तर नुसते दूर केले म्हणजे झाले. द्वेष कां करावा असें मी बापुला म्हटलें. पण ते त्याला पटलें नाहीं. तातांच्या पाप निराकरण सामर्थ्यावर विश्वास न ठेवणें म्हणजे मी अधिक पाप करीत आहे असें मला वाटते.

तिसरें माझें अनुमान असें झालें कीं बापु प्रमाणेंच मी आपल्याला समजत असेल. पण तसें मुळींच नाहीं. बापुविषयीं तरी कांहीं माझा द्वेष नाहीं. मला काय करावयाचे आहे. शिवाय मला संस्कृत येत नाहीं हें मी तोंडानेंच म्हणत असून आपण कांहीं मला वाचून दाखवीत असतां हेहि सर्वांना माहित आहे. मग तेंच लोकांजवळ सांगून क्षणोक्षणीं माझा तेजोभंग करण्यांत कोणता विकार समजावा. बापुचें म्हणणें असें आहे कीं महाराज म्हणतात तुम्हांला कांहीं समजलें नाहीं तर त्यांचे पार्शी कां राहा ? जितके आम्हांला समजले तितके आम्हीहि वाचून मिळविले असते. पण हें म्हणणें थोडासा मोठा झाल्यावर वडिलांनीं माझ्यासाठीं काय केले ? मीहि मिळवून खाण्याला समर्थ आहे, असें म्हणण्यासारखे हास्यास्पद

आहे. कारण आतांपर्यंत वडिलांनी पोसलें नसतें तर अशी बोलण्याची शक्तिहि आली नसती. तेव्हां अशा माणसांच्या संबंधाची मला इच्छा नाही. पण तसें आपणाला समजत नाहीं हें पक्कें लक्षांत आणू या. स्वतःचे बोलणें ज्याच्यानें आवरत नाहीं त्याचें मन त्याचें त्याच्यानें काय आवरेल. तेव्हां त्यांची सुधारणा पुढें कशी बहावयाची याबद्दल माझा निश्चय होऊन चुकला आहे. त्यांना असें वाटते कीं आम्ही पुढच्या जन्मांत तरी महाराजांना भिळवूं पण या जन्मांतच जर आपण आपल्याला प्रतिबंध करून घेत आहोंत तर पुढच्या जन्मांत प्रेमाचा तीव्र संवेग कसा होईल हें त्यांना समजत नाहीं. विकारांच्या झपाट्यांत कांहीं तरी बळावे या शिवाय दुसरें कांहीं तथ्य असेल असें मला वाटत नाही. त्यांच्या विकारामुळेच माझेहि वर्तन विकारी होणें न्यायाला धरून आहे. माझ्या प्रकृतीची सबब दाखाविणें हें मात्र मी अत्यंत गैर समजतो. कारण प्रकृतीची काळजी असणाऱ्याला सबब पुढें करून लोकांना फसविण्यांत काय अर्थ आहे?

चवथें माझें अनुमान असें होतें कीं आपलें मन फार दुर्बल असावे. व असें साधारण मनुष्याला असणें कांहीं आश्चर्य नाही. साधारण मनुष्याला शंका घेण्याची हौस वाटत असते व विशिष्ट माणसाला उत्तरे देण्याची हौस वाटत असते. शंका घेणें हें जरी तीव्र बुद्धीचे काम समजल्या जाते तथापि एखाद्या ठिकाणीं स्थिर न राहतां येणेंहि तिची कमकुवत नव्हे काय? एखादा इकडे तिकडे फिरणारा मनुष्य जरी शक्तिमान समजल्या जात असला तरी त्याला घटकाभर एके ठिकाणीं तरी स्थिर न राहतां आले तरी तो वाताचा झटका आहे असें कोण म्हणणार नाही. तेव्हां असें दुर्बल मन करून घेणें सूज्ञास शोभत नाही.

पांचवें अनुमान माझें असें निघालें. आपण जरी Greek, German Philosophy चा उलथा केला आहे. तरी Hume च्या Philosophy नें आपल्या आपल्या मनावर पगडा बसविला असावा.

चार्वाकानें आपल्याकडे देहात्मवाद उभारला आहे. पण खरें पाहिलें असतां साधारण कोण मनुष्य देहात्मवादी नाही. चार्वाकाने तो बोलून दाखविलें, इतकेंच व म्हणूनच त्यांना लोकायत असें म्हणत असत. खाऊन पिऊन तर व्या, मेल्यावर कोण पाहतो काय होते ते असें उद्गार बायकाहि आपसांत काढत असतात. हीच गोष्ट English Philosophy सहि लागूं आहे. बहुतेक अधीर लोकांच्या मनावर Hume च्या Philosophy चाच पगडा असतो. Hume चे म्हणणें कीं पुढें अमुक निश्चयानें होईल असें सांगता येत नाही. असें म्हणणें जबाबदारीचे आहे कारण त्यांच्या विरुद्ध दुसरी गोष्ट होणारच नाही असें कांहीं आपल्याला सांगता येत नाही. मागून दिसत आलेल्या गोष्टी पुढें तशाच चालतील हें अनुमान करणें चुकीचें होय. पण यांत Hume नें अधिक काय सांगितलें. जीवाची शक्ति इतकी अल्प आहे हें कोणाला टाऊक नाही? तथापि कांहीं त्रिकालाबाधित नियमाविपर्यीं Hume काय म्हणतो. दोन आणि दोन मिळून कदाचित् पांचहि होतील असें Hume चें म्हणणें आहे काय? व ते तुम्हाला पटतें काय? आतां Hume कदाचित् म्हणेल कीं दोन व दोन मिळून चार होतात हें आपल्या बुद्धीनेच ग्रहण केलें आहे. तर ह्या म्हणण्याचा कोणाला हांसा येणार नाही? हें काय एकाच्या बुद्धीनें गृहीत केलें आहे कीं सर्वांच्या बुद्धीनें गृहीत केलें आहे? प्रथमपक्षीं एक झक मारतो म्हणून सर्वांनीच तसें कां करावें? दुसऱ्याला दोन आणि दोन मिळून पांच होतात असें म्हणण्याला कोणती हरकत होती? द्वितीय पक्षीं सर्व शब्दानें त्रैकालिक सत्व कबूल केल्यासारखेंच आहे. कार्याविपर्यीं भविष्य बिनचूक करणें ही सर्वज्ञता परमेश्वरासच आहे. शिवाय आपल्या बुद्धीवरच आपण विश्वास ठेविल्यामुळे Hume च्या हातूनही चूक झाली आहे. कित्येक प्राण्यांना पाणी कधीं येईल हें शास्त्रवेत्त्यापेक्षां अधिक कळत असते. गिलेडा वगैरे

वानरांना अनेक विनचूक गोष्टी कळतात. यांच्या अनुभवाचा फायदा घेण्याइतकीहि Hume ची बुद्धि विस्तृत नव्हती. बुद्धीचा अभिमान असणाऱ्यांच्या हातून अशा चुका होणे कांही आश्चर्य नव्हे. शिवाय सर्वच संशय असेल तर Hume च्या म्हणण्याचा तरी अर्थ आम्हाला बरोबर कां समजावा ? अमुक गोष्ट अशा प्रकारची आहे हें म्हणण्यांत जर सर्वज्ञता लागत असेल तर अमुक गोष्ट अशा प्रकारची असणेच शक्य नाही हें म्हणण्याला सर्वज्ञता कां नको. तात्पर्य Hume च्या Philosophy ला तुमच्या सारख्यानें जबरदस्तीनें मनांतून हुसकून लाविले पाहिजे.

सहावे माझे अनुमान असें निघालें कीं दैवयत्नवादांत अझून आपलें मन गोंधळत असावें. पण आपणांकडील हा दैववाद व पाश्चात्य fatalism दोन्ही एक नपून अगदीं निरनिराळे आहेत. आपल्याकडील दैव म्हणजे पूर्व जन्माचा आपणच केलेला प्रयत्न होय. व पाश्चात्य fatalism म्हणजे आपल्या जीविताची ईश्वरानें जशा प्रकारची किल्ली फिरविली असेल तसें वागणें भाग पडतें असें सांगतो. दैववाद व यत्नवाद आस्तिक व नास्तिक या दोघांतहि आहे. आस्तिकांचा दैववाद म्हणजे पूर्व जन्माचें केलेले कर्म आपण भोगले पाहिजे असा असतो. आणि आस्तिकांचा यत्नवाद आपलें शुभकर्म व्यर्थ जाणार नाही असा असतो. नास्तिकांमध्ये दैववाद वास्तविक नाही. परंतु पाश्चात्य ज्याला fatalism म्हणतात तसा नास्तिकांचा असतो. जड अशा कालाचा किंवा Surroundings म्हणजे परिस्थितीच्या अधीन चेतनाला करून घेणें हा नास्तिकांचा Fatalism होय. त्यामुळें त्यांच्या सर्व कांही नीतीच्या कल्याणा दबून जातात. आतां नास्तिकांमध्ये Freesm म्हणजे प्रयत्नवादहि आहे. पण तो इतका भयंकर आहे कीं त्याच्याहि योगाने नीति नाहीसी होतें. पूर्वीच्या जन्माचें कांहीच नसल्यामुळें सर्व कांही याच जन्मांत मिळाले पाहिजे व आम्ही ते मिळवितो. पुढे मेल्यावर या प्रयत्नाचें सार्थक होईल

असैं कां मानावें ? हाच नास्तिकांचा प्रयत्नवाद “ बळी तो कान पिळी ” ही म्हण या वादामुळेंच निघाळी आहे. हा उतावीळपणा आहे. शुद्ध वेड आहे. अशा प्रकारचा प्रयत्नवाद आस्तिकांनाहि कबूल आहे पण त्यासाठी सत्यसंकल्प झाले पाहिजे. पण जितका फळाविषयी उतावेळपणा तितका साधनांविषयी शिथीलपणा असतो. आपल्याच अशुभ कर्मानें जर आपण पतन पावत आहो तर त्या करितां रडत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? आपले हात पाय आपण हालवूं नयेत काय ? रडत बसण्यांनै काय आपलें पतन चुकणार आहे ? शिवाय पूर्व जन्मींच्या अशुभ कर्मांचें फळ कां बरें मिळणार नाहीं ? आतां पाश्चात्य आस्तिकांत जो Fatalism आहे त्यांतहि कांहीं अर्थ नाहीं. कारण प्रत्येक मनुष्य जर ईश्वर परतंत्र आहे तर Bible मध्ये ईश्वर नको म्हणत असतां Adam नें ज्ञानाची फळें का खाल्तीं बरें. जीव स्वतंत्र नसेल तर अमुक करावे व अमुक करूं नये अशा प्रकारचा विधिनिषेधच संभवत नाहीं. आपला दैववाद याहून थोडासा निराळा आहे. आपण अत्यंत परतंत्र आहो असा आपल्या दैववादांत नेहमी अभिप्राय असतो, पण असैं जरी घेऊन चाललें तरी आपल्याला किती गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात बरें ? तुम्ही जर अत्यंत परतंत्र आहां तर तुम्हांला दुसऱ्या कोणाचे तरी स्वातंत्र्य कबूलच केलें पाहिजे. शिवाय अत्यंत परतंत्र अशी कोणतीच वस्तु राहूं शकत नाहीं. अर्ध स्वतंत्र व अर्ध परतंत्र अशाच जगांतील सर्व वस्तु आहेत. अर्थात् परतंत्र वस्तु नष्टच झाली पाहिजे. जडाला देखील हा नियम लागू आहे. ज्या काचांतून सर्व किरणें पार निघून जातात तो कांच पृथक् आपल्याला दिसत नाहीं. तेव्हां दिसणाऱ्या कांचांत प्रकाशाला अडथळा करण्याची थोडीशी शक्ति आहे असैं मानले पाहिजे. दगड जड आहे म्हणून आपण त्याला उचलतो. परंतु त्या

उचलण्यामध्ये तोहि आपली शक्ति घेतो. विजेसारख्या मोठ्या शक्तीला देखील Resistance करणारे पदार्थ आहेत; म्हणून तिचा वेग आपल्याला मोजतां येतो. एखाद्या पदार्थाचा विवक्षित आकार जेव्हां आपण पाहतो तेव्हां त्या पदार्थाचे स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य आपल्या अनुभवास येत नाही काय ? पदार्थ अत्यंत परतंत्र असेल तर स्नेहाकर्षणामुळे Cohesive force एका Atom मध्ये सामावल्या गेला पाहिजे. बरे तो अत्यंत स्वतंत्र असेल तर Cohesive force न राहिल्यामुळे त्याचा चुराडा झाला पाहिजे. तेव्हां ईश्वरावांचून सर्व अल्पपदार्थांस अर्ध स्वातंत्र्य व अर्ध पारतंत्र्य मानल्या वांचून गल्यांतर नाही. हीच गोष्ट तुम्हाआम्हांसहि लागू आहे. जड पदार्थांचे स्वातंत्र्य त्यांच्या आंगच्या शक्तीत व सर्जीवांचे स्वातंत्र्य त्यांच्या मनांत असते. जर तुम्ही केवळ परतंत्र असाल तर मी अति परतंत्र आहे अशी जाणीव तुम्हाला होईल कशी ? तुमचे अस्तित्व तरी कसे राहील ? बरे तुम्ही अति परतंत्र आहां तर एकाचे ऐकत नाही व एकाचे ऐकतां असे कां ? दोन्ही प्रकारचे जर पारतंत्र्यच असेल तर एका पारतंत्र्यांत सुख मानणें व एका पारतंत्र्यांत सुख न मानणें एवढें तरी स्वातंत्र्य आहे किंवा नाही ? मी चार्वाकासारखा प्रयत्न उर्फ उतावेळ वादी नाही व बौद्धासारखा निराशवादी नाही. कोणतेहि कर्म फुकट जात नाही. हाच माझा दैवयत्नवाद आहे. आपल्या इच्छेस वाटल्या तशा व्याख्या करून मग माझ्यावर दोष देण्यांत कांहीं अर्थ नाही. तेव्हां जागृत व्हा आणि जितकें तुम्हाला स्वातंत्र्य असेल तितक्याचा फायदा करून घ्या. आळस सोडा. हातापायांने काम करा. व दैवानें तुमचे हात पाय बांधले तर वाणीने काम करा. व दैवानें तोंड बांधल्यास मनानें काम करा बरे दैवानें तुमचें मन वेडे केले, तर तेव्हां देखील तुमचे स्वातंत्र्य दैव नेऊं शकत नाही. कारण वेड म्हणजे ज्या स्थितीत जाल ती स्थिति स्वतंत्र वाटते. शिवाय जें चिंतन असेल त्यानींच मनुष्य वेडा होईल.

त्याच्या विरुद्धगोष्टीने वेडा होत नाही. म्हणूनच दैविक शारीरिक आपत्ति असल्यास मानसिक धर्म पूर्ण होतो, असे शास्त्रात सांगितले आहे. माझे हे पत्र फुरसतीअंती नेहमी वाचते जावे. शंभर वेळ तरी मनन करावे. झाडे जरी स्वतः लोकांना सावली देतात तरी छत्री धरणान्यांचे पुण्य त्यांना होत नाही; म्हणून स्वाभाविक सत्वगुणापेक्षा प्रायत्निक सत्वगुणाची किंमत मनुष्यजन्मांत अधिक आहे. इतके सुचवून हा दीर्घ लेख श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणीं समर्पण करतो.

ता. १-१२-१९१३

आपला- गुलाबगव

मुक्काम-हरदा

ता. क.-कात्यायनीव्रत काळ सुरू झाले आहे. आपण फुरसतीअंती अवश्य यावे. पत्राचे उत्तर आळस न करता द्यावे. व मनाची स्थिती कळवावी. पत्रांत कमी जास्त लिहिले असल्यास भेट्यांअंती खुळासा होईल. सुरतर ग्रंथ आपणाला सांगावयाचा आहे. तर आपली फुरसत केव्हां होईल. प्रकृति कळवावी. तेथे चांगला शास्त्रज्ञ पंडित कोणी आहे काय कळवावे.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

मानसायुर्वेद

लेखांक १ ला

श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्य सच्चिदानंदविग्रहम्
कारुण्यं कमलाकान्तं वंदे भगवदागदम् ॥

मी आजपर्यंत कोणत्याहि पत्रांत विशेष लेख दिले नाहीत. याचें कारण मी चक्षुहीन असल्यामुळे माझे ज्ञान इकडम तिकडम चार मंडळीने वाचून दाखविलेल्या ग्रंथावरूनच आहे असें मला वाटणें हें होय. परंतु “शलभ त्याचि नभी उडतां न भी” या काव्युक्तिप्रमाणें आपलें मत कठिण करून मी पुढील लेख लिहित आहे.

नुकत्याच मनन करीत असलेल्या विषयावर मला कांहीं लेख लिहावयाचे आहेत. म्हणूनच मी आपणास पुनः विनंती करीत आहे. सध्यां मनन करण्याचा माझा विषय आयुर्वेद हा असून त्यासंबंधी हकीकत इकडम तिकडम संवादिलेलें ज्ञान मी या लेखांत लिहिणार आहे.

आमच्या आर्यधर्मातील मुख्य समजूत अशी आहे कीं व्यवहारास व परमार्थास उपयोगी पडणारे सर्वच ज्ञान परमेश्वरापासून आले आहे. धर्मज्ञान तेवढेंच परमेश्वरापासून येतें अशी इतर देशांतील लोकांप्रमाणें आमची समजूत नाही. त्यामुळेच एखाद्या गोष्टीला शास्त्रीयपणा देण्यामध्ये इतर देशांतील लोकांच्या विचारांत व आमच्या विचारांत सकृद्दर्शनी भेद होतो असें दिसतें. परंतु त्या भेदाचे पर्यवसान शेवटीं एकच आहे असें दिसून येतें. मनुष्याला पुष्कळ कारणमुळे येणाऱ्या पुष्कळ अनुभवांची कारणें थोडी असावीत व त्यामुळे होतील तेवढें परिश्रम कमी पडावेत अशी मनाची धांवच व्यवहारिक विषयाला शास्त्रीयत्व आणते. या दृष्टीनें

विचार केला असतां सध्याचें आंग्लवैद्यक ऐतिहासिक अपून त्याला शास्त्रीयत्व येण्याकरितां आर्यवैद्यकाचा आश्रय केला पाहिजे, किंवा पुष्कळ वर्षे अव्याहत श्रम तरी केले पाहिजेत असें वाटते. आम्हा लोकांची शास्त्रीयत्व देण्याची पद्धतिहि अशाच प्रकारची आहे. पण कांहींशी उलट आहे. सर्वच गोष्टींचे ज्ञान मूल एकाच कारणांत भरलें अपून समयानुसार व विशिष्टबुद्ध्यनुसार प्रगट होत असते. म्हणूनच आम्ही त्या ज्ञानाला वेद असें म्हणत असतो. विद्- जाणणें याच धातूपासून वेद हे नांव झालें आहे. तें जाणणेंच अनेक प्रकारानें प्रकट होऊन शास्त्रीयस्वरूपानें व्यक्त होत असतें. म्हणूनच ईश्वरप्रणीत न समजूनहि ऋषिप्रणीत अशा वैद्यशास्त्राला परंपरेनें आम्ही आयुर्वेद असें म्हणत आलो आहो. आमच्या सध्यां तरी उच्च ठरलेल्या वेदान्तांतीत अद्वैतवादाप्रमाणें निमित्तउपादान कारण परमेश्वरच ठरला असल्यामुळे प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत इष्टस्फूर्ति तोच देत असतो. म्हणूनच थोड्या थोड्या अनुभवानें संचय होत जाणाऱ्या व प्रसंगीं ढासळून पडणाऱ्या ऐतिहासिक गोष्टींना शास्त्रीयत्व देण्याची संवय आम्हांला मुळीपासून लागलेली नाही. तात्पर्य, अनेक शतकांपासून बनलेल्या दुःखद परिस्थितींतून देखील एकदम कसें वर यावे हें दाखवून देणाऱ्या एखाद्या विशिष्ट स्फूर्तिलाच आम्ही शास्त्रीयत्व म्हणत आलो आहो. व यामुळेच आमच्या शास्त्रावरील ग्रंथ समजणें परकीयांस फार कठीण झालें आहे. तें कठिणत्व थोडेसे कमी करून पाश्चात्य वैद्यकाच्या तोडीचें आपले वैद्यशास्त्र आहे किंवा नाही हें पाहणें मी आपले कर्तव्य समजतो.

रोगाची कारणे भूत भविष्य वर्तमान काळीं ठरविक आहेतच व त्याप्रमाणें औषधिहि निश्चितच आहेत, अशी आयुर्वेदाची पक्की समजूत अपून अमुककाळीं अमक्याला अमक्यापासून रोग झाडा होता म्हणून तेंच बहुत करून त्या रोगाचें कारण असावें अशी संश्लिष्ट समजूत पाश्चात्य वैद्यशास्त्राची झाली आहे. त्यामुळेच एका रोगावर एका काळीं निश्चित ठरलेली

औषधें दुसऱ्या एखाद्या प्रसंगीं व्यर्थ झाल्याचीं उदाहरणें सांपडतात. एका कारणानें रोग होऊन तो दुसऱ्या कारणानें होतच नाही अशी समजूत वैद्यशास्त्राच्या वृद्धीस प्रतिबंधक आहे. हा अनिष्ट प्रसंग कितीहि अंधारांत पडून असला तरी आयुर्वेदाला आलेला नाही. व पुढे येणारहि नाही. कारण आयुर्वेदानें आम्हांला असें सांगणें आहे; नावानों ! रोग म्हणजे कांहीं नसून तुमचे प्रमादच स्थूल दशेला आलें म्हणजे रोग ही संज्ञा धारण करितात. तुमचा सावधपणा हेंच तुमचें आरोग्य आहे. पारकीय वैद्यशास्त्रांतील जंतुवादाचा विचार केला म्हणजे घाटसर्प (Dyphtheria) या रोगाचे जंतु नेहमीं तोंडांत रहात असतां किंवा सर्व वाजुनेंच रोगाच्या जंतुची उपलाब्धि होत असतां सर्वथा सावधपणा ठेवणें अशक्य आहे असें वाटूं लागतें. पण आयुर्वेद असें म्हणतो कीं कितीहि विषारी जंतु तुमच्या जवळ येऊं या पण तुम्ही खंबीर असला कीं तुमच्यावर त्या विषारी वातावरणाचा मुळींच जोर चालणार नाही. आम्हांला खंबीर करण्याकरितांच आयुर्वेदानें स्वतंत्र रसायन हें अंग प्रकट केलें आहे. आयुर्वेदांत मुख्यतः असें सांगितलें आहे कीं मनुष्याचें रोग चार प्रकारचे आहेत. शारीरिक, मानसिक, स्वाभाविक आणि आगंतुक. ज्वर, अतिसार इत्यादि रोग शारीरिक असून काम, क्रोध, इत्यादि मानसिक रोग आहेत. क्षुधा, तृषा, निद्रा, इत्यादि स्वाभाविक रोग असून अभिघातापासून किंवा विषापासून होणारे रोग आगंतुक समजावें. आयुर्वेदाचे सांग अध्ययन केलें असतां असें दिसून येतें कीं सुश्रुताचार्यांनीं सांगितलेले रोगाचे चार भेद संकर पावून अनेक स्थूल रोगांना उत्पन्न करतात. म्हणजे कोणताहि रोग असो, तो या चार प्रकारापैकीं एखाद्या प्रकारानें उत्पन्न होतो. काम या मानसिक रोगापासून ज्वर हा शारीरिक रोग उत्पन्न होतो. व त्याचप्रमाणें क्षय या शारीरिक रोगाच्या पूर्वरूपांत स्त्रियांची अतिशय इच्छा होते; म्हणून काम हा मानसिक रोग शारीरिक क्षयापासून होतो असें म्हणावें लागते. त्याचप्रमाणें स्वाभाविक रोग

जी भूक ती वाढली असतां शारीरिक भस्मक रोग उत्पन्न होतो. अनेक जंतुपासून उत्पन्न होणारे विष पोटांत गेले असतां जे रोग उत्पन्न होतात, तसेंच किंवाहुना तेच रोग विष न जातां शरीरांतच संचय होणाऱ्या आम-विषानेहि उत्पन्न होतात. म्हणून या चारहि रोगांचा परस्पर संकर आहे असें आयुर्वेद शिकवितो. या चारहि प्रकारांमध्ये ज्या तीन सामान्य गोष्टी आढळतात त्यालाच आयुर्वेदांत त्रिदोष म्हणतात. हा त्रिदोषवादच आयुर्वेदांतील मुख्य आहे, अशी साधारणतः सर्व आर्यवैद्य म्हणवून घेणाऱ्याची समजूत झाली आहे परंतु यांत कांहीं विशेष नाही. आर्यवैद्यांकांत त्रिदोषवाद मुख्य गणलेला नसून मनोविकारवादच मुख्य गणलेला आहे. हे तर्कपद्धतीने आयुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां ढळढळीत दिसून पडतें. तर्कशास्त्रांतील अन्वयव्यतिरेकदृष्टि घेऊन पाहिल्यास मनोविकारांपासून जशी त्रिदोष उत्पत्ति सांगितलेली आहे तशी त्रिदोषांपासून मनोविकाराची उत्पत्ति सांगितलेली दिसत नाही. “कामशोकमयाद्वायुः क्रोधातिपित्तत्रयो मठाः” असें माधवानें स्पष्ट म्हटले आहे. पुनः “निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतम्” ॥४॥ असें माधवानेंच आपल्या निदानप्रंथांत म्हणून ठेविलें आहे. वाग्भटः—रोगादि रोगान् सततानुषक्तानशेष तायप्रसृतानशेषान् ॥ औत्सुक्यमोहारतिदान्जघान योऽ पूर्ववैद्याय नमोस्तु तस्मै ” या आपल्या अष्टांगहृदयाच्या मंगला-चरणानें मनोविकारच सर्व रोगाचें कारण आहे, असें स्पष्ट कबूल केलें आहे. करितां त्रिदोषानें होणाऱ्या उन्मादादि रोगांत जरी मन विकृत होते असें सांगितले आहे, तरी तेथे मानसिक उपाचार विशेष करावें असा उपशय सांगितला आहे. त्यावरून केवळ वातादिकांपासून उन्माद होत नसून वातादि दोषाबरोबरच मनहि विकृत होत होत मानसिक चिन्हें मनाच्या विकृती पासून व शारीरिक चिन्हें दोषाच्या विकृतीपासून होतात असें रोगांचें निदान ठरतें; व हर्षादि मानसिक उपायानें मनाची विकृती

शमली असतां उन्मादाचें कारण जें वातादिदोष ते आपोआपच शमन पावत असल्यामुळेच या रोगांतहि मनाच्याच योगानें वातादिदोष कुपित होतात असें म्हणावें लागतें. ज्वर प्रकरणांत ज्याला ज्वराची आठवण होते त्याला ती आठवण होऊं देऊं नये असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आयुर्वेदांत रसायन हे सर्व रोगशमक असें म्हटलें आहे. वाग्भटानें सर्व रसायनशास्त्रां-मध्ये “ सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् । सद्वृत्त निरतं शान्तं विद्यान्नेत्यं रसायनम् ” विद्यादि मानसिक सद्वर्तनालाच श्रेष्ठ रसायन गणलें आहे. एखाद्या मनुष्याला सर्प दंश झाला तरी मला कांटा बोटला अशा समजुतीनें तो पुष्कळ दिवस वाचू शकतो. हें एकनाथ आपल्या अकराव्या स्कंधाच्या तेवीसाव्या अध्यायाच्या श्लोकांवर टीका करतांना म्हणतात:- “ एकासी सर्प झोंबला पाठीसी । काय रुपले म्हणे सांगा तियासी । ते म्हणे कांटी लागली होती । ते मी अनायासे उपटली ॥ तो नव्हेचि सर्पा सांशक । यालागीं त्यासी न चढे विख । निजव्यापारीं देख । यथा सुखें वर्तती ॥ ” सुश्रुतसंहितेवर टीका करतांना डलनाचार्यांनीं हि शंकाविषाचा स्विकार केला आहे. आणि हल्लीं हि तशीं घडलेली उदाहरणें मागे कांहीं वर्तमानपत्रांत लिहून आली होती. याप्रमाणें शारीरिक, मानसिक, व आगन्तुक रोगाचें कारण जसें मन आहे तसें ते स्वाभाविक रोगाचें कारण आहे, हें आयुर्वेदांतील सात्म्यासात्म्यप्रमाण वाचलें असतां स्पष्ट कळते. सात्म्य म्हणजे एखाद्या गोष्टीची आपणांस संवय लागणें. म्हणजे तरी काय ? मनाने धैर्य धरून शरीराला पुष्टि देत देत विरुद्धप्रकारचे खाणें, पिणें, आपल्या ताब्यांत घेणें हेंच आहे. म्हणून ज्याचें ज्यास सात्म्य असेल तेंच त्याच्या उपयोगाचे आहे. यावरून स्वाभाविक रोगाचें कारण मनच आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. आयुर्वेदांत तीन दोष बहुत रोगांचे कारण सांगितलें आहे. सर्व रोगांचें कारण सांगितलें नाहीं. आणि मनोविकृति तर सर्व

रोगांचें कारण सांगितले आहे. आयुर्वेदांत जसे रोगांचें चार भाग केले आहेत तसे पुनः कर्मज, दोषज व उभयज असे तीन भाग केले आहेत. आणि त्या तीन भागांचें वर्णन करतांना दोष कर्मांचें ताब्यांत आहेत असे म्हटलें असून कर्मांचा कारण प्रज्ञापराध आहे असे वृद्धवाग्भटांत भूतान्मादांत म्हटलें आहे. चरकाचार्यांनी जनपदोद्ध्वंसनीय नामक तीसऱ्या अध्यायांत हाच ध्वनि दर्शविला आहे. ह्या एकंदर प्रमाणावरून रजस्तम या दोन मानसिक दोषांपासून जी शरीरामध्ये विशेष प्रकारची चळवळ उत्पन्न होते तिचें नांव त्रिदोष व प्रतिकूल असे तिचें व्यक्त होणें याचें नांव रोग अशी आयुर्वेदांतील कारण परंपरा दिसते. व म्हणूनच आयुर्वेदांत चिकित्सेंतहि कांहीं विशेष प्रकार मानला गेला आहे. आयुर्वेदांत औषधाची शारीरिक क्रिया कशी होते या गोष्टीकडे बेतापुरतेंच लक्ष्य देऊन औषधाचा मनावर कसा परिणाम होतो यावर विशेष लक्ष्य दिलें आहे. मनाच्या योगाने हृदयाची क्रिया बंद करणें हें मी स्वतः पाहिले आहे; असे जे. सी. बोस साहेबांनी आपल्या ग्रंथात (Comparative Electro Physiology) या पुस्तकांत म्हणून ठेविले आहे. पाश्चात्य वैद्यकीत औषधाचा शरीरावर कसा परिणाम होतो इतकेंच विशेषेकरून लक्ष्य दिलें आहे. त्यामुळे आमच्याकडे बरें होणारे कांही वात रोग “Nervous Diseases” incurable म्हणून त्यांनी सोडून दिले. पुष्कळशा उन्मादाची मेंदूत कारणें स्पष्ट सांपडत नाहींत असे क्लस्टन (Cluston) प्रभृति म्हणतात. परंतु तशा उन्मादावरहि एखाद्या विशिष्ट स्थितीत आमचे ब्राम्हीघृत कां लागूं पडतें बरें? आमच्या ऋषिवर्यांनी औषधाचा मनोविकृति

नाश करण्यास कसा उपयोग होतो इकडेच लक्ष्य दिलें आहे हेंच या प्रश्नाचें उत्तर आहे. पाश्चात्य वैद्यांना पुष्कळ औषधांची शारीरिक क्रिया समजली असूनहि रोगनिवर्तक क्रिया असून समजली नाही. पण आयुर्वेदांतील औषधांची तशी गोष्ट नाही. त्याच्या ठिकाणी मनाचे रज, तम नाहीसें करणारे सत्ववर्धक प्रभावसंज्ञक मानसिकगुण राहतात असे ऋषींनी पूर्वीच सांगून ठेविले आहे. [रविवारी पुष्य नक्षत्रावर आणलेली सहदेवी शेंडीला बांधली असतां ज्वराचा नाश होतो हें प्रभावाचें उदाहरण होय. अशा प्रकारची प्रभावशील औषधि शोधून काढणें केवळ पंचेंद्रियानें येणाऱ्या अनुभवाचे काम नसून विशिष्ट ईश्वरी सामर्थ्याचें तें काम आहे, असें म्हणावे लागतें. अशा प्रकारची विशिष्ट शक्ति असणें कांहीं मोठे आश्चर्य नाही. मांजराचें व कुत्र्याचें पोट दुखलें असतां ते गवत खातात. मुंगुस हा प्राणि सर्पदंश झाला असतां पृथ्वी हुंगतो व त्यामुळें त्याचें विष उतरतें असें आपण पाहतो. शस्त्रक्रिया एका वानरापासून प्रचारांत आली असें एक ग्रंथकार (प्लीनी) म्हणतो. तेव्हां परमेश्वरी स्फूर्तींनी त्या त्या लोकांना उपयोगी अशा प्रभावशील औषधि माहात्म्यांनी सांगून ठेवल्या तर त्यावर अविश्वास करणें असंमजसपणाचें होईल. अशा दिव्य औषधीचा शोध लावण्याचाहि मार्ग आपल्या ग्रंथांतून महर्षिंनी सांगून ठेविला आहे.

सारांश आपल्या आयुर्वेदाचेंच आपण उत्तम प्रकारें अध्ययन करून त्यांत सांगितलेल्या मार्गानें आपण निरोगी बनण्याचा प्रयत्न करणेंच आपलें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें. आजचा लेख मी येथेंच पुरा करतो. हे लेख मी आपल्या ज्ञानाचें प्रदर्शन करावे म्हणून लिहित नसून मला आयुर्वेदाच्या अभ्यासाची इच्छा आहे ती हे लेख वाचून कोणीतरी

पूर्ण करावी अशा उद्देशाने लिहित आहे. मात्रे वर्तमानपत्रांत लिहिणे पहिलेच असल्यामुळे भाषा वगैरे विषयींच्या चुका अनेक माझ्या हातून झाल्या आहेत त्याविषयी गुणग्राहक व सूत्र क्षमा करतील अशी आशा करून हा लेख श्रीज्ञानेश्वरचरणीं समर्पण करतो.

आपला—

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड

माधानकर हल्लीं मुक्काम हर्दा.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

मानसायुर्वेद

लेखांक २ रा

मागच्या लेखावरून आयुर्वेदाने त्रिदोषाला मनाच्या व रोगाच्या मध्यस्थितीत मानले आहे हे मी दाखविले आहे. आजच्याही लेखांत त्याचाच विचार करावयाचा आहे. सर्व रोगांवर एक औषध निघावे म्हणून पाश्चिमात्य राष्ट्रांत व पौर्यात्य राष्ट्रांत सारखाच प्रयत्न झालेला आहे. पाश्चिमात्य वैद्यशास्त्राच्या अलोपॅथी Allopathy, होमिओपॅथी Homeopathy, क्रोमोपॅथी Chromopathy, इलेक्ट्रोपॅथी Electropathy, हैड्रोपॅथी Hydropathy, इत्यादि अनेक शाखा आहेत. या सर्व शाखांचा विचार आर्यवैद्यकांतही कोणत्या ना कोणत्यातरी दृष्टीने झालाच आहे. परंतु पाश्चिमात्य वैद्यकांत सर्व रोगांवर एकच पद्धत लागू पडेल असा प्रयत्न केला आहे. तो आर्यवैद्यकांत केलेला नाही. “हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्” ह्या माधवाच्या म्हणण्याचा अर्थ असा आहे की उपशय म्हणजे चिकित्सा ही चार प्रकारची असू शकते. औषधे, अन्न किंवा विहार यांचा चिकित्सा म्हणतात. ती सुखावह अशीच असली पाहिजे म्हणजे तिच्या योगाने मनाला पुष्टि येईल अशी ती असली पाहिजे. तिचे चार प्रकार आहेत. रोगाच्या कारणाच्या विरुद्ध चिकित्सा, प्रत्यक्ष रोगाच्या विरुद्ध चिकित्सा आणि रोगाच्या कारणाच्या विरुद्ध किंवा रोगाच्या विरुद्ध नसतांही तिचा परिणाम मात्र रोगाच्या विरुद्ध होणे. या चिकित्सेत विशेषे करून Homeopathy चा विचार झाला आहे

असें वाटतें, परंतु Chromopathy वगैरे सर्व Allopathy तच मोडत असल्यामुळे अलोपॅथीचेच ते विशेष प्रकार आहेत Allopathy म्हणजे रोगाच्या विरुद्ध औषध देणें. आणि होमिओपॅथी म्हणजे ज्या कारणानें रोग होतो त्याच कारणानें तो बरा करणें. क्रोमोपॅथीत अमुक एक रंग शरीरामध्ये अधिक झाला असतां विरुद्ध रंगानें त्याचे शमन करण्यास सांगितले आहे. म्हणून ही शाखा अलोपॅथीतच मोडते. अलीकडे निवाळेले सिरम् थेराप्युटिक्स Serum Therapeutics रोग्याला रोगाच्या कारणाची संवय लावून रोग बरें करण्याची असल्यामुळे त्याचा अंतर्भाव थोडासा होमिओपॅथीतच करता येईल. त्याच प्रमाणें एकानें Bio-chemic System म्हणून काढली आहे. हीत बारा मिठें Twelve Salts सांगितली अपून एखादें मीठ कमी जास्त झालें असतां तें समान करण्यानें रोगाची निवृत्ति सांगितली आहे. ही पद्धति आमच्याकडील कांहींशीं लवणरसाचा समयोग करण्यासारखी असल्यामुळे तिचा अंतर्भाव अलोपॅथीतच करता येईल. नुकतीच अमेरिकेंत निघालेली लवणाची पद्धति Fasting treatment माझ्या वाचनांत आली आहे. परंतु तीहि आम्हा लोकांस नवी नाही. “ज्वरादौ लघ्नं कुर्यात्” इत्यादि स्पष्ट वचने आमच्या आयुर्वेदांत उपलब्ध आहेत. इतके असूनहि आयुर्वेदांत व पाश्चिमात्य वैद्यशास्त्रांत माझ्या मतानें मोठे अंतर आहे. ते हें कीं पाश्चिमात्य शास्त्रीय प्रयत्न सर्व रोगांवर एक प्रक्रिया काढावी हा आहे, आणि आमच्या आयुर्वेदाचा तसा नाही. आयुर्वेदीय निघंट्याचे अवलोकन केलें म्हणजे कांहीं औषधें त्रिदोषनाशक आढळतात खरें; परंतु क्रिया करतांना व संशोधन देण्या योग्य दोष वाढले असतां कफावर वमन, पित्तावर विरेचन, वातावर वास्ति इत्यादि भिन्न भिन्न दोषावर भिन्न भिन्न उपाय सांगितले आहेत. आयुर्वेदाचे म्हणणें असें आहे कीं दुष्ट मनोविकार जितके अधिक तितके रोग अधिक. सगळ्या त्यावर एकाच प्रकारची क्रिया कशी लागू पडणार ! सर्व रोगांवर जर

एकाच प्रकारची क्रिया लागू करावयाची असेल तर मनाची शुद्धता ही क्रिया मात्र लागू पडेल असे आयुर्वेदाचे स्पष्ट म्हणणे आहे. मनाची शुद्धता आयुर्वेदांत धर्म प्रशंसेकरिता सांगितली नसून ज्वरचिकित्सेत वाग्भटाने तिचा मुख्य गणले आहे हे याच लेखांत पुढे सांगण्यांत येईल. वाग्भटाने “अनुपक्रमणीय” म्हणजे चिकित्सेला अयोग्य अशा असाध्य व्याधीचे लक्षण सांगतांना “औत्सुक्यमोहारतिकृत्” असे म्हटले आहे. विषयोत्कंठा, कार्या-कार्य न समजणे, आणि उठतां, बसतां, निजतां कोठेहि बरे न वाटणे हे असाध्य व्याधीचे मुख्य लक्षण आहे; असा त्याचा अर्थ आहे. याच वाग्भटाच्या “सर्वांगसुंदरा” नामक टीकेत अरुणदत्त म्हणतात कीं रागादिक रोग मानसिक असले तरी देहाला व मनाला संताप देणारे असून पशु, पक्षी, मनुष्ये इत्यादिकांच्या शरीरांत ते नेहमी पसरलेले असतात. आणि ते असाध्यहि आहेत. अशा असाध्य व्याधींचा नाश करणारा वैद्य परमात्माच आहे. “औत्सुक्यमोहारतिकृत्” हे जे असाध्य व्याधीचे लक्षण वाग्भटांनी दिले आहे ते अर्थवादरूप दिसत नाही. म्हणजे या लक्षणाच्या द्वाराने धर्माची स्तुति केलेली नसून स्वसेखरच ते मुख्य व्याधीचे लक्षण आहे असे वाग्भटांच्या ज्वरचिकित्सेवरून दिसते. ज्वरावर अनेक प्रकारचे उपाय सांगून शेवटी वाग्भटाचार्य म्हणतात:—“ज्वरकाळस्मृतिं चात्यहारि-भिर्विषयैर्हरेत् ॥ करुणाद्रि मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम्” अष्टांगहृदय चिकित्सा स्थान अ १ श्लोक १७१ पूर्वार्ध व १७२ उत्तरार्ध.

ज्वर येण्याचे वेळेची रोग्याची आठवण मनोहर विषयांत त्याच्या मनाला गुंतवून नार्हीशी करावी. कृपाळू आणि शुद्ध अंतःकरण सर्व ज्वराचे नाशक आहे. त्याचा भावार्थ असा कीं, ज्याचे प्रथमासून कृपाळू अंतःकरण आहे त्याला ज्वर येत नाही. आणि ज्वराच्या शेवटी एखाद्याचे अंतःकरण शुद्ध झाले तर ज्वर नष्ट होतो. याचप्रमाणे क्षयचिकित्सा व रसायनअध्यायांतहि मानसिक उपाय वाग्भटांनी सांगितले आहेत.

माधवाचार्यांनीं जे पांच प्रकारचे जे रोगाचें ज्ञान सांगितलें आहे त्यांत उपश्या-
नांही रोगाचें ज्ञान करून घेतां येते असा एक प्रकार दाखविला आहे. आतां
मानसिक उपायानें रोग जातात आगे रोगाच्या असाध्य दर्शेत मानसविकारांचे
प्राबल्य हे रोगाचें लक्षण होतें तर विकृत मनाकडेच रोगाचें कारणत्व
व वातादि दोषाकडे गौण कारणत्व हा आयुर्वेदाचा सिद्धान्त निश्चित
ठरतो. असाध्य व्याधींचा रसायनानें नाश होतो असें सुश्रुताचार्य व टीका-
कार डह्लनाचार्य दोघेहि म्हणतात. वाग्भटाचार्यांनीं आपल्या रसायन
अध्यायांत अनेक प्रकारची औषधिरसायनें सांगून शेवटीं “ सत्यवादिन
मक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ॥ सद्वृत्तिनिरतं शातं विद्यान्नित्यं रसायनम् ”
“ असें स्पष्ट सांगितलें आहे. सत्पुरुषांच्या संगतीनें रोग जातो अशी
आपल्याकडील लोकांची समजूत याच चिकित्सानियमास धरून आहे.
तात्पर्यः— सर्व रोगांवर एखादे औषध काढावयाचे असेल तर वाग्भटांच्या
मताप्रमाणें शुद्ध अंतःकरण हेच होय. परंतु आम्ही अनेक प्रकारच्या
आपल्या वासना व नित्य नित्य नव्या विषयाचें चिंतन वाढवीत जाऊन
रोगाचें बहुत्व दिवसानुदिवस वाढविणार आगि मग सर्व रोगांवर एखादे
औषध शोधण्याचें मार्गें लागणार हें आमचें करणें स्वतःच्या एका हातानें
आग लावून दुसऱ्या हातानें ती मृगजळानें विझवूं पहाण्याइतके हास्यास्पद
होणार नाहीं काय ? Hysteria मध्येच बहुतेक सर्व रोगांचा समावेश
झाला आहे. Hysteria त ज्या रोगाचा भास होत नाहीं असा रोग क्वचि-
तच असें पाश्चिमात्य वैद्य आतां म्हणत आहेत. मला असें निश्चयानें
वाटतें कीं प्रत्येक मनुष्याला कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारचा Hysteria
अवश्य असतो. कोणाला आपल्या वायकोचें वेड तर कोणाला आपल्या
मुलाचें वेड याप्रमाणें हें सर्व जगत् वेड्याचें Hospital आहे असें
भगवान् रामकृष्ण म्हणत असत हें कांहीं खोटे नाहीं. लंडनमध्ये दर
आठवड्यास Hysteria रोगानें ७० वेडे होतात असें मी एका वर्तमान

प्रवांत वाचलें आहे. भायर आल्या Human Personality त असें म्हणतो कीं कांहीं सुखवस्तु क्रियांना लहान लहान वस्तुंच्या चोरीचाच रोग लागला आहे. तिकडील बहुतेक क्रियांना एखाद्या दिवशीं घाशवशास नवा पोषाख किंवा वाचावयास नवें पुस्तक न मिळल्यामुळें त्यांना डोके दुखाण्याचा रोग होतो असें माझ्या ऐकिवांत आहे. अशी स्थिति म्हणजे आमच्या वाग्भटाचार्यांनीं सांगितलेल्या लक्षणांतील अरतिच होय. जेथें धर्माला झुगारून देऊन इहलोकापुरतेंच आपले जीवन आहे अशा समजुतीनें रागद्वेषात्मक जीवनार्थकलह नित्य चालतो तेथें औत्सुक्य, मोह व अरति हें असाध्य व्यावीचें लक्षण जोरानें वाढत जाऊन अनेक प्रकारच्या विकारास प्रकट करिते. जितके मनोविकार अधिक तितके रोगहि अधिक म्हणूनच

विकारनामा कुशलो न जिहीयात्कदाचन ॥

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥

असें आमच्या आयुर्वेदाचार्यांचें सांगणें आहे. सृष्टीच्या प्रथम कालांत मनुष्याचें मन स्वस्थ असल्यामुळें त्यांची शरीरें बळकट असून रोगांचा प्रादुर्भाव कमी असल्यामुळें आयुष्यहि पुष्कळ होते. पुढे लोकांच्या खाण्या-पिण्याचें व वागण्याचें नानाप्रकार झाल्यामुळें हळु हळु रोगांचा प्रादुर्भाव झाला असें चरकाचार्य निक्षून सांगतात. चरकाचार्यांनीं ज्वर, अतिसार इत्यादि रोगांचा जो इतिहास दिला आहे त्यावरून मनाची विकृतिच प्रथम सर्व रोगांचे कारण आहे असें दिसते. तेव्हां वासनांच्या वृद्धीमुळें रोगांची अनेक प्रकारची वृद्धि झाल्यास त्याची बारीक सारीक लक्षणे सांगून कपाळपिटी करण्याची आयुर्वेद जबाबदारी घेत नाही. आयुर्वेदांत दोन प्रकारची चिकित्सा सांगितली आहे. रोगानुत्पादनीय आणि रोगनिवर्तनीय पैकीं पहिल्या प्रकारची चिकित्सा श्रेष्ठ आहे. आयुर्वेदाचें पुनः असें सांगणें

आहे कीं तुम्ही धर्माचरणादिकानें आपल्या मनानें खंबीर होऊन स्वतः सर्व रोगांचा पातिकार करा. धर्म, अर्थ व काम यांचे योग्य प्रकारानें सेवन केल्यास मुलांनो ! रोग तुमच्या चान्यास देखील उभे राहणार नाहीत. रागद्वेषादिक रोगांचें बीज काढलें कीं वातादि दोषाहि आपोआप शमन पावलेच समजा. पण अलिकडील पाश्चिमात्य चिकित्सापद्धति ह्या आमच्या पद्धतीच्या अगदीं उलट जात आहे. एखाद्या रोगाच्या कारणाची आपल्याला संवय लावून घेतली म्हणजे किंबहुना एखाद्या रोगाच्या कारणानें विदारच आपलें शरीर बनलें म्हणजे जोपर्यंत ती संवय आहे तोपर्यंत तो रोग होत नाही. अनेक प्रकारच्या सूक्ष्म जंतूंचा शोध आम्हांस कांहीं नवा नाही. आमच्या विष्णुपुराणांत असें म्हटलें आहे कीं”

अंगुष्ठस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनिसत्तम ॥

न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबंधनिबंधनाः ॥१॥

कर्मांनी बद्ध झालेल्या जंतुरहित अशी आंगठ्याच्या अष्टभागाइतकी देखील पोकळी सांपडत नाही. परंतु ते जंतूच सर्व रोगांचीं कारणें आहेत असें आमचा आयुर्वेद सांगत नाही. युरोपियन पॅथॉलॉजीत जरी सर्व रोगांचीं कारणें जंतु आहेत हे असून सिद्ध झाले नाही तरी त्या दिशेनें तिकडील पुष्कळ लोकांचा प्रयत्न आहे. आणि तितके तितके रोग स्पर्शजन्य मानल्या जात असून रोग्याविषयींची दया आतड्यांच्या मनांतूनहि काढून टाकल्या जाऊन क्षणोक्षणी भीति मात्र त्यांच्या मनांत घातल्या जाते. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं अनेक लोकांना त्याच रोगाची चिन्हें हिस्टेरियांत दिवू लागतात. Cholera चे जंतु तादृश पोटांत न जाऊनहि कॉलन्त्याच्या भितीमुळेच रोग झालेली कांहीं माणसे स्वतः मी पाहिली आहेत. व त्याच प्रमाणें प्रत्यक्ष क्षयाचे जंतु अंगांत असूनहि कांहीं आपल्याकडील मानसिक

प्रयत्नानें मी एखादा दुसरा रोगी कसा बसा तरी सुधारविला आहे. दयार्द्र मन सर्व ज्वराचें नाशक आहे असें आमचे वाग्भटाचार्य म्हणत आहेत आणि भय, शोक इत्यादिकांनीं ज्वर येतो असेहि म्हणत आहेत. पण पाश्चिमात्य वैद्यशास्त्राचा परिणाम तर आमच्या मनांतील दया आदिक उच्चधर्म काढून टाकीत असून तुम्ही खंबीर नाही, तुम्हांला नित्य म्याळे पाहिजे, ज्यांनीं तुम्हांला लहानाचे मोठे केले अशा आईवापालादेखील रोगी-दर्शेत तुम्ही दूर झुगारून द्या, असें शिकवीत आहे. तेव्हां शहाण्यांनीं कोणाची कास धरावी या प्रश्नाची निवाडा मी वाचकांकडेच सोपवितो. आयुर्वेदांत शुद्ध मन हें सर्व रोगाचे औषध आहे हे ऐकून पाश्चात्य हिप्पेटिझमचा पुष्कळ लोकांना भ्रम होण्याचा संभव आहे. पण त्याविषयी मावध राहिले पाहिजे. कारण हिप्पेटिझम आणि आमच्या आयुर्वेदांतील मानसिक उपाय यांत महदंतर आहे. हिप्पेटिझम मध्ये केवळ Concentration चा आमच्या कडील राजस, तामस मनोवृत्तींत अंतर्भाव होतो. आमची सात्विकएकाग्रता निराळी व हिप्पेटिझम मधलें Concentration निराळें म्हणून हिप्पेटिझस लोकांना ताब्यांत घेण्याकरितां जसा पश्चिमेकडे कायदा झाला आहे तसा योगियांना ताब्यांत घेण्याकरितां आमच्याकडे कायदा केला नव्हता. चित्तांतील विकार दूर न करितां त्याला एकाग्र करणें गढूळ पाणी सांचवून ठेवण्यासारखें आहे. एवढ्या करितां रोगानुत्पादनीय चिकित्सा धर्ममार्गानें मन खंबीर केल्यानेच होणार आहे; असें आमचा आयुर्वेद म्हणतो. योगवासिष्ठांत असें एक आख्यान आहे कीं दाम, व्याल, कट व भीम, भास, इढ यांच्या मनांत मरणाचा संकल्प नसल्यामुळे देवांनीं त्यांच्याशीं अनेक युद्धे केली तरी ते मेले नाहींत, म्हणून रोग न होऊं देणें, आमच्या मनाच्या खंबीरपणावरच खरें खरें अवलंबून आहे. कित्येक लोक अझून निश्चित न ठरलेले हिप्पेटिझम, थिऑसफी वगैरे वाचून उद्धवलेल्या साथीच्या रोगांशीं दांड्याई

करून मानसचिकित्सेचा आव घालीत असतात. आणि त्यायोगाने शेवटी ते त्याच रोगाने पछाडल्या जातात. रोगाला केवळ न भिणें किंवा मला रोग होणार नाही अशा प्रकारचे ध्यान करणेंच कांहीं रोगाची मानसिक चिकित्सा नव्हे. तर ज्या मनोविकारापासून रोग झाले असतील त्याच्या उकटभावरूपमनोवृत्तीनी त्या विकारांचा नाश केला पाहिजे. वेळेच्या वेळेवर निजले नाही तर डोके दुखते. भूक, तहान रोवली असता थोड्याच वेळांत मळमळ वाटते. कोणी एवढा देखील अपराध केला असता सहन होत नाही. इतकी मनाची दुर्बलता असून, केवळ चार पुस्तकें वाचून रोग आम्हांला होणार नाही अशा प्रकारचें ध्यान करून त्यांच्याशीं नुसती दांडगाई केल्याने रोगापासून बचाव होणें अशक्य आहे. उमरावर्तीत अंबादास पंचभाई या नांवाचा माझा एक स्नेही होता. त्याने आपले मनोविकार विशेषकरून ताब्यांत न ठेवतां प्लेगशीं तो प्रतिवर्षीं दांडगाई करीत असे. प्लेगमध्ये बाहेर न जाण्याचे त्याने व्रतच घेतले होते. परंतु शेवटीं तो त्याच रोगाने पछाडला जाऊन मृत्युमुखी पडला. रोगाचे बीज जें मनाचें दुर्विकार तें कायम ठेऊन मग रोगाला न भिणें हें समजसपणाचें नाही. प्लेगला बळेंकरून न भिणारे लोक प्लेगने पछाडल्या गेलेले मी पुष्कळ पाहिले आहेत. आणि दयानिष्ठ व भक्तिनिष्ठ लोकांना खरोखर प्लेगच्या रोगाशीं अति संघटन होऊनहि कांहीं झाले नाही असेंहि मी पाहिले आहे. किल्ल्याची तटबंदी चांगली नसतां व सैन्याची व्यवस्था उत्तम नसतां प्रबल शत्रुला तोंड देणाऱ्या प्रमाणेंच दुर्मनोविकार कायम ठेवून रोगाशीं दांडगाई करणाऱ्यांची अवस्था होते. म्हणून एकतर योग मार्गानें मन खंबीर केलें पाहिजे, किंवा मनावर उत्तम परिणाम करून देणाऱ्या महौषधींचे तरी सेवन केले पाहिजे. यालाच रोगानुत्पादनीय चिकित्सा म्हणतात. पाश्चिमात्य वैद्यशास्त्रांतहि ज्याची Vitality strong आहे त्याच्यावर एकाएकी रोगजंतूचा परिणाम होत नाही असें म्हटलें आहे. परंतु

J. C. Bose नी Material science नड शास्त्राचा शोध करून जी नवीन पुस्तकें लिहिली आहेत त्यांत त्यांनी या Vitality चें चांगलें विवेचन करून Will मनाची प्रबल इच्छा हेंच एक मुख्य तत्व आहे, असें ठरावेलें आहे. तेव्हां Vitality म्हणजे मनाची खंबीरता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या विषयी बोस साहेबांच्या शेवटीं प्रसिद्ध झालेल्या Comparative Electro Physiology नामक पुस्तकाचा Will संबंधी Chapter वाचून पहाण्याची शिफारस करतो. या प्रमाणें आयुर्वेदांतील रोगनिवर्तनीय म्हणून जो आयुर्वेदांतील चिकित्सेचा भाग आहे, त्यांतहि मानसिक अंश पुष्कळच आहे. “ मंत्रे तीर्थे द्विजे देवे मुहूर्ते भेषजे गुरौ । यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥१॥ असें एका सुभाषितकाराचें म्हणणें आहे. आतां वस्तूंत गुण असल्यावर श्रद्धा कशाला पाहिजे अशी शंका नव्या लोकांना सहजच येते. परंतु एका परब्रह्मावांचून बाकी सर्व पदार्थ स्वप्नाप्रमाणें भावनेचे आहेत असा आमच्या वेदान्ताचा सिद्धान्त असल्यामुळें भावनेनें त्यांच्यांत फेरबदल होणें कांहीं आश्चर्य नव्हे. पण अशा प्रकारची तीव्र भावना करून रोग दूर करणें सामान्य लोकांचें काम नाहीं. रोग्याचें अंतःकरण अनेक प्रकारच्या वासनांनीं चंचल आणि वैद्याचें अंतःकरण पैशा करितां हपापलेलें. अशा स्थितीत केवळ मानसिक उपायानें रोगनिवृत्ति करण्याचा यत्न मृगजळ पिकून तहान भागविण्यासारखा हास्यास्पद आहे. चरकाचार्य एके ठिकाणीं म्हणतात. “आम्ही निश्चायानेंच कोणाचा कोणताहि रोग बरा करूं शकतो, परंतु पुढें तसें कोण करणार आहे ? म्हणून आम्ही जे कांहीं उपाय सांगून ठेवतो त्याच मार्गानें पुढील लोकांनीं चिकित्सा करावी. औषधीत मनोविकार

निर्मळ करण्याचे जे गुण आहेत त्यालाच प्रभाव म्हणतात.” अशा प्रभावशील अनेक औषधी महात्म्यांनी आयुर्वेदांत आम्हांकरिता संग्रहित करून ठेविल्या आहेत. त्यांचा आम्ही योग्य उपयोग करून न घेतल्यास आमच्या सारखे आत्मघातकी आम्हीच. औषधींचा मनावर त्रिदोषाच्या द्वाराने कसा परिणाम होतो त्याचा विचार सवडीने करीन. सध्यां एवढाच लेख श्री ज्ञानेश्वरचरणीं समर्पण करतो.

आपला,

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड

माधानकर, हल्लीं मुक्काम हरदा.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६	१६	अन्न मिळवी	घन मिळवी
९	१३	रजः प्रसन्ना	रजः प्रपन्नाः
१०	१२	मुका ध्यावया	मग मुका ध्यावया
१८	१७	नाहीं जीवी	जीवीं नाही.
११	२४	प्रेम गुणे	प्रेमगुण
११	२५	भगवंत	भगवत्
२३	१	बिंदु	बिंदुले
११	२०	प्रणाम	प्रमाण
२४	१५	फळातूनि	परी फळातूनि
२५	५	योगीनाम	योगीनां
२६	८	नागवि	न गाणि
११	१३	सूत्र ३, ४	सूत्र ३, ४, ५
११	१५	सावडती	सावदती
२७	२	असमत	असंमत
२८	२	निजपे	निपजे
२९	४	परमात्मा	परमात्माहि
३१	१५	इंद्र	इंद्र
३२	५	कौशितक्युपतिषदांव	कौशितक्युपनिषदांत
११	१०	प्राणधर्मउपहित किंवा	प्राणधर्मउपहित, प्रज्ञाधर्म उपहित किंवा
११	१३	वागादीयाश्रय	वागादींद्रियाश्रय

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३४	३	पल्लवनाम्नी	पल्लवनाम्नी
"	८	कैवल्येंदिरेशा	जय कैवल्येंदिरेशा
३५	१३	प्रियबालकाका	प्रियबालकांका
"	१५	निजजनपद	विजन जनपद
"	१७	नृपत्वसोपरस्कारा	नृपत्वसोपस्कारा
३७	८	ब्रह्मज्ञानो पाव	ब्रह्मज्ञानोपाव
"	१३	घेवोनी कालवस्तु	घेवोनी देशकालवस्तु
३८	९	ईश्वरा	ईश्वर
३९	११	भगवान् द्वैपायन	भगवान् कृष्ण द्वैपायन
"	"	तेथोनी	तेथोनी
४०	१०	गोभटी	गोमटी
४१	१३	द्यावया	ध्यावया
"	१९	शाढग	शाढर्ग
४२	१३	प्रणामी	प्रणमी
"	१५	उ । या	उपाया
४३	२४	चलिलें	चालिलें
४४	१०	चित्ती	चित्ती
"	२३	तुमचिया	वरि तुमचिया
४६	७	लोक	लोके
"	१२	चरणा	चरणीं
५०	१६	बाप प्रेमाची	बाळ प्रेमाची
"	२२	कश्चिदात्मासच	कश्चिदात्मा च
५१	१६	हैं काय	हैं बहु काय
७४	८	हो सद्गुरु	ते सद्गुरु

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७५	१७	अधिकारी श्रवणीं	अधिकारी या श्रवणीं
७६	१९	योगाधारा	योगधारा
७९	१	श्वेताश्वतरापनिषत्	श्वेताश्वतरोपनिषत्
"	५	सूत्रकारा	सूत्रकार
"	१५	जे तो	तो
८०	४	शनैः जाईल	शनैः शनैः जाईल
"	"	सात्विक	तरी सात्विक
"	१०	योगाच	योगाचि
"	१५	आवधान	अवधान
"	२३	चुकावती	चुकविती
८५	२	शुद्धचित्ता	अल्पशुद्धचित्ता
"	"	शुद्धचित्ता उठता	शुद्धचित्ता सद्वृत्ति उठता
८६	२०	आत्मभिन्न	आत्माभिन्न
८७	२	स्वभिन्न सुखें	स्वभिन्न देवाविषयीं अप्रधान । आणि विधिमुखें जें श्रुति वर्णन । तें स्वभिन्न सुखें.
"	१०	तदादृष्टस्वरूपे	तदादृष्टुःस्वरूपे
"	१४	म्हणजे स्वरूपाहूनि	म्हणजे स्वस्वरूपाहूनि
"	१५	सूत्रभाष्याकारा	सूत्रभाष्यकारा
"	१७	जीवन्मुक्त	जीव मुक्त
८८	१	तेथ	तेणें
"	१३	निगुणीं	निर्गुणीं
"	१८	योगलक्षण	विषयलक्षण
९१	२२	प्रारब्धांत	प्रारब्धाघात

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९४	१९	नयेचि	नये उगाचि
९८	१६	रजरत्तम	रजस्तम
९९	१९	याज्ञवल्क्यसंहितेचा	ऐसा याज्ञवल्क्यसंहितेचा
१००	३	भगवद्गीता	भगवत् गीता
”	१०	यद्यापि	यद्यपि
”	”	अविद्यातमाचे	अविद्यातमोश
”	११	ते नाशे	तो नाशे
”	१३	निराधे	निरोध
”	२२	द्वया	इया
”	२३	पाडे	पडे
१०१	१८	तत्रिवेगात्त	तीव्रवेगात्त
१०२	४	वृद्धयैः	वृद्धयै
१०३	२२	इत्यादि	त्वित्यादि
१०४	८	बंध्या	बंध्या
१०६	१७	मनोनी	मानोनी
”	२४	स्वप्रज्ञानलंबन	स्वप्रज्ञानावलंबन
१०७	२३	वेदान्तसमवन्धो	वेदान्तसमन्वयो
११०	१२	असत्यासत्यासी	सत्याअसत्यासी
”	१८	सो. न जाने	सो जाने
”	२४	गिरिधारन	गिरिधरन
१११	१	परात्मदर्शन	परमात्मदर्शन
११७	२१	लागे	लगे
११९	३	वरें	वदे
”	१६	गंगेंदणी	गंगेंदाणी

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२२	२२	उत्तर	उत्तम
१२३	१०	निश्चपते	विश्वपते
१२८	६	भव विलासहा	जय भव विलासहा
"	१०	भव ऽ भया	भवा ऽ भया
"	१४	गुणगमंडित	गुणगणमंडित
"	१८	आजे	आजि
"	२१	गुरु । मग	गुरु प्रकटती । मग
"	२२	प्रकटती । तेवीं	तेवीं
१२९	१७	अवतरली	अवतरती
"	"	धर्मार्थ	धर्माधर्म
१३०	१	परी मी	परी मीहि
१३२	५	दहरीदवी	दहरदिवी
१३४	२१	आहे	लाहे
"	२२	तर	तरी
१३५	२	वाहिला	वहिला
१३६	१३	विश्वा हंकार	विश्वाहंकार
१४१	१	झाझ्या	माझ्या
१४९	१७	भविष्यद्व्यवहारापे देशकान्	भविष्यद्व्यवहारोप देशकान्
"	१९	बहुविद्यवा	बहुविद्यया वा
१५१	२४	दुदव	दुदैव
१७३	३०	आचार्यहीनं व	आचार्यहीनं न
१८९	२१	श्रुत्योरभेदम	श्रुत्योरभेदम
१९०	१८	श्रुतिस्वरयो	श्रुतिस्वरयो

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९७	२१	निनाद	निषाद
२०५	१६	मग हिंसा	मग अहिंसा
२११	५	वित्तंड	वितंड
"	१२	वक्त्र	वक्त्र
२१५	२१	स्ततंत्र	स्वतंत्र
२३७	२५	सिंह	सिद्ध
२४१	३	आत्मा	आम्हां
"	१३	मरणापूर्वी	मरणावरी
२४२	७	आहे हे	मी आहे हे
"	१८	तरी	तेविं
"	२१	ओ देवोनि	ओसणोनि
"	२५	नदी	कां नदी
२४३	८	सांगोनि	पावोनि
"	११	रमण	रमणें
२४४	१	निजकीर्ती	निजकांति
२४४	१५	स्थापाया	स्थापाव्या
२४४	१६	यथामर्ती वाहते	यथामर्ती मिळवोन वाहते
२४५	१५	गुणोपपत्तेश्च	गुणोपपत्तेश्च
"	१८	धर्मविविष्ट	धर्मविशिष्ट
"	"	मूर्तिमत्वदि	मूर्तिमत्वादि
२४६	३	परंतु रज्जुस्थ	परंतु तो रज्जुस्थ
२४७	२	अपरोक्ष	अपरोक्षत्व
२५१	१०	मत्तिका	मृत्तिका
"	१८	म्हणून हा	म्हणून दुःखरूप हा भेदच

पान ओळ अशुद्ध शुद्ध

आहे. पंतजलीनीं सांगितलेले
क्लेशपंचक दुःखरूपच आहे.
तेति भदोनेच उत्तम होते.
म्हणून हा.

२७०	२	पटाईट	पटाईत
२८५	२	गापेवधूटी	गोपवधूटी
२८७	१४	कडम्लादि	कट्वाम्लादि
२९३	६	घटध्वंसावच्छिन्न	घटध्वंसावच्छिन्नघटा
३००	१५	श्राणामजः	प्राणामनः
"	२०	येदां तारंभ	वेदान्तारंभ
३२२	१४	नसल्यास	नसल्यास प्रथम
३२३	१२	इसर्निट	इसर्निट
३२४	१४	मुनस्वंज	मुनस्वंज
"	२१	पाणी, खाद्य	पाणी
३२५	२	असंट	असंटे
"	१७	अजीदप्न	अजीर्दजन
"	२१	ठ	ठे
३२६	२	अरंची	अरंचल
"	३	धेन्	धन्
"	४	अरोईबल	अरोहबल
"	१७	उपलन्	उपेलन्

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३२७	२	गंगोलन्	गंगोलन्
"	५	मठ	मठ
"	१०	स्नदंश	स्नदंशे
"	११	इसलूचन	इसलूचन
"	१३	वियानेन्	वियोलन्
"	१५	अल्मन्	अल्मन्
"	१६	प्लदुवणे	प्लदुपेय
"	२१	मियान्	मियोन्
३२८	२	किंजल्क नवल	किंजल्कनवल
"	३	इच्चेरण	इच्चेरन्
"	५	उपनशन्	उपनशन्
३२८	१३	असंशे	असंशे
"	१४	पलकन्	पलंकन्
"	१५	आढ	ओढ
"	१७	भोग	भेग
"	"	सुमन्तल	सुमन्तले
"	१८	ऐन	ऐने
"	२४	स्वासर्णे	रवासर्णे
"	२५	पिलायेनन्	पिलएनन्
३२९	९	इगित	इर्गित
"	११	ज्वर	ज्वर

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३३०	२२	इदबल	इदवल
"	२४	उपकारार्थ	उपकारार्ह
३३१	३	न्याय	न्याय्य
"	२२	इलंलत्	इललत्
३३२	२३	कायवेम्	काय - वेम्
३३३	१८	इपरन्वेम्	इपरन्वम्
३३४	१	दसादस्तमोन्सम	दसादस्तलमोन्सम
"	५	इने सुकर्म	इवे सुकर्म
"	९	इचनोन	इचन्नोन
"	२१	उंतंनैज	उंतंज
३३६	१३	लोलनवतयतवत्	लोलनवतयतवन्
"	२२	लोलनवेतत्	लोलनवतेत्
३३७	६	लोलनंवतवेत्	लोलनवतवेत्
३३९	१३	दुःख परिणामी	दुःखपरिणामी
३४४	३	आपल्या	आपल्याला
३४५	२२	जो मजर	जोम जर
४७	१३	असणान्याला सबब	असणान्याला दुसऱ्या ठिकाणीं कसा आनंद वाटतो आणि ही सबब
४८	१	फायदा	आनुमानिक फायदा
	१९	काळाचा	काळाच्या
	९	फल कां बरें	फळ जर मिळाले आहे तर या

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
		जन्मीच्या शुभ कर्माचे फळ कां द्यावे	
११	२०	अर्थात्	अत्यंत
२५३	२२	कारणमुळे	कारणामुळे
३६६	६	हत्ता	ह्या

